



ՆՈՒՇԻ





ՍԵՐՈ ԽԱՆԶԱԴՅԱՆ



ՇՈՒՇԻ

Կ Ե Պ

ԵՐԵՎԱՆ «ՆԱԻՐԻ» 1991

ԳՄԳ 84 Ն 7-4

№ 240

ԽԱՆԶԱԳՅԱՆ Ս. Ն.

№ 240 Շուշի: Վեպ (Սերո Խանզադյան.— Եր.: «Նաիրի»,
1991.— 480 էջ.

Վեպում պատկերված են 18-րդ դարի վերջին քառորդի Արցախ-Ղարաբաղյան իրազարմոթյունները: Քե ժամանակագրական, քե ազգային-ազատագրական պայքարի առումով «Շուշին» «Մխիթար Սպարապետի» շարունակությունն է:

Մերօրյա արցախյան շարժման արժանները շոշափնի էն պատմական անցյալի այդ շերտերում:

4702030201 ()
№ 205 (91) 91 7.91

ԳՄԳ 84 Ն 7-4

ISBN 5-550-00581-6

© «Նաիրի» հրատարակչություն, 1991



Ճշմարտութիւնը չի կարող ծածկված
մեալ և լուսը փակի տակ լինել:

ՄՈՎՍԵՍ ԿԱՂԱՆԿԱՏՎԱԾԻ

ԱՌԱՋԻՆ ՄԱՍ

ԳՈՒՆ ԱՌԱՋԻՆ

Աւազապ տիկիներ ետ քաշեց իր ընդարձակ վրանը կիսող
ոսկեճամուկ վարագույրը: Կարծես բաց արեց երկնքի դռ-
ները: Համաշնչտ նայեց ինձ, խոսեց խոնարհ:

— Օ՛, դժբախտ Գոհար, մատաղ միանձնուհի, համեցիր:
Գոհացա անձիդ գալստյամբ:

Ես եռմեռացի ինքս ինձ՝ ե՞ս եմ դժբախտը, թե՛ դու, գե-
ղեցկության անիծված խտացում, որ իմ հեռավոր, մարած
օրերի պատկերն ես:

Նա ոսկեթել հյուսվածքով բարձեր դրեց տապանակ գոր-
գին:

— Սո՛ւրճ:

— Գինի՛:

Վրանի մի անկյունում մեղմ կրակով խեժ էր խնկարկ-
վում: Երևի ինչ-որ թափառական աղթար՝ էր վառել: Սպի-

1 Աղթար-գորաց:

տակ գինի բերեց կավն անոթում, երկու գավաթ՝ սկուտեղի վրա՝ վիզները արևի լույսին երկարած կարապներ: Սփռոցը դիտորած կաշի էր: Հայր գինին պահում է ծծումբով կամ ճարպով թրծած կարասում: Վրանի մուտքի եզրերին հանգչում էին մետաքսե սկեկար, ողորկ գիպակներ: Ասպասպ տիկիներ ինքնավստահ ու համառ էր: Երկու տարուց ավելի է, նա թափառական է, ոչ իր օրինավոր ամուսնու ծոցում... Շունն էլ չէր ապրի նրա ամուսնու հետ: Ասում են նրանից կզարքի գարշ հոտ էր գալիս: Շամախի քաղաքի պարոնտերն էր: Թուրքացավ: Գեղուղեշ տիկիներ սպանեց նրան ու փախավ:

— Չե՞ս տեսնում Շամախին:

— Ո՛չ:— Տիկնոջ աչքերը կայծ տվեցին: Թե կալեն վարագույրներին կամ իր մատնեհատած ապարոշի շղարշին, կայրեն:

Ես ետանդակաբե հովտում եմ: Շամախին հեռու է այստեղից: Պետք է ձեզ լարես ահեղ լեռների ճեղքերում, և, եթե ձեզ շնարի, երկու օրում կհասնես Պարտավ, այնտեղից մի օրում՝ Շիրվան, ապա ևս մի օր հետո ոտք կդնես աստու մոտք ահեղ Կավկավ լեռան ստորտար, դողաս նրա սառցն կապաններում ու նորից երկու օր իջնես դեպի գաշտ:

Կրկնեցի՝— չե՞ս տեսնում Շամախին՝ բույնը քո:

— Ո՛չ:

Նրա «ոչը» «այո՞» ծայթերեց: Ա՛խ, դո՛ւ, զեղեցկությամբդ զժրախտ: Բորբոք են հոգուդ ծալքերը: Քո իզությունը որձ է որոնում: Գտե՛լ է: Գտե՛լ է: Նոր ամուսին ունի

— Ինձ զողացավ,— թրելու պես պոռչները ծոմեց նա, որից ավելի կախարդող զարձավ:— Ինձ բնաբարելով՝ լրվեց... Ապա ուրացավ իր հայությունը: Ես սպանեցի նրան: Ես հիմա ընդամենը մի բող եմ: Բո՞ղ եմ, ով ուխտեալ միանձնուհե, օ՛, մայրապետ զժրախտների: Բո՞ղ եմ...

Ես մխիթարական ուլնը շունեի ասելու: Իսկ նա գոչեց.

— Ես նպատակ ունեմ: Ես ո՛ւխտ ունեմ...

— Ուրեմն, սատակի՛ր,— հանգարտ ասացի ես:— Քեզ մայրից ցած զցիր:

Տիկինը թրթռաց, որից ալիք տվին վրանի մետաքսները: Բ՛նը նուրբ են այս անշունչ գոյությունները:

— Տառապանքից զերծվելու դյուրին միջոց ևս առաջար-

կում, օ՛, կուսանաց վանքի միանձնուհիւ Հասկացիր, իշխանուհի Գոհար: Ես նպատակնե՛ր ունեմ... Երթաւ բարով:

Ես հանեցի կուսակրոնիս ուրարը, մյուս սնկերը, ու հագա հարյուրապետի այն զգեստս, որով մտել եմ Մարաղայի ճակատամարտ: Ե՞րբ էր: Երևի աշխարհի արարչութեան առաջին օրը:

Գեո շէի մտեցել ձիուս, Ասպայ տիկինը տազնապով ասաց.

— Ահեղ բուք կլինի: Գուցե շմեկնե՞ս:

Գլխիս քաշեցի հարյուրապետի մորթեցցուն զգակս: Գրա վրայի արծիվը, որ Հասան Զալալյան տոհմի զինանիշն էր՝ ճանկերում էգ զայլ, կարծես սարսուց բքի մտեկնալուց: Այդ պղնձե տոհմանիշը Սաթենիկ տիկինը նվիրեց ինձ, երբ...

Հորիզոնը մայրամուտի էր՝ թանձր կարմիր:

Ուղեկիցս, որ Եսայի բեկն էր քաշուղեշ պատանի, բռնեց ասպանդակը:

— Երկինքը արյուն է ուզում:

Երկինքը ոռնաց: Մոռով լեռան գազաթները ժայթքեցին: Է՛, հայոց լեռներ, մինչև ե՞րբ զղրղաք իմ գլխին:

Մտանք անտառ: Եսայի բեկը բոխի ծառից երկու բարակ ձող կտրեց: Կարող է բուքը մեզ ծածկել: Եթե այդպես, աստ մենք ցցած ձողերը կշարժենք, ձյան թմբերի տակից անցք կպահենք, որ օդ ունենանք:

Ես նայեցի: Ասպայ տիկինը երեսը շրջել էր կողքին կանգնած նոր ամուսնուց, նայում էր իմ ետևից: Ի՞նձ է երանի տալիս: Ինչո՞ւ է՛, մի քսան տարի առաջ տեսնեիր ինձ, գառնուկս: Ես շխզացի նրան՝ «նպատակ ունեմ»: Ի՞նչ: Մեր նպատակը մի է: Ի՞նչ:— Օ՛, Մխիթարս... Օ՛, սպանված տերս, մորթված աստվածս: Բայց ես էլ քեզ հետ էի, շէ՛: Քո սուզերը, քո ոտքի փոշին: Ե՛ս... Եվ մենք փրկեցինք Հայոց պետական տունը՝ Նախիջևանի հովտից մինչև Կուր գետի Գանձակը: Կա՛ Հայաստանը: Այո, կա անընկուճ ու վե՛հ: Կա՛: Ուրեմն զու էլ կաս, Մխիթա՛րս...

Ես շվատաբանեցի Ասպայ տիկնուջը՝ «բո՛ւզ եմ»: Հրաշք է՛ «բո՛ւզ եմ»: Ի՞նչ սրբութուն:

Անտառից զուրս եկանք: Եսայի բեկն ասաց.

— Մեր ճանապարհը պիտի շեղենք:

— Գնացի սարահա՞րթ:

— Գնացի ձորը: Լեռան ուսովն անցնելը խելահեղություն է, սրբակրոն միանձնուհի: Գնացի ձորը:

Բուքը մրրկում էր: Այսպես ապականեալ եղով աշխարհս ամենայն: Մ՛, շեղած տեր, օ՛, ուրացող տեր, գու՛թդ համայն արա, եթե նման բարիք ունես: Գու նորեն զարթնեցրիր ոհմակները Արևելից ցեղերի զեպի աշխարհն Հայոց: Ամաշի՛ր արարբիցդ:

Բուք է, սարսափ: Մտքիս մեջ շիկացած մեխ կա խրված՝ Ասպապ տիկնոջ ահեղ հայացքը՝ առանց մեղքի, էգ հովազի նրա ձայնը: «Ես նպատա՛կ ունեմա: Սակայն ի՞նչ, ի՞նչ...

* * *

Բուքը մեզ քշեց լեռներից ցած և լուսարացին մենք՝ ես ու պատանի նսայի բեկը մեզ գտանք Հակարո գետի հովտում, որ իմ հորենական ժառանգության ժայրն է: Էհե, մեզ ընդունող կա, հա՞:

— Ողջույն, Մելիք-Օհան իշխան:

Ձագեձորի տերը ցնծաց ձիու թամբին:

— Դիզակի դաշտը երևաց...

Ես սարսուռով նայեցի փետրվարյան լուսարացից շառագունած անհորիզոն դաշտին: Վտա՞նգ կա:

— Թավրիղից եմ գալիս: Իշանք Գիլահորդի կիրճով: Արաքսը տակավին չի պղտորվել, անցանք ոտքներս ծալելով ձիերի թամբերին: Վտանգ կա:

Հակարո գետի եզեզնուար նոսր կանաչի է: Շեպոի տերենները պսկվել են հողից, ավլախտար ցնծում է, երիցուկի զուխը թևթև ինչ ճերմակել է: Գարունը մեր այս հովտում շուտ է գալիս: Երկներում կռունկների երամ երևաց, որ շվում է զեպի Հայոց աշխարհի հովիտները: Ժայռերից արծիվ ու բազե են նայում կռունկներին: Գիշատող հայացքներ: Կիրք, որ իր բնութթով նաև մարդկան է՝ հոշոտել միմյանց, ոչ համակերպելի, այլ՝ ամբաստանելի— Մ՛, մարդիկ, իմաստուն եղեք և ոչ վարկպարազի անեք խնդրի վրայով: Թող ձեր մեջ արթուն լինի ազգեցութունը հոգվուն, որ կարող է իմաստուն դարձնել անխելքին և անբանին՝ բանավոր: Հաս-

կացեք, ամեն ինչ ըստ կամաց հորինվի և կազմվի՝ թե երե-
վույթը և թե աներևույթը: Անշարությամբ դատեցեք, որ
խնդրողին հասցնի խնդրելիքը: Խոկացեք ինչպես մարգարեն
Մովսես՝ որդին Իսրայելի:

Գծվարով սթափվեցի գրոց խրատների մշուշից: Գարձա
կողքովս ձին ըշող Մելիք-Օհան իշխանին:

— Եպատակը՝:

— Թավրիզի գաղտնարաններում Ինզլիզի մարդկանցից
զենք առա՛ հրացան, նաև փամփուշտ, վառոդ: Հաջողեցի:
Ո՛ր կհրամայես, իշխանուհի:

— Տող: Գեպի Տողարեղ:

Ես տեսա, որ իմ կես խոսքը հրամանի ուժ ունի, ինչպես
առաջ էր: Տեսնում եմ Ձագեձոր գավառի տերը դանազանել
գիտի պիտանին խոտանից: Հաղթող զորապետ է՝ հսկայաբար
քաշությամբ: Գիտեմ, այս իշխանը մերժեց նրանց, ովքեր
փոխանակ զենքն իրենց աստվածը դարձնելու, գուտաններով,
վարձկաններով և հարճերով էին շատանում: Եվ դրանից է,
որ հաճախ շարիքներ հասան մեզ ու կալան ամենայն աշ-
խարհու: Այնքան էին հղփացել մեր նախնի իշխանները, որ
թշնամու ձայնը հալցնում էր նրանց, լուծաճվում էին կորովի
ձեռքերը, կապարճի դոփյունն ահարեկ անում: Թուրքաան-
չյուրն իր աչքի առջև իր օրհասն էր տեսնում, սակայն բթա-
նում էր որովայնի թանձրությամբ:

Օրը զնաց մթնեց:

* * *

Լուսարացին զեմ առանք Գիզափայտի ձյունաժ լեռնա-
ժայռերին: Եսայի բեկը ձին մղեց մի նեղ ձորում կծկված ձիթ-
հանրի երախը: Կազնեփայտե ծանր գուռը ճոնշաց: Նոր կա-
լաս արած հալածուկի թանձր բույր կպավ թթիս: Ես իշա
թամրից, շոյեցի ինձ ուղեկցած տղայի երեսը:

— Բարուրիցդ եմ ճանաչում քեզ, Եսայի բեկ: Խիզախ ես:
Նա ձեռքերը ողջույնի կից արեց:

— Օ՛, Գոհար տիկին, օ՛, սրբակրոն միանձնուհի, ծա-
ռադ եմ:

Նստեցինք զեանին փռած զորգերին: Եսայի բեկը Արևել-

յան Հայաստանի իշխանապետութեան գերագահ՝ իշխան Մելիք-Ավան իշխանի որդին է։ Նա խորոված խոզ գրեց մեր առաջ։

— Մեր ծմակներում սրանք վխտում են արտամկների պէս։

Քահանա շկա, որ սեղանն օրհնի։ Քմծիծաղեցի՝ ի՞նչ բարի բան եմ գտել այդ օրհնանքի մեջ, որ ուզում եմ։

Մելիք Օհան իշխանը կարծես կռավեց։

— Օսմանլու սուլթանի սերասկեր Արիֆ Ահմեդ փաշան, լսել եմ, գալիս է մեր Գանձակ քաղաքի վրա։ Վաթսուն հազար զորքով։

Կրկնվում է այն, ինչ եղավ քսան տարի առաջ։ Քսան տարի առաջ Հայաստանում կործանվեց սուլթանի բանակը։ Հիմա ի՞նչ կլինի։

— Իմացեք, — խոցեց իշխանը։ — Հայոց աշխարհը նորից վտանգի մեջ է։

Օսայի բեկը, որ թեթև ինչ գինով էր, երգեց։

Ինչ կլինի ինձ մեր տուն տանեա,

Բուր նսենք ծոցնդ հանեա,

Գինի խմենք՝ անուշ անեա։

Մեկ խմի, մեկ տուր նազաշն,

Իմ նազելի,

Նոր սիրելի

Այս երգը խիստ հարազատ է ինձ։ Գեռ օրորոցում էի, որ դա թափվեց հոգուս խորերը։ Իմ մեջ կորած զգացմունքներ արթնացան։ Այդպես սրտառաք երգում էր նա... Նա՛։ Գերեզմանը հիմա կանչում է։ Միայն մարմինը... Վեր կացա։

— Մեկնեցինք...

Անտառի խորքում նորից սուզվեցի այրող հուշերի մշուշը։ Սրանի նրան, ով հուշ շունի, կամ շուտափուլթ կաթափվի դրանց մղձավանջից։ Գիղակի հարավային լեռնանցքի կղերտուքում ինձ ընդառաջեց ինքը՝ Հայոց պետութեան գերագահ իշխան Մելիք Ավանը, հետը՝ ինձ ծանոթ ուս գնդապետ Իվան Կալաշկինը, որ դեսպան էր մեր երկրում։

— Թթված էս, պոլկովնիկ, Ուրախ եմ նորից տեսնելով
ձերդ պայծառափայլութիւնը:

Նա ինձ գլուխ տվեց.

— Թթվածութիւնս երևի այս բարձրերից է: Սովոր չեմ:
Նկատեցի՝ ուսաց կայսրուհու Հայաստանի դեսպանը
այնքան էլ գոհ չէ ինձ հանդիպելով: Մի երկու ամիս առաջ
գերագահը ողջունալիք բնորոնեց Պարսկաստանի զահակալ
Նազիր շահի դեսպանին: Ինձ ասաց:— Մենք հիմա երկու
ձեռք ենք բռնել՝ Հյուսիսի և Արևելքի: Գուցե թե երկուսն էլ
բարեկամ լինեն մեզ:

Տամաքել է սերը աշխարհի տերերի միջից, ուժղնացել է
անգթութիւնը, որից և ազգեր են դառնամահ լինում:

Գնում ենք...

Գերագահը գրեթե չէր խոսում: Ես նկատեցի, որ նա,
ինչպես մերայինների շատերը հնում, իրեն պատրաստում է
հանդչելու մարտիրոսական մահովամբ:

— Մարդ եմ ուղարկել Արզրում՝ սուլթանի բանակը,—
ասաց նա:— Խոշա Արբահամ Երևանցուն:

— Երբորդ ձե՞սքն ես ուզում բռնես:

— Քով լիցի: Սուլթանի ձեռքը թունավոր իժ է: Մեր Կա-
րին-Արզրում քաղաքում թուրք Արիֆ-Ահմեդ փաշան բազ-
մազունդ գորք է կուտակել... Իմանամ միտքն ի՞նչ է:

Ես հասկացա նրան: Նաև ճանաչում եմ վաճառական Ար-
բահամ Երևանցուն:

— Ե՞տ է եկել:

— Տակավին ոչ: Հույս՝ կգա:

Արևի բոցը թրթռում է կաղնիների լերկ կատարների:
Անցանք ահագին տեղ, խրվեցինք մասրենիների թփախճողքի
մեջ: Գառնացա՝ մի անգամ սաստիկ նախատեսցի Արբահամ
Երևանցուն և՛ անտեղի: Զհաշտվող բնույթ ունեմ ես... Զգրդ-
չացի: Զէ որ նույն կոշտութիւնը եմ երբեմն վարվում նույ-
նիսկ մեր ահա այս գերագահ իշխանի հետ՝ քիչ մտերիմ,
չատ՝ խորթ: Ես ինքս իմ աշխարհն ունեմ, որ բնավ նման չէ
մեկ ուրիշին: Հորժամ ի նեղութիւնս արկանիցիք, համբերե-
ցեք:

Ընդհուպվեցինք Տող բերդավանին: Ես իմ ձին անփույթ
բոլորից առաջ մղեցի: Զիւս վրա ես կատարյալ բռնակալ եմ

դառնում և այդ պահերին ինձնից ահ ևն առնում շատերը: Մի փորձիր լեռան ստորոտից նայել Գիզակի այս Տողասարին՝ վրան ահռելի բերդը, աշբերդ կշաղվեն: Նաև մի նայիր մի քիչ ձախում ցցված կատարին, վրան նորից բերդ՝ Գտիչ: Գլուխդ ցցելով վիզդ կզմբրի ու աշբերդ կուլ կզնան: Թվում է՝ հենց հիմա բերդի պարիսպները, որոնք ամրախիլ փակել են նեղուցներն ու կիրճերը, կխորտակվեն գլխիս:

Կարմիր հորիզոնի մեջ սև կայծակ շանթեց՝ արծիվ ճախրեց դեպի անդունդ: Արծիվը վերև չի բարձրանում, ահ ունի:

Սկսեցինք գրեթե մագլցելով բարձրանալ մեր իշխանապետության մայրաքաղաք բերդը: Ես պահեցի իմ նժույզը, ձեռքով մոտ կանչեցի գնդապետ Իվան Կալաշկինին: Ինձ համար բոլորովին անսպասելի սիրալիք նայեցի նրան:

— Դուք երևի մեր Հայաստան աշխարհի այս մասերին ծանոթ չեք, այո՞, ձերդ...

— Ես առաջին անգամն եմ Հայաստանում, — հեղասաց նա:

— Այս բերդը հազար հինգ հարյուր տարի առաջ իմ հայրենի Առանշահիկ նախարարության նստոցն էր: Այս Տող ու Գտիչ բերդերից էր արծվի նման հրեն, մեր Մուղան մեծ զաշտին հսկում հզոր Եսայի Աբու Մուսն իշխանը: Հայերս իջնում էինք Արաքսի դաշտ տեղերում երևացած արար զորքերին զարկելու: Զարկում էինք և դուրս վանդում մեր աշխարհից:

— Ես, — ասաց Կալաշկինը, — գիտեմ, որ դուք ևս հզոր զորապետ եք եղել, միանձնուհի:

— Հուշերով չեմ ապրում: Ես միայն արձան կանգնեցրի իմ գլխատված սիրույն, բայց ոչ ըստ նմանության Արիստոզոմյան քարի: — Ես զգեստիս տակ թաքցրած սուրս ցույց տվի նրան: — Այս է իմ գոյության արմատը, ոչ միայն զրոց պատգամը: Եվ եթե դու իրոք բարեկամ ես մեզ, ապա ապրենք կատարյալ առաքինությամբ: Եվ մի սպասեք, որ մեր երկնակամարում երևա աստղը գիսավոր, իբրև նշանակ սրածուխյան և գերեզմարության: Լսեցի՞ք, թուրքը պատրաստվում է մեր դեմ գալու:

Գտիչ վանքի զանգերը զողանջեցին հառաչանքի հանգով:

Գնդապետ Կալաշկինը գդակը հանեց ու երեսին խաշ քաշիչ։
Սա ծիծաղեցի։

— Մ, պարոն, մի՛ լուր, թե ջերմեռանդութունդ կմեղմի
շարի կիրքը։ Հարեցե՛ս ազգ ազգի վերա և թագավորութուն՝
ի թագավորութիւն, և այն ասաց՝ սկիզբն է երկանց։ Մեր՝
հայի խաշը վաղուց խոտով է մեղանից։ Ո՛չ, ժամանակը չի
հասել իր վերջին։ Նեոի կարապետներն իզուր են գուշա-
կում կորստյան որդու գալուստը...

Չայնս ներս առա, խորացա մեշս։— Մի մոռանաք աստ-
ծու խոսքը՝ ես կենդանի մարդկանց աստվածն եմ, ոչ թե մեռ-
յալների։ Կնազգեաց ազոավներն ո՞ւմ են պետք։ Գոնե հա-
շան կտուրին պպգած շների նման ու իրենց նախահոգակ
հաշոցով ազգ անեն մեր ազգի կոշը՝ ելե՛ք, ելե՛ք։ Մեր ձայնը
հասցրեք ա՛յ, թեկուզ այս ժանգը երեսին զնդապետին, որ
միայն իր ժպիտով շկերակրի մեզ։

Մտանք բերդ։ Գերագահ իշխանը ձին պահեց։

— Իմ ընտանիքը քեզ ընդունում է Աբրահամի սահմա-
նածով։ Համեցիր։

Սա նրան ոչ առանց հանդիմանութիւն ասացի՝ մի մոռա-
նա, որ քո իշխանուհի տիկինը իմ հոր քույրն է։ Գու այն
ասա՛ քո հպատակների կիները հոյ՞ են, տեր իշխան։

Շատերը շմեցին իմ այդ հարցից։ Սա հրճվեցի։ Աբրայա-
միքը գերազահը ամուր ու արդար ձեռք ունի և չի վարանի
նույնիսկ որդուն կամ եղբորը պատժելուց, եթե հարկ լինի։

Իշխանական ապարանքի նախամիջանցքում, որ ընդար-
ձակ էր, յոթ հզոր կամարներով պսակված, ալեորած զորա-
պետեր և շատ կանայք, երևի մի հիսուն սիրունիկներ երևա-
ցին։ Հարե՛մ։ Ո՛չ, ո՛չ, հայր բազմակին չէ։ Կանայք հազնը-
ված էին հանդիսավոր ու շքեղ։ Հատկապես իր սամույր մուշ-
տակով, կանաչ մույկ-քոշերով, որ ընդելուզված էին արծաթե
ձողիկներով, և զլխի բարձր թագապսակով, առանձնանում
էր իշխանի խանում-խաթուն տիկինը, որը, ասացի, իմ հո-
րաքույրն էր։ Նրա խոշոր, թուխ-մուր աչքերից կրակ էր թափ-
վում կապայի վրա, որ սրկել էր նրա նազելի իրանը։ Նրա
մեջքը հմայքով սեղմված էր արծաթե թանձր գոտիով։ Գրա
բաշափ ճարմանդին, որ փոքրափոքի վրա էր, քանդակված
էր կենաց ծառի արուական կտրը՝ պտղավորող նշանակը։

Մյուս զույգ ճարմանդները զուտ ոսկուց էին: Գա Արցախի տոհմապետ թագավորաշուք Եսայի Արու Մուսեի զինանիշն էր: Գիտեմ, հորաքույրս հատուկ խնամք ունի զեպի իր այդ գոտին: Ես ձեռքերս տարածեցի ու շերմությամբ ընդունեցի զեպի իմ գիրկը ճախրող հորաքրոջս: Նա երեխայի պես լաց եղավ ինձ զուրգուրելով:

— Ա՛խ, հարազա՛տս, հոգի՛ս...

Առաջին գիշերն անցավ կերուխուժի մեջ: Ես հանել էի հարյուրապետի զգեստս, մտել իմ կանացի զուքսի մեջ: Գիտեի՝ այդպես ես կատարյալ հրեղեն եմ և դրա բոցը իմ գլխի ապարոշ արտախուրակ մետաքսե փաթեթն էր:

Մելիք-Ավան իշխանը սուրհանդակներ հղեց Հայոց իշխանների բերդերը:— Փութացեք Տող, ժամանել է ռուսաց կայսրուհու ղեսպանը:— Մեկուսի ինձ ասաց:— Պարսից զեսպանին պատվիրեցի իր թագավորին հայտնել իմ բարեկամության հավաստիքը: Պայմանն այս է՝ պարսիկները պետք է Վասպուրականի կողմերից զսպեն թուրքական վտանգը, իսկ մենք՝ մեր ուժերով զեմ կելնենք Արիֆ-Ահմեդ փաշային, եթե նա արշավի Գանձակի վրա:

Ես՝ արուպ ու ողորմելի Արրահամ Երևանցիս, ես աշխարհը ոտքիս տակ տված վաճառականս, ահա Տող բերդում եմ, կանգնած ահեղ իշխանուհի Գոհար միանձնուհու զեմգիմաց: Կարինից եկել եմ Երևան, ապա Գեղարքունյաց լեռների ուտերով իջել Ջրաբերդ: Այնտեղ միացել եմ Մելիք-Աստվածապովի ու նրա եղբայր Ադամ բեկին ու եկել: Միանձնուհին առաջինը զիմավորեց ինձ, հայացքում խոցող հարց՝ ի՞նչ ես բերել, հո՞ւյս, թե՛ անհուսության սարսափ:

— Թե աղետ է, — ասաց, — ապա լեզուդ սեղմած պահիր: Թե տազնապի ազազակ ես բարձրացրել, փթած ակոսներդ մեկ-մեկ կհանեմ:

— Ա՛խ, իշխանուհի, ա՛խ, միանձնուհի ահեղ ուժ, հոգիս առ...

Արրահամ Երևանցին բարձրահասակ է, վիզը երկար, ուղտի բաշքշվածությամբ: Աչքերը մանր են, — թափանցող,

կշռող: Գրանց մեջ վաճառականի ամեն ինչ զննող շոշափուկներ են աներևույթ ցցված, սակայն ոչ խորամանկ: Ո՛չ... Քանի որ գերագահը զբաղված էր զորքով, ես մենակա շոքեցի նրա բկին:

— Գու, խոջա Աբրահամ, որ տակավին ջահել ես, տեսնում եմ՝ կշիռ բռնող խելք ունես, թեև գլուխդ դղումի կերպ ունի ու մազերդ խոզանակ են: Ուրեմն, դու, խոջա պարոն, դու, Աբրահամ նախամարգարե մեր, հենց հիմա իմ առաջ բաց արա Կարին կատարած այցիդ երեսներն ու գաղտնաբանները: Գե՛...

— Ա՛խ, իշխանուհի՛,— հռաշեց նա:— Ա՛խ, սրբակրոն միանձնուհի՛, մի՞թե դու գնո շես մարել քո միջից զորականի կրակը: Ինչ տեսա, թշնամին շտեսնի: Բավ է, սպասսպուռ է: Ո՛չ, ո՛չ...

— Բայց դու մի՛ գլանա օգտակարն անելուց, մարդ: Կարծես առաջին անգամ պետք է փետրագրիչ առնես ձեռքդ վանքի մանուկ սանի պես ու լեզուդ հանես ատամներիդ տակից: Փորձված գայլ ես: Գիրդ կարգացել եմ, էն, որ հյուսել ես տասր տարի առաջ:

Ծս անզուսպ ծիծաղեցի, որից ահ զգաց լավ մարդը: Հիշեցի, նա իր այդ մի մատյանի գլխին վարժ գրել է:— Ազաշում եմ շաղարտել աշխատությունս, թթով շխնչեք և հոնքով շպոտեք անուամունք գործիս համար:— Հենց այդպես: Նրա հաստ շրթունքները, որ իրար վրա տափակած երկու գորտ էին, շպպացին թաց:

— Է՛, հա՛, գրել եմ... Որ ի՞նչ:

— Հիմա էլ շարադրիր Կարինում տեսածդ:

— Տե՛րը կամեսցի:

— Ե՛ս կամեսցեմ:

Նա շկարողացավ օձիքն ազատել իմ ճանկերից: Մի շարաթ հետո գրոտած թղթերի մի տրցակ դրեց առաջս:

— Հրամանդ ի կատար արի, բույր իմ: Համեցիր...

Ծս սկսեցի լսփել մելանի բույրով գրավող գիրը:

Աշնանամուտի օր էր: Գերագահ իշխան Մելիք-Ավանն ինձ իր սեղանակիցն արեց: Ծս փրվեցի տկի պես, որ փշում են: Երբ ես հերթական գավաթն էի տանում դեպի բերանս, նա ձեռքիցս առավ:

— Վաղը կմեկնես Կարին:

Իմ աչքերն իրենք իրենց շովեցին: Կարծես խոթացա, մշուշվեց քավարանն այս աշխարհարույծ: Գերագահը թափահարեց ուսերս:

— Իմացիր, խոշա Աբրահամ, սուլթանի երկրում նոր ծնված մի ուլի մասին անգամ պետք է տեղյակ լինեմ ես: Պիտի մեկնես:

— Ուրեմն, ասացի, աշխարհը երեք կողմ ունի:

— Չո՞րս, — ուղղեց նա: — Չորրորդը մենք ենք: Մենք երեք ձեռք ունենք, մեկը, ոչ ողորմածութեամբ հյուսիսին պարզած՝ այլ՝ վստահութեան ուժով, մյուսը արևելք՝ Պարսից կողմը, ծամուխու ամեն կերպ, երրորդը՝ սրով է՝ մեր ազգի հոգեառ Օսմանլուի դեմ: Պա՞րզ է:

Տողի բերդերի վրա իշել էր ոչ սև, այլ կապույտ գիշեր: Գա էլ հետզհետե սպիտակում էր լիալուսնի բարձրանալով: Ես մեկնեցի Տողից: Ես զողացի՝ ըմբռնելով ինձ սպասվող վտանգները: Աստված, այս ի՞նչ պատիժ հղեցիր ինձ վրա: Զի՞նչ տաց տրիտուր Տեառն ընդ ամենի, զոր և ետ ինձ: Գուցե թե կորչեմ Կարին-Արզրումի ճանապարհին, շիմանալով էլ, թե ում ավանդեցի իմ հոգին:

Քարավան կազմեցի: Հեծա ձիա: Երեք ձեռք խաչակնքեցի՝ ինքս ինձ, բնավ հույս չունենալով, թե դրանով կթեթևացնեմ իմ վիճակը: Քարավանիս գլխին օրն ի բուն պտտվում է աշնան սև փոշին: Բեռներս կաշի է, կտորեղեն, մետաքս, նաև... Նառ ուղտը ռունգերը փքում է, արցունքով մաքրում երկար թարթիչների վրա նստած փոշին, մեզ առաջնորդում անծայր ճանապարհներով:

Սրմանց լեռների ուսերին սառցային մշուշ փաթաթվեց մեզ ու ես զգացի, որ ատամներս կափկափում են: Կարեն մեծ դաշտում ինչ-որ շափով տաք էր: Սպերի ու Թորթումի լեռները ճերմակ ապարոշներ էին հագել: Խաղտո Առիճ բարձրավանդակի վրա միաշարք կանգնել էին տասներկու վանք, որոնք, ինչպես ինձ թվաց, մեկը մյուսի ետևից փախչում էին ահարեկ: Մառցե շերտերով խաղտում էին Գերջանի ու Մանանաղի լեռնաոտերը: Նրանց ծալքերում ծխում էին անհամար հայոց գյուղեր: Զմայլվեցի եղեգնուտի ասեղնագործ կանաչ շապիկի մեջ կապտին տվող Մոր լճով:

Անցանք Անահիտ շատովածուհու մկրտարան Եփրատ գետը, որ ծով-ծավալ մեկնովի էր դեպի Հայաստանի հարավը: Ողբա՛մ գրեզ...

Կարմիր, կապույտ, ճերմակ հափրուկ, մրտոց, քաշվարգ, պուտ ու էլի-էլի ծաղիկների կղզյակներում արքայաշուք նազում էր հողը զուգած աղբերաց արյունը:

Եղանակը պայծառ էր, գաշտը ակնահաճու: Կարնո դա՛շտը...

Մոր լճի հերձված կապույտում լողում էին երեխ հենց երեկ հյուսիսից այստեղ էջք արած անհամար կարապներ՝ ճերմակ առագաստներ: Զուրը հերկում էին նաև մոխրագույն սագեր, կարմրակտուց բազեր: Արոսները երբեմն սուղվում էին ջրի մեջ, ապա թաց թևերը շողացնելով արևի տակ՝ ճախր անում...

Կարնո դա՛շտը... Այստեղ մեր հայն ապրել է արարչության օրից, իսկզբանե, և ոչ այնքան ձեռքով, որքան իր սրտի ելուստներով կենդանացրել այս հողը...

Քանի օր է, քանի շաբաթ: Ա՛խ, քանի-քանի՛ վտանգներ անցանք: Քարը քարին կերա՛վ... Բայց համբերիք, տառապած հողի իմ, աստված մեծ է: Ահա, վերջապես երևացին Կարին-Արզրումի մոնշացող պարիսպ-ատամները, բուռնցք-բուռնցք աշտարակները:

Կարծես մուկը կրծած երեսով մի թուրք սիփահճի լափ-լափեց մեզ:

— Ի՞նչ մարդ ես, է՛յ...

— ԱրիՖ-Ահմեդ փաշայի կունակն եմ: Թող մարգարեն երկար պահճի նրա զորությունը:

— Ա՛...

Քարավանս մտավ քաղաք: Խոզի երամ-զորախմբեր էին խլրտում նեղվածք իջևանատների, խաշ ու կիսամահիկ եկեղեցիների ու մեջիդի բակերում, նեղ, կեղտակուր փողոցներում, հայի, հույնի, ջհուղի տներում:

Այսպես՝ ութ օր:

Լույսը մութից նոր էր գառվում, երբ կրպակիս առջև ութ, թե ինը հեծյալ ենիշերի տնկվեցին:

— Դո՞ւ ես խոզի թաթ էրմենի գյավուր Աբրահամ խոշան:

— Ե՛ս եմ, — թուրք բերանումս շորացավ:

Միջնաբերդը բարձր է, պարիսպներով պնդած: Ահռելի

քարազանգվածը մութ ակնախոտոշներով բվեճների զորությամբ ահեղ իշխում էր քաղաքի վրա:

Ձիերից իջանք ու մտանք խաշայի Մովրով Սարայ պալատը:

Մանր դռների մոտ կանգնած էին երկու պահապան ասկյար՝ թրերով ու հուանդական ատրճանակներով: Դրվագքանդակներով մուտքի երկու կողմին պղնձե երկու աշտարակ էին ցցված: Դրանց մեջ ես ասկյարներ կային: Կարճահասակ, շարժուն աշքերով սենեկապետը քրթմնեաց:

— Ալլահի շուքն ընկել է քեզ վրա, խոջա Աբրահամ Երեվանցի: Պատերազմի ենք հազրվում: Կաշվի ու մահուդի գինք երկինք է թառել: Մարդ ուզում է հարազատ զավակին էլ մաշկի, կաշին ոսկի շինի: Հի՛: Հի՛...

Թուք ցայտեց իմ կրծքին անատամ բերանից: Ինձ ընդառաջեց դեպի պալատի խորքերը: Միջանցքներում այնպիսի լուռություն էր, որ եթե ճանճ տղար-բղար, կրնկալեիր անմնացորդ: Միայն երկու տեղ բարձրաստիճան զորապետեր նկատեցի: Դուրս էին գալիս մթին ճեղքերից ու ոտքերի թաթերի վրա քայլելով, հեռանում: Սենեկապետը ինձ խոթեց մի փոքր սրահ: Պատուհան շկար: Մի-մի փթանոց երկու մոմեր մշուշել էին պատերը: Սենեկապետը նորից փալնքեց:

— Կաշվի մի կտոր-հատին քսանհինգ դրամ կուզես: Ձեր հայերը ջհուղներից պակաս պլոկող չեն: Մեր ողորմած փաշայի համար միևնույնն է, թե ինչ մայր է ծնել վաճառականին, միայն թե շահ ունենա ձեզ նմաններից: Առևտուրը աստված շունի, ազգ ու ցեղ շի ճանաչում: Քսանհինգ դրամ մի կտորին, հասկացա՞ր, խոջա Աբրահամ էրմենի: Ամեն կտորի երկու դրամն ինձ կտաս: Կտավի գինն էլ բարձր է: Գնում ենք պատերազմի: Բանակը տկլոր է ու բորիկ: Ա՛խ, ա՛խ, շատ փող է քամու բերան ընկնում: Ա՛խ, ա՛խ... Ուրեմն, երկու դրամն իմ բուրդ պիտի սահեցնես, շմոռանաս, էրմենի: Էլ ի՞նչ ես բերել:

Ոտքից-գլուխ դեղին հագած մի պատանի սպասյակ երեվաց, հինայած հոնքերը ձգմզեց.

— Իմ տերն սպասում է խոջա Աբրահամ էրմենիին:

Մանր դող անցավ մարմնովս, բեղերիս ծայրերն ընկան, ողնաշարիս վրայով կարծես մրջյուններ վազվզեցին: Սպա-

սյակը բաց արեց վարագույրներով ծածկված մի դուռ: Կուրացա լույսի առատութիւնից: Եունչս բռնվեց:

Օղբ հեղձ էր: Երեսներվայր փովեցի սպիտակ թաղիքի վրա: Մի կերպ նշմարեցի ոսկեթել պատմունճան հազած Արիֆ Ահմեդ փաշային: Մի փոքր էլ շոքեշոք մտանցա դեպի նա, դեպի նրա կանաչ կոշիկները: Փաշան ձեռքով նշան արեց, որ ոտքի կանգնեմ: Ես միայն մեղքս ուղղեցի ու գլուխս բարձրացնելով՝ մնացի ծնկած, ինչպես սրբապատկերի առաջ: Պետք է ծուծել, տոկալ:

Ձիային գլխով, երկար բեղերով, ժանգագույն հոնքերով փաշան խոսեց մեղմ:

— Անվտանգ անցար ճանապարհդ, խոշա:

— Ալլահին փառք, — ասացի հեզ: — Անվտանգ է երջանիկ սուլթանի աշխարհի ամեն անկյունը: Որտեղ աստծո փոխնորդ սուլթանն է, այնտեղ արդարութիւն է ու երկրպագութիւն: Մի ուզտի մազ էլ չկորցրի ճանապարհին: Եկա քո բարի երեսը մի անգամ էլ տեսնելու, հզոր փաշա, համբուրելու քո խնկարույր ոտքը:

Համբուրեցի թաղիքը, բորիկ ոտքերի համ զգացի:

— Բերածդ կաշին, կտավը, մահուղը ես կառնեմ, — ասաց փաշան: — Գի՛նը:

— Փեշքեշ է...

— Գի՛նը, — փաշայի ձայնը սպառնալի մղվեց իր զիվարույն կրծքից:

— Քսանհինգ դրամ՝ կաշվի հատին: Մահուղի շափը՝ յոթ դրամ, ողորմած փաշա, կտավինը՝ ես: Չնշին եմ ուզում, ինքդ գիտես: Ծանապարհները, մաքսերը...

Փաշան լռեց երկար: Իմ հոգին հասավ կրունկիս՝ ի՞նչ է վճռում արնակոծ աչքերով, բազեկտուց թթով այս թուրքու Ահը, սակայն, չէր բնկնում ինձ, ոչ էլ ինքս ինձ խղճում էի: Համոզված էի, որ ինչպես փոթորկված ծովի ալիքներն են խորտակվում հենց իր՝ ծովի մեջ, այնպես էլ այս բռնակալի բարկութիւնը կփշրվի իր իսկ սրտի մեջ: Ես կատարում եմ հայրենիքիս հրամանը: Արժեք շունի իմ կյանքը նման պարագայում:

Փաշան հարցուփորձեց Պարսից աշխարհի մասին: Բաներ ասացի, որոնց մեջ վտանգ չկար անձիս համար:

— Նադիր շահը սարսափի մեջ է, ողորմած փաշա: Նա հույսը դրել է ռուսների վրա: Մարդ է ուղարկել Ռուսիո կայսրուհու գուռը, թե ինչ է նպատակը, մարգարեի մոր ծիրանի գոտին վկա, չգիտեմ:

Գոհ եղա, որ խորամանկեցի: Դե, պետք է թուրքերի բարկությունը շրջել պարսիկների վրա: Փաշան հոնքը կհռնց:

— Դուք էլ եք ընկել ռուսաց կայսրուհու ոտքերը, հայեր: Ձեր մարդիկ հաճախ են ծեծում Պետերպոլիսի զոները:

— Դա իմ իմանալու բանը չէ, մեծ ու հզոր տեր իմ: Ես այն աշխարհի ծառան ու հպատակն եմ, որտեղ իմ քարավանն ապահով է:

Փաշան աչքի մեկը թեթևակի կկոցեց:

— Ի՞նչ են մտածում ձեր հայ իշխանները:

— Չխառնվել ոչ մի տերությունյան գործերին, ապրել իրենց լեռներում:

— Զորք ունե՞ն:

— Իհարկե: Արևելքի Հայոց տերությունը կանոնավոր զորք ունի: Այդ երկրում բոլոր հայերը զինված են: Հայ իշխանները, որքան նկատեցի, համոզված են, որ բախտ կունենան շահելու քո ողորմած բարեկամությունը, փաշա:

Փաշան հռհռաց:

— Իսկ եթե ես ալլահի ստվեր սուլթանի ամենազոր բանակներով գնամ հայերիդ վրա՞:

— Քո կամքն է, ողորմած տեր:

— Եթե ներխուժեմ Հայաստանի Գանձակ ու Շամխոր, որպեսզի փակեմ ռուսի ճանապարհը գեպի մեր աշխարհը՞:

— Դա ես քո արգար իրավունքն է, ալլահի ստվեր փաշա, օ՛, մեծ, օ՛, իմաստուն: Ես ինչպե՞ս քո ծառային անգամ խորհուրդ տամ: Բայց մի բան հաստատ գիտեմ, հայերը կկոզեն քո գեմ... Գուցե այդպես, գուցե՝ ոչ: Ներող եղիր, թշվառս ինչ կարող է գուշակել:

Նկատեցի, որ նա հաստատուն վճիռ ունի՝ արշավել Հայաստանի հյուսիսը: Սթափվեցի նրա ձայնից:

— Երևանո՞վ եկար, խոշա: Ի՞նչ կա Երևանում:

— Պարսիկ ավարառուները կողոպտել են Երևանա երկիրը: Հաց չկա, ձիու ապուռ չկա: Ամեն ինչ խաները հափըշ-

տակել են: Արարատի աշխարհում սով է: Հայերը թողնում են իրենց տուն ու տեղերը և փախչում, հեռանում:

Ահը բոլորովին հեռացել էր ինձնից, խոսում էի հանդարտ, նույնիսկ սիրտ էի անում մեկ-մեկ ուղիղ նայել փաշայի զարհուր պատճառող աչքերին:

Փաշան ձեռքը մեկնեց դեպի ելքը: Ետ-ետ անելով հասա դռանը ու գլուխ տալով շտապեցի ինձ զցել միջանցք, սակայն մեխովեցի տեղս, լսելով փաշայի դաժան ձայնը:

— Զեք հայ իշխաններին հասկացրու, որ հեռու մնան ոռուսից ու պարսիկից, չընկնեն իմ ոտքերի տակ, կճզմե՛մ: Այսօր-վաղը ես կզնամ մարզարեի թշնամի ոռուսաց զահի վրա: Ով ընկնի իմ առաջը, կոչնչանա:

Արդեն միջանցքում եմ: Սենեկապետն ինձ տարավ իր կացարանը, հյուրասիրեց սև սուրճով, ապա խաշած լոբի կերանք միևնույն ամանից:

Երեք օր հետո ես իմ ողջ ապրանքը հանձնեցի փաշայի սենեկապետին, դրամն ստացա, նրա բաժինը տվի ու շտապեցի վերադառնալ Տոզ:

* * *

Կացարանիս պատերը մոտենում են իրար՝ սպանում անձիս:

— Արթնացե՛ք:

Քարե մոսյուլթյունն իմ ճիշը ետ մղելով՝ փլցրեց հենց ինձ վրա:

— Ծգտակարն ես կատարել, Աբրահամ եղբայր իմ, օ՛, խոջա պարոն, խիզախն ես: Եվսերիտսը թողնց պատմությունն իր և Քրոնիկոնն՝ Ազամի կերպից մինչև գալուստը Քրիստոսի և դադարեց... Գու՛հա:

Այսպես ասացի ես Աբրահամ Երևանցուն: Նա մոսյուլեց:

— Իմ արածը, սրբուհի, պարտքիս շնչին հատուցումն է:

— Ժամանակի ամեն հատված իր Եսն ունի, իր ոգին է բնդգծում, — սաստելով նրան՝ ասացի ես: — Մի՞թե այդպիսին չէր ճշմարտության ոգի Մովսեսն Խորենացին: Այդպես էին Փափսոս անաչառը, մյուս Մովսեսը, որ հենց մեր Արցախի Կաղանկատույթից ծագեց, և Կիրակոսը՝ Գանձակի

լույսն ու խեղճը, և էլի: Այդպե՛ս... Եվ դու, որ Օսմանի նե-
սին տեսար քո աչքով, նրան լսեցիր քո ականջով, ընդու-
նելի ես: Հազորգեցի՞ր տեսածդ գերագահ իշխանին մեր: Ման-
րամա՞սն:

Արբա՛համ Երևանցին շնչաց հեզ.

— Ուժերս ներածին շափ:

Ես գնացի տիկնունի: Հորաքույրս խանդավառ էր իր բա-
զում հյուրերով: Ավա՛ղ այդ խանդավառությանը: Անմեղ
հողի, իմացիր՝ թուրքը գալիս է: Չուզեցի աղարտել նրա
լույսը: Նա վեհ էր, ինչպես շքեղ թխսմայրը՝ քսանմեկ ճու-
տերի հանդեսում:

— Ժամ է ապաշխարանքի, հորաքույր իմ: Բաց արա քո
մատանի զոնները, ինչպես բաց ես արել քո բարի սրտի փեղ-
կերը: Սակայն միայն տիկնունի խնջույթ կուզեմ, նվազա-
ծուններն ու գուսանները՝ որձեր:

Ես իմ կանացի զուգսի մեջ եմ, ոչ թե միանձնուհի, այլ՝
իշխանական վաղեմի փառքիս հորիզոնում: Ոչ միայն զո-
րական տղամարդիկ, այլև կանայք իրենց աչքը շնն կտրում
ինձնից: Ավա՛ղ ասեմ քեզ, օ՛, կյանք իմ հանգած: Դե ո՞վ
իմանա, թե տիրապետող ուժիս հետ ես նաև դժբախտ եմ:

Եսայի բեկի հետ հորաքույրս Տոզ ժամանած իշխաններից
պարարքուրթի հրավիրեց միայն Վարանդայի մելիք-Հովսեփի
եղբայր Շահնազար բեկին, որ հազիվ քսանի մեջ էր: Ես
նկատեցի, որ պատանի բեկը հմայված է հորաքրոջս աղջը-
կանով, որի անունը Սոնա է: Նա այնպես էր նայում աղջկան,
ինչպես կատուն կնայեր շարժվող տերևին: Ես փաթաթվեցի
իմ այգ զարմուհուն:

— Ահա դու արգեն գրավչության կրակ ես, ինչպես աշ-
նանը արոտից տուն դարձող երինջը, գեղեցիկ իմ Սոնա,
անսառու՛մ մոլորված կիտար...

Չննոզ նայեցի նրանով հրապուրված Շա՛Աազար բեկին:
Քարձրահասակ է, բարեկազմ, գեղն անխառն ու կորովի,
թուխ հոնքերը սերտաճած: Երևում է՝ և բազուկն է ամուր և
խելքը՝ ոչ սակավ: Մատու թափ տվի վրան:

— Դե, գե, Վարանդայի որձաձագ, դու քեզ բախտավոր
զգո, որ մեր տան ցանկալի հյուրն ես: Իմացիր, կայծակը

արծվին շի հարվածում: Երբա լինելը գյուրին է, գթասիրտ լինելն է դժվար:

Շահնազար բեկը զուխը խոնարհեց մինչև գետին: Ես նկատեցի, որ նա դա արեց իմ նկատմամբ իր անն ու ատելու թշուրը թարցնելու մղումով: Ես նրա հետ խոսեցի ավելի խիստ, նաև նախատելով: Մ, այս ինչ ըմբոստ աշխարհ է կուտակված իմ մեջ:

Ողջ գիշեր խրախճացանք:

Երբ գրեթե բոլոր կանայք խենթացել էին պարից, որ նազելի էր, երգից՝ գայթակղող, նաև, ինչ խոսք, քիչ-միչ սև գինի խմելուց, ես կանգնեցի մի աթոռակի, ձեռքս արծաթե սկուտեղ:

— Լսեցեք, տիկիներ: Ձեր ամուսինների առաջ փակ պահեցեք ձեր ծոցերը, եթե նրանց մեջ ահ տեսներ թուրքից: Հայոց մեր երկիրը ի սկզբանե, նոյի աշխարհ գալուց սկսած Հայաստան է: Առ այսօր աղատ ու ինքն իրեն է Հայաստան աշխարհի կնքը՝ Գուգարքի Բողոքոփոքն լեռնաճյուղերից մինչև Արարսի եզերնուտները, Կուր և Արարս գետերի ջրախառնուրդից մինչև Գողթանի ու Երնջակի տափարակները: Ահա նա քաջարար պահում է իր ազատ գոյությունը, ինչն իրեն: Թե հարկ լինի, ձեր ամուսիններին մղեցեք մարտի: Գերազասելի է ընկնել սուրբ հռչակով, քան ապրել սարուկ: Այսուհետև մենք մեր կրծքով պատենչ կկանգնենք մեր հայրենիքին: Երբ մեկին ճշմարիտ սպասավոր ես, ապա մեկ ուրիշից մի՛ երկնչիր:

Աթոռակից իջա, իմ ձեռքով ինձ համար գինի լցրի, խմեցի զանդազ, թափահարեցի Շահնազար բեկին՝ կառչելով նրա հզոր ուսերից:

— Եթե զու գարտուղես հավատարմություն շավղից և ցավացնես իմ զարմուհի Մոնայի քնքույշ սիրտը, նրա, որ քո կինը կլինի հենց այսօր, ապա... Այնպես գործիր, որ քո բախար լլթի բեզ:

Նորից խրախճացանք բուռն: Իմ մեջ մարած կրակներ էին արթնանում:

Շահնագար բեկն ամուսնացավ իմ փեսա գերագահ իշխանի դստեր՝ Սոնայի հետ: Եկեղեցուց տուն դարձանք պսակի արարողությամբ մաքրված: Լուսինը ահռելի խոշոր է, 'իիզափայտի լեռների հորիզոնը՝ մուգ կարմիր: Ինչ է, կոտրվե՞լ էր մեր այդ լեռների բախտի կուժը: Երկինքը գայլի երախ էր՝ աշխարհը կույ տալու: Ամեն կողմից գայլիս էր աներևույթ մահահոտ, որ մզոած էր: Օ՛, ահավոր երկինք, թե զուգեացիր, մարդ ոչ կարա մեկնեսցե, ամենայն շար խորհուրդ քեզնից է բխում:

Գերագահ իշխանը Իվան Կալաշկինին ասաց, թե ինքը մեկնում է Գանձասար՝ Հայոց Ժողովի գումարումին, եթե կամենում է, ապա կարող է միանալ իրեն: Իվան Կալաշկինը համաձայնեց իսկույն:

Երկինքը պարզկա է: Աստղերը, որ կարծես պոկվել են նրանից, արտակարգ լուսավոր են: Երբ հավաքվել էինք մեկնելու, ահա, որ իշխանուհի տիկինը խառնվել է:— Ո՛ւր է իմ զարմուհի Գոհար միանձնուհին: Ո՛ւր է:— Սկսեցին պալատում ու բերդում ապարդյուն որոնել Գոհարին:

Լուսարացը ոսկի էր ցնցուղում կոթող-կոթող լեռների ուտերին: Իմ մեջ ողորմելու բուռն կիրք ծագեց՝ մխիթարություն քեզ, ո՞վ տազնապած երկիր մեր: Բերդի կաշկառը բրբջաց թանձրամած: Ասաղը թեքվել է գեպի արևմուտք: Ավազը տեղ է ուզում, արյուն է ուզում ավազը: Իսկ քամին արևի ծագի կողմից է:

Անսպասելի երևաց Գոհարը: Միանձնուհու սպիտակ կնզուղով էր, սև ուրարով և էլի սևերով: Երեկվա շքնաղ տիրուհուց, մյուս օրվա հզոր զորապետից ոչինչ չէր մնացել: Հավաքվածներից ոմանք նույնիսկ երկյուղեցին՝ կախա՞րդ է: Ես ավելի ծանր բան գուշակեցի՝ երկնային ոգի՞ հայտնվեց: Նրա սքեմը վանող էր, ծոված շղթայով երկաթե խաշը՝ կարիճի շանչ: Սև սյան նման, իբրև երկյուղի երևույթ, նա մի փոքր առաջ եկավ: Ես նույնիսկ հտ-հտ գնացի: Այո, երեկվա հզոր զորականից միայն տխուր փշրանքներ էին մնացել: Նա կանգնեց ձիգ, խաշակնքեց բոլորիս:

— Օրհնութիւն որդւո Քաղթի: Օրհնեալ, որ գայր հա-
նուն տեառն: Օրհնութիւն ի բարձունս... Նա՛ էր, որ կեն-
դանարար աղբյուրի ջրի պես զովացնում էր տառապած ազ-
գիս հայոց: Նա՛ էր... Նա, որ նահատակվեց հորս տանը՝ դա-
վաճանի ձեռքով: Ընթացողի մարտի մարտի մարտի մեջ
հաղթող ախոյան էր նա: Փառքի համար շէր անում իր կոնվը,
քանզի նա փառավորված էր աստծու և մարդկանց կողմից:

Ես հասկացա, որ նրա մեջ ետում է իր նահատակ սիրեց-
յալի հիշատակը...

— Մնացեք բարյա՛վ, — հանդարտ, բայց սահմանող ա-
սաց նա: — Ոչ մեկդ շհետեք ինձ: Օ՛, տե՛ր, եթե անիրավ
եմ խոսում՝ վկայիր, եթե ոչ՝ ընդե՞ր հարկանես:

Նա մտտեցավ գերագահ իշխանին, բայց ոչ ընդհուպ:

— Օրհնում եմ ճանապարհդ, որ զժվարին է: Հավատա-
ցած եմ, հավատարիմ կմնաս մեր նախնեաց ավանդներին:
Քոդ քեզ տեսնելով օսմանյան ազգիսն իմանա, որ հայոց
արծիւնների ճակերից ինքը շի կարող ազատվել: Ո՛վ ար-
քայաշուք իշխան մեր, սիրիր աստծուն, բայց արա այն, ինչ
կամենում է անձդ: Համբերութիւնս զինվիր: Իշխանավորի
ուժը նաև համբերութիւն ունենայն է: Բարեկամացիր պար-
սից հետ: Մեղք չէ միակամ լինել թշնամու թշնամու հետ:
Իմացիր, գիվարնակ է նադիր շահի հոգին, նրա խորքերը
մտնելուց զգո՛ւյշ... Նրա աչքին շատ մի՛ երևա, սատանան
նրա նման է: Ամեն մարդ իր խաշն իր ուսին է տանում, իսկ
մենք մեր մեջքին կրում ենք երկու խաշ: Կամքս է, որ ծաղկի
հայոց իշխաններիդ միասնութիւնը և ես այդ ծաղկե պսակի
վրա գերեզման գնամ:

Նա ուստող հայացքով ետ մղեց գեպի իրեն բազիա-
տարած գնացող հորաքրոջն ու հեռացավ...

1744 թվականի գարնան սկիզբն էր:

• • •

Հասանք Գանձասար: Ես համբուրեցի տաճարի քարե
նշխարները: Հսկա կաղնիների թաց ստվերները երկարում
էին գեպի տաճարի ավագ դուռը, ասես այնտեղ ապաստան

գտնելու: Մտքիս անմեղ գուլալը պղտորվեց Արիֆ Ահմեդ
փաշայի ահնդ երևույթից:

— Լաց ընդ լացողս, այսպէս առե մարգարեն Պավղոս:
Ես՝ Արրահամ խոջաս, ես՝ Արրահամ Երևանցիս մենակ
եմ զգում ինձ: Գիշերները հանգչում եմ սառը խցիկի շոր
տախտակների վրա: Կողերս քերվում են, կարծես շուն է
կծոտում: Մշուշի մեջ տնկվում է Արիֆ Ահմեդ փաշան: Արթ-
նանում եմ սարսափով, իմ ահը խտանում է: Ես մենակ եմ:
Ավա՛ղ, գրավչութեան ոգի Գոհար միանձնուհին, գոնե այստեղ
լինե՛ր, որ հոգուս վրայի սև շերտը ճեղք տար՝ լույսի համար:
Չանձրույթը սպանիչ է:

Տաղտուկը ցրող միտք կայծակեց մեջս: Զթրջվող մա-
խաղիցս հանեցի իմ նշխարարան մատչանը, որի խշշացող
թերթերին շարահյուսել էի հենց երեկվա փոթորիկների ոգին:
Սև մելանը դեռ բույր ունի: «ԹՎին ՌՃՄԳ, ես մեղսամեծ»: Սա
ե՛ս եմ: Ե՛ս եմ: Եվ գիրս իմ շունչն է՝ Քրոնիկոնի 1735: Կատարյալ
չէ, բայց ի՞նչն է այս աշխարհում կատարյալ:
Փետրն գրիչս մելանեցի, որ գրածիս թերին անթերի անեմ:
Ուրեմն ունկն գրե՛ք իմ ձայնին և իմ միջով տեսե՛ք այն, ինչ
կատարվեց ուղիղ ինը տարի առաջ:

* * *

Կողմանք Արևելից Հայոց գերագահ իշխան Մելիք-Ավան
Ծղանը կարծես ոչ իր, այլ ահնդ լեռների կամքով հրահան-
գեց.

— Սկսի՛ր...

Ինչ-որ տեղ կաղնի ճեղքվեց, ջրաղացի քար ոստոստաց
ինքն իրեն: Գերագահը կաշվե լայնթաթ գոտու արանքից պո-
կեց երկփող ատրճանակը՝ խավարի ճակատին կրակելու:
Վարանդայի տեր Մելիք-Հուսեփնը, որ կանգնած էր զորա-
պետների համախմբի մեջ, կարծես հենց իր համար ասաց.

— Վաղ չէ՞:

Նաև խոսեց Չազեձորի Մելիք-Օհան իշխանը՝ նույն կես-
բերան հանգով:

— Կրակները վառենք: Խավար է:

— Կրակ շվառել, — հակառակեց գերագահը: — Խաղարը մեզ գինակից է:

Գտնվում ենք Շամխոր գետի կիրճի ձախ ելուտի վիհի մեջքին, այնտեղ, ուր գետը խեղդվում է անդունդի մեջ, քրքրում ինքն իրեն, անիծում ինքն իրեն, հույս չունենալով, թե դուրս կգա նեղոցքից, կմեկնվի Գանձակի դաշտում, ծուլ-ծանծաղ կծգվի գետի մայր Կուրը: Հենց մեզնից ցած, խոր ձորում Բարսում մեծ ավանն է՝ խաչակիր իննը եկեղեցիներով, մի քիչ վերև՝ Գառնակեր գյուղը: Մտով լեռան ճեղքներից եկող միակ ճանապարհը՝ քարե ատամները սեղմած մի ուրբ, անցնում է կիրճի միջով, հեծած քարեկամար երեք կամուրջների մեջքերով, մերթ աչ, մերթ՝ ձախ:

Տասնհինգ օր առաջ Երևանից լուր բերին՝ թուրքը գալիս է: Կարսում օսմանլու սուլթանի մի ահեղ բանակը Եփրատի պես ճեղքվել է, դարձել երկու: Մեկը Շիրակի հող ու քարը լափելով երկարում է գետի Արարատյան աշխարհը՝ զուլա ունենալով սերտակեր Քոփրլու Արզուլլահ փաշան, մյուսը գալարվելով Աղստևի քիչ ինչ մեղմական հոտով, մղվում է գետի Հայոց Գանձակ մեծ քաղաքը:

1735 թվականի ամառն է:

Պարսից զորքերի սարգար Նադիր խան Աշրաֆի սուրհանդակը թուղթ հղեց մեզ: «Թուրքը գալիս է: Շտապում եմ Երևան: Ինքզ, եղբայր իմ Ավան-Եզան իշխան, քո լեռներում փակիր սուլթանի ճանապարհը: Կարող ես: Հավատում եմ»:

Կիրճի կղերսուրներում ծպտված հետախույզ աչք-ականջները թեք ժայռալանջերը մաղլցելով, իրար ետևից հասան մեզ:

— Մարը Մուստաֆա փաշան է, զորքը՝ վաթսուն հազար: Իմ պոռչը ճաքեց: Մենք ախր, տասներկու հազար ենք...

Գեռ երեկոյան, երբ սև բոթը շէր հասել մեր գոբախտ ականջներին, գերագահը՝ Գյուլիստանի զորքը հղեց ցած: — Բռնեցեք Տիգրան Մեծի կամուրջը: Խցանեցեք նրա աչ ականջը: Մի թուրք անգամ չպիտի անցնի Տիգրան Մեծի կամուրջով: Հստա՞կ է:

Գարձավ լարված, իրենք իրենց մեջ եռացող զորապետներին:

— Կրակ-մրակ շաներ: Քշնամին թող մրափի: Վաթսուն հազար...

Նրան ի տրիտուր կանացի ձայն ճեղքեց խավարը:

— Սարի Մուստաֆա փաշան: Հո՛, գայլին ճանաչ եմ: Պարտվեց Վարանդայի ճակատամարտում: Հազիվ հազ ճողոպրեց Մխիթար Սպարապետի ճանկից: Վկա եմ:

Բոլորս շրջվեցինք ձայնի կողմը: Օ՛, ողորմած աստված, Գոհար իշխանուհին է: Նա՛ է: Նա՛ է: Գիտեմ: Միրնկաթ վանքում, որ Գառնակերի խաղողի այգիների մարգարիտն է, զպրանոց է հիմնել մի յոթ, թե ութ տարի առաջ: Էլի է զըպրոցներ հիմնել Սյունիքում, Արցախում: Մի օր հարցրի՝ պե՞տք են զրանք այս խառնակ ժամանակներում: Գոհար միանձնուհին քրքիչի ապտակ շարտեց երեսիս:— Մի՛ ցցիր տխմարությունդ, Արբահամ Երևանցի: Հոգին լույսի է կարոտ, իմացիր: Հոգու լույսը, որ հողից է ծագումը ուժ է տալիս զենքին:

Գերագահը ատրճանակը պարպեց անսպասելի: Խավարը ճեղքվեց: Մի պահ այնպիսի լուսիչուն եղավ, որ կարծես աշխարհը տեղնուտեղը դիակացավ: Ապա՝ զըրզոց:

— Սկսի՛ր...

Ես ինձ գտա իշխանուհի Գոհարի կողքին: Երկուսով ճիգ արինք, քաշեցինք իրար մոտ թմբացած գերանակապ քարակույտերից մեկի պահպանակը: Քարերը թռան դեպի անդունդի հատակը, դեպի քարեղեն խողովակ ճանապարհը, որտեղ գիշերային դադարի էր շնթուկել թուրքական բանակը:

Սկսվե՛ց...

Պայթեցին, փլվեցին, զըրզացին, դեպի ձորը խուժեցին երկու հազար քարակույտեր: Արևդ սիրե՛մ, Հայաստան... Բախտդ բուռ-բուռ է, քարդ՝ հեղեղ-հեղեղ:

Ամառնամուտի ցայգը շողաց ցնծության շառագունով:

Լուսարաց է: Շամխոր գետի հոսքը խափանվել է քարերի ու թուրքի դիակների խցանից: Մեր զինվորները քարահեղեղից ջնջուխ եղած ասկյարների՝ անթիվ-անհամար լեշեր էին հանում, զարսում կույտ-կուտակ: Հատուկենտ ողջեր կան: Իշխանուհի Գոհարը թզենու արմատներով պնդած ժայռաճեղքից դուրս քաշեց մի թուրքի: Թափ տվեց նրա զգեստը, մատներով տրորեց քիթ-բերանը:

— Նորի՛ց ողջ մնացիր, Սարը Մուստաֆա փաշա...

հայերս ոչ թե ողորմութիւն ենք աղերսում ձեր աստվածա-
յին կայսրուհոց, այլ՝ եղբայրական ձեռք, ազնիւ գաշինք:
Հրազդանի ձորը ցնծում էր տաք գուլներով: Երբեմն ձորի
մի ճեղքից երևում էր Մասիսը՝ շլացնող սպիտակ:

* * *

Մեկ, թե երեք օր հետո Այրարատյան դաշտ ժամանեց
մեր դաշնակից պարսից բանակը:— Կարծես թե լույսը բաց-
վում է,— ասաց գահագլուխը:— Քամին մեր կալի ուղղու-
թյամբ է փչում:— Մասիսները մայրական ճերմակությամբ
ժպտում էին մեզ: Երբեմն մառախուղի մի սև ծվեն էր պոկ-
վում ու հասնելով Հրազդանի բարձր քարափին կուտակված
իմ ծննդյան օրորոց Երևան քաղաքի ատամներին, հալվում
ինքն իրեն:

Գերագահ իշխանը մեր զորաց պետ Մելիք-Աստվածա-
պովին ուղարկեց Երևան՝ նազիր խանին ողջունելու: Ինձ ևս
զրեց նրա շքախմբում, իբրև թարգման: Քաղաք մտանք արե-
վածագի հետ: Մելիք-Աստվածապով իշխանը բերդակալ
պարսիկ սպայից պահանջեց մեզ անհապաղ ներկայացնել
սարգարին: Պահանջն ասաց հայերին, թեև պարսիկի լեզուն
զագիի շափ գիտեր: Ես նրա պահանջը թարգմանեցի գոհա-
նալով: Չէ որ մենք մեր պետութիւնն ունենք ու մեր լեզուն:
Մունետիկն առաջ ընկավ՝ գոտուց պղնձի լայներախ փող
կախած: Դրանով է նա փողոցներում կամ զորքի մեջ ազդա-
բարում իրեն հանձն արված հրամանները: Սա իր հաստ
զուխը ցցեց դեպի Աստվածապով իշխանը: Ուզեց ինչ-որ
հարցնել, իշխանը կանխեց նրան:

— Մոռի՞ք ծանոթ է ինձ, ջառչի Փանահ: Ազդ արա իմ
գալուստը:

Մեզ տարան մեծ սարդար նազիր խանի նստոցը: Նա էր
Պարսկաստանի միահեծան տիրակալը, իբրև մանուկ շահի
խնամատար, որին ամեն տեղ ման էր ածում հետը: Մեզ տա-
նողները ասացին՝ հենց որ տեսներ ամենազորին, կփովք
գետնին: Մեր իշխանը քմծիծաղեց ճերմակած, խիտ բեղերի
արանքում:

Պարսից բանակի գլխավոր զորավար սարգարն ապրում

էր բերդի նեղ հրապարակում տնկված շքեղ վրանում: Ամեն
քայլափոխի պարսիկ զորականներ էին հանդիպում մեզ:
Ձեռքները կից էին անում:

— Բիսմիլահ¹:

Մեր զորավարը, ոչ այնքան շերմեռանդ, որքան հենց այն-
պես պատասխանում էր.

— Մաշալլահ²:

Շքեղ վրանից դուրս եկավ զափուշի բաշին:

— Չկա աստված ալլահից բացի, և Մուհամմեդը ալլահի
ժարգարեն է:

Մեր իշխանը նրան շարձազանքեց: Ղափուշի բաշին ձեռքի
լայն շարժումով մեզ հրավիրեց խանի վրանը, ինքը ետ տա-
նելով ծանր վարագույրը, որից շոք խոտի ու մկան հոտեր
էին գալիս: Նա այնպես էր քայլում, կարծես ոտնացույց էր
հագել և այնպես ինքնագոհ էր, ինչպես ճանճը՝ կաթի մեջ:
Ներս մանելիս նկատեցի, որ վարագույրի ծոպերը տեղ-տեղ
կրծված են: Իմ աչքին զարնվեց կանթեղի ծակող լույս: Ղա-
փուշի բաշու ձայնը խոցեց սիրտս.

— Խոնարհությո՛ւն և հեազանդությո՛ւն: Մունկի՛՝ եկեք:

Ես փորձեցի ծունկի գալ, սակայն Մելիք-Ասուվածապով
իշխանը քաշեց փեշս՝ երբեք: Ինքը կանգնեց վեհ ու հպարտ:

— Հայոց աշխարհի փառավոր գերագահ իշխան Մելիք-
Ավան-Եզանից ողջույն պարսից զորաց Առյուծ Նադիր խա-
նին:

Վրանում եղած պարսիկ մեծամեծերը գունատվեցին, նրանց
արանքով դժգոհության շշուկ անցավ, ինչու այս հայերը
ծունկի չեկան: Խորամանկ է պարսից սարգար Նադիր խանը:
Նա ինքը շտապեց կանխել տահնությունը:

— Ոտքի վրա մնացեք, երևելի հայեր: Բարի տեսա: Ինչ-
պե՞ս է իմ եղբայր մեծափառ Ավան-Եզան իշխանը:

— Քո արևշատության համար աղոթում է տիվ ու գիշեր:
Խանի ակնարկով Ղափուշի բաշին բազմոց մատուցեց մեր
զորապետին: Առատ լույսով ողողված վրանը շքեղ էր: Հա-
տակի գորգերը վառվում էին երևի գրախտից բերած ներկերի

1 Հանուն աստծու

2 Աստված բարի է:

կենդանութիւնս: Վրանի պատերը ևս զորգերից էին, մե-
տաքայա ժապավեններով ընդելուզված: Գահավորակը, որին
նստած էր մեծ սարդար Նադիր խանը, ցածրագիր էր, վագրի
մորթի բալիշներով ճոխացած: Նադիրը, թեև ընդամենը խան
էր, բայց գլխին գրել էր արքայական խոյր՝ ոսկեթել ծռակե-
րով: Նրա երեսը, որ նեղ-երկարուկ էր, լավ սափրած էր:
Ցցված կզակը փայլում էր: Սև, երկար բեղերը սրած էին:
Գրանցից աչքը, ինչպես նկատեցի, մանր ցցվում էր՝ մուկ
տեսած կատվի պոչի պես: Մելիք-Աստվածապովը նստեց ու
նորից ողջունի խոսքեր ասաց: Ես դա թարգմանեցի գրեթե
իմաստին անգիտակ: Իմ զարմանքը շատ եղավ, երբ վրա-
նում, ահեղ խանից բավականին հեռու, զորգի վրա ծալապա-
տիկ նստած տեսա Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Արքահամ
Կրեատացուն: Մի պահ միայն մեր հայացքները խաչաձևեցին
ու ես զգացի, որ նա ակնարկով խրախուսում է մեզ՝ արի
ու ինքնավստահ եղեք, նաև արժանապատիվ:

— Կողմանք Արևելից Հայոց աշխարհի հզոր ու անպար-
տելի գերագահ Մելիք-Ավան իշխանից ու բոլոր զորապետ-
ներից, զորքից ողջուն ու սալամ մեծ խանիդ, հզորիդ, հազ-
թողիդ, արևածինիդ:

Մելիքի այս ասածը ես թարգմանեցի միանգամայն ան-
շփոթ ու զոհ մնացի ինքս ինձնից:

— Ալլահ բերիմ, — ասաց խանը: — Ժամանակ է:

— Աստծու ողորմութիւնս ու Քրիստոսի խաչի զորու-
թիւնս հայոց գերագահը զորքով ու զորապետներով բանակել
է Երևանի մատույցներում, մեծ խան: Սպասում է բարի կամ-
քիդ ու ողջունիդ, օ՛, վալի ասը՝:

Նադիրը խոշոր, սեխանման գլուխը բարձրացրեց: Նրա
աչքերը վագրի էին, թեթև ինչ շեղ:

— Հայոց զորքը կո՞ւշտ է, կո՞ւտ է:

— Աստծու կամեցողութիւնս՝ կուշտ և կուտ:

— Ինչի՞ եք կարոտ, օ՛, հայեր:

— Հարուստ ենք, — պատասխանեց մեր իշխանը: — Աղ-
քատ շենք: Աղքատը հացի է կարոտ, հարուստը՝ ամեն բանի:

1 — Աստված մեծ է:

2 — Գարաշրջանի տիրակալ:

Նազիրը հզոր ծիծաղեց, հարցական շեշտվածությամբ նայեց իր զորապետներին: Սրանք միևնույն հանդով գլուխ տվին, նստած տեղերից կանգնելով, գոտկատեղից այնպես երկտակվելով, որ կարծես հիմա կփշրվեն:

— Այդպե՛ս...

Նազիրը գոմուաց այս մի հատիկ բառը: Նրա սուր ծնոսը, որ կացնանման էր, ավելի կացիեմեց, հզոր բեղերը լարվեցին գետ մանող ցուլի ազիի հանգով:

Մեզ հյուրասիրեցին փլավով ու շերբեթով: Բուրբա թեքվեցինք արծաթե սինինների վրա ու նազիրի հունգով, ձեռքերով սկսեցինք ուտել: Եթե խանը շարբաթ էր խմում, ապա բուրբա վերցնում էինք մեր առջև գրված կավե սրվակները: Երբ նա գամաթը ցած էր դնում, մենք ևս նույնն էինք առնում: Ուտելիս ոչ ոք չէր խոսում:

Փլավից հետո մեզ սուրճ մատուցեցին: Խանը ոսկեկար կապալի փեշով սրբեց յուզտոված բեղերը, անսպասելի դարձավ ինձ:

— Օ՛, առաքինի խոշա Արբա՛ամ, հաճելի է ինձ նորից տեսնել քեզ: Գործերդ հաջո՞ղ են:

— Աստու կամեցողությամբ՝ այո, — իսկույն պատասխանեցի ես: — Քեզ այցելելը աստծուն ներկայանալ է նշանակում, օ՛, մեծ, օ՛, հզոր:

Մյուս օրվա կեսօրին Նազիր խան Աֆշարը իր զորապետների նույն կազմով, ինչպես երեկ էր, նորից ընդունեց Մելիք-Աստվածապով իշխանին, այս անգամ արդեն առանց փլավի ու սուրճի: Ես նրանից արժիրյան օճառի հոտ զգացի, երևում է հենց նոր է դուրս եկել բազնիքից:

Նազիրը զկրտաց ազմուկով: Ցի՞ն է:

— Արդյոք, իմ թագավորի դաշնագրույնը ընդունեցին ձեր հայերը, ժողովուրդը, զորքը, գերագահ իշխանը: Կամքս է, որ Հայոց գերագահ իշխանը լինի ինձ բազկակից, բարձակից, սեղանակից:

— Եղիցի՛, — ասաց Աստվածապով իշխանը: — Ընդունեցինք ամենքս:

Խանն իր գերագրգիտ հայացքը մղեց գեպի իր զորապետները: Սրանք իրենց ծանրացած գլուխները, որոնց լերկը ծածկված էր ցցուն զդակներով, լայնքով կարմիր, գեղին կամ

կանաչ ժապավեն քաշած, կայցրին իրենց ծնկներին, ասացին համորեն:

— Քո կամքը ալլահինն է, օ՛, մեր զուխների տեր: Նազիրը շեշտ նայեց Աստվածապով իշխանին:

— Քուրքը ահռելի ուժերով է գալիս:

— Դա մեզ չի վախեցնում, խա՛ն,— ասաց Աստվածապովը:

— Քուրքը կարող է նվաճի Հայաստանը:

— Հայաստանից հետո հերթը Պարսկաստանին կհասնի,— ասաց Աստվածապովը:— Ուրեմն, միասին կանգնենք սուլթանի դեմ:

— Սուլթանը այժմ ուժեղ է, քան երբևէ,— ասաց Նազիր խանը:— Դուք փոքր եք, նա ահռելի մեծ:

— Փոքր ենք, բայց մեր ուժին վստահ:

— Ի՞նչ հույսով եք եկել այս կողմերը:

— Հաղթելու:

Սոսկում պատճառող, ո՛չ, ոչնչնացնող էր Նազիր խանի հայացքը, հատկապես ձայնը: Բայց ես տեսնում էի, որ նրա արձակած ահի շանթերը բնավ չեն թափանցում Մելիք-Աստվածապով իշխանի սիրտը: Նազիրը ուժգին խնչեց մետաքսե թաշկինակի մեջ, ձեռքերը քսեց երեսին:

— Իսկ եթե ես իմ զորքերով հեռանա՞մ Հայաստանից, ձեզ լքե՞մ:

— Այն դեպքում մենք կմիանանք սուլթանին:

Մելիք Աստվածապովն այս ասաց անշփոթ, հանդարտ: Ինձ թվաց, թե հիմա Նազիրը կպայթի զայրույթից: Նա նույնիսկ ինչ որ շարժում արեց, որ շատ տհաճ էր: Ապա միանգամից փոխվեց ու հեղ երկյուղածությունամբ շշնջաց.

— Լա իլլահ իլլա ալլահ¹: Մենք մարաբուտ² ենք: Ձեր՝ հայերիդ օգնությունը մոռանալ, նշանակում է ուրանալ ալլահին:

— Մենք՝ հայերս էլ քո օգնությունը չենք ուրանա, եթե լինի,— ավելացրեց իշխանը:

Ես նկատեցի, որ մի կողմ անշարժ նստած Աբրահամ

1—Չկա աստված, ալլահից բացի:

2—Իշխանություն եմ տալիս:

Կրետացի կաթողիկոսի ճերմակ երեսով գոհունակութիւն Նոր շող անցավ: Պարզ է, հազանում է մեր արժանապատիվ կեց-
վածքը: Նազդիր խանը ասաց երբ միացաւ ուժերով կոտորենք
սուլթանի զորաց մեջքը, ապա Երևան քաղաքը ևս կմտնի
հայոց իշխանապետութիւն մեջ: Ավելացրեց, թէ Երնջակի
ու Գողթանի գավառները, ինչպես և Նախիջևան քաղաքը Հա-
յոց երկրինն են, նրանից անկողոպտելի: Չեոքը մեկնեց մեր
զորավարին:

— Ես իմ երզման տերն եմ: Մեր գաշինքը ձեզ հետ, հա-
յեր, անքակտելի է:

Խոր շնչեց զաղջ օդը, իր լեզվով ինչ-որ ազոթք քրթմնչաց,
որ ավելի շուտ ձիու խրխնչոց էր, ապա հաստ մատներով
թաթը մեկնեց Աստվածապովին:

— Թխի՛ գաւ: Եզիցի՛:

Դրսում նորից խոնարհումներ արեց խիստ բարձրահա-
սակ մունետիկ-չառչի Փանահը: Նրա լայն, գորտի երախ
հիշեցնող բերանը ժպտում էր քծնանքով:

— Ես միշտ ձեզ բարեկամ կլինեմ, հայեր, — լախիփեց
նա: — Երզվում եմ Սարաշալու ցեղիս պատվով:

Ես զզվեցի նրանից, ձիու սանձը խլեցի ու շտապեցի հե-
ռանալ: Մենք վերագործանք մեր բանակատեղին:

• • •

Նազդիր խանից խնդրակ եկավ: Թուրքաց բանակներն
անցել են Սպիտակի լեռնանցքը, Կարբիի վրայով իջնում
են զեպի Երևան: Գերագահ իշխան Մելիք-Ավան-Եզանը զո-
րապետներին ասաց, թէ պետք է թշնամուն քաշենք զեպի
Եզվարդի դաշտը: Առաց՝ թուրքերը Ֆռանդի ծանրահարված
թնդանոթներ ունեն: Այնպես անենք, որ ոչ մի թնդանոթ
չանցկացվի Քարսա՛ն գետը: Այլապես Ֆռանդի զենքը շարիք
կդառնա մեր գլխին:

Շարժվեցինք համախումբ: Մտանք Եզվարդ գլուղաքա-
ղաք: Կուտակ է, լեռան ստորոտին, Հրազդան գետի աջում,
ոտքերի տակ՝ մեծ դաշտը: Եզվարդցիներին մենք գտանք ոգե-
վոր, ինքնավստահ: Այդ մեր հին բերդաքաղաքը միայն մի
անցք-ուղիով էր կապված դրսի աշխարհի հետ, դա էլ լայն-

քան նեղ էր, որ հազիվ մի ձիակառք անցներ: Հայն այստեղ
քնափորված է այն օրերից, երբ դեռ մարդը չէր հնազանդեց-
րել կրակը և կխտարի միսը կերել է հում:

Ազատ կյանքի ու եռուն պատերազմների սովոր էր մեր
գորապետ Ջրարերգի տերը: Շատերից նա զատված էր ջեր-
մեռանդ հավատի նկատմամբ իր խորշանքով: Հազվադեպ է
եկեղեցի գնում, տանն ապրում է հեթանոսի կերպով: Եղ-
վարդի եկեղեցիները զոզանչեցին: Բուրս, բացի Աստվածա-
պովից, երեսներս դարձրինք մայր եկեղեցու կողմը ու երկ-
յուղած խաչ հանեցինք: Իշխանը քմծիծաղեց թավ բեղերի
արանքից.

— Ի՞նչ բարիք ստացաք այս ականջ խտրտող կռավո-
ցից, որ խրանեցիք ազգեսի հոտ առած հավերի պես: Բախտդ
սիրե՛մ, հա՛յ, զանգի զոզանչից երկյուղում ես ամուսնուց
սարսափած կնկա նման: Աչքներս լո՛ւյս...

Ես ինչ-որ շափով նախանձում էի նրան: Նա սաստիկ որդ-
նոտեց, երբ Եղվարդի մեծ վանքի դռանը անհամար խաչեր
նկատեց:

— Մատաղի գառան խեղճությամբ զիշեր-ցերեկ տիրոջ
անունն ենք մայում, նրա քար ոտքերը լիզում, իսկ նա ան-
օրենի թուրը շի հեռացնում մեր շլինքներից: Իրեն հայհոյող
զել ու գազան աշխարհս քանդեցին, իսկ նա՝ մեր Քրիս-
տոս աստված, բերանը չուր է առել: Չունենա՛մ նման աստ-
ված...

— Մեղա-մեղա՛, — մրմնջացի ես: — Մարդ էլ այսքան
անհավատ լինի: Նա, երևի զգաց տարակուսանքս ու հա-
յացքով խոցեց ինձ:

— Էդ ո՞վ է անհավատը, Աբրահամ Երևանցի խոջա: Ե՞ս
Երանի՞ թե դու ու քեզ նմանները գոնե մի տիգի շափ հավատ
ունենայիր այն բանին, ինչ օգտակար է ազգիս հայոց: Այն
ժամանակ օտարի ահից ճկոած չէր մնա մեր ազգը:

Երևի նա այսպես երկար ձավարի աներ: Նրա զլխին տընկ-
վեց գերազա՛հ իշխանի բանբերը: Փոշոտ էր, հոգնած, շար:
Մոռացա՞վ, թե դիտմամբ շողջունեց ոչ մեկիքներին, ոչ՝ ինձ:
Երկար ժամանակ թամբին հարվելուց ճոճվող ոտքերը պնդեց
դետնին, խոսեց անփույթ:

— Ողջ եղեք տիրոջով: Քուրթի զորքը հասավ Քարսահին, անցավ նրա ձախը:

Մելիք-Աստվածապովն իր նժույգն արշավեց նեղվածությունից ճաքող փողոցներով: Ջիերը, ազատ տարածություն տեսնելով, վրնջացին: Իմ կուրծքը ուռավ՝ հպարտ պատանի եմ, բայց՝ զինվոր: Մի քիչ ձախ, Եղվարդի դաշտի հենց պորտում երևում էր այն բուրբ, որի վրա պարսկական զորաց սարդարի վրանն էր:

Մելիք Աստվածապովը սուրը մերկացրեց.

— Բացվի՛ր... Գրոհո՛վ... օ՛, վարձս բարեաց, ժամանի՛ր...

Նկատեցի, որ մխրճվել ենք թշնամու խտության մեջ: Ահա ինձ ծանոթ թուրքը՝ փաշա, բեկ, հազարապետ: Դե, ի՛նչ, եկել են անդնդային ախորժակով: Նրանց ձիերը պերճացած էին ոսկեկար քմփուշներով, արծաթապատ սանձ ու ոսկալով: Ջիու գլխին հազցրած բարձր սուլթանը արժե տասը գերի կամ հիսուն կով: Օ՛, հո՛, հո՛... Իրենց քրտինքը չէ, զավթել են Հունաց տանը, Վալախիայում կամ Բուզղանի երկրում, Արզրումի ու Բիթլիսի հայերից: Փաշաներն ու բեյերը վստահ իրենց հաղթանակին, բանակի հետ իրենց հարեմներն էլ էին բերել՝ լեհուհի, վրացի աղջիկ, բուլղար տիկին, հույն կույս կամ հայ գեղջկուհի: Բերել են ուրիշից խլած սայլի մեջ, սրնդուկների արանքում, գորգերի ու մետաքսի տաք փաթեթներում: Այս փաշաներն իրենց ձիերի սմբակներով ու յաթաղան թրերով զարդել են Եվրոպայի կեսը, Արարիո աշխարհները, Ռուսաստանի հարավը և բուրգ-բուրգ, վայրենի ախորժակով եկել Երևանի վրա... Նրանց ձեռքերին Քավրիզի արյուն կա, Բաղդադի մանկան ջնջխած ուղեղի շորուկ, Վանի ոսկերիչ հայի մատանի:

Ո՛վ տեր, ս՛վ տեր...

Մխրճվել ենք գայլային այս ոհմակի մեջ: Կովում ենք:

• • •

Սաստիկ շոգ է: Ուղղակի հալվում, խանձվում ենք: Օգը ետում է շերտ-շերտ: Մի օր առաջ ընկածի գիակը հոտում, գարշում է: Կավի ահից ազոավ, ցին ու բազե չէին մոտենում

գիակաները հոշոտելու: Գիշերը ևս ծանր էր, տոթ, քրտինքի գանգավածներ, շնչելու ուշիւշ շկար:

Սղվարդի դաշտը նման է հսկա տաշտի, մի եզրը պոկված՝ Քարսահի կիրճը: Տաշտը պորտ ունի՝ Զորաց բլուրը, Արալէնը՝ հսկա վրան: Զորաց բլրի վրա էր պարսից ու մեր բանակի զորակայանը: Մարտի մտնելուց մենք՝ հայերս կարմիր շուրջառներ էինք հագնում, որպեսզի արյունը շերևա:

Երեկոյան մեր բանակատեղին եկավ ինքը՝ սարգար Նազիր խանը: Ես, որ քիչ շէի տեսել նրան, այս անգամ սարսափեցի այն երեխայի պես, որ կապը կտրած ցուլ է տեսնում: Այս անգամ նրա երեսը սաստիկ նեղ թվաց, երկարությամբ միջից կիսած վարունգ, բեղերը խիտ ու սուր էին՝ մի-մի դաշույն: Հայ իշխանները արժանապատիվ ողջունեցին նրան: Նա ձեռքով բարևեց միայն մեր գերագահին:

— Դու, եղբայր իմ Ավան իշխան, հավատացած եմ, սթափ հո: Մեր շահած այս հաղթանակը դեռ վերջը չէ: Քսփրլու օղլին, թո՛ւ նրա ծծած կաթին, խորամանկ է: Հա՛, իմացիր: Զգուշացիր...

Մինչև դիշերվա կեսը նա մնաց մեր զորակայանում, թե այլևս ինչ գրուցեց զորապետների հետ, շիմացա:

Առավոտյան, դեռ աղոթարանը շշառագունած, թուրքական զորքերը փորձեցին ճեղքել շրջապատման օղակը: Նախ մեծ ուժերով գրոհեցին մեզ՝ հայերիս վրա: Մելիք-Ավան-Սղանը սուրը հանեց.

— Մխրճվենք թշնամու շարքերի մեջ: Դե՛, հա՛...

Մեր հեծելազորը հեղեղ-հեղեղ մտավ թուրքական բանակի թիկունքը: Դիմացից հակառակորդի վրա գրոհեց հետևակը:

Սղվարդի դաշտը զրգրում էր հունիսյան բարկ արևի տակ: Հիշեցի՝ օրը հինգշաբթի է:

Թուրքական առաջապահ զորազանգվածը ունշացավ գրխոովի:

Լուսացավ 1735 թվականի հունիսի երկրորդ կիրակին:

Այս մի ճակատամարտը ավելի կարճ տևեց: Պարսից զորքերը հարավի կողմից ալիք-ալիք գրոհում էին թուրքերի կու-

տակներին վրա: Հյուսիսը անմատչելի է՝ լեռան քարահերձե-
րը, արևմուտքը վիթխարի գերեզմանախրամ՝ գետի անդունդը:
Արևելյան կողմում մենք ենք: Երեք կողմից սեղմված թուր-
քերը գահավիժում էին գետի անդունդը: Այդ խուճապված
խմբերից մեկի մեջ ես նկատեցի թուրքաց սերասկեր Քոփր-
լու օղլու Արզուլլահ փաշային: Ես մեր զորավարին ցույց
տվի նրան ու ասացի, թե ով է: Մերոնք ձիերը լարեցին:
Մելիք-Ավան-Եզանը գալարաթուկ նետեց փաշայի շինքին.
մոտ քաշեց շան լակոտի նման:

— Ա՛, ողջո՛ւյն, Քոփրլու օղլու Արզուլլահ փաշա: Ընդոպ-
րո՞ւմ ես: Ծանաչիր ինձ:

Գերի փաշան վարից վեր նայեց մեր գերագահին: Նրա
աչքերում փրկութեան հույս ճառագեց:

— Ծանաչ եմ, օ՛, բարեգութ քաջատոհմիկ: Ուրախ եմ,
որ քեզ նման ասպետ գերեց ինձ, օ՛, խա՛ն, օ՛, հավատիս
եղբայր սյարսիկ զորավար:

— Հե՛, հե՛... Ես հայ եմ, փաշա՛:

Քոփրլու օղլու Արզուլլահ փաշայի աչքերը թռան ճա-
կատին:

— Էրմենի՞, — լափլփեց նա: — Ո՛ւ, ո՛ւ: Անպատվու-
թյուն է անձիս, իմ սուլթանին: Ես գյավուր հայի գերի՞ն:
Ո՛ւ, ո՛ւ: Օ՛, ջինն, ջի՛նն:

Մելիք-Ավան-Եզան իշխանը ձիու վրայից կռացավ, սրու-
կտրեց փաշայի գլուխը, հագցրեց նիզակի ծայրին, տվեց
ինձ:

— Հասցրու նազիր խանին:

Ես վախեցա, նաև զզվեցի կտրված գլխից, որ դեռ ասք
էր ու վրան անհամար բզեզ-բոռեր էին կուտակվում: Սլա-
ցա ետ:

Նազիր խանը կանգնած էր Զորաց բլրի լանջին, մի եր-
կար ու խոր խրամափոսի մոտ: Ներքևում գետնատարած
փոփել էին երևի ութ-ինը հազար գերի թուրքեր: Խանը նկա-
տեց ինձ: Նախ զարմացավ, ապա զզվանքով հարցրեց, թե
ու՞մ գլուխն է ձեռքիս: Ես ասածու անունը տալով՝ սիրտ արի
ու բարձր ասացի, թե Քոփրլու օղլու Արզուլլահ փաշայի
կարկածն է: Նազիր խանը քրքջաց:

Երկու օր հետո նազիր խանը հրովարտակ հղեց շահական մարզպան խաններին, հրամայելով անհապաղ հեռանալ Հայաստանի նախիջևան, Գողթան, Երնջակ, Կարբի գավառներից, Երևանից: Հայաստանի Արարատյան նահանգն ու Նախիջևանի գավառները այլևս հարկատու չեն Պարսկաստանին: Նազիր խանը փաթաթվեց մեր գերագահին, ասաց բարձրագույն:

— Ուրախ լեր, եղբայր իմ: Երևանն ու Նախիջևանը բռնն են:

— Իսկ ե՞րբ չեն իմը եղել, խան:

Մենք դուրս եկանք Երևանից: Անցանք Գեղամա լեռների սարավանդի ու զով տեղերով, հասանք Սյունիքի Քաջաթաղ գավառի վերևները, որտեղից իր կապույտ ակունքներն է առնում Արցախի նեղոս՝ Քարթառ գետը: Զորքն իր հետ բերում էր հարյուր ուղտի բեռնած հրացան, երկու հարյուր հակվառոց, ութ հազար ձի ու էլի շատ ավար, որ վերցրել էինք Եղվարդի դաշտում, գլխովին կործանված թուրքական բանակից:

Քաջաթաղում հանգրվանեցինք երեք օր:

Իննը տարի առաջ եղավ այն, ինչին ականատես եղա ու պատմեցի:

Հերթական հանգրվանից դուրս եկանք վաղ առավոտյան: Մինչև Սանկտ-Պետերբուրգ մնացել է մի խոր շնչի երկարություն, ձեռք տաս կրոնես նրա ճերմակ մեջքը: Գերագահի ակնարկով Իսրայել արեղան Հայոց աշխարհի գրոշակը պարզեց արևի նորելուկ տապով հազեցած հուլիսյան երկնքին: Արժվի բաց թևերի նման գրոշակի ստվերը վազեց հրաշալի հղկած լայն ճանապարհի մեջքով: Տափարակ, ճախճախուտ տեղեր են: Կարծես նաև ուրախ ենք: Ինչո՞ւ չէ, թիկունք-օգնության հույսով ենք եկել այս աշխարհ, ոչ ողորմության կամ՝ ավարի, ոչ էլ մաղապուրծ: Մենք, հենց մենք երևկ ջարդեցինք օսմանլու թուրք Սուլթանի ամբոխ-ամբոխ

գործը, որ մտնելով մեր տուն, մղվում էր դեպի այս Ռուսիո հարավային փեշերը: Հաղթող ենք: Հաղթանակի երեսը աստվածային է:

— Լուսաբացը բարի է, — ասաց Մելիք-Ավան-Նզան իշխանը: — Ահա տեղ ենք հասել քառասուն օր ոտք թակելուց հետո:

Հայաստանից դուրս ենք եկել Գունիսի առաջին ուրբաթ օրը: Կասպից ծովը բարի-խաղաղ էր, մտերիմ... Աստրախանցի վաճառական հայերը, որ դալիս էին հարավի էնզելիից, մեզ, մեր բերած երեսուն արցախյան նժույզներն ու բեռները վերցրին իրենց նավերի վրա: — Վարձ պետք չէ, տե՛ր մեր գերագահ, — ասացին մեր իշխանին: — Ձեր հովանին վայելող էջմիածնի մի օրհնությունն էլ բավական է մեզ: Աղքատ չենք:

Անցանք Ռուսիո մեծ դետի՝ Վոլգայի շրերն ակոսելով, մինչև... Մինչև այստեղ:

Նաածի շրեղ կառքերով մեզ դիմավորեցին Իսախանյան-Ջուղայեցի եղբայրները և միասին արքունիքի թիկնապահ բանակի մի հեծյալ հարյուրակ: Ջուղայեցի եղբայրները երկվորյակ էին, հին հայոց մահուդե կապաներով, արծաթե գոտիներով պնդած: Գդակները մորթե բրզամե էին, թեք լայնքով Տիգրան Մեծի դրոշակին հանգույն կարմիր ժապավեն քաշած:

— Նախ զսպենք նժույզները, որ շալանան տափաստանով իրենց գլխու, — ասացին: — Ազնվազարմ, բայց և հանգուդե են արցախյան մեր այս ոսկեթև բազնները:

Ռուս հեծյալ դրագունները միաշարժ հանեցին սրերը: Նրանցից մեկը, որ իշխանի զարմ էր, գռչեց.

— Պատիվ ունեմ, господа հայեր... Ողջո՛ւյն:

Իրենց ձիերի թափորի մեջ առան իրար կապած մեր նժույզների երամակը, գլուխները շրջեցին ու մեզ ընդառաջեցին դեպի քաղաք: Մեր քարավանի կառքերը, որ քառանիվ եռածի ութ հատ էին, հեռեցին նրանց: Հեծյալները երբեմն գալարափող էին հնչեցնում:

Վերջապես, տես մեր երթը կասեցնելու համար, երևացին ամբողջի գլուխներ: Գրանց աղյուսե ատամները, սակայն, փայլեցին մտերիմ: Իսրայել արեղան, որ այս քաղաքում եղել էր, երեսին խաչ հանեց.

— Մտնում ենք Սանկտ-Պետերբուրխ, Մեծն Պետր Ալեքսեիշի շինած քաղաքը:

Ճերմակ կեշիների բնաշարքի արանքից դուրս եկավ թագավորական մի այլ, ոչ մեծ շրախումբ՝ տասն, թե մի քիչ պակաս բոյարներ: Ծառախմբին զուգահեռ երկարում է նևա մեծ գետը: Քաղաքը շինված է այդ գետի տասներկու ճյուղ գետարերանում: Տակավին ծովը, ծովի ծոցը չի երևում, միայն ձիերն զգացին նրա մոտիկությունը, դա ազգ արին իրենց խոնավ փոշոցներով: Առջևից եկող բոյարը զզրոցաց.

— Ողջո՞ւյն, և օրհնություն Հայոց աշխարհի մեծ իշխանին:

Մենք միմյանց օգնելով, խանգարելով իջանք մեր կառքերից: Գետինը փափուկ, ավազային տաք էր: Մտեցանք, ողջագուրվեցինք ուս իշխանների հետ: Գոհար իշխանուհին, որ միանձնուհու սևերով էր, լայն օձիքը ճերմակ, քիչ կողմ կանգնած միայն թևթև գլուխ խոնարհեց: Կախվելով փայլեց նրա բավականին խոշոր արծաթե լանջախաչը: Բոյարներից մեկը, որ, երևի, ավագանուց էր, բավականին էրկար հարցուփորձեց՝ հո շատ չե՞նք նեղվել ճանապարհին, խորշակը շատ չի՞ բրբրել մեզ: Ապա նորից երկար բարիմաղթանքի խոսքեր ասաց:

Մեզ տարան գետի եզերքով: Նժույզները դի խրխնջացին մտաուլուտ հանգրվան-ախոռի հոտ առնելով: Ինչ-որ տեղից մատակ չի՞ դի արծազանքեց նրանց: Գետի մեջ մանր կրկղյակներ էին պճնված, մի քիչ առաջ նավաշինարանն էր: Սահմանել է ինքը՝ Պետրոս Ալեքսեևիչ ցարը, զրանով հիմք դնելով քաղաքին, երեսուն տարի առաջ, երբ հենց այստեղ ծանր կռիվներով հաղթեց Շվեդի թագավորին՝ զորքով ու, ինչպես ինքն է կոչել՝ «Ռուսիայի համար պատուհան բացեց» գեպի արևմուտքի ծովերը:

Գետի վրա բնանանավեր են լողում կամ օրորվում: Իսախանյան եղբայրներն ասացին, թե նևան լճածին է, ծափում

է Լազոսգա մեծ լճից, մտնում Քալթիկի գիրկը: Քայց հզոր է, խոր ու լայն: Լճից մինչև ծովը ձիով մեկ օրվա ճանապարհ է:

Ամբոցի մոտ, որ կղզու վրա էր, պայատական նոր գորախումբ դիմավորեց մեզ: Սպաները պտպտուր զգեստով էին՝ համայն երանգը բաց կապույտ, կաշվե լայնշի գոտիները սպիտակ, ուսակապերը՝ ես: Նրանցից մի փոքր զատված կանգնած էին Սանկտ-Պետերբուրգի հայ վաճառականները, մահուդի, կաշվի, մետաքսի, երշիկ պատրաստող գործատուների տերեր: Ահա սա Արտեմ ազա Մանվելյանցն է, կողքինը՝ Քոզզան-Աստվածատուր Ավետիսյանցը: Նրանց հետ է նաև բավականին երիտասարդ Պետրոս-Շիրվան Մանուշար բեկը, որին ես լավ գիտեմ: Փաղաքի հայերի անունից մեզ ողջունեց Արտեմ ազան, հզոր ձայնով, որ կարծես եկեղեցու քարձք կամարներից էր թափվում: Ռուս և հայ հոգևորականների խումբն առանձին էր, խաշ ու խաշվառով, ութը ուս, երկուսը՝ հայ: Մելիք-Ավան-Սգան իշխանը շոշափեց բեռնակառքի ծանրոցները: Պարկի մեջ էջմիածնի օրհնված հող է բերել, որ դրանով օծի հայոց նորաշեն եկեղեցին: Ունեն, սակայն փայտից է, փոքր: Պետք է դրա տեղը քարից շինել, Սուրբ իջման տեղի հողը կլցնի դրա հիմքերը:

* * *

Մեզ տեղավորեցին կայսրուհու պալատին մոտիկ մի ոչ մեծ, բայց շքեղ ապարանքում:

Գիշերն անցրինք հոգնածության պարպումով: Մեզ խնամելու էին դրել երեք բոյար-իշխան, դեսպան Իվան Կալաշկինին, նաև երկու խորտկարար: Առավոտյան աղոթքից, հացութաջից հետո մեր գերազահը դեսպան գնդապետի միջոցով մեր բերած նվեր նծույզները, երկար ու ձանձրալի հանդիսությամբ հանձնեց կայսրուհու անձնապահ հեծելազորին:

Մյուս օրը մասնակից եղանք հայոց նոր, քարե եկեղեցու հիմունքները զցելուն: Այդ գործը զլիսավորեց Իսրայել Արեղան, որ ճարտարապետ էր: Հավաքվել էին ոչ միայն շատ ուսանեք, այլև Սանկտ-Պետերբուրգում բնակութուն հաստատած բոլոր հայերը, երևի հազար հոգի՝ մեծ ու փոքր: Հայ

և ուս քահանաները կականարարձ սաղմոսներով օրհնեցին սրբատան քարինքը: Գերագահը, էջմիածնի հոգը համբուրելով, հավասար գծով թափեց փոսերի խորքի երկայնքով:— Օրհնի՛ր, ամենակա՛լ տեր: Ընդունիր քո վաղագոյն իշման տեղի նշխարը, և հավիտյան լուսավոր արա այդն այս:

Մի ամբողջ շարաթ մենք կարծես մոռացված մնացինք՝ ինքներս մեզ հետ:

* * *

Գերագահը զարմացավ, ես՝ ոչ: Գերագահն ասաց՝ Գոհար իշխանուհի, կայսրուհին ցանկություն է հայտնել քեզ բնակեցնել իր հարկարաժնում: Ասացի՛ հույս, որ Աննա Իվանովնան ինձ չի դարձնի իրեն զահակից: Երե՛ի գիտի, որ արքայական զարմ եմ՝ Բազրատունի:

Հիմա ես կացարան ունեմ թագուհու պալատում: Նույնիսկ մեր գերագահի Տոզի ապարանքը սրա ճոխությունը չունի Չունի՛: Գուցե թե մեր վաճառաշահ Ագուլիս քաղաքի իշխանական բնակաշենքը մի քիչ հավասարվի սրան:

Թանաք-մելանս երբեմն տարանում է պղնձն սրվակի մեջ ու անդուր հոտ անում: Երեկ Իվանի դուստր կայսրուհի Աննան ինձ՝ Գոհարիս ընթրիքի կանչեց:— Օ՛, քո զինվորական համբավը լսել եմ,— ասաց,— ուրախ եմ, որ սեղանակից եմ հզորիդ, հրեշտակամայր քույր իմ: Հայաստանի Այրարատյան աշխարհի, Շիրակի, Գուգարք նահանգի, Նախիջևան աշխարհի, Սյունիքի ու Արցախի արթուն պետական ոգուդ, ողջո՛ւյն: Այցդ բարության մղում է...

Ես լսեցի նրա այդ ասածը և մտովի թռա մեր լեռնաշխարհը:— Ի՞մ խոնարհումները հաղորդիր Ռուսիո ամենակալ իմպերատրիցային:— Այսպես հղեց ինձ Հայաստանը:— Ասա՛ կամքս է բարեկամ լինենք:— Մեր գուրս գալու օրը պարսից սարդար նազիր խանը, որ Աշրաֆ ցեղից էր, մի գույգ կարմիր, երկարաճիտք կոշիկներ էր ուղարկել Մելիք-Ավան-Եզան գերագահին:— Հազնվիր արքայաշուր:— Հիշեցի Սարս Մուստաֆա փաշայի լպրծած մոուլթը:— Չեր՝ հայերիդ իշխանապետությունը նոր է, մեր սուլթաններ՝ հին:— Այդպես վերջին գլազան է հաշում, ասացի, Հայոց թագավորությունը

երեք հազար հարյուր տարվա է՝ Հայկ Աղեղնավորից սկսած մինչև օրս: Այդպե՛ս: Քո նախնի սուլթան Օսման Օրխանը բնդամենք երկու հարյուր հիսուն տարի առաջ թագ դրեց ինքն իր գլխին: Քափառական վայրենի ցեղից էր ըս նախնի Օսման Օրխանը՝ հեռավոր Չին ու Մաչինի հարակից Թուրանի տափարակներում, և ձիու միսը հում էր լափում, լիմանալով ինչ բան է հացը: Իսկ իմ նախնի հայ արքաները Բաբելոնի նինոսի հետ տաճարներ էին կառուցում՝ մեշք երկնքի ու օվկիանոսի խորհուրդները: Քո նախնի Օսման Օրխանին հայ թագավորը իր պալատում իբրև ճահի՛ անգամ շէր պահի:— Ողորմա՛ անձիս, աստվածուհի՛, ասաց փաշան, երբ ես նրան քարաճեղքից հանեցի:— Երբե՛ք,— ասացի,— մենք արդեն սովորել ենք ողորմության արժանացնել միայն նրանց, ովքեր ողորմալ գիտեն մարդ արարածին: Գու անողորմ ես, փաշա, և արժանի չես ողորմության: Քեզ ու ըս նմաններին ես մի այն տեսակ պատուհաս կրերեմ, որի նմանը չի կատարվել երկնքի ներքև, աշխարհի արարման սկզբից ու դարձյալ լինելու չէ:

Այսօր էլ ահա ես Ռուսաց կայսրուհու հյուրն եմ, նրա հրավերով, պարզ է: Այսօր սակայն ես ոչ թե կուսակրոն մայրապետի տապանք շուրջառի մեջ եմ, այլ հագել եմ զօրական զգեստս, որով մզվեցի ճակատամարտի Հալիձորի տակ, Մարաղայի դաշտում, շատ տեղեր ու տարիներ հոլով: Այսօր ես ինձ տասնապատիկ անկախ եմ զգում:

Կայսրուհի Աննա Իվանովնան հարցրեց.

— Չէի՞ր սոսկում կովի մեջ մտնելուց, թույր իմ:— Այնպես նայեց ինձ, կարծես ես վանքի արեղա լինեի:

— Երբե՛ք:

Մարաղայի կովում ես այնպես էի քրտնաթուրջ եղել, որ կարծես բնկել էի մոտիկ մեր Երասխ գետը՝ Հողափերին կամրջի տակ, որտեղ նա խիստ ծավալված ու խոր է:

Շքեղ հագնված, բմբուլե կլոր գզակներով, օժանելիք բուրոզ երկու բոյարուհի տիկին ինձ բնդառաջեցին կայսրուհու մոտ: Նրանք ծարիրած աչքապոչերով այնպես էին նայում ինձ, կարծես ես հիմա կհոշոտեմ իրենց փափուկ բազուկները:

Երևի հայ հարյուրապետի զգեստս, Մխիթար Սպարապետի ինձ նվիրած կարճ թուրը, արծաթե կումբազորը գոտուս արանքը խրած ատրճանակս (ա՛խ, իմ սիրելի) նրանց զարմանքի հետ նաև ա՛հ էր պատճառում:

Կայսրուհու հարկարածիներ ոտքի վրա էր: Այս ինչպես են հետաքրքրվում ինձնով, տե՛ր ողորմած: Մի դուռ ասես ուժգին քամույց փակվեց, մի ուրիշը կիսարացվեց և արագիւի ճուրճ՝ աղջիկների գլուխներ երևացին ու շքացան իսկույն:

Կաղնեփայտյա զանգվածեղ, նախշակիր դռներ են: Գրանք իրար հետևից ետ աալուց հետո, բոյարուհիներն ինձ հասցրին մոմերի անհամար լույսերից շլացած մի սրահ: Ծս աշքերս կկոցեցի, լույսի հեղեղի մեջ դժվարով նշմարեցի կայսրուհուն: Մոտեցա, աշ ձեռքս դրի սրտիս, աշ ոտքս մի թեթև ծալեցի, ու ողջունեցի ոչ երկուտակվելով, ինչպես անում էին ուրիշները, ալլ՝ թեթև գլուխ տալով, այն էլ այն պատճառով, որ նա ինձնից հինգ տարով մեծ է (լսել եմ): Ծս... Ծս այս աշնան կզոռնամ երեսունյոթ: Անհա Իվանովնան իչավ գահից, և, որովհետև խիստ գեր էր, ծանրաքալլ մոտեցավ ինձ:

— Օ՛, քո՛ւյր իմ, հպարտ եմ այցովդ:

Նա ինձ նստեցրեց իր գահավորակին հավասար փափուկ բազկաթոռի, հենց իր դիմացը: Մեր արանքում լիբանանյան մայրի փայտից ցածրադիր նզույր էր, եզրերը՝ ոսկեօղ: Գրավրա առաա քաղցրավենի, միրգ ու օշարակներ էին դրած ոսկե անոթներում, կարծես նաև գինի: Ծիշտ և ճիշտ ագուլիսյան իշխանուհի տիկնոջ բացած սեղան:

Պատուհանները բռնկվեցին մայրամուտի կրակներից: Լսելի էր ծովի խշշուցը: Լույսի մի բարակ շյուղ խաղաց կայսրուհու զանգվածային պերսոս մատանու շեղրին: Երբ կայսրուհին շարժում էր ձեռքը, որ ծանր էր երևում, ետ էին սահում նրա թևակալ ծանյակները, մատները շողում էին անհամար շափյուղյա, ոսկե ու մարգարտե զարդերից:

Ոտքերիս տակ թուրքական կիսալուսնով խեղված գորգ նկատեցի: Նոր, շատ նորագործ էր երևում: Ահա՛, մեզանից առաջ են թուրքերը շտապել Ռուսիո ոտքը: Սուլթանը կայսրուհուն երևի ասել է՝ մեծ բան չեմ ուզում, միայն մի խանգարեք, որ ես մտնեմ Շամախի քաղաքը՝ մետաքսի հոտ տանելու իմ երկիրը, և Բաքու մտնեմ՝ մի քիչ նավթ խմելու:

Ո՞վ էր երեկ շշուկով ասաց, թե կայսրուհու երակներում գերմանի արյուն կա: Իսկ գերման Կուրֆյուրստ կայսրընտիր իշխանը Կոստանտնուպոլսի գոնեբը լիզոզներբից է: Տեղյա՞կ է Մելիք-Ավան-Օգան իշխանն այս բանին, թե՛ քնած է: Ո՛չ, տեղյակ է: Ըանապարհին, երբ Հայաստանից գալիս էինք, նա ասաց. Երևում է թուրքը մեզանից շուտ է մտել Ռուսիո արքունիքը: Բուրբը դա տեսնում են, ասաց, Աննա Իվանովնան՝ ոչ:

Նա նզույրի վրայից վերցրի կիսով շափ Ֆրանսիական թեթև գինով գավը:

— Օ՛, մեծ կայսրուհի Աննա Իվանովնա, քո մեջ քո ազգական հզոր Պետրոս Մեծի արյունն է եռում, տեսնում եմ: Իրա՞վ եմ: Պետրոս Մեծի հետ զինակից էինք մենք՝ ձեր գահի թշնամի թուրքի դեմ:

Այս ասելով ես ոտքովս տրորեցի թուրքական կիսալուսինը: Կայսրուհին կոահեց միտքս, ակնարկեց ու զորզը իսկույն տարան, ուրիշը փոեցին իր ու իմ ոտքերի տակ: Նա խաշ քաշեց երեսին: Այս անգամ չէ, հետո ինձ ասացին, թե Պետրոս Մեծն իր այդ զարմուհուն, որին քնքշանքով բուրբուլայա՝—բթամիտ էք ասում, մի անգամ կանչում, զրկում է:— Իմ տուպայա, դու պիտի մարդու գնաս Գերմանիա, գերմանացու:— Աննան լաց է լինում, սակայն հնազանդվում: Ամուսնանում է Կուրիլյանդի հերցոգի հետ: Հինգ տարի հետո ամուսինը մեռնում է: Այսպես է եղել: Աննային կանչում են տուն և նստեցնում կայսերական գահին:

Կայսրուհին ևս բաժակ վերցրեց, դարձավ ինձ.

— Զորպե՞տ էիր, կնյագինա, Գոհար քույր իմ:

— Զորս տարի ձեռք թամբի վրա էի, — ասացի ես:— Զորս տարի սրտիս սիրելի սպարապետի հետ բազկակից էի: Ամեն օր պատերազմի մեջ էի, մինչև հաղթեցինք Հայոց աշխարհի թշնամիներին: Դավաճանը կտրեց սիրեցյալիս գլուխը: Դավաճանը եղբայրս էր:

Պալատական կանայք հառաչեցին: Ոմանք սկսեցին աղոթք մրմնջալ: Ինձ նայում էին իբրև երկնքից իջած արարածի...

— Հետո՞:

— Դավաճան եղբայրս հայոց սպարապետի գլուխը, որ

նաև դահերեցն էր մեր աշխարհի, թոցնում, տանում գցում է թուրք սերասկեր Քոփրլու Արղուլլահ փաշայի ոտքի տակ:

— Ահնդ է, ահե՛ղ է,— շշնշաց կայսրուհին:— Հետո՞:

— Ես ներկայացա Արղուլլահ փաշային, կարողացա նրանից խնդրել եղբորս: Տվեց: Իմ ձեռքով երկրին ու ազգին դավաճանած եղբորս շինքին ծանր քար կապելով, գցեցի գետը և մեռցրի:

Պալատական կանայք սարսափով իրար անցան: Ես դա նկատել շտվի: Գինին պարպեցի մի հանգում: Կայսրուհին հարցրեց:

— Հետո՞:

— Մտա վանք:

— Ապաշխարհելո՞ւ:

— Ո՛չ,— ասացի,— կրթական գործի լծվելու: Հաջողեցի Այն ազգը, որ զենքի հետ կրթական խորաններ շունեցավ, կմեռնի:

Ես նկատեցի, որ կայսրուհու մեջ ինչ-որ շափի արհամարհանք ծագեց իմ նկատմամբ: Բայց նա դա ցույց չտվեց, հարցրեց՝ Հայաստանում շա՞տ են վանական եղբայրները:

— Համենայն դեպս քիչ էլ չեն:

— Իսկ միանձնուհիներ,— հարցրեց նա:— Շա՞տ են:

— Ոչ: Միանձնուհիները խիստ սակավ են: Տղամարդիկ մզվում են վանական դառնալու: Վանականը այնքան պարտաբույժ է, որ ասել չի լինի: Վանականը ապրում է մառան բնկած առնետի նման, որ երկու գույնի են՝ սև ու սպիտակ, գալլարար լափում են, մինչև փորները քթներին է դեմ առնում, ինչպես լինում է ութ ամսվա հղի կնոջ մոտ: Իսկ երբ քայլում են, փորները լկլկում են՝ ջրով լիքը տիկ, ջրու վրա: Մեր Երանելի Գավթի-Բեկը տղամարդ վանականներից տասից ինի գլուխներն ու մորուքները խուզեց, զինվոր դարձրեց:

— Գովելի է,— ասաց կայսրուհին: Սակայն այս անգամ էլ ես նրա ձայնի մեջ դժգոհության երանգ նկատեցի: Մտովի տեսնում էի հայրենի թաց երկիրքը, որից ասես աստվածամոր արցունքն է: Էին կաթիլքում Տողասարի մրկած, վաղեմիությունից ոչ թե զառամած, այլ՝ բյուրեղացած ժայռերին: Պալատը շնչում էր երկունքի ցավերից զալարվող առաջնեկ ունե-

ցող կնկա պես: Թ, աստված,— խոսեցի ինքս ինձ:— Գու
ինձ շտվիր երկունքի հաճույք: Չտվիր... Գու, ո՛վ աստված,
հասու շես իմ տառապանքին: Բայց իմացիր, ես հպարտ եմ
հենց նրանով, որ տառապանք ունեմ:

— Խոր կխորհես,— ասաց կայսրուհին:

— Ոչ այնքան,— ասացի ես:— Միտք եկավ մեզս՝ ով
տառապանք շունի, նա պարզապես ոչ է բանական:

Կայսրուհին նորից շշմած նայեց երեսիս: Ոսկե գավաթը
մեկնեց ինձ:

— Վայելիր այս գինին, իշխանուհի: Գու արժանի ես
մեծարանքի:

Մինչև գիշերվա կեսը խրախճացանք:

* * *

Արքայական պալատների մոտի ընդարձակ հրապարակում
զորաժողով է՝ հայ զեապանության պատվին: Առավոտվանից
զողանջում են Սանկտ-Պետերբուրգի եկեղեցիների զանգերը՝
«Գի՛ն-դա՛ն»: Գերագահ Մելիք-Ավան-Սգան իշխանը մեզ
ասաց.

— Պատրաստվեցեք, նորին տիեզերական մեծություն
կայսրուհի Աննա Իվանովնան մեզ հրավիրել է բանախոսու-
թյան: Ժամանակն է:

Հայոց Արցախի պետության եռանկյունի գրոշակը փող-
փողաց Ռուսիո մայրաքաղաքի կապույտ, թեթև ինչ խոնավ
երկնակամարում: Երևի դրա շողարձակումից սև ազոավ-
ների երամներ խշշոցով փախան: Այս քաղաքում անհամար
շատ ազոավախմբեր կան:

Մեզ զեպի արքայական պալատ էր ընդառաջում կայսե-
րական դրագունական զորքերի մի հեծյալ սպայախումբու
Փողային նվազը, թմբուկների զափրը զզրզացնում էր քաղա-
քը: Մեր հայերիս պարկեշտաժողով զեապանախմբին են միա-
ցել նաև քաղաքի հայ ազնվական մարդիկ ու երկու հայ քա-
հանա, գլուխ ունենալով Արտեմ աղա Մանվելյանցին:

Նրանք գալիս են մի փոքր մեզնից անշատ:

Օրը ամառային տաք է: Հրապարակի շուրջկանով տնկված,
տափակած կամ երկարած անհամար կրպակ-խանութները

խակունի փակվեցին: Մուրացկանների ամբոխ երևաց հրապարակի գանազան կողմերից: Աղքատ, դժբախտ ամբոխներ: Ստրելից զինվորները հրացարանների խզակոթերով ու հայհուական տարափով նրանց քշեցին: Գոհար իշխանուհին, որ քայլում էր իմ կողքով, ասաց.

— Այս մայր քաղաքում էլ աղքատներ կա՞ն:

— Որտե՞ղ չկան,— ասացի ես:— Աշխարհքս մի մեծ աղքատանոց է:

Մեզ շուքով հասցրին կայսերական պալատը: Հայն բացված դարպասի առաջ հետիոտն զարձանք բուրսու: Կամարար Տիրոջ անձայն հրամանին ենթակա Իսրայել արեղան մեր գրոշակը հորիզոնական պահեց, ախր կկաշի դռների վրազոտիներին: Կփշրվի: Նաև այդ արարքը միտք ունի, այսինքն՝ ահա մենք խոնարհվում ենք քեզ, կայսրուհի: Կրժքիս տակ ցավ խաղտաց—մինչև ե՞րբ խոնարհվելով ապրի հայր:

Հնդունարան սրահում, որ անհամար սյուներ ուներ, շորս ձեղնահարկ ու քառասուն խորան, քար լուսնյուն էր: Անշարժ կարծես չէին էլ շնչում երևի մի երեք հարյուր պալատական, նախարար, գեներալ, բոյար, նաև ազնվական տիտղոսի հոգևոր դասի «բատկո» մարդիկ, պճնված կանայք, մորուքները հինայած վաճառականներ: Կանայք, մեծավ մասամբ խոնրված էին ձեղուններում, հենված ոսկեզօծ բազրիքներին: Հստակ երևում է, նախարարներից, որոնք կանգնած էին գահի վրա բազմած կայսրուհու աջ և ահեակ կողմերին, տասից ութը ռուս շեն, այլ՝ գերմանացի: Գերագահը ականջիս շընջաց:— Այս գերման իշխանները անշուշտ խեղդել են թագուհուն՝ մի խառնվիր Արմենիայի գործերով:

Քզենու տերևի շափ անծուխ բոցերով հսկա մոմեր էին թրթռում պղնձե եռոտանի աշտանակների վրայից: Արարողապետը պճնված ձեռքի անշնորհք շարժումով մեզ ցույց տվեց, թե սրահի ո՞ր մասում խմբվեցին: Իսրայել արեղային թույլ շտվեց գրոշը ներս բերել: Արեղան, սակայն, կոթունից պոկեց մեր գրոշակը, բերեց, տարածեց իր կրժքին ու հպարտ կանգնեց գերագահի թիկունքում:

Առաջինը խոսեց մեր իշխանը և մինչև վերջն էլ մեզնից միայն նա խոսեց: Նրա ձայնը հանդարտ էր, ազդու, գերծխնգրող երանգից: Նրա ասածը թարգմանում էր Արտեմ ազա

Մանվելյանցը: Հանգամանորեն ողջունելով կայսրուհուն, գերագահը ասաց.

— Կուզենանք, որ աստծու կամեցողությամբ, մեծ Ռուսիան եղբայրական դաշն կնքի Հայաստան աշխարհի հետ: Կայսրուհին հենվեց արքայական գավազանին, խոսեց մեղմ:

— Մե՞ծ է Արմենիա աշխարհը:

— Մեծ է, բայց կիսված: Մեծ Հայքի արևելյան կեսը՝ Այրարատյան աշխարհ, Մյունիք, Նախիջևան, Արցախ ու Գարդման աշխարհները անկախ Հայաստան են: Արևմուտքը՝ Օսման սուլթանի կրնկի տակ է:

— Բարի՞, — ասաց կայսրուհին: — Ուժ ունի՞՞ ձեր իշխանապետությունը:

— Ունի:

— Ինչո՞վ:

— Իր երեք հազար տարվա պետական զորությունամբ, իր դիմադրական կամքով, տոկունությամբ: Երեկ ձեր ազնվականըին հասել է, թե քանի անգամ սուլթանը արշավեց մեր երկրի վրա: Արշավեց ու ջախջախվելով՝ փախավ... Աստվածապահ՝ իմպերատրիցա, մենք շատ չենք, բայց հայ ենք: Հայ ենք...

Պալատական նախարարը, որ ժանգագույն կեղծամ էր կրում, գլուխ տվեց թագուհուն, ապա առյուծագլուխ գավազանով ինչ-որ ակնարկ արեց հավաքված յուրայիններին: Մի ակնթարթում հանդիսական խմբերը ցրվեցին, դուրս եկան: Մնացինք մենք, կայսրուհին, Համայն Ռուսիո եկեղեցու պատրիարքը, արքայական պալատի մինիստրը, որին «մոտորգոմ» էին ասում, ապա մի տասնյակ «վոյեվոդա» — զորավարներ, պետական Դումայի բոյարներ: Ատենապետ-քարտուղարը փետրե գրչով սկսեց գրի առնել մեր բանակցության երկկողմ խոսքը: Ծա կս ծունկի եկա, հանեցի փետրե գրիչս ու մեղանի սրվակը:

Ռուս իշխանները գրեթե չէին խոսում: Կայսրուհու կամքը մեզ իմաց էին անում գերմանացի պալատականները: Օ՞, մի՞թե Ռուսիո ձայնը խեղդել են այս օտարերկրացիները: Աննա Իվանովնան չէր էլ նայում ռուս իշխաններին: Կա՞ն, թե՞ ոչ: Անշուշտ, այս ղկամությունը արդյունք է առ նախան-

ձու: Բայց վասն ինչի՞, և ինչո՞ւ միայն առ այս ասեմ: Տեսնում եմ գործը շտկելու չէ, և շիք հնար: Երբեք ոչ անկանի մաքիցս դառն օրն այս: Գերագահը մեկուսի դարձավ ինձ:— Արդ, շիցե՞ մեզ ամոթ, Աբրահամ Երևանցի: Կարծես նվաստանում ենք:— Ասացի՛ համբեր արա, աշխատիր միջոց ու մխիթարություն գտնել:— Ջարմանալի չէ, որ նա՛ մեր գերագահն ինձ հետ ողորելով է խոսում: Նրա համար միապարզև ծանակելի էր այստեղ ամեն ինչ կարգադրող գերման նախարարի պահվածքը: Ականջին ասացի՛ թող փուլթ լինի քեզ, որ գերմանի ըմբռնումները հակառակ են մեզ: Թող գերման նախարարի ուռած քաջատեսքը շշփոթեցնի քեզ: Իմացիր, գերման զբոսածինը պատրաստ է ի տես քեզ նույնիսկ արատաուք բաժանելու: Կհավատա՞ս: Չհավատաս զրա մթար վայրապարին: Նաև իմացիր, թագուհու հոնքերի մրազարդը գերմանի է: Զգո՛ւյշ... Աշխատիր նրան ընկալել իբրև պարկեշտազարդ, որ իբր թե ունի հոգու գեղապանծ վայելչություն: Այս գերման նախարարի պղերգ կամքը մի նպատակ ունի՝ կապուտ-կողոպտել Ռուսի աշխարհը, Թուրքիո սուլթանին ծածուկ քրս տալ Ռուսիո հարավների վրա:

Երևի իմ այս ասպազեն ասածներս խրախույս եղան նրան: Նա կայսրուհուն դիմեց սիրալիր:

— Քոյիդ իմաստության և հոգուդ ու տեսքիդ գեղեցկության համբավն աճելի մեծ է, քան գեղեցկությունն ինքը: Ըս քաջացա՛ տեսնելով իրական տառապանքը, որ մեծ է անշուշտ, քան վայելքը: Ձերդ մեծության պալատում ես տեսնում եմ նշմարառության գոյությունը: Ըշմարտություն, ահա մտատանջող առեղծվածի լուծման միջոցը: Միակը: Գա է մարդկության նպատակի բևեռը և երկրից երկինք ձգված ծիածանը: Գերման նախարարը գլուխ տվեց կայսրուհուն և, առնելով նրա համաձայնությունը, հարցրեց.

— Ասացեք, հայեր, ինչո՞ւ եք հայածական անում մահմեդական զինի մարդկանց ձեր աշխարհում:

Մեր գերագահը վրդովված ազատ արեց իր ձայնը:

— Խոտոր ես խոսում, հերք գերման: Սուտ խոսելը պատիվ չէ արքայական գիրքիդ: Մեր աշխարհում մահմեդական զինի մարդիկ չկան: Մեր Գանձակ քաղաքում, Նախիջևնի վան նահանգում, Երևանում կան հատուկենա մահմեդական-

ներ, որ վաճառական են կամ արհեստ գործի: նրանք՝ այդ պարսիկները հայերիս հետ եղբայր են:

— Իսկ թուրքեր:

— Թուրք ցեղի մարդիկ չկա Արևելյան Հայաստան աշխարհում, հերթ նախարար, — պատասխանեց գերագահը: — Արդար եղեք աստծո առաջ:

Գերմանացիին շրջվեց զեպի կայսրուհին, գլխիկոր ինչ-որ հարցրեց նրան: Ետ դարձավ, գլուխը տնկեց՝ կտուրին պհրանքով տնկված արևոք:

— Համայն Ռուսիո հզոր իմպերատրիցա Աննա Իվանովնան հարցնում է՝ ո՞րն է ձեր խնդրանքը, հայեր:

— Մենք խնդրանք չունենք, — պատասխանեց Մելիք-Ավան-Ծղան իշխանը: — Մենք ազնիվ ու հավասար եղբայրության կոչով ենք եկել: Մենք եղբայրության ենք ձգտում Ռուսիո հետ: Մեր նպատակն է՝ նեցուկ լինենք մեկս մյուսին: Եթե կամ է աստվածընտիր կայսրուհուն, ապա բարեկամության, եղբայրության, զինակցության ուխտ ու դաշինք կնքենք միմյանց հետ:

— Ընդդեմ Պարսից, — հարցրեց նախարարը:

— Ո՛չ: Ոչ ընդդեմ որեւէ պետության, այլ հանուն մեր երկրների անվտանգության ու պատվի: Ընդդեմ միայն մեր տները ներխուժել ցանկացող թշնամիների, որ հորիզոնից էլ որ նրանք գալու լինեն:

Երեք օր հետո մեր ցանկացած դաշնագիրը կնքվեց: Լեզուն երկու է՝ ռուսերեն ու հայերեն: Այդ օրը, կայսրուհու հրամանով, Մելիք-Ավան-Ծղան իշխանին շնորհվեց ռուսական բանակի զինեռալի աստիճան: Երբ դուրս էինք գալիս պալատից, շքեղ ներքնամիջանցքում մի զուտ շրխկոցով բացվեց ու փակվեց: Գերագահը ցնցվեց: Երբ դրսում էինք արգեն, նա ինձ ասաց.

— Սուլթանի էլլի տեսա թագուհու պալատում: Բեյ է գեպան էլլին: Գրան տեսել եմ Եզվարդի պատերազմում:

— Գիտեմ, — ասացի ես: — Երեկ իմացա, որ թուրք բեյը եգիպտական հմայիլ է բերել թագուհու համար: Եղեգնյա

պայտրուս է, վրան աղոթքների շարան, կախարդութիւն նշաններ, որ պետք է իբր կայսրուհուն պահպանեն շարից:

— Մի դռնով մեզ ճանապարհեց կայսրուհին, մյուս դռնով մեր թշնամուն ընդունեց: Հիշիր, Աբրահամ Երևանցի, Շամխորի, ապա և Եղվարդի կոնիվներում մենք՝ հայերս փակեցինք թուրքի ճամփան զեպի մուսաց աշխարհը:

Երեք օր հետո Սանկտ-Պետերբուրգը մեզ մեծ շուքով ճանապարհեց զեպի մեր աշխարհը՝ Հայաստան...

ՊՈՒՆ ԵՐԿՐՈՐԳ

Գնկտեմբերի Ավագ տոնի թիպակոխ օր է: Արևը միայն երբեմն աշքահուպ է անում ամպերի ճեղքերից, իր նիհար շողքերը քսում Գիզափայտի լեռներին, ահով շողափում ամենի ձորերի երախները:

Հայոց գերագահ իշխանը իր հեծյալ շքախմբով, հետը նաև ինքս՝ Աբրահամ Երևանցիս, դուրս եկավ Տող բերդից: Հարցրի՝ գնալո՞ւ հրավե՞ր է, իշխան մեր: Թե՛ պահանջ, թե՛ հրաման: Գերագահը երկար լռեց, կարծես մտատանջ, ապա ասաց զանգաղ:

— Նաղիր խանը խնդրանքով ինձ կոչել է իր մոտ:

— Մի՞տքը:

— Թե շար լինի, պատասխան կստանա:

Մի քանի օր հետո, ծեղր-ծեղին մենք իշանք զեպի Մուզանի տափաստանը, որ Հայոց աշխարհի արևելքի մեծ դաշտն էր. դարդարված Երասխ գետի ավազային ու եղեգնային անկողինով: Գաշտը ամառի էր: Մի հիսուն տարի առաջ այստեղ զեռես հայկական շեն ու բազմածուխ գյուղեր կային: Գրանց բնակիչները, զգլխով պարսիկ խաների անվերջ ասպատակ կողոպուտներից ու զերի զողանալուց, թողեցին իրենց բնիկ տեղերն ու բարձրացան Արցախի և Սյունիքի լեռներում բուն զնելու: Մեզ միայն ավերակներ էին զիմավորում՝ բորենիների ու շնագայլերի ռոնոցներով: Չմեռն այստեղ Պարսից կողմերից եկած ավազակների խմբեր էին վխտում, ամառը, որ այրող տոթակեզ էր, դաշտը մնում էր մարդու շնչի կարոտ:

Հաստնք Մուզանի ծայր արևելքը, այնտեղ, ուր Երասխ ու

Կուր զետերը անաղմուկ զրկախառնվում են ու չրերի տրտում ծափքով մտնում Կասպից ծովը: Երևաց պարսից բանակի լայնատարած նստոցը, որ մի կատարյալ վրանաքաղաք էր: Ես զարմացա, երբ այստեղ տեսա մեր կաթողիկոս Արքահայր Կրեատացուն: Առաջինը նրան ողջունեց զերազահը:

— Բարի՞ է, վեհափառ:

— Սրտառուք տուրքս եմ հատուցում, զազակ իմ,— պատասխանեց արդեն ծերացող վեհափառը:

Մեզ ընդունեցին մեծ խանի վեզիր վեքիլները: Մելիք-Ավան-Նզանի ու վեհափառի համար նրանք զատ-զատ տեղեր նշանակեցին բնակության համար:

Այսպես սկսվեցինք մեր օրերի ընթացքը Մուղանում: Ես հաճախ էի այց անում կաթողիկոսին: Նա մեղմիկ ասում էր:— Ո՞վ մարդիկ, եթե երբևէ ես ձեզ ասեմ սիրեցեք ձեր թշնամիներին, ազոթեցեք ձեզ տառապեցնողների համար, ապա իրավունք ունեք երեսձեծուք տալ ինձ: Դա այնպիսի քայլ կլիներ իմ կողմից, որ դրանից դենն այլևս հնարավոր չէր այլ բան անել: Սակայն այս իմ այցը պետք էր: Հիշեցեք, հայ ժողովրդի մեծամեծ համայնքներ են ապրում Իրանում, նազիր խանի սրի տակ գտնվող Արարատանում, Հնդկաց աշխարհում: Պետք է աշխարհի կեսը նվաճած զորեղի աչքը քաղցրացնել մեր պանդուխտ զազակների վրա:

Էջմիածնից նա հեռը բերել էր տասը ուղտ, տասը չորի, տասնվեց ձի: Նրա հետ էին ութ-ինը վարդապետ, իր զավագանակիրը, որ քաջ հրացանաձիգ էր, ինչպես և խելքի շտեմարան նրա շաթրը: Մեզ հովանի եղավ նազիր խանի էլլի Սաֆար Ալի Արդուլ Հասան միրզան: Նա էր մեր կառավարը և հոգացողը:

Էջմիածնից հեռը բերած իր մեծ վրանը կաթողիկոսը հարել ավեց սազաշեն եկեղեցու նման, զարդարեց ազգ-ազգի երանգներով, բազմաթիվ խաչերով ու ծաղկազդիպակներով: Բոլոր հայերս միախումբ կատարեցինք Քրիստոս աստծու տոնն Սննդյան: Գիշերը մեծ ձյուն եկավ, որ շատ տառապացրեց մեզ: Օր-օրի մենք սպասում էինք Իրան աշխարհի մեծ սարդար նազիր խանի կոչ հրավերին:

Սննդյան տոներից տասնհինգ օր հետո միայն մենք տեսանք խանի ամարաթ կայանքը: Հրավերը եկավ: Բոլորս ժո-

դովզեցիներ ու գնացիներ նադիրին այցիլի կաթողիկոսը խանի առջև կուտակ արեց իր բերած ծանրագին նվերները: Նադիրը խանդադատեց ու բերկրաց:

— Բարով եկար, խալիֆայ: Ինչպե՞ս ես: Երևում է ճանապարհին շատ նեղություններ ես կրել: Ա՛յ, վա՛յ: Ախր դու շատ հարգարժան մարդ ես:

— Իմ խան, աստված քեզ երկար ումր տա,— ասաց վեհափառը:— Հենց որ քեզ տեսա փառքի ու բարվոքության մեջ, շատ ուրախացա: Օրհնություն փերվերդի մեծին, որ քեզ առողջ ու կայտառ է պահում:

Նադիր խանն ուրախ ծիծաղեց:

Մենք հայերս առաջինը մեր ծանրագին նվերները դարսեցիներ նրա առաջ: Առատ ու մեծագին նվերներ էին բերել նաև վրացի թավազները՝ իրենց թագավոր-խանի անունից: Հատկապես առատ էին Քիֆլիս քաղաքի ընծաները: Գրանք խանի առաջ, դարձյալ վրաց թագավորի անունից, գարսդարսեց այդ մեծ քաղաքի գլուխ Աշխարհարեկ իշխանի որդի Մելիք-Ազարեկը, որին ես լավ էի ճանաչում: Այդ հայր Բագրատունի տոհմից էր: Մեծագին նվերներ տվեց նաև Իվան Կալաշնիկը, որ Ռուսո կայսրուհու Գեուպանն էր Հայաստանում: Խանը տնտղում, շոշափում էր ընծաները:

— Տուններդ ավազ լինի: Բարով եք եկել: Գո՛հ եմ: Շնորհակալ եմ:— Այսպես նա խոսեց ոչ կարճ, այլ՝ երկար:

Մեր գերագահը, բոլորի անունից ողջունեց նրա զալը, որից հետո մենք վերադարձանք մեր բնակվելու տեղերը:

* * *

Հայ իշխանները հաճախ էին այց անում մեր կաթողիկոսին: Սովորաբար դա կատարվում էր իրիկնային աղոթքի ժամերին: Եվ քանի որ եկեղեցի շկար այս ամայի դաշտում, ապա հավաքվում էինք գերագահ իշխան Մելիք-Ավան-Ծգանի հանգստյան օթևան վրանում, որ ընդարձակ էր: Քահանաները հերթով պատարագ էին կատարում, գինվորները մոմեր վառում Քրիստոսի խաչելության պատկերի շորս բոլոր:

Մելիք-Ավան-Ծգան իշխանը մոռալ մթնդած էր: Մի աղոթքի ժամանակ կաթողիկոսը նրան մեկուտի հարցրեց.

— Գու, տեսնում եմ, մեծ ցավ ունես, տեր գերագահ,
հո հիվանդ չե՞ս:

Առանց ազոթքը զաղարելու, գերագահը մի տեսակ դժգո-
հեց:

— Չես նայում շուրջդ, հոտի հովիվ: Շատ բանի վերա-
հաս չես: Նազիրի բանակում յոթանասուն հազար գերիներ
կան: Գրանք բերել են վրաց կողմերից ու հայոց Շամախի
քաղաքից:

— Ասածու կամեցողութունն է,— ասաց կաթողիկոսը:

— Ցավս նրանք են, հայրապետ հայոց: Պետք է փրկել
գերիներին:

Մեր օրերն անցնում էին միանման ու լարված: Ոչ ոք
չգիտեր, թե վաղվա օրը ինչ է բերելու իր հետ: Ազոթք անե-
լիս մեկ էլ տեսար մերոնցից մեկը ողբաց:

— Յոթանասուն հազար գերի՛: Մեղա՛, մեղա՛...

Ավան-Նզան իշխանը կաթողիկոսից ոչ այնքան խնդրեց,
որքան պահանջեց գերիներին ազատելու միջոց գտնել:

— Թեկուզ քեզ մահու տաս, վեհափառ հայրապետ: Փոր-
ձիր: Դա հայի արդար պահանջն է: Նման իրավունք մեզ
տալիս է Եզվարդի հաղթանակը: Ինքս կխնդրեի, սակայն,
ա՛վա՛ղ, գերվածներն իմ իշխանապետութան հպատակները
չեն, ես իրավունք չունեմ նրանց վրա:

* * *

Օրը բավականին տարածամեկ էր: Նազիր խանը իր սի-
րիի սպասավոր էլլի Սաֆար Ալի Աբդուլ Հասան միրզային
առաքեց կաթողիկոսի կացարանը և նրան խնդրեց այց անել
իրեն: Կաթողիկոսը ինձ ևս վերցրեց հետը: Ծս աղաչեցի աստ-
ծուն՝ գթալ մեզ, թագավորների ու բռնակալների մոտ գնալ
կա, ետ գալ՝ ոչ:

Գրեթե դողալով մտանք խանի վրանահյուս ամրաթքը,
մի կերպ նրան ծանուցի՛ վեհափառի գալը: Խանն իսկույն
նրան կոչեց իր առջև: Վեհափառն ու ես դժբախտ կանգնե-
ցինք նրա առաջ, ես ծունկի եկա, կաթողիկոսը՝ ոչ: Նազիրը
սկսեց հարցանել վասն մեր աշխարհի հարևան թուրքերի,

ինչպե՞ս են կարավանից երթեկը, ճանապարհները ու նման բաներ: Կաթողիկոսը ըստ պատշաճի պատասխան տալով, գոտեպնդվեց:

— Գոհու՞թյուն քո իբրային ու զովլաթին, ո՞վ աստծուն ցանկալի: Եղվարդի հաղթանակից հետո մեր աշխարհը ահա խաղաղ է ու ապահով մահնայն կողմով: Վաճառաց կարավանների ճանապարհները քաց են ու անվտանգ, զնալ-գալ կա:

Տեսնելով, որ խանի հոգու սատանաները քնած են կամ նրա մարմնից քացակա, վեհափառը համարձակութուն արեց:

— Ներող եղիր, օ՛, աստծու սիրած: Խնդրանքս է Շամախի քաղաքից բերած գերի հայերին ազատություն շնորհես: Նրանք գրեթե մահվան դռանն են:

Նաղիրի աչքերը, որ մինչ այդ խաղաղ ու հանգած էին, կրակի քուրաններ դարձան:

— Այդպե՞ս... Շատ մի՛ տրամիր, խալիֆա, քանի որ թե քեզ, թե ինձ, և թե այդ գերիների համար մի բան հավասար է՝ մահը և այդ մահը միշտ կա: Հազիվ թե մեկն իմանա, թե երբ կժամանի իր վախճանը:

Ես նկատեցի, որ նա հավիտյան նետված է շար ողիների գիրկը և հազիվ թե բարություն անի մարդ արարածին, եթե դրանից շահ ու օգուտ չունի: Նրա հայացքը դարձավ գիվային և նրա բերնով նորից խոսեց շարեաց խրատատուն:

— Անհնարինս ու դժվարինս կամեցար, խալիֆա: Գերին իմա չէ, գերին գորքինն է, գինվորի իրավունքն ու ավարը, նրա թոշակ-ոռնիկը, նրա հացը, ապրուստը, ինչպե՞ս ես հացը խլեմ գինվորիս բերանից ու քեզ տամ: Ուր որ է գերեվաճառներ կգան ու կգնեն-կառնեն քո այդ հայերին, որ տանեն այլ տեղեր բարձր գնով վաճառեն: Աշխարհս առ և տուր է: Երթաւ բարով:

Երբ դուրս եկանք նրա մոտից, նոր զգացի, որ ողջ եմ ու մայրամուտ է: Ես բանեցի կաթողիկոսի ծյուրացած ձեռքը, որ շրնկնի: Տեղ հասանք շգիտեմ ինչ հնարով: Երեսնիվայր ընկնելով կողիների խշտիին, կաթողիկոսը փառք տվեց Քրիստոսին, որ հզոր պատժողի ձեռքը հեռացրեց իր վրայից:

• • •
Մյուս օրը, որ սովորական էր, գնացինք դեպի եզրն Երաս-
խի, գոնե հեռվից գիտելու գերիների աղետյալ ճամբարը:
Կաթողիկոսին ողջունեցին նազիր խանի սպասավորները՝ եր-
կու ամլիկ գառ գրկներին:

— Խնչ խնդրեք, — ահուսարսափով հարցրեց վեհեր:

— Ողջությունդ, — պատասխանեցին պարսիկները: —
Մենեղարի նիշան նազիր խանն այս թուրքանգա գառը ուղար-
կեց քեզ, որ ճաշակես ու օրհնես իրեն:

— Ապա, — հարցրեց, — մյուս գառն ո՞ւմ պիտի տաներ:

— Մյուսն էլ մեծ խանն ուղարկել է Մելիք-Ավան իշխանի
համար, իրեն բարեկամի ուխտի կուրբան:

Հենց ձիու վրայից կաթողիկոսը շնորհակալ եղավ ու առե-
րես համբարձամբ ձեռաց օրհնեց խանին, գառ բերողներին
մի-մի գրամ պարգևելով:

• • •

Մարտի առաջին օրերն էին: Մուզանի գաշաբ լիովին կա-
նաչել էր: Բայց այդ վախճարած, նուրբ կանաչը հազիվ մինչև
ամսվա վերջը մնա, կակսվեն այս կողմերի շոգերը և այրուց-
քից պոռչները ճաքճաք հողը կգառնա անսպաստային:

Մեր վրանի մի թաղթապատը ծայրից-ծայր բաց էր: Գրբ-
սում հավաքված մեծ ամբոխ էր: Նրա մեջ հատկապես աչքի
էր ընկնում կանաչ շալմայով մի դերվիշ: Նրա ականջակալ
զգակը, որ թաղիքից էր, իջել էր հոնքերի վրա: Դա անդ-տեղ
քրքրված էր, ասես մուկ էր կրծել: Մահուդե կապան փոշոտ
ու ցնխոտ էր: Մեղքը պրկած էր կարմիր ատլասե կտորով՝ մի
քանի ծալ: Սա, որ շի սիրում գերվիշներին, այժմ ահ զգացի
նրանից: Նա երբեմն անփույթ անցնում էր մեր վրանի մո-
տով ու ինձ թվում էր, թե նրա շատ խոշոր աչքերն ինձ ծա-
նոթ են:

Շահի փայտաշեն ապարանքի առջև սիպահիների զորա-
խաղեր էին: Կանաչ շալմայով գերվիշը ձեռքերը տարածած
Իրանի հին քասիզներ էր ծոր տալիս: Ընդմիջելով նա երկ-
յուզած գոշում էր:

— Տա ֆաթիհ...
• • •

Ամբոխի միջից շատերը ձեռքերը տնկում, կրկնում էին նրան:

— Յա ֆաթի՛հ...

Այդ անելով նրանք իրենց մատներով շոշափում էին իրենց մորուքները:

Երբ գիշերը կիսվեց, ողջ օրը լուծ քաշած եզան նման շարզված բնկա վրանի հատակը ծածկած կոշտ թախտին: Գոնե փոքր ինչ քուն առնեմ: Սակայն աչքիս մեկը խուփ, մյուսը բաց, վրանի կապերտե վարագույր գուռը ետ զնաց: Լուսնյակի լույսի մեջ ես տեսա կանաչ շալմայով պարսիկ գերվիշին: Քիչ է ասել սոսկացի:

— Երազ մի՛ արա, Աբրահամ Երևանցի: Նաև մի՛ դողա ահից: Այս ե՛ս եմ: Ե՛ս եմ...

— Գո՛ւ, Գոհար իշխանուհի: Գո՛ւ:

— Երազ մի՛ արա:

Գերվիշի զոնով ծպտված միանձնուհին նստեց ինձնից մի փոքր հեռու:

— Ականջդ, հույս, որ քնած չէ, Աբրահամ եղբայր: Նաև խիղճդ է արթուն: Նաև... ականջովդ առ ու սրտիդ մեջ ամփոփիր այն, ինչ հիմա կլսես իմ բերանից: Հստա՞կ ասացի:

— Հպատակդ եմ, — տեղս նստելով ասացի ես:

Գոհար իշխանուհին, որ հիմա Գոհար միանձնուհի է, խոսեց:

• • •

Մզձավանջից արթնացա սթափվելով: Ինքս ինձ նախատեցի՝ այս ի՞նչ է, այս ճակատագրական պահին մոլորվել եմ հուշերի մշուշում: Իսկ գերիներին տանո՞ւմ են... Ես շտապեցի անմեղ զառնուկներին հասնելու, գուցե թե հաջողեմ փրկել: Մտքումս գծեցի այն ճանապարհը, որով պետք է զնամ բազմների ճանկերից ազազներին խլելու... Օ՛, Շամախի: Հինգ տարի առաջ ես այնտեղ գորգ, ժանյակ ու դիպակ գործելու վարժարան ստեղծեցի: Շամախու հայ հարուստները նախ դժգոհեցին: — Ի՞նչ է, ի՞նչ է: Աղջկա վարժարան: Աղջիկը որ զարձավ տասներեք տարեկան, պետք է փաթաթել մետաքսի

մեզ ու մարդու տալ:— Բայց հնազանդեցին կամքիս: Աղջիկները այնպես էին կաշոււմ ինձ, կարծես իմ փորից էին դուրս եկել: Ախ, ես ձեզ մատա՛ղ չիներմ:— Այր-բնն,— հեզում էին նրանք: Ըմբճոցով խոնկում էին հին ձեռագիր մատյանների մանրանկարների վրա:— Այսպե՛ս, մայրուհի, այսպե՛ս գործենք:— Ախ, անողո՛քմ աստված, հիմա, ո՞վ իմանա, իմ այդ սանուհի աղջիկներս գերի են... Հողմի բերան ընկած երամ...

Մեկիք Աստվածապովը ինձ ներկայացրեց մի պատանու:

— Գլուխտանի մեկիք Բեկլարի որդի Հովսեփ բեկն է: Մանոթ եղիք:

— Ա՛...— ես քննախույզ նայեցի տղային:— Քո ծնված օրը հիշում եմ, պատանյակ իմ: Գիր գիտե՛ս:

— Գիտեմ:

— Որտեղ ուսացիր:

— Թառինջում, քո հիմնած դպրոցում:

— Ինչո՞ւ ես եկել մոտս:

Տղայի խոշոր աչքերից աղերսանք հոսեց:

— Ինձ ես վերցրու քեզ հետ, տիկին իշխանուհի: Իմ նշանածը գերվածների մեջ է: Նա Շամարու գրչատան Մովսես պատկերահանի դուստրն է: Նա...

— Միրո՞ւմ ես:

Տղան նախ կարմրատակեց, ապա սպրզնեց: Ես խզճացի նրան: Ես գիտեմ, թե ինչ պատիժ է սերը: Հոգին շէ միայն, որ քրքրում է, այլ հոշոտում է մարմինը: Ինչպե՛ս էր ինձ սիրում այն սեղ պատանին... Օ՛, աստված անիրավ: Եվ ինչո՞ւ ենք մենք հենկում քո բարեգթության վրա, մի բան, որ դու չունես, ինչպես շունի ճահճում տողած գորտը:

Հովսեփ բեկ պատանուն զուգեցի արեղայի սքեմով, որ հետս բերել էմ Մուղան: Երեկ նորից այց արի նրանց՝ երամ-երամ գերիներ, այս Մուղանի դաշտի մշուշներում: Ահա ինձ են հասնում այս արևելյան հեռավոր հորիզոնից մայթթող գերվածների աղաղակները:— Ա՛...: Ահա ես պարտիկ դերվիշի կանաչ քրճուքի մեջ ծայտված ինձ գցել եմ այստեղ:

Վրանի դուռ բացվեց: Ահա՛, լույս կա, արևածագ է: Իր շաթրի ետևից ներս մտավ Աբրահամ կաթողիկոսը: Զարդոտեց ինքն իրեն:

— Գո՛ւ, Գո՛ւ ար միանձնու՛հի:

— Ե՛ս:

— Նախկին կորովի զորավար, զո՞ւ:

— Ե՛ս:

— Հի՛մա էլ գերվիշի՞ կերպի մեջ:

— Շան կերպ էլ կատանամ, եթե... եթե պետք լինի ազգիս, — ասացի նրան: — Պարսից բանակում յոթանասուն հազար հայ գերիներ կան:

Կաթողիկոսը մարդ ուղարկեց գերիների վիճակը տեսնելու: Նրանք ետ եկան իբրև գուժարեր: Գերիների մեջ հազարավոր հզի կանայք կան, ասացին, որ սկսել են ծննդարհերել: Կաթողիկոսը հեաց.

— Ինչպե՛ս: Ախր ինչպե՛ս...

— Պիղծ են, — ասացին նրան: — Օտարից են այդ ծնվածները:

— Ո՛ւ, ո՛ւ, — գոչեց կաթողիկոսը: — Որո՞ւ զորութիւմք եք այդպես խոտոր խոտում: Փանի՞ ամիս է, որ այդ թշվառ կանայք գերված են: Վեց, շէ՛: Ուրեմն ինչո՞ւ կզրախոսեք: Կանայք վեց ամսում հղացան ու ծնեցի՞ն: Ո՛ւ, նրանք հղացել են իրենց տների մեջ ասածն կամեցողութիւմք: Նրանց պատուը Քրիստոսինն է: Պետք է կներել նորածիններին...

Ես հավանեցի վեհափառի զճիտը: Նա Ազուլիսի ավագերեց տեր Քումային, որ իր պառավիրակութիւն մեջ էր, հրամայեց զնալ ու Աբաբս գետի մեջ մկրտել նորածիններին: Հանձն արեց բոլորին անվանել Մուղան՝ աղա, թե աղջիկ: Ես հավանեցի նրա արածը, ասացի՝ հոտի հովիվը իր օրք սոսկ աղոթքներով շարտի սպառի, այլ պետք է հոգա հոտը գայլերի ճանկերից փրկութիւն: Կաթողիկոսը հեծեծաց.

— Մակայն ինչպե՛ս, միանձնու՛հի զուարթ, ինչո՞վ գերիներին թափեմ: Դա անելու համար միշոց է պետք, գերեզման՝ արծաթ ու ոսկի: Ուրկի՞ց գտնեմ: Ախ, տե՛ր աստված...

Մի շարաթ հետո ես Հովսեփ բեկի, նաև էլի հավատարիմ մարդկանց միշոցով երկու պարկ ոսկի զրեցի կաթողիկոսի առաջ:

— Ահա և քեզ ոսկի, վեհափառ: Միայն չհարցնես, թե որտեղից է, միևնույն է՝ պատասխան չես ստանա:

Կաթողիկոսը իր խշտի-քրձերը, նաև նազիր խանի նվի-

բած վրանը բեռնեց իր ձիերին ու շորիններին: Ոսկին թաքցրինք բեռների մեջ: Գնացինք գերիների ճամբարը: Հասանք, գերիների ամբողջ հույսով նայեց մեզ: Ոմանք հազիվ էին մնում քարի վրա, ոմանք իրենց երեսները շրջեցին մեզանից, ինչպես արել էին երևի նաև ասածու նկատմամբ: Փոքրերը, մանավանդ, անմխիթար վիճակում էին: Մենք տեսանք, թե ինչպես մի գեռատի աղջնակ, որ երևի տաս տարեկան լիներ, կրակով այրեց ինքն իրեն ու բոցով բռնկված սկսեց վազվզել:

— Սատկա՛ժ է հայի աստվածը: Սատկա՛ժ...

Նրա տեր պարսիկ զինվորը աղաղակեց:

— Ապրանքս այրվե՛ց: Ապրա՛նքս: Է՛հե՛յ, սատանի բած: Նա երկար նիզակով խոցոտեց աղջկան, մինչև սա ընկավ ու մեռավ: Պարսիկը գազազած թռավ գեպի կաթողիկոսը:

— Քու պատճառով իմ ստացված ապրանքը կորուսվեց, դե՛, դե՛: Ապրանքիս զինը տուր:

Ես՝ Աբրահամ Երևանցիս մի ոսկի զցեցի նրա բերանը:

— Վերցրու ու չբվիր:

Պարսիկ զորապետները հավաքվեցին կաթողիկոսի գլխին:

— Ա՛, մեր արև խանի բարալըդ խալիֆա ազա, եկել ես գերիներ՝ր գնելու:

— Հատը մի ոսկի,— առաջարկեց վեհափառը:— Բարձր զին է: Համոզեք ձեր զինվորներին, զլուխը մի ոսկի:

— Եղիցի՛, — ասացին զորապետները:

Մենք սկսեցինք գերութունից թափել մեր առաապյալ հայերին: Ես օրհնեցի կանաչ շալմայով գերվիշին, թեև նման իրավունք չունեի հավատիս բերումով: Սակայն ինչո՞ւ շախիւ մարդ փրկողին, ինչ հավատի էլ ուզում է լինի նա:

Ութ օր շարունակ մենք մեր փրկական զործն էինք անում՝ գերիներ ազատելով: Բանձր խմբերով նրանց ուղարկում էինք Արցախի լեռնակողմերը, նաև Սյունիք: Այսպես մենք թափեցինք զրևի բուր գերիներին: Գերվիշը կաթողիկոսին ասաց.

— Մնացին Շամախի քաղաքի զժրախտները, վեհափառ: Նրանք պատկանում են խաներին: Երևի տեղյակ ես, որ Վելինամաթ Նազիր խանն ինքն իր ձեռքով հիմնահատակ քանդեց հայոց Շամախի քաղաքը:

Կաթողիկոսի շաթրը մեր առաջ չբիկ կերակուր դրեց: Վեհափառի խոհարարը դա եփել էր ծեծած ընկույզից, բակլալից ու սխտորից, վրան քացախ արել: Սկսեցինք ուտել: Շարքաթ խմեցինք թունկի բերանից: Առաջինը վեր կացավ Գոհար իշխանուհի գերվիշը: Շեշտ նայեց կաթողիկոսին:

— Վերականգնիր Շամախի քաղաքը, խալիֆա:

Կաթողիկոսը ձեռքերը տարածեց:

— Ինչպե՞ս:

— Քո սիրելի Վելինամաթից խնդրիր, թող քեզ տա Շամախու ավերակները, ապա ֆարման-իրավունք՝ դա վերակառուցելու: Գա հայերիս ամենից հին ու հարուստ քաղաքն էր Կուրի ձախակողմում: Գա վստահելի կամուրջ էր մեր ու Ռուսիո աշխարհի միջև: Այդ կամուրջը քանդեց Նազիրը, մենք պետք է վերաշինենք: Ես դրամով կգնեմ շամախեցի գերիններին, դու Նազիրից խնդրիր քաղաքի ավերակները:

— Անհնարին, է,— հեաց կաթողիկոսը:— Շամախին արքունի է: Նազիրն ինձ հող չի տա: Մի՞թե դու, հրեշտակուհի, միտք ունես նրա ձեռքով ինձ գերեզման գնելու: Անհնարին է:

— Անհնարին ոչինչ չկա,— չգիշեց Գոհարը:— Քանի Պարսից աշխարհի տերը քեզ հետ բարի է, խնդրիր: Զորը չէ գորությունով շահում, այլ տերն է տկարացնում նրա հակառակորդին:

Նա դիմեց դեպի վրանի ելքը: Գոան մտաից շրջվեց ետ:

— Թե չէ ժողովրդի անեծքը կփլվի վրադ, կաթողիկոս ամենայն Հայոց: Խնդրի՛ր: Կամ կանի, կամ գլուխդ կկտրի: Գե ի՞նչ մի մեծ արժեք ունի քո կամ իմ գլուխը:

Նրա վերջին բառերը երևի կաթողիկոսը հազիվ լսեց: Ընկավ իր խշտիին, սկսեց այրվել: Նրա խորակի ամանի վրա ճանճեր հավաքվեցին: Ամեն արարած իր որովայնի ցավումն է: Ոչ մի ազոթք չեկավ գլուխս:

* * *

Մյուս օրվա առավոտյան Աբրահամ Կրետացի կաթողիկոսը նստեց իր սպիտակ չորին ու, ինձ էլ հետը վերցնելով, գնաց դեպի խանական ապարանքը: Երկինքն ամպամած էր: Գեպի գետն իջնող տափարակի վրա խլրատում էր Շամախի քաղաքից

քշված-բերած գերիների սև զանգվածը: Գետափին խոտ էր
եկել՝ կծոխոր, եղինջ, թրթնչուկ, կինձ ու կաթնուկ: Գծրախոտ
մարդիկ փոզել էին զհանին ու փորների վրա սող տալով,
պարզպես արածում էին:

Խանի զուլամները կաթողիկոսին ընդունեցին ու երևք ժամ
պահելուց հետո, տարան իրենց մեծ Վալինամաթի մոտ: Նա-
ղիրի արամադրությունը մի ողջ եղնիկ կերած առյուծի էր:

— Է՛, խալիֆա բարալըղ, հույս, որ առողջ ես, արի ես,
ինչպես միշտ:

Կաթողիկոսը հավատով նայեց նրան:

— Խնդրանք ունեմ, մեծ Վալինամաթ, աստված քեզ հա-
ղար տարի կյանք տա ու երկնային փերիների խմբեր:

— Ի՛նչ է, քեզ մեկնումեկը նեղացրե՞լ է: Գլուխը կկտրեմ:

— Ո՛չ, ոչ ոք չի նեղացրել ինձ, օգոստափառ տեր մեր:

— Ուրե՛մն...

— Արզ ունեմ քեզ: Ես շամախեցի հայ գերիներին կզենձ
ոսկով, տեր մեր բարեգութ: Միայն հրաման տուր Շամախի
քաղաքի ավերակները տան ինձ, որ այդ գերիներին տեղա-
վորեմ այնտեղ:

Խանի հոնքերը դարսզարսվեցին՝ իրար մեջք հեծած սև
մողեսներ: Վեհափառի ձայնը վստահ էր:

— Հայերը կշենացենեն քեզ հպատակ այդ քաղաքը: Քո
զանձարանին առատ հասույթ տուրքեր կտան, բարեխնամ տեր
մեր: Շամախին նախկինի պես վաճառաշահ կզառնա: Քո
կամեցողությունք նա կզառնա արքունիքի խաս, այսինքն՝
անձիդ սեփականը: Քո զանձարանը կառատանա այդ քաղաքի
հարկատուրքով:

— Ուրի՛շ:

— Տիվ ու գիշեր ծնկածալ կաղոթեմ քո ողջության համար,
ո՛վ մեծ, ո՛վ ասածու ստվեր երկրի վրա: Աղերսում եմ կրկը-
նելով՝ գերությունից թափիր Շամախու հայերին, և իրավունք
տուր զնան ու բնակվեն իրենց քաղաքի ավերակների մեջ,
իրրև քո սեփական կալվածք: Նրանք այնտեղ նորից արհես-
տի գործ ու առևտուր կստեղծեն, այգի կտնկեն, արտեր կա-
նեն, շերամորդ կպահեն, և հավիտյանս քեզ հպատակ ու
միայն քե՛զ խարչատուր կլինեն: Իրավունք տուր, մեծ բա-

բերար, ազաշում եմ: Ասեմ՝ Շամախին նաև քեզ գինվոր կտա, պակասը-պակասը էլի մի հազար կովոզ:

— Բայց Շամախու գերիներն իմը չեն, խալիֆա,— ասաց Նազիրը:— Դրանք իմ գորապետների հալալ վաստակն են:

— Ես նրանց կգնեմ, ինչպես շատերին եմ գնել ոսկով քո հավատարիմ գինվորներից:

Նազիրը նեղ աչքերը կկոցեց: Նրա մի բեղի ծայրը դողաց:

— Մաշալլահ, խալիֆա բաբալըզ: Մաշալլահ: Դու օգտակարն ես մտածում: Դու ինձ մի ամբողջ քաղաք ես ընծայում: Մաշալլահ:

Նրա հրամանով մեծ վեզիրը ռահամ գրեց՝ կաթողիկոսի թափած գերիներին իրավունք է տրվում գնալ իրենց տեղերը և Շամախին վերաշինել իրենց ցանկացածի պես:

Շամախու ժողովուրդը վերադարձավ, գնաց իր տեղը: Ես գտա, որ մեր կաթողիկոսը ավելորդ շի ապրում այս աշխարհում:

Նազիր խանը յուրայիններին և հյուրերին ասածու մի օր, արևածագին, հրավիրեց այցելել իրեն: Հրավիրվածի կանգնելու վայրը որոշված էր ու ամեն ոք իր տեղը ճանաչում էր:

Մեծ խանի վրանք զարմանք բան էր: Դա շինել, բերել էին Ղազբին քաղաքից: Երկարությունը հարյուր տասը հալեպի էր, լայնությունը՝ հիսուն, բարձրությունը՝ տասնութ: Սաղաշեն էր, քսան սյան վրա: Սյունների զուխները կողակածն էին, շինած արծաթից, որպես միջակ ձմերուկ: Վրանի արտաքին կողմը բոսոր էր՝ թանձր ու խորագույն: Մեղը Գիլանի մետաքսից էր:

Հայերս պարզեցինք մեր խաշակիր գրոշակը ու գնացինք: Ճանապարհին Մելիք-Ավան-Եզան իշխանը կաթողիկոսին հարցրեց.

— Արդյոք ձերդ սրբազանությանը հայտնի՞ է խանի հրավերի պատճառը:

— Ոչ, զավակ իմ,— պատասխանեց վեհափառը լարվելով:— Ի՞նչ կարծես դու:

— Թե գործը ներքին լիներ, հազիվ թե խանն ինձ, որ իրենից անկախ եմ, հրավիրեր,— ասաց գերագահը:

Վրանների արանքում տնկվել էր խանի համար հապշտայ կառուցած փայտաշեն ապարանքը: Գրա անհամար նեղ պատուհանների գունավոր ապակիների արանքից սառը լույս էր թափանցում ներս: Մեզ՝ հայերիս ընդատաջ եկավ էլլի Սաֆար Ալի Արզուլ Հասան միրզան:

— Փոքր ինչ պիտի սպասեք, մինչև մեծ խանը ձեզ ընդունի:

Նա խոսեց հազիվ շրթունքները շարժելով: Կաթողիկոսը, որ իրեն հյուր էր զգում, նստեց մի սև աթոռակի, որ նրան մատուցեց միրզան, մեջքը հենեց զորգերով ծածկած փայտյա պատին: Աթոռ մատուցեցին նաև Մելիք-Ավան իշխանին, իսկ մյուսներս մնացինք ոտքի վրա: Կաթողիկոսի աչքերը նինչ լցվեց ու նա զրանք կկոցեց արևի տակ մեկնված կատվի պես, աշխատելով շքնել: Երբեմն կիսաբացում էր մի աչքը:

Նորից երևաց Սաֆար Ալին, ձեռքերն իրար միացնելով ասաց.

— Գնանք, ժամանակն է:— Նա խնամքով բռնեց վեհափառի ձեռքը:— Գու խոհեմ եղիր, խալիֆա աղա: Հիշիր, որ էջմիածնի հոտի մի մասը ցրիվ է ու զտնվում է խանի իրավունքի տակ: Հնազանդ եղիր բարերարին ու կատարիր նրա կամեցողությունը, մի՛ խոսիր գերիների մասին մինչև տեսնենք աստված ի՞նչ է ուղարկելու մեզ:

— Իսկ դու ինչի՞ ես սպասում, միրզա արքաբ, — հարցրեց կաթողիկոսը:

— Զգիտեմ: Եվ որտեղի՞ց իմանամ անիմանալին, — նիհար ուսերը ձգեց զրեթե պատանի միրզան:— Մի բան միայն գիտեմ: Եթե մեկն ինձ բարիք խոստանա, ես նույնիսկ չհուզի հավատը կընդունեմ: Հավատը կեցուցիչ իշխանություն է: Իսկ աստված իշխանավորին զրկարաց է ընդունում:

Միրզան մեզ տարավ Նադիրի հարկաբաժինը: Գուրը բացվելուց կերոնների բոցերը թրթռացին: Սքենդերի Նիշան խանը մենակ էր: Երևում էր, որ հենց նոր է վերջացրել օրվա նամազը ու աղոթքի թմբիկի ներշնչանքով հոգնած բազմել կապերտների վրա դրած ոսկեկար բարձերի, հայացքը զցել առջևին բաց դրած Ղուրանին: Ընդարձակ քոշքում օղբ տաք էր ու ծանր՝ ալժիրյան օժանելիքների բույրերով: Խորքի ղոնների մոտ կանգնած էին երկու տապարակիր սիպահիներ: Իր կա-

պուլա, բազմականին տուող շրթունքները շարժելով խանը կարգում էր Ղուրանի շփտեմ որ պատվիրաներ: Իսլամի սուրբ գիրքը, գիտեմ, իր հավատացյալներից պահանջում էր գնալ մեզ՝ գլխավորներին քաղաքների վրա, հրով ու սրով ամեն տեղ տարածել իր հավատը: Այդ մա՞սն էր ինքնամոռաց սերտում Ալեքսանդրի փառքով պսակված Նադիր խանը: Ինձ թվաց, քե՛ն՝ այո, հենց այդ սուրահին է դեմ առել նա, ու մտածում է՝ սակայն սուրբ գիրք, ինչպե՞ս կատարեմ ես քու կամեցողությունը:— Մենք հասկանում էինք, որ Նադիրը ամեն կերպ ջանում է հայերիս բարեկամությունը ունենալ այսուհետև ևս: Գիտեմ, ինքը մղվում է բազմելու Իրանի գահին, որ թափուր է: Դրանից էլ ձգտում է շահել մեր՝ հայերիս դաշնակցությունը: Նա մտածում է հայերիս միջոցով նաև ձեռք բերել ռուսների բարեկամությունը:

Գլուխը բարձրացնելով գրքից, նա անսպասելի սկսեց անողոք պարսավել, հայհոյել հանգուցյալ շահ՝ Թահմազին, որ մերժել էր ռուսաց կայսրուհու օգնությունը՝ Աֆղանստանի տիրակալ Միր Մահմուդ ապստամբի դեմ: Նադիրը, այո, բարեկամություն է որոնում ռուսների հետ: Նա վեր կացավ, ձեռքով բարեկց մեր գերագահին, նրան տարավ նստեցրեց իր մոտ, իր բարձին:

— Ողջունում եմ Պետերբուրգի գնալից, եղբայր իմ սիրելի: Եղվարդում մեր միասին տարած հաղթանակը զորոջ է խլացած ականջներին: Բարի՞ էր:

— Բարի,— ասաց Ավան-Սզանը:— Ռուսաց պետության հետ գաշն կոեցինք:

— Թուրքի սուլթանի դեմ, այդպե՞ս:

— Միայն այդպես...

Այո, կասկած չկա, որ Նադիրի նպատակն է զառնալ Իրանի միահեծան տերը: Արքայական գահն ու թագը նրան հանդիստ չէին տալիս և նա կողմնակիցներ էր որոնում իր կամեցածին հասնելու համար:

Խանը շարքաթ լցրեց գերագահի ու կաթողիկոսի համար, իր ձեռքով գավաթները տվեց նրանց:

— Թուրքերը նորից ծովի ավազի շափ զորքեր են հավաքում մեր ու ձեր աշխարհները տրորելու: Ինչպես Եղվարդի կովում, այնպես էլ այսուհետև, մենք համատեղ դեմ կկանգ-

եներ Օսմանլու վտանգին: Մակայն մեր մեջ մի շար դև է մտած, շինն: Զիննը խանգարում է, արգելում, որ ես վերականգնեմ Հայոց կորուսված թագավորութիւնը՝ ծայրից-ծայր: Գլխի՞ եք, հայեր:

Իր ձեռքով նորից զավաթը քաղցր շուր լցրեց մտքը դրած սոկեզօծ ջրածիկից, խմեց լշտապելով, կարծես զղջացել էր ասածի համար: Գոտուց կախած լայն դաստառակով սրբեց ճերմակած բեղերն ու շարունակեց:

— Եթե հայերդ օգնեք մեր խաներից մեկնեմեկին դահա-կալելու, թագավորելու, եթե Ռուսիո կայսրուհուն համոզեք, որ նորին այդ մեծութիւնը, ճանաչի մեր ընտրած թագավո-րին...

Մի պահ այնպիսի լուսթիւն տիրեց, որ ես լսում էի Սա-ֆար Ալի Աբդուլ Հասան միրզայի բարակ շնչառութիւնը, նաև դրսում, ինչ-որ տեղից ժայթքող շան կաղկանձ: Ես ցնծացի՝ հասկացա նրա միտքը, հապաղելը կորստարեք էր: Կասկածս խզվեց: Մելիք-Ավան-Եզան իշխանի ձայնը հան-դարտ ու սրտանց էր:

— Պարսկաստանի զահի միակ և արժանավոր ժառանգը դո՛ւ ես, եղբայր իմ նազիր խան Աշրաֆ: Միայն դու: Եղի-ցի՛: Եղիցի՛:

Կաթողիկոսը ձեռքերը մեկնեց երկնքին:

— Եղիցի՛... Ես ինքս Իրանի արքայական սուրբ կկապեմ քո մեջքին, ո՛վ խան: Միայն կամեցիր, օ՛, մեծ, օ՛, աստծուն ցանկալի հզոր:

Խանի կանաչ աչքերը փայլեցին:

— Մաշալլահ, հայեր... Մաշալլահ,— ոգևորված գոչեց նա:— Ես այդպես էլ գիտեի: Փառք ալլահին:

Մելիք-Ավան-Եզանը խոսեց նորից:

— Խա՛ն իմ, եղբա՛յր իմ, նաև վստահ եղիր, որ Ռուսիո կայսրուհու մեջ սեր կառաջացնենք դեպի բեղ ու քո զահր:

Մենք մի կես ժամի շափ ես խոսեցինք: Խանը մեզ ար-ձակեց սիրալիբ: Մենք մեր կացարանները վերադարձանք դո՛ւ աստծուց և ինքներս մեզնից:

Առավուտ է: Միագումար շարվել են նազիր խանի անձնապահ զորքերը: Երեք հազար թվանքչիներ կանգնել են երկտակ ու երեքտակ, ձեռքերին՝ հրահանելի մեծամեծ թվանքներ: Նրանք իրենց գլուխներին ունեին թաղքե գդակ, որ է քեշա: Գդակը իր կողքին երկուական երկար պոչերով իթմանջ ուներ: Գդակների վրա գրած էր. «Ալլահ: Եալլահ»: Ով նայում էր զորքին, սոսկում էր: Սովորաբար նազիրը երբ գուրս էր գալիս իր դիվանից, նրա մի կողքին կանգնում էր յուր եղբայրը, որ դարձյալ խան էր, մյուս կողմին մեծ որդին, ապա արքունիքի մեծամեծները: Սրանք բոլորն իրենց գդակների վրա թեփուսներ ունեին, մեջները ցցած բարձր ճղաններ: Ռամադան Բայրամի օրն էր: Հրապարակում, խանի առաջ բերին բազում ուզտեր ու կովացրին: Ապա ըմբիշներ կոխ բռնեցին: Այս խաղերը երկար տևեցին:

Կանուխ, առաջ, բան արեզակի ծագելը, մենք հայերս եկել նստել էինք մեզ համար սահմանված տեղում ու թամաշա էինք անում: Սաֆար Ալի Արզուլ Հասան միրզան մեզ համար խանական խոհանոցից ուտելիք բերեց, դրեց մեր առջև, սիրալիք հրավիրեց ճաշակել:

Երբ մենք կերել կշտացել էինք, ապարանքի կողմից աղամուկ լսեցինք: Խաներն ու սարթեփ¹, միրփանջ² մեծամեծներն ամեն կողմից վազում էին ղեպի ապարանքի բակը: Երկինքը կարմիր էր մայրամուտից: Երևաց նազիր խանը, մանուկ շահի օձիքը բռնած: Այդպես չուրն ընկած շան թուլային են քարշ տալիս: Առաջ եկավ: Կակոտին շարտեց քարացած, կարծես մեռած խանների ու նազիր-վեզիրների ոտքերի տակ:

— Ահա ձեր թագավորը, է՛յ: Ահա՛, ահա՛... Վայելեցե՛ք:

Երեխան, որ ուշակորույս էր, մորթած գառան պես փոփեց զետնին ու թարտաց: Նազիրը սուրբ մերկացրեց.

— Մի՞թե սրան պիտի թագավոր ունենա իր գլխին հզոր Իրանը: Մի՞թե...

Խաները թուլացած ծունկի եկան: Ոմանք ձեռքերը կաթկառեցին ղեպի ընկած լակոտը:

1 Սարթեփ—գնեբալ:
2 Միրփանջ—հատուկ զորախմբի հրամանատար:

— Դա է ձեզ արժանին, — փրփրեց նադիր խանը: — Դա...
Դրեք ձեր գլխին: Դե՛...

Նազիրեներից մեկը քար վերցրեց: Նադիրի ձայնը դարձավ մռնչոց:

— Դե՛...

Քարը շեշտակի կոպով գետնին տապալված երեխայի գանգին:

— Դե՛...

Մյուսները ևս առաջկտրուկի հետևեցին նազիրի օրինակին ու քարահալած սպանեցին մանուկ թագավորին:

Ես ափովս փակեցի իմ բերանը: — Պապանձվի՛ր: Ո՛չ տեսել ես, ո՛չ լսել: Ո՛չ, ո՛չ:

Ողջ գիշեր անցկացրի մզձավանջի մեջ:

* * *

Պարսիկների Բայրամ Սելամի հանդիսության տոնի երկրորդ օրը, առաժոտյան, Սաֆար Ալի Աբդուլ Հասան միրզան մտերիմ խոնարհումներով զիմեց մեր կաթողիկոսին:

— Ո՛վ սուրբ օծության խալիֆա, մեր բույրիս գլխի տեր ֆաթիխ¹ խանն իմ բերանով քեզ հարցնում է՝ արդյոք պատրաստ ես պատասխանելու արքունիքի տված հարցերին:

— Պատրաստ ու սիրով, — պատասխանեց կաթողիկոսը:

Սաֆար միրզան մեզ՝ հայերիս տարավ մի դաշտ, որ բանակատեղից մի ձիարշավ հեռու էր: Այնտեղ մի ուղտարոյ միրզանը մեզ հրամայեց բաժանվել խումբ-խումբ ու նստել: Նստոտեցինք ոմանք հիսուն, ոմանք հարյուր հոգու խմբերով, ափելի և ոչ պակաս: Մեր հայ իշխանները սկսեցին խորհել միմյանց հետ՝ վասն է՞ր է այս հավաքը, վասն է՞ր է զուամբումն մեր:

Ետևով եկան նազիրի մերձավոր խաներն ու միրզաները, որը մայրաքաղի, որը սահապալար, որը սանդուխտար և կանգնեցին մի կողմ: Ապա Պարսկաստանի ամեն երկրի մարդկանց հատուկ-հատուկ հրավիրեցին իրենց մոտ: Բույրը՝ խանոք ու քալանթարոք, մելիքով և քեփխուտով կանգնեցին

1 Ֆաթիխ—հաղթող:

նրանց առաջ: Սաֆար Ալի Արղուլ Հասան միրզան պարսիկ մեծամեծերին ասաց.

— Մեծ խանի հրամանն է: Հավաքվեցինք խումբ-խումբ և ձեր մեջ խորհեցինք ու վճռեցինք, թե ո՞ւմ եք ցանկանում, ո՞ւմ եք խնդրում լինել ձեր և երկրի կառավարող թագավոր, ձեզ ու երկիրը խաղաղությամբ և հանգստյան պահող միահեծան տեր: Ահա աստժու տվչությամբ Պարսկաստան երկիրը մեր ազատվեցավ թշնամիներից, երկրից վանվեց և հեռացվեց թուրքը: Ահա խաղաղվեց աշխարհս այս: Ինքը՝ մեծ խանը կամենում է զնալ Խորասան, նստել իր հորինական զոյակում և ազդթել վասն իր և վասն ձեզ: Բայց ինչո՞ւ զրկվել նրանից: Ահա այդ մասին խորհեցեք դուք, մինչև իններորդ ժամը: Իններորդ ժամին կրկին հավաքվեցեք այստեղ և հատուկ-հատուկ ասացեք ձեր պատասխանը խանին:

Բոլորը զնացին իրենց տեղերը: Սակայն նորից հավաքվեցին ոչ թե իններորդ, այլ՝ ութերորդ ժամին, քանի որ վախենում ու սարսափում էին ուշանալուց: Եկան նույն սարթեփ ու միրփանջ մարդիկ: Սաֆար Ալի միրզան հավաքվածներին նույն եղանակով հարցրեց՝ պատրա՞ստ է պատասխանը: Ամեն պարսիկ իր խոսքն ասաց, որոնց հասու շեղա էս: Եվ այդ հարցուպատասխանը տևեց ցմուսս արեգակի: Սաֆար Ալի միրզան բոլորին լսելի հրաման տվեց.

— Գնացեք և առավոտը կանուխ եկեք:

• • •

Ես կաթողիկոսի հետ ետ եկա նրա օթևանը: Նոր էինք նստել, երբ վրանի դուռը ետ զնաց: Սաֆար Ալի միրզան էր: Կանգնեց դիրք, ասաց խրոխտական:

— Խելքդ տանուլ շտաս, խալիֆա ազա, այնպես արա, որ նորից տեսնես քո էջմիածինը: Միայն նազիրի օգտին: Միայն նրա:

Կաթողիկոսը ահուղողի ցեխն ընկավ՝ ե՞տ կզնա էջմիածին, թե միայն իր արյունոտ շուրջառը կտանեն սուրբ Աթոռ: Մղձավանջի մեջ է: Երևի չի էլ զգում, որ քչփորում է պնշերը: Ըա՞նճ է մտել քիթը: Վերջապես ձայն հանեց.

— Օ՛, զավակ իմ Սաֆար Ալի միրզա: Բայց մի՞թե ես

ինչ-որ արժեք Իրանի համար: Ես ո՞վ եմ, որ իմ կամեցածը հարցնում եք:

— Ոչ այդպես, — ասաց միրզան: — Քո գահի հոտ ժողովրդի կեսը, դեռ ավելին, Իրանի արքայական հովանավորութեան շուրթի մեջ է ու դու հավասար իրավունք ունես ինչպես մեր ուզածդ բեկլարբեկը¹:

— Շնորհակալ եմ, — քիչ հուսատու ասաց մեր հայրապետը: — Եթե այդքանը գիտես, զավակս, պետք է նաև իմանաս, որ ինձ համար շկա ավելի սիրելի մի անձ, քան աստծու կնիքը ճակատին կրող մեծ Վալինամաթ Նազիր խանը: Իմ կամքն է, որ նա տիեզերքի փաղիշահը դառնա: Մենք բոլորս ոչ թե նրա, այլ նրա ձիու սավերն ենք, ինքը՝ սավերն է աստծու:

Սաֆար Ալին համբուրեց նրա ձեռքն ու զնաց:

Փետրվարի վերջի հինգշաբթին էր:

Քաջ առավոտյան մենք նորից հավաքվեցինք նույն այն վայրը, որտեղ խմբվում էինք մեծ Վալինամաթ խանից լուր ստանալու: Գարձյալ յուրաքանչյուրս՝ խան, թե մելիք, զորավար, թե շեխուլիսլամ, նույն տեղում: Մի երեք ժամ այդպես մնալուց հետո, նորից մեզ տեղ տարան ու հրամայեցին հատականալ, յուրաքանչյուր բեկլարբեկ ու խան իր երկրի մեծամեծերով ու քեղխուզաներով: Եվ այդպես դաս առ դաս նստեցինք խոտավետ մերկ գետնին:

Պարսիկները իրենցից ոմանք բնտրեցին՝ նպատակով, որ եթե իրենցից քան հարցնեն, նրանք պատասխան տան: Նրանք նաև մեր կաթողիկոսին սահմանեցին, որ նա էլ պատասխան տա: Իսկ հայ իշխանները, Թուսաց դեսպանն ու թուրքաց էլշին սոսկ գետորդներ էին: Ընտրյալները համախումբ պատ դառնալով՝ կանգնեցին: Եկան խանի մերձավորները՝ նույն յոթ անձը, Քահմազի վեքիլի՝ գլխավորութեամբ: Սա ասաց.

— Կեցեք, խաններ, սուլթաններ, բեկեր, աղաներ: Եվ դու լսիր, հայոց սերնճրազ խալիֆայ: Մեծ խանը հրամայում է՝ այսպես ասելով: — Քանի որ դուք, պարսից զորապետեր և երևելիներ, շթողիք և շկամեցաք, որ ես զնամ իմ

¹ Արքայական լիազոր:

տեղս հանգստանալու, և ձեր ձեռքը շքարշեցիք իմ գրոշից, ուզեցիք որ ես լինեմ ձեր թագավորը, ապա թող ձեզ հայտնի լինի իմ հետևյալ երեք պայմանը: Այսպես. — Ժամանակ անց եթե հանգուցյալ շահի որդի կամ ազգական հայտնվի գահի պահանջով, ապա դուք նրա հետ շպետք է միարանեք, նրան շօզեք ու շքնդուռեք: Այս մեկ պայման: Ապա՝ նովորուզ Բայրամին ձեր երեսները շփատեք ու շարյունոտեք ձեր գլուխները՝ հանուն Հասան Հյուսեինի, որ անում էք: Այլ այս պայմանի ու ուխտի համաձայն մնաք անշարժ: Երրորդը — Քանի որ ինքնեղ կամեցաք ինձ թագավորեցնել, ապա իմ մահից հետո իմ օջախիս ու իմ զավակներին ոչ մի վնաս չտաք, չուրանաք, այլ հնազանդ մնաք հավիտյան: Ահա այս երեք պայմանս արձան գրով ու ահեղ անեծքներով արեք և տվեք ինձ:

Վալինամաթի այս պահանջները հայտնելուց հետո պարսիկ նույն յոթ մեծամեծ անձերը հարցրին հավաքվածներին:

— Ի՞նչ կասեք: Հանձն կառնե՞ք այս պայմանները, թե՛ ոչ:

Առաջինը մեր կաթողիկոսը ձայն առավ ու ասաց:

— Այո, կամենում ենք: Հանձն ենք առնում և հնազանդվում:

Պարսիկները միաբերան նույնը գոչեցին:

— Հանձն ենք առնում և հնազանդվում:

Մյուս օրը, որ ուրբաթ էր, նույնպես առավոտյան քաղվազ պարսիկ մեծամեծերն ու մեր կաթողիկոսը գնացին Նազիր խանին սալամի: Հինգերորդ ժամուն նրանց մուծեցին նրա առաջ: Նրանք կարգով շարված անցան՝ իրենց «սալամը» տալով և գլխով ողջունելով խանին: Ապա դուրս գալով «սալամի» վրանից, նստեցին իրենց հանգստարաններում:

Նազիր խանը իր երևելիներին նաև օտարերկրյա հյուրերին հրավիրեց ճաշ ուտել: Բազում քաներ խոսեց յուրայինների հետ: Ի վերջո նա նորից ասաց.

— Ձեր միջից մեկնումեկին բնորեցեք թագավոր, կամ այստեղ շեղած այր մի, որ կարողանա կառավարել ձեզ և երկիրը: Խնդրում եմ ձեռ վեր առնել ինձնից և թողնել որ ես գնամ իմ զղյակ Խորասան և առանձնանամ, քանի որ այլևս ուժ ու կարողություն չունեմ մրցել և վանել պատերազմները:

Այսպես ասաց նա ու շատ անգամ հրաժարվեց թագավոր դառնալուց: Պարսից մեծամեծներն ու մեր կաթողիկոսը սկսեցին ստիպել նրան, աղաչելով պաղատել, աղերսել ու հավատացնել, որ իրենց շթողնի անտերունչ ու երկիրն առնի իր ձեռքը:

Այս լսելով նաղիբը, որին, ինչպես ասացի, նաև Վալինամամթ էին ասում, ձեռքը տնկեց.

— Դուք այդպես եք ասում, բայց ես գիտեմ որ բազում մեծահարուստ մարդիկ ինձնից վնասներ են կրել, բեղամաղ եղել: Նմաններն իրավունք ունեն թշնամի լինել ինձ, քանի որ ես նրանցից շատերի ապարանքները խլեցի՝ հանուն զորքի, շատերին մահացրի, ուրիշներին կորստյան մատնելով՝ իրենց գանձն ու ոսկին խլեցի: Այո, ես շատ տեղեր եմ ավերել, երկիրս սասանեցրել ու աղքատացրել: Թող մարդիկ գոնե այսուհետև հանգչեն-հանգստանան իմ այսքան նեղություններ տալուց հետո:

Առաջ անցավ Աբրահամ կաթողիկոսը ու խոսեց այսպես:

— Այո, մեծ Վալինամամթ խան, ճշմարիտ են ինչ ասացիր: Բայց երկրի փրկության, զորապետության հաղթանակի հարկավորությունները դրանք էին, որ արել ես: Եթե դու այդպես արիացած չլինեիր, ամեն պարագայում, ինչպե՞ս ապա կարելի կլիներ այսքան հաղթանակներ ու քաջության գործեր անել: Ահա սրանք են պատճառները, որ մենք կրկին ու կրկին ուզում ենք դու լինես թագավորը մեր: Աստված միայն քեզ է ավել Պարսկաստանի գլխավոր լինելու շնորհը: Սրանից հետո պարտավոր ենք մենք և ամենքը քեզ ու քո ասածին հնազանդ լինելու: Եվ մեզնից նա, ով արտուղի կզնա, քո պատժին ու դատապարտությանն է արժանի: Իսկ նրանք, ովքեր հնազանդ լինեն քո հրամանին, իրենց գործի մեջ արիանան, քո պատվին ու խալաթներին արժանի կլինեն: Եթե այսպես շարվի, երկիրս ո՛չ կառավարվի:

Նույն այս ոգով խոսեցին բոլոր խաները, սելիդները, առավել՝ բեկլարբեկ, շեյխ, սարգար, շխուլխլամ: Նաղիբ խանը նորից ծռմովեց, շեմուշում արեց, թեև արգեն մեր գլխի վրա պտտվող երկնքի անլեզու հավթին էլ հայտնի էր, որ հենց դրան է ձգտում նա: Երեք-չորս երևելի շեյխեր դու-

աւնից ֆաթեհներ կարգացին ճուլուսի¹. առթիվ, Մեր կաթողիկոսն էլ ոտքի վրա, շտապելով կարգաց «Հայր, մեղա...» աղոթքը: Վերջապես նազիրը ձեռքերը տարածեց ու ցնծությամբ գոչեց.

— Թող ալլահի ու ձեր կա՛մքը լինի, մարդիկ...

Ապա բերին ու պարսիկ երևելիներին մատուցեցին մեծ խանի կամեցած ոահամ² արծանագիրը, որ երկու թիզ լայնությամբ երկար թղթի վրա էր: Գրածը մանրամասն խմբագրվեց խաների ու զորապետերի կողմից, որից հետո մատուցեցին՝ ստորագրել ու կնքել: Երդմնագիրը ստորագրեցին ու կնքեցին բոլորը՝ խան ու սուլթան, հազարապետ ու հարյուրապետ, քալանթարներ, իսլամի ալաներն ու շեյխիսլամները, զադիները: Նախ դա արին հորասանից, Հարեթից, Մաշաթից ու Մազանդարանից եկածները, ապա մյուսները:

* * *

Ճամբարի մեծ հրապարակում հինգ, թե վեց հազար մեծ-մեծ խարույկներ արին: Շարեցին զորքը՝ յոթանասունհինգ հազար սարվազ³ քսանհինգ հազար հեծելազոր: Սարվազի յուրաքանչյուր զունդ առանձին էր, փոքր ինչ արանքով: Զինվորները լավ տեսք ու զգեստ ունեին: Առաջին շարքերում թվանքչիներ էին: Բոլորի երկարուկ, գմբեթաձև փափախները մորթուց էին, օրերը միանման երկար: Հետևակի սպաների գզակներին կարմիր ծապավեն էր քաշած: Յուրաքանչյուր զունդ իր զրոշակն ուներ՝ սպիտակ մետաքս, վրան հսկա առյուծ, աչ թաթին սուր բռնած, մեջքին՝ ծագող արեր: Հատուկ նշանով, որ տարբեր էին՝ խոյի գլուխ, բորենու թաթ, առյուծի ոլոր ազի, ցույց էր տված գնդի պատկանելությունը: Հեծելազորը կանգնած էր հետևակի թիկունքում: Բոլոր ձիերի գլուխներին կարմիր կարկաչ էր հագցրած, որոնց փնջային ծայրերը օրորվում էին գարնանամուտի մեղմ քամուց: Թվում էր, թե զորքի վրայով կարմիր գետ է հոսում: Թեղանոթները

¹ ճուլուս — գահակալություն:

² Ռահամ — հրովարտակ:

³ Սարվազ — հետևակ:

սարել էին մի քիչ աչ կողմում, յուզել: Յուրաքանչյուրին վեց, երբեմն ութ ամեհի ձի էր լծած: Հեծելագործի ասպարակիրները երկար նիզակներ ունեին, ծայրերին պղնձե գեղարդներ, որ շողում էին: Նրանք այդ նիզակները հենել էին ձիերի ասպանդակներին ու ձողերի մի կատարյալ անտառ ստեղծել:

Պարսից նահանգների վալի-խաները առանձին խմբերով, ըստ երկրամասի, շարված էին իրարից մի հիսուն քայլ հեռու: Խաները, զորապետները շքեղ հագուստներով էին, զոտիների արանքում երկուական ատրճանակ, նաև ոսկեզօծ պատյաններով սրեր: Խաներից ոմանք աչ ոտքին կարմիր երկարաճիտք կոշիկ ունեին, իբրև նշան հատուկ արտոնություն:

Արևածագի կողմում շքեղ վրան էր տնկված, մոտը ոչ բարձր տախտամած, վրան արքայական գահավորակ: Գահավանվում էր հիսուն սրամերկ սիպահիներով: Վրանի վրա Իրանի արքայական դրոշակն էր փողփողում: Պատվանդանի աչ կողմում, աթոռների վրա նստած էին հնդկահավերի պես պճնված Նադիրի հարեմի կանայք, բացի մեծ տիկնոջից: Օտար երկրների ղեսպանները առանձին խմբով կանգնած էին գահավանդանի աչ կողմում՝ յուրաքանչյուրն իր պետության գրոշակը հովանի ունենալով: Սա նկատեցի նաև ուստական կայսերական գրոշակը, ինչպես և ղեսպան Իվան Կալաշկինին: Միայն նրա ու հայոց գրոշակի վրա էր խաշ շողում: Հայոց երկրի մեծերը՝ գերագահ Ավան-Սգան իշխանի գլխավորությամբ, տեղ էին բռնել մի փոքր ղեպի ձախ:

Արևն արդեն բավականին բարձրացել էր, երբ շահական սերայ վրանի կողմից հզոր փողհարություն և թմրկահարություն պայթեց: Հենց այդ պահին երկինք թռան երևի տաս հազար հրավառ պարկուճներ ու զղրդացին բոլոր թնդանոթները: Արևի ծագման կողմից երևաց Նադիրը՝ իր պալատականների, մեծ տիկնոջ, իր զավակների ու եղբայրների հետ: Բոլորը հագնված էին ոսկեզույն զգեստ, փեշերը՝ գետնի կանաչին: Առջևից գալիս էր ինքը՝ Նադիր Վալիխանամեն: Նրա քայլքը ամուր էր, լայն, ինքնավստահ: Նա գլխաբաց էր: Երկու հոգի ծիրանի ամպհովանի էին պահում նրա վրա, թեև արևը խանձող չէր և անձրև չկար: Ողջ զորքը զղրդաց ցնծության աղաղակներից: Հետևակը՝ իր առաջնորդների հետ,

ծունկի եկավ: Հեծյալները նիզակների վրա հազցրեցին իրենց գդակները:

Գաշար դարդում էր խենթացած ամբոխների աղաղակից:

Պալատական մեծ վեզիրներն ու սարգարները նազիրին ու նրա տիկնոջը բարձրացրին պատվանդանի վրա, փառավոր բազմեցրին գահին: Տիկինը կանգնեց ամուսնու աջ կողմին, մատանիներով ծանրացած ձեռքը նրա ուսին դնելով: Վեզիրները մոտ կանչեցին բանակի ու արքունիքի մեծ ուլ-խլամներին, շելխերին: Սրանք իրենց կարգով օրհնեցին Իրանի թագը, համբուրեցին ու մեծ հանդիսությամբ դրին նազիրի գլխին: Մեծ գաշար նորից գլորաց:

— Յա ֆաթիհ¹:

— Կեցցե Իրանի առյուծ նազիր շահը:

Բոլորովին անսպասելի մեր կաթողիկոսի մոտ երևաց Սաֆար Ալի Արզուլ Հասան Միրզան՝ ոտքից գլուխ պննված:

— Խալիֆա բարա, մեծ շահը քեզ է ուզում:

Վեհափառը շփոթվեց սաստիկ, տվեց աստծու անունը և շիմացավ ինչպես միրզայի հեռ հասավ արքայական թառի ոտքը: Նազիրն իչավ պատվանդանից: Սաֆար Ալին պատվանդանին դրած արքայական սուրը վերցրեց ու մեկնեց կաթողիկոսին:

— Նորընծա շահի կամքն է, որ դու, հայերի մեծ ու արդար խալիֆա, դու օրհնես այս սուրը, իբրև Մեծն Իրանի թագավորության տարեկից արքայական երկրի հոգևոր առաջնորդ:

Նա գլուխ տվեց ու երկու քայլ ետ կանգնեց: Աբրահամ Կրեաացին սուրը բարձրացրեց գլխից վերև, օրհնեց իր իմացածի պես, սակայն առանց համբուրելու և ոսկեշղթա օղերով կապեց նազիր շահի մեջքին:

— Թող այդ սուրը հատու լինի քո ու մեր թշնամիների գլխին:

Նազիր շահը ժպտաց երկար բեղերի տակ:

— Օ՛, բարալըդ, հպարտ եմ, որ բարեկամ հայն օրհնեց իմ սուրը:

Թնդանոթները նորից գլորացին: Զորքը նորից ցնծության աղաղակ բարձրացրեց մինչև պարզ ու զուլալ երկինքը:

¹ Աստված օրհնե...

Ես պարզապէս հիացած եմ մեր ազգի հոգևոր առաջնորդ Արքահայր Կրետացու բռնած դիրքով, նրա հոգու արիութեամբ: Բայց ինչո՞ւ միայն ես, ողջ ազգը: Մեր հայրապետի մեջ խտացած եմ տեսնում մեր ազգի ցավը, դժբախտութիւններին դիմակայելու նրա վիթխարի ուժը: Մեծ ցավից է ծնվում անկոտրում ուժ: Այս մարդը մի օր, մի պահ գոնե դադար չունի: Այրվում է անմոռուն, անժուխ:

Ահա նա նորից արդեն թագավոր-շահ օծված Իրանի Առյուծ Նազիրի մոտ է, նրա ապարանքում: Հետը վերցրել է միայն ինձ: Պարսից միահեծան տիրակալը, գիտեմ խիստ շրջահայաց է՝ ըստ իր շահի, ապա նաև անսահման խորամանկ: Կաթողիկոսին զգույշ հարցրի՝ հիմա՞ ինչ առիթով ես մոտենում նրան:

— Կիմանաս շուտով, — ասաց նա: — Ոչինչ աշխարհում հենց այնպես՝ անիմաստ ու աննպատակ չի լինում: Բեռով եմ գնում ազգերի բախտի տնօրենի մոտ: Ասում են՝ բեռով հյուրի լեզուն երկար է լինում: Տեսնե՛ք:

Նազիր շահը այս անգամ ես, ազվեսային իր բնույթով, սիրալիր բնզունեց վեհափառին, ողջունեց շառլ խոսքերով, նրան «բարալըզ» այսինքն՝ հայր իմ կոչումով մեծարելով: Մեր կաթողիկոսը նրանից պակաս չէր: Ամենասրտառաք խոսքերով ողջունեց նրան, աշխատելով փափկացնել սառցային կոշտութեամբ նրա սիրտը: Հաճախ էր կաթողիկոսն ինձ ասում՝ այն թաթը, որ շես կարող կտրել, համբուրիք ու դիր ճակատիդ:

Ես տեսնում էի Նազիրի ազահ հայացքը, աչքերի գազանային խաղը՝ ինչո՞վ ես եկել մոտս, հա՛յ: Կարծես հենց նրա այդ դիշատիչ հարցին ի պատասխան, վեհափառը ասաց.

— Փռանգի Ամստել քաղաքում ապրող մեր հայ վաճառականները, ո՞վ Առյուծ Իրանի, իբրև թագադրմանդ շնորհավորանք, տասնմեկ ֆռանգի թուփ-թնդանոթներ են ուղարկել քեզ, իրենց սարք ու զումբարով:

Շահի աչքերը թռան ճակատին:

— Որտե՞ղ են թնդանոթները:

— Մովերով արդեն հասցրել են քո աշխարհի Բենդեր Արաս նավահանգիստը:

Քաղաքը ծառս եղավ գահից:

— Ինչալի՞հ,— գուցե ոգևոր:— Ասաված քեզ իր մարգարեն ճանաչի, բարալըզ... Մի՞թե:

— Բենդեր Աբասի քո ծառս բեկլարբեկը արգեն ընդունել է հայերիս նվերը,— հանգարտ ասաց կաթողիկոսը:— Ինչոնեղիտալի հայ վաճառական մարդիկ ևս նավեր ու թվանկ զենք են պատրաստում քո ոտքն ուղարկելու, մեծ շահ:

Նաղիրը գուցե ողջ ապարանքով մեկ:

— Ո՛ւր եք, անիծված ծառաներս, սեղան բացեք իմ բարալըզի պատվին: Թո՛ւյ, թո՛ւյ...

Երկար նա այսպես խանդավառվեց, կաթողիկոսին նստացրեց իր դիմացը, փափուկ բազկաթոռի:

— Ուրի՞շ:

— Ուրի՞շ՝ անծիղ ողջությունն ևմ կամենում, բարեգութի:

— Խնդրանքդ ո՞րն է:

— Չունեմ,— ձեռքերը տարածեց կաթողիկոսը:

— Ունեցիր,— թագավորը թեքվեց գեպի նա:— Ունեցիր: Աշխարհս առ և տուր է: Ատամներովս ևմ փորձել: Այն բախշիչը, որ հատուցում շատացավ, սակավ, թե առավել, հարամ է:

Մեր վեհափառը քիչ-ինչ կարկամեց, նեղվեց ու, ի վերջո, ասաց:

— Խնդրանքս անձիս համար չէ, մեծ խոնգբար, և շնչին է: Քո բարեգթությանը, անշուշտ, հայտնի է, որ մեր սուրբ էջմիածինը, որ վայելում է մեծիդ խնամքը, շատ հողային ու ալլ անշարժ կալվածքներ ունի Հայաստանից դուրս, այդ թվում նաև քո ողորմության տակ բարգավաճող Իրանի Քավրիզում, Մակվում, Գիլանում, Ասպահանում, ինչպես և քո իշխանության տակ գտնվող Շաքի, Շամախի նահանգներում: Սակայն գրանք՝ էջմիածնի սուրբ սեփականություն եղած այդ կալվածները, մի քսան տարի է, ինչ հափշտակել է Իրանի մուսուլմանների առաջնորդ, աստվածախնամ Շեյխ Ուլ Իսլամը:

— Քսան տարի առա՞ջ,— հարցրեց թագավորը:— Նշանակում է ես դեռ դարուզա զինվոր էի:

— Ո՞վ երկրի վրա մարգարեին փոխարինող Վալիաթնամն է իմաց անեմ մեծիդ, որ նվազ է էջմիածնի հատույթը և շնչին:

Աղաչանքս է՝ վերադարձրու էջմիածնին իր արդար ունեց-
վածքը. իր վաղնջական իրավունքը:

Նազիր շահն այնպես կծկվեց, թթվեց, որ ինձ թվաց, թե
հիմա նա կաթողիկոսին անվազն դուրս կշարտի իր պալա-
տից: Առանց գլուխը բարձրացնելու, նա զոների մոտ խոնարհ
կանգնած Սաֆար Ալուն հրամայեց անմիջապես իր մոտ բե-
րել Շեյխ Ուլ Իսլամին: Միրզան դուրս թռավ ու անդնուտեղք
բերեց Իրանի հոգևոր առաջնորդին: Նազիրը սիրալիկ ողջու-
նեց նրան:

— Թուրքը նորից զենք է սրում մեր դեմ: Ի՞նչ կատես,
Մուհամեդի փոխարինող Շեյխ:

Շեյխը ազվեսի ազի հիշեցնող մորուքը ցցեց.

— Ինչ քոյիդ կամեցողությունն է, արև արքա, այն էլ
իմն է:

— Բարի՛,— աչքերը նրա վրա ուլորելով ասաց շահը:—
Կամեցողությունս ի շահ Իրանի է, շե՛յխ: Իմ թրի զորու-
թյանը ապավինած բոլոր տեղերում եղած էջմիածնի կալվածք-
ները՝ հող, շուր, խանութ, ձիթհան, չրաղաց, բոլորը անհա-
պաղ վերադարձրու հայերին, նրանց տեր էջմիածնին:

Շեյխ Ուլ Իսլամը ցնցվեց:

— Անհնարինս կամեցար,— զոզոջ ասաց նա:— Գու մեզ
զրկում ես մեր հասույթից, ողորմած արքա:

— Թուրքի սուլթանը նորից է սպառնում մեզ, Շեյխ: Ասա՛
որի՞ն աջակից որոնենք մեր կովում: Ո՞րին, բացի հայից:
Մեր աջակիցը միայն հայն է:— Թռավ դեպի Շեյխ Ուլ Իս-
լամը:— Մեր աջակիցը միայն հայն է, Հայաստանը, էջմիա-
ծինը: Հա՛յր...

Ետ դարձավ հետևով, նստեց գահին: Շեյխ Ուլ Իսլամը
զողում էր նկատելի ցնցումներով: Նազիր շահը հրամայեց
հրովարտակ դարձնել իր կամքը: Կնքեց ֆարմանը, տվեց
կաթողիկոսին:

— Ստացիր ու վայելիր արդար իրավունքդ: Իմ անունից
«սալամ» ուղարկիր Ամստելի քո հայերին՝ թոփ-թեղանոթ-
ների համար: Ասա կուզեմ նրանց տեսնել իմ պալատում:

Վեր կացավ: Նամազի ժամն էր: Մոտեցավ Շեյխ Ուլ
Իսլամին:

— Մի՛ զոզա: Մի՛ տրանչա, բարամ: Այսօր վաղը կմխըրն-

վեմ Հնդկաց երկիրը՝ Հինդուստան, ինգլիզի ժողացուներին
այնտեղից դուրս վանելու: Այս անգամ ևս ինձ դինակից կլի-
նեն հայերը, Հայաստանը: Այսպես... Գու, եղբայր իմ Շելս
ուզ Իսլամ, հետս կլինես և ես քո բերանը կլցնեմ ինգլիզի
սուկով: Երթաս բարով:

Նա արագ գնաց կողքի շենքը՝ նամազ անելու: Սաֆար
Ալի միրզան մեզ ուղեկցեց մինչև մեր տեղը:

* * *

Թագազարման յոթերորդ, թե ութերորդ օրվա կեսն էր՝ արև
ու տար: Մենք՝ հայերս պատրաստվում էինք մեկնելու Տող,
երբ լուր բերին, թե Նազիր շահն ինքն է գալիս մեր գերա-
զահին ճանապարհելու: Մելիք-Ավան-Եզանը, մելիքներն ու
իշխանները, ինչ խոսք՝ նաև ես, շտապեցինք պատշահին դի-
մավորելու Իրանի նոր Առյուծին: Արքայաշուք ընթացքով մենք
կապեցինք մեր բոլոր զեն ու զարդերը ու դուրս եկանք վրան-
ներից:

Նազիր շահը եկավ շքեղ զուգած նժույզի վրա, հետը
դարձյալ ձիավոր իր պալատական շատ մեծամեծներ, խաներ,
զորքի նախագահ սուլթանը, զուլիբեկը, յոթ-ութ վեզիր, շա-
հական դարուղան, իր անձնական թուլիդարը: Զորիների վրա
եկան նաև մի քանի զազի ու դոնուզբաշի խաներ:

Մենք շահին ընդունեցինք մեծ պատվով ու կատարյալ
շքեղությամբ: Շահը, ձիուց իջնելով, նույնիսկ համբուրվեց
մեր գերագահ իշխան Մելիք-Ավան-Եզանի հետ:

— Բիսմիլլա՛: Ես եզրորս տունն եմ եկել: Գոհ ու վստահ
եմ նրա բարեկամությունը:

— Ես էլ իմ եզրորը, իմ ազնիվ գաշնակցին եմ ընդու-
նում, մեծ թագավոր, — ողջունելով ասաց Մելիք-Ավան-Եզա-
նը: — Վստահիր մեր պարզած ձեռքին:

Երկար խրախճացանք միասին: Նազիր շահը հաճախ էր
կրկնում, թե Իրանն ու Հայաստանը մեկ թշնամի ունեն միայն,
դա օսմանու կայսրությունն է, դա թուրք Սուլթանն է:

1 Բիսմիլլա — Աստված ողորմած է:

Երեք օր հետո նազիր շահը պոկվեց Մուզանի գաշտից ու զորքով, ժողովրդով, հարեմով շվեց գնաց զեպի իր երկիրը՝ Պարսկաստան: Հայոց իշխաններս հեռացանք զեպի լեռները: Մեզ հետ մեկնեց նաև կաթողիկոսը: Գիզակի կիրճով նա իջավ Սյունիքի հովիտները ու բռնեց Արարատյան աշխարհ տանող մեծ ճանապարհը:

ՊՈՒՆ ԵՐՐՈՐԿ

Զիուս թռիչքը դժվարով զսպեցի Գանձասարի վանքի սալարկ բակում: Զիս հետև էր երկար վազքից քրտնած ու մխած: Գեպի ինձ վազեցին մեր փեսա Շահնազար բեկն ու նրա կնոջ՝ Սոնայի եղբայր իմ զարմիկ Ծսայի բեկը, որ արդեն հարյուրապետ էր: Տաճարի դռների արանքում երևաց Մելիք-Աստվածապովը: Ես ձիուց ցած թռա, սանձը նետեցի Ծսայուն:

— Լո՞ւր ունես Շամախուց, Հեղինեից:

— Ոչ, քեռուս դուստր,— կարկամ ասաց եղբայրիկս— Զունեմ...

Այս անգամ էլ իմ մենաստան անապատից եկել եմ ոչ միանձնուհու տտելի սևերով, այլ... հենց այն զգեստով, որի պեղերով ամփոփված, ես իմ ձին մխրճեցի Մարազայի ճակատամարտի մեջ:

Ե՞րբ էր: Երևի հազար տարի առաջ:

Գնացի զեպի Հայոց Ժողովի ատյանը: Զարմացած բնդառաջ եկավ հորաքրոջս ամուսին մեր զերագահը: Մելիք Աստվածապով սպարապետը հասցրել էր իմ գալը հայտնել նրան: Առա հարազատիս բարևը, նրանից առաջ բնկնելով, մտա նրա հանգրվանած կացարանը, թիկնոցս շհանեցի:

— Ինձ մի հարյուրյակ ձիավոր տուր, զերագահ: Ավել չեմ ուզում: Դա զիր որգու՞ Ծսայի հարյուրապետի հրամանի տակ: Շամախում իմ բացած վարժարանի օրիորդներին պարտիկ հրոսակները առևանդել են:

Դա ես իմացա երկու Տեղեւտեղը վճռեցի շտապել նրանց փրկելու: Խազաղ օրեր են Հայաստանում, նրա մի ծայրից-

մյուսում: Ասածս Հայոց աշխարհի կեսը հասկացե՞ք՝ Արևել-
յան մասը՝ Սրմանց լեռների ողնաշար գծով, Մասիաների գա-
զաթներով մինչև Կուր մեծ գետի հունը: Մյուս կեսը՝ Արևմըտ-
յան Հայաստանը, ավա՞ղ, մեր իշխանապետութիւն մեջ չէ:
— Ե՞րբ:

— Երբ օր առաջ, — ասացի: — էսօր-էգուց կհասցնեն
Արաքսի գետանցին:

— Հազիվ թե, — ասաց գերագահը: — Մուղանի դաշտում
Արաքսը հիմա ծովացել է, գետանց չունի: Մուղանի դաշտում
մեր զորապահակները արթուն են... Համենայն դեպս պետք
է շտապել:

Ավետարանոց գյուղաքաղաքը արթնանում է երխուփի
կիրճի զեզին հովազի մոնչոցից: Ոչ թե մեկ անգամ, այլ՝
երեք: Առաջինը՝ արթնացեք, երկրորդը՝ զգուշացեք, երրորդը՝
ի զե՛ն: Շենքը զոգում են, գոմեշները ահաբեկ փախչում,
մարդիկ շտապում զենք վերցնել: Կանացի ձայնը ծղրտաց:
— Տարան, ա՛...

Գյուղաքաղաքի տղաներից մի հինգ հոգի զինված վա-
զեցին զեպի երխուփի ձորը: Այնտեղ, խորքի մի պատառիկ
չրավազանում միայն վայրի սիրամարգ էր նազում: Իզուր
են ոմանք ասում, թե դա վազը է: Ո՛չ: Ձմեռը վազը մեզ
մոտ չի մնում, քարայծերի հորանների ետևից հեռանում է
զեպի Պարսից կողմերը: Մոնչացողը հովազ է՝ բնիկ ու հայ-
րենի:

Ասպապ տիկինը այստեղ է, ձորաբերանի մատուռածև մի
քարայրում: Հեռացել է իրեն առևանգած տասնապետ Միր-
զախանից: Ասում է՝ ետ եմ քաշում այրատան նեղ պատու-
հանի փեղկը, նայում ձորին: Գուցե թե տեսնեմ հովազը: Չի
տեսել: Ես էլ չեմ տեսել: Ոչ ոք չի տեսել: Քարայրի մուտքի
մոտից, որ սքողված էր կարպետ-վարագույրով, լսեցի Աս-
պապ տիկնոջ ձայնը: Ահա, նորի՞ց այստեղ ես, անուշի՛կս:

— Չես տեսնի, — աներևույթ տեղից ձայնեց նա: — Հո-
վազին չես տեսնի: Չի տեսնում նաև Թարայելը՝ քաղցրիկս, թե-
կուզ արեղա է: Հազար տարի է, ասում են, այդ հովազը
այստեղ մոնչում է նույն սաստու՞թյամբ: Ոչ ոք չի տեսել:
Հազար տարի:

Մետաքսե զգեստի խշշո՞ց է, թե՛ հովազի մորթին են շոյում, որից կայծեր են ծագում:

— Վախենո՞ւմ ես, շա՛նս:

Ասպապ տիկիներ այսօր արտակարգ գեղեցիկ է՝ երկու տարեկան կիտար, որի հետևից գեռ գայլ շի բնկել... Մահվան մասին գաղափար չունի: Երանի՛...

— Երբեմն շատ սիրելուց է առելուծյուն ծագում,— տիկիներ թրթռաց:— Խրխուփի հովազը սուրբ է: Օ՛, շանիծես նրան, արե՛ղա:

Իսրայել արեղայի ձայնը հնազանդ հնչեց:

— Իսկ եթե մե՞ղք ենք անում:

— Ո՛չ: Մեղքը հեռու է մեզանից: Մեղք չենք անում, արեղա Իսրայել: Մի՞թե մեղք է անում մարի աղավնին, երբ գուրգուրում է իր վարուժանին:

Վերևում Վարանդայի իշխանական ամրոցն է: Այնտեղ լուսաստղի հետ է արթնանում Վարանդայի Մելիք Հովսեփի մայր Բեզում խաթուն իշխանուհին: Այսօր էլ նույնը՝ լվացվեց, երեսին խաշ հանեց անփույթ, տանու թթի օղի լցրեց աղավնու կտուցի շափ արծաթե բաժակը, խմեց: Շրջվեց դեպի արևածագը:

— Արթնացե՛ք: Շամախու մատաղ աղջիկներին...

Մատաղացու գառ հանեց մառանից, գրեց ուտերին, գնաց դեպի ամրոցի եկեղեցին:

— Է՛յ, Իսրայել արեղա, մատաղացուն օրհնիր:

Իր ձեռքով մորթեց գառը, մորթուն ազ գրեց, ոտուզուխն ու մի հերին հանձնեց քահանային: Մնացած միսը եփեց ու խոշոր պատառները, լավաշի մեջ փաթաթելով, բաժանեց ազբատներին: Ուխտ արեց եկեղեցում:

— Տե՛ր, դու ազատես գերված աղջիկներին: Տե՛ր...

Երկու արծաթ տվեց արեղային:

— Պահպանիչ կարդա: Գերված հոգիների համար: Փրկուծյուն որոնիր...

Արեղան շրթունքների արանքից մի երկու բառ դուրս տվեց ու շրջվեց հեռանալու: Ասպապ տիկիներ իրեն էր սպասում քարայրում: Բեզում խաթունը բռնեց նրա թևը:

— Պրծա՞ր: Է՞դ էր պահպանիչդ, խոզի ցեղ:

— Իշխանուհի, երկու արծաթ եւ տվել ընդամենը և ուզում ես մի ամբողջ ավետարան կարդամ:

— Ավետարանը գլխիդ խոռ՞՞վ մնա,— ցասումով ասաց իշխանուհին:— Բերանդ մաքուր բաց արա, վանքի առնես: Երկու արծաթս աչքդ խոթեցիր երկու խոսքի համար: Մոռուրդ կրանդեմ, հա՞:

Կապով արեղայի օձիքին ու տված երկու արծաթը ետ պահանջեց: Գոռում էր, երբեմն թքում: Իսրայելը շէր կարողանում պոկվել նրանից: Շահնազար բեկը փորձեց ետ քաշել գաղազած մորը, սակայն մայրն այնպես հրեց նրան, որ սա գնաց կապով մեկ ուրիշին ու գլորվեց: Գեհ ուժ ունի այս կինը, մտածեցի ես:

Իրխափորի քարայրում Ասպապ տիկինը շոյեց արեղայի շիկնած երեսը:

Մտաւկայրում ձիերի ոտնաձայներ թնդացին: Տիկինը պոկվեց արեղայից, դուրս թռավ:

— Ա՛խ, ամա՛ն, Գոհար իշխանուհին եկա՞վ...

Հեծյալ հարչուրակը խլրտաց ժայռերի տակ: Առջևից գալիս էին զենքով ծանրացած Գոհարը և Եսայի բեկը:

— Է՛յ, Ասպապ տիկին, նորի՞ց:

Իսրայել արեղան սարսափից շգիտեր, թե ուր մտնի: Ասենք թաքնվելու տեղ էլ չկար: Ասպապ տիկինը հեզ ասաց.

— Օ՛, իշխանուհի: Ինչո՞վ արժանացա քո այցին:

— Մտոյ տղամարդ կա: Ո՞վ է:

— Գիտեմ: Գնում ես գերի աղջիկներին որոնելու, միանձնուհի: Գնալդ բարի: Գործիդ աչողակ: Մոտս Իսրայել արեղան է, նոր եկավ...

Գոհարը արագ իջավ ձիուց: Արեղան շտապեց նրան ընդառաջ: Գոհարը հովազի պես թռավ դեպի նա ու ձեռքի երկճյուղ մտրակով, որի կաշվե լախտերի ծայրերին արճիճ էր գնդած, թափով հարվածեց նրա ունի վար և տուր թե կտաս...

— Լրբությա՞ն ես եկել, ստահա՞կ,— լախտից ավելի ծանր շպրտեց նրա երեսին:

Ասպապ տիկինը կախվեց նրա ձեռքից:

— Մի՛ խփի, մի՛...

Գոհարը նրան ետ հրեց ու նորից սկսեց հարվածել արե-

զային: Իրարանցման ու գոգոտոցի վրա ամբոխ հավարվեց: Գոհարը հրամայեց Ասպապ տիկնոջը դնել ավանակ էջի վրա, երեսը դեպի քամակը և պոչը տալով ձեռքը՝ ման ածել գյուղաքաղաքում: Նա օշախից մուր վերցրեց, քսեց Ասպապի երեսին: Իր ձեռքով կապտեց Իսրայել արեղայի թևերը, թռկով նրան քաշեց դեպի ցածի դետը, որտեղից լավում էր հովապի մոնչոցը:

— Հիմա ես քեզ շրակուր կանեմ:

Արեղան նրա ետևից քայլում է թակ կերած շան պես, որին տանում են շրամույն անելու:

Ամբոխը ցրվեց ահից: Նույնիսկ Եսայի բեկը շփորձեց խնդրել միանձնուհուն, որ ներքի արեղային: Գոհարի սրբակրուն սարսափը բոլորի վրա էր: Արեղային քարշ տալով հասցրեց գետին:

Հասցրեց: Նստեց քարի:

Երկար մնաց նստած: Զեռքով մոտ կանչեց Շահնազար բեկին:

— Քանզիր արեղայի կապերը:

Մոտ կանչեց նաև Եսայի հարյուրապետին:

— Գնա, էջի վրայից վերցրու Ասպապ տիկնոջը: Ողորբի, զուգիր նրան ու բեր:

Իսրայել արեղան ցնծաց: Ո՞ղջ է: Ո՞ղջ է: Մոտեցավ ծուկկի գալու Գոհարի առջև: Գոհարը ձեռքի նշանով արգելեց: Մեղձ հարցրեց:

— Վաղո՞ւց է հովազն այստեղ:

Արեղան զուխը թափ տվեց: Եի՛շտ լսեց հարցը:

— Հազար տարի: Մոնչում է հազար տարի:

— Քու բախտն է, արեղա: Հովազի պատվին ողջ պահեցի քեզ: Եեկ հովազը աստված է հայոց համար՝ ուժի և քաջության: Գնում ենք պարսիկ հրոսակներից քո քույրերին ազատելու, Իսրայել արեղա: Զենք վերցրու:

Կիրճի խոտոչից լավեց հովազի մոնչոցը՝ մեկ, երկու, երեք... Հավանում եմ վճիռդ: Հավանո՞ւմ եմ:

Եսայի բեկը ետ եկավ՝ հետը բերելով զուգված-զարդարված Ասպապ տիկնոջը: Գոհարը շոյեց նրա գանգուրները:

— Օ՞, մե՛ղք, մե՛ղք...

Քոսով ոտքի: Յատկեց ձիու թամբին:

— Գնում ենք: Ձի հեծիր, Իսրայել արեղա: Գնում ենք: Գու ևս, Շահնազար բեկ: Հույս, որ զարմուհիս՝ քո կին Սոնան արդեն ծանրոտք է: Քե սպանվես կովում, փույթ չէ: Զավակ կունենաս:

Նոր հեծյալներով համալիր Սաայի բեկի հարյուրակը սրարչավ մխրճվեց Գիզակի խորշերը: Ներքևում Երասխի անկողին դաշան է: Այնտեղով պիտի տանեն Շամախու գերի աղջիկներին: Միակ կամուրջն այնտեղ է՝ Հողափերին: Օ՛, անիծված կամուրջ,— Ես քո քարե սառը մեջքից Երասխի պղտոր կոկորդը նետեցի եղբորս...

Ճանապարհը դարձավ տառապանք: Խրվեցին արդեն լավ տերևակալած անտառի որովայնը: Այստեղ ծառերն անսովոր խոշոր են՝ մի-մի վրան, կատարներն իրար համբուրող, շոյող, պաշտպանող:

Ճակատ-ճակատի դեմ առանք ժայռերի ու քերձերի նախիրների: Կարմիր էին, նաև գորշ՝ գորտի թաց մեջք, կրաքարային՝ սպառնացող, մթին քարայրներով, արծվի ծավալ-ծավալ բներով:

Իշխանիկ գետի ձորի խորում ձիավոր կայծակեց՝ ինքն էլ ճերմակ, ձին էլ: Ա՛խ, սատանա, Ասպապ տիկինն է:

— Շտապիր, Գոհար, պարսիկները դեռ չեն հասել կամրջին: Առաջ դու հասիր: Հասի՛ր... Աղա՞վնիններ են տանում աղվեսների երախը գցելու:

Նա ձին մղեց զույալ ալիքների մեջ, կոացավ, ակո՞վ ջուր վերցրեց, ցանեց երեսին:

— Գո՛ւ, Սաայի բեկ, օ՛, պատանի, առավել շտապիր: Քո հարսնացու Հեղինեն գերիների մեջ է:

Վայրի աղա՞վնինների երամ ճախրեց հենց մեր քթի տակով: Ինչ-որ հեռավոր մի ժամանակ մեր հայերն այս ապառաժ ու անձուկ տեղերում ճանապարհ են շինել, երկարել զեպի ահռելի լեռների քարձր խորերը: Այս ճանապարհով էր իջել զեպի Արաքսի եղեգնուտը՝ թշնամի ոհմակներին ընառաջ: Շատ տեղեր, ժայռերը ծխում էին: Գյուղեր են, գրեթե իրար կից: Բայց այդ գյուղերից ոչ ոք մեզ ընդառաջ չեկավ: Միայն երբ անցնում էինք զրանց մոտով, եկեղեցիների

զանգերը դողանջում էին խանդավառ: Երևի բարի գալուստ
ու բարի ճանապարհ էին ասում ինձ՝ Գոհարիս:

Իմ սև նժույզը հաստատում էր գյուղերից սփռվող ախոս-
ների օդը, բորոտում մանր:

• • •

Տասներկու աչք ունի Արաքսի Հոգափերին կամուրջը՝ քա-
րե կամարներ, նեղ անցք, ոտք-խելերը գետի միջից ցցված
գեղին ժայռեր: Մ՛, ասավածային հորինվածք, քեզ մարդու
ձեռք չի՛ կպել, չէ՞:— Չէ՛: Մարդը ս՞վ է, որ ինձ հյուսեր
այսպես, թեկուզ անունը Տիգրան Մեծ է...

Գետը այստեղ նեղանում է, սակայն և հանդարտվում:
Չես էլ կարող ասել՝ ա՞ջ է գնում, թե՛ ա՛հյակ:

Տասներկու մերկ ձեռքեր պարզվեցին մեզ:

— Ողորմություն արեք...

— Մուրո՞ղ եք:

— Հա՛...

Երեքը հայ են, երեքը պարսիկ:

— Ո՞ր դժոխքից եք գալիս:

— Թավրիզից: Ահարից: Աշխարհից: Աշխարհն ինքը անկ-
զերք դժոխք է:

— Ճանապարհին, Հայաստանի այս կողմերից գնացող
պարսիկ զինվորներ տեսա՞ք:

— Ո՛չ, ո՛չ: Ողորմություն արեք:

Ես իմ մարդկանց հրամայեցի այս թշվառներին կերակրել:
Կերան: Գնացին: Մենք բռնեցինք կամրջի մատույցները: Գետը
շշնջում է:— Չի՛ք, չի՛ք... Խ՛նչը՝ չիք: Անիծված, արնագույն
Երասխ:

Մոտս նստած է Հոգսեփ բեկը: Ինքն այստեղ է, միտքը
գեպի կամուրջը բերող ճանապարհին: Ցնցված, վշտից խեղ-
ված պատանի... Բայց, սպասիր, սա կարծես ինքը չէ, այլ
արևածագի մեջ կանգնած Դավիթ մանուկը՝ սիրելիիս զավա-
կը, որ տարան: Տարան գերի... Այո, հենց նա է, աչ ականջի
բլթակին խաշանշան սև խալ: Սաթենիկ տիկինն իր այդ զա-
վակին հաճախ էր տանում Տաթևի մատենադարանը:— Գրոց
մատյանները շոշափիր, զավակս, որ հասու լինես բո ցեղի

անցած ճանապարհին, ճանաչես ինքդ քեզ:— Փոքրիկը խոր-
զում էր բրինձ առամները:— Իմ խելո՞քս:— Քե կերակուրը
կոշտ էր լինում, մխոխում էր ջրում, նոր ուտում: Մայրը՝
սիրելիիս տիկին Սաթենիկը թալիսման էր կարել մանկան օձի-
քի տակ:— Զկորցնես, զավակս: Միշտ կպահես հետդ...

Այս այսպիսի: Ապա գերիների երամներ են երևում Մուղանի
դաշտում, թուրքի ճանկերում: Գերիների մեջ փոքրիկ, մեռոն-
մասունք Գավիթը:

Գետը ուժգին ալիք տվեց:

Եթե այստեղից շատ չէ, հինգ օր ձիավարես դեպի Հայոց
Արցախի վերևները, ապա Կուր-Ակ գետի ու մեծ Քարթառի
արանքում ընկած մի ուրույն լեռնաստան կտեսնես: Դա այս
պատանի իշխանազնի հայրենիք մելիթոթյունն է: Սրա առհ-
մը, որ ծագում է Բագրատունի արքայական տնից, ութ
հարյուր տարի է, ինչ իր լեռնաշխարհը պահում է օտար հող-
մերից գերծ: Առասպելներով պերճացած աշխարհ է մեր այս
Արցախը: Ասպապ տիկինը հին գրքերի մեջ, որ կլանված կար-
գում է երխափորի իր քարայր գրչատանը, տեղեկություն-
ներ է գտել շատ: Նա ինձ ասաց, թե մարդը առաջին անգամ
ձիուն ընտելացրել է մեր Հայաստանում:

Հովսեփ բեկից մի քիչ այն կողմ, գլուխը քարի դրած
ննջողը զարմիկս է՝ Եսայի բեկ հարյուրապետը, ապա դիք
եստած ու գետի խորերին նայողը՝ Շահնազար բեկը, թի-
կունքին Իսրայել արեղան: Այս գրեթե պատանի զորական-
ների ներկայությունը նորոգում է իմ վիրավոր գոյությունը:—
Դո՞ւ ես, զո՞ւ ես, Մխիթա՞քս: Օ՛, մխիթարություն ազգիս
հայոց: Եվ ես եթե աշխարհի հետ խոսեմ երանելի Եղիշեի
հանգույն, ապա իմ ողորություն ակունքը նրա հավատն է:
Վայ էն ազգին, որ չի հավատում իր վաղվա արևին: Բայց
դու մի մտատանջվիր, Հովսեփ բեկ, և մի նվազիր քո կորովը:
Նվազումին կհաշորդի անկումը:

— Երևի իմ կործանումը մոտ է,— անսպասելի խոսեց
ես:— Ինձ թվում է, թե գերիների մեջ է իմ կյանքը: Կարծես
լսում եմ նշանածիս ճիշը, տեսնում, թե պարսիկ սարքազ-
ներն ինչպես են խոշտանգում նրան:

Ես ձեռքիս ափով փակեցի նրա բերանը՝ մի՛ կռավիր:

Գիշերը հետախույզներ հղեցի զեպի գաշտի խորքերը՝ երևում են, արդյոք, գերևարները:

Հուսաբացին առաջինը ետ եկավ Հովսեփ բեկը՝ իր ձիավոր խմբով:

— Մեզնից քիչ ինչ ցած Սարաջալու քոչվոր ցեղախումբ է հանգրվանել, իշխանուհի,— զեկույց արեց նա:— Գուցե թե հրոսակները նրանցից են, գուցե թե գերիները պահվում են նրանց վաշերում:

Ես իմ մարդկանցից մի շուկատ թողեցի կամուրջը պահակելու, հարյուրակի գլուխն անցած, արշավեցի զետն ի վար:

Հուսաբաց էր: Գարնան քամին, պոկվելով կասպից ծովի հեռուններից, ծավալվում էր Արաքս գետն ի վար, մեռած գաշտից խլած ավազափոշու պարսեր շաղ տալով: Թեթև ծխեր նկատեցինք անգույն հորիզոնում: Մի երես ձորի երախում, որ քիչ-ինչ ապահով էր քամուց, փովել էր Սարաջալու ցեղի վաշը: Մեր երկիրը այս քոչվորների հետ պայման ունի նրանց իրավունք է շնորհված աշնանը իջնել Պարսից Փայտակարան ձյունամած լեռներից, որտեղ անց էր կացրել ողջ ամառը, ձմեռել Հայաստանի Մուղանի այս արծակ տարածքներում՝ իրենց ուշխարի անհամար հոտերի ու ձիերի երամակների համար արոտներ որոնելով:

Վաշը երկարել էր Երասխ գետի ձախ ափին: Քամին խլում էր յուրգների ծխերը ու ծվեն-ծվեն անելով՝ ցրում ավարի հոտի հետ: Սանր մաֆոաշները խայտում էին աշք ծակող գույներով: Զիերի երամակները խլրտում էին զետափի նոր ելած դալարիքի մեջ: Բեռնակիր եզներ, կովեր ու շատ ուղտեր նստել էին, արևի ջերմությանը զեմ անելով իրենց խոնավ մուսթիները:

Շների հաշոց պայթեց: Մաֆոաշների մոտից, հոտի թևերից, քարերի ու սմբած ուղտափշերի թփերի տակից դուրս պրծան անհամար գամփոներ ու մոլեզիկն նետվեցին զեպի մեզ: Բայց և իսկույն ձայները կտրեցին ու կանգ առան, հենց որ վաշկատուն հովիվը սաստող ծկլթոցով ինչ-որ հրամայեց նրանց:

Գեաւափից զուրս եկան երեք ձիավոր: Շահնազար բեկն ինձ ասաց, թե առջևից եկողը Սարաշալու ցեղապետ Զառչի Փանահի եղբայրն է:

— Իմ ճանաչներից է,— ավելացրեց նա:— Սիրալիր լինենք հետք:

Առջևից եկող ձիավորը դիտարկը հանեց:

— Օ՛, մեր գլխի վրա ես եկել, Վարանդայի մեծ իշխանի եղբայր իշխան Շահնազար բեկ: Մեր օշախը քեզ ու քո մարդկանց տաքարան, մեր ուշխարի հոտերը քեզ կուրբան, մեր գլուխները քեզ գրավ, ո՛վ հարևան մեր, ո՛վ այս դաշտի տեր, որ դու և քո եղբայրը սիրով տրամադրում եք մեզ, իբրև ձմեռային օրերի ապրուստ:

— Ինչպե՞ս է իմ մեծ եղբայր Զառչի Փանահ ցեղապետի ախորժակը,— հարցրեց Շահնազար բեկը:— Գիտեմ, հեռացել է շահի ծառայութունից:

— Օ՛, քաջերի և ազնիւիների բարեկամ Շահնազար բեկ, Փանահ եղբայրս կարոտով է սպասում քո ոտքը տեսնելու իր շեմին: Հիմա նա տանը չէ, սակայն ուր որ է՝ կսօր-վաղը կերևա: Նա տանը չէ, ես տանն եմ: Հրամեցեք: Իմ բարը՝ մոտիկ է:

Գնում ենք տափակ ու անեղր դաշտի արահետներով: Արևը ելնում էր հոգատար ջերմությամբ: Յեղապետի եղբայրը ամեն կերպ աշխատում էր զուր գալ հատկապես Շահնազար բեկին: Շուտով անհորիզոն տափաստանում երևաց ցեղի ձմեռոցի միջուկը: Այնտեղ մի շքեղ վրան էր պերճանում: Գրաշուրջը բազմաթիվ խարույկներ էին ծաղկել: Յեղի ազապները, որ լավ զինված էին, մուկզին պարում էին գլխարաց ու կիսամերկ, ինչ-որ գոշում իրենց լեզվով: Քմբուկի ձայնը ականջ էր պատում: Յեղապետի եղբայրը Շահնազար բեկին ասաց.

— Մեր իզիթները աղջիկ են փախցրել ուրիշ վաշից: Ուտի խրախճանում են: Առևանգել են սուռնի բարից՝ իրենց մի ընկերոջ համար: Հրեն, նորահարսը այն վրանի մեջ է: Առաջին զիշերը անցել է, աղջկան պիտի տիրի ցեղապետ եղբայրս: Ուր որ է կգա:

— Վայրենի սովորութիւն է,— զզվանքով ասաց Նայի հարյուրապետը:

— Մի՞թե,— քրքշաց ցեղապետի եզրայր:— Առաջին գիշերվա իրավունքը մեր իմամներն ու զազիները խրախուսում են: Իրենք էլ են օգտվում դրանից:

Թմբուկները զզրգում էին: Ամբոխը՝ տարված խօլական պարով, ոչ մի վերաբերմունք ցույց չտվեց մեզ: Նաև դերվիշների խմբեր երևացին: Դե այսօր նրանց մեծ Իմամի տոնն է: Սրանք իրենց տարազով ու հարգարանքով բնավ նման չէին այն պարսիկ դերվիշներին, որոնցից ես շատ եմ տեսել, նույնիսկ հաճախ նրանց կերպը մտել: Սրանք գլխաբաց էին, կանացի երկար ծամերով: Հրապարակի մեջտեղում ընդարձակ խարույկ էր վառվում: Դերվիշները, որ փոքրիկ թմբուկներ ունեին, երեսները դարձրին գեպի կրակը ու սկսեցին բղավելով երգել:

— Լաիլա՛հ, իլ ալլա՛հ, շիտա իլ ալլա՛հ:

Այնքան բղավեցին, որ շատերի բերանները փրփրեց: Ոմանք ուշաթափ փովեցին գետնին: Նրանց շմտեցան: Յուրաքանչյուրը պետք է ազոթքը բարձրաձայն կրկնի երեք հարյուր անգամ: Ով դրան չհասած ուշաթափվում էր, նրան համարում են մեղսագործ: Հաշիվը պահում էր մի ծեր դերվիշ: Սա ստեպ-ստեպ մի գունավոր քար էր հանում ձախ կողից կախած մախաղից, զցում աչ կողինի մեջ: Վերջապես նա հանեց երկի վերջին քարն ու սկսեց անճոռնի ցատկոտել: Ամբոխը ցնծութիան ազազակ բարձրացրեց, թմբուկների զարկերը սաստկացան: Լսվում էր միևնույն գոչումը:

— Հեյա՛, հեյա՛...²:

Այնքան գորգոռացին, որ գրեթե բոլորը ընկան ինքնամոռացութիան մեջ, և իրենց թմբուկներով սկսեցին հարվածել միմյանց: Ոմանք իրենց գլուխները խփում էին վրանների փայտե սյուների: Մի քանի ծեր դերվիշ վազեցին ու մտան բորբոքվող կրակի մեջ: Սոսկալի տեսարանը քարացրեց ոչ միայն մեզ, այլ դրան ականատես ամբոխին: Կրակի մեջ նետվածները մի պահ զալարվեցին բոցերի մեջ, ապա դուրս

1 Փառարանութիւն է Ալլահին:

2 Ողջ է, ողջ է...

Քոան, ընկան գետնին ու սկսեցին թավալվել: Ոմանք կրակ էին վերցնում ու ողորմ-ողորմ պահում իրենց ասիերի մեջ: Ընենճերահոտք ապականեց օդը: Ով իրեն կրակի մեջ էր նետում, դասվում էր սրբերի շարքը: Այրված դերվիշների մարմիններին ինչ-որ հեղուկ ցանեցին և սկսեցին ցատկաւել նրանց շուրջը: Նրանք դիակների մոտ պարելու են մինչև երեկո, մինչև մարգարեի սիրույն զոհված սրբերի հոգիները համբարձվեն: Քստմենլի էր նայել այդ ողջակիզմանը: Հանուն ինչի՞:

Յեղապետի եղբայրը բռնեց Շահնազար բեկի գոտին, խոսեց քննանքով:

— Ալլահի աշքը քաղցր է մեր աշիրեթի վրա, որ ինքը հայոց Վարանդա աշխարհի մեծ իշխանի եղբայրն է եկել իմ էլը՜: Մեր աշքերը քո ոտքերի կոխան, մեր գլուխները քեզ բնծա:

Կոացավ ու մինչև Շահնազար բեկը ոտքը կփախցնենք, հասցրեց համբուրել նրա քղանցքը: Շահնազար բեկն իր սուրը հանեց ու իբրև բարեկամության առհավատչյա, մեկնեց նրան: Փանահի եղբայրը սուրը վերցրեց ու երեք անգամ ճոճելով գլխավերևում, վերագարձրեց տիրոջը:

— Թող այս սուրը կտրուկ լինի մեր ու ձեր ցեղերի թշնամիների շինքների: Օ՛, ալլահ՛:

Մի քանի սեյիդ ու մի շեյխ, կանգնեցին նրա թիկունքում, գետնից բուռ-բուռ հող վերցրին, ուսերի վրայով ետ շարտեցին: Յեղապետի եղբայրը մի ճերմակ հորթ զցեց Շահնազար բեկի ոտքերի տակ ու դաշույնը հանեց.

— Ղուրբանն ընդունելի:

Հորթի գլուխը դեն զցեց, արյունոտ դաշույնի մի երեսը սրբեց իր փեշով, մյուսը՝ Շահնազար բեկի կապալի քղանցքով:

— Ամեն անգամ, երբ քո կապալի վրա տեսնես այս արյունը, հիշիր մեր եղբայրությունն ու ուխտը, բե՛կ իմ:

Գետափից մինչև ցեղապետի վրանը գորգեր ու կապերտներ էին փռած: Վրանը իր համեստությունը քիչ էր զանազանվում մյուսներից, բայց խիստ ընդարձակ էր: Քառակուսի էր,

մի մասն անշատած եղեգնյա ճյուղերով: Այդ կողմից ձիու
թրիքի ու մեզի հոտ եկավ: Քաղիքե պատերի տակ դարաված
էին բազմաթիվ պղնձե պլպլացող անոթներ, մոտը բարձրա-
նում էր անկողնու ծալքը, հատակը ամբողջովին գորգապատ
էր: Բնակարանի այս նախնական պարզութունը քուլտուրները
բերել էին իրենց հեռավոր հայրենիքից՝ Իրանի հարավ արե-
վելքից: Քեհ դարուկես էր, ինչ նրանք ապրում էին Իրանի
Ատրպատականում, որ մեր երկրին հարևան է, մեր ու պար-
սիկների քաղաքակրթութունը շէր թափանցել նրանց կեն-
ցաղը, մեզնից խիստ կղզիացած լինելու հետևանքով:

Մեզ հրավիրեցին ճաշ անել բացօթյա: Դա հյուրին պա-
տիվ տալու բարձրագույն ձևն էր: Նստեցինք զետափին, գոր-
գերի վրա: Ցեղի բոլոր երեւելիները կտավե շապիկ-նոսաշորով
էին: Շապիկների վրայից հագել էին դացաքի՝ արխալուղներ,
սրանց վրա՝ կապույտ փաստակ²: Գլուխները ծածկել էին
թաղիքե կամ մաքենի փափախով, վրան գույնզգույն թաշ-
կինակ փաթաթած: Գոտու տեղ շատերը կապել էին շիբե կամ
շալե շոր: Քե հովիվն ու թե ազան իրենց գոտու արանքում
մի-մի դաշույն ունեին: Մի քանիսի ձեռքին թվանկ-հրացան
կար: Ոմանք երկար նիզակ էին պահում ծնկներին դրած:

Հենց որ նստոտեցինք, սպասարկող ազամարդիկ մեր առ-
ջև կույտերով խաշած միս դրին: Դա այնքան շատ էր, որ
կարծես ինչ-որ նախապաշարմունքի հետևանքով էին նման
բան անում: Պղնձե սինիների մեջ խորոված ուխարի գլուխ-
ներ բերին, ապա՝ փլավ:

Ցեղապետի եզրայրը առաջինը ձեռքը տարավ ուխարի
գլուխներին:

— Լիանանք եղածով, մինչև բուրբերն ու քյուլլաման պատ-
րաստեն:

Մեզնից ոչ հեռու երկու տղամարդ ուխարի միսն ու դմա-
կը մանր կտրտեցին, լցրին երկաթե խոր սաջի մեջ և վրան
ջրախառն մածուն թափելով, գրեցին կրակի վրա ու սկսեցին
փայտով խառնել: Բուրբերը դա էր: Ապա հողի մեջ փոս փո-
րեցին, մեջը կրակ լցրին ու մորթած ուխարն ամբողջովին

1 Դացաքի— հաստ ու կոշտ կտորի տեսակ:

2 Փաստակ— թաղիքե կարճաթև բաճկոն:

խոթեցին հրախառն մոխրի մեջ ու ծածկեցին կրակով: Գա
էլ քուլլաման էր:

Այս ամենը ձանձրացնելու շափ երկար տևեց: Ես արդեն
դուրս էի գալիս համբերութունից: Ախր մենք անելիք ունենք:

Վերջապես ցեղապետի եղբայրը գլուխը բարձրացրեց:—
Բոլորը դադարեցին ուտելուց:

— Ալլահը մարսական անի:

Մենք հեծանք մեր ձիերն ու ետ դարձանք:

Կամբջի մոտ թողած իմ մարդիկ ինձ զնկուցեցին, թե մեր
բացակայության ընթացքում որևէ մարդ չի մոտեցել կամբջի-
քին: Ես արդեն հուսահատվում էի...

* * *

Մայրամուտի վարդագույնի մեջ, ոչ շատ հեռվում փոշու
կծիկներ երևացին, նախ ուղտակերպ, ապա օձազալար, որ
գետնից պոկվելով տնկվում են դեպի սուկեկարմիրը, պսպղում
շեկ բոցերով ու արագ ցրվում: Մի քիչ հեռվում եղած գեռա-
տի զինվորը վազեց դեպի մեզ:

— Գալիս են: Բերում են...

Փոշու ամպը մոտեցավ ոչ արագ, այլ ծուլլ գանդազ:
Նշանակում է եկող զանգվածը հետիոտն է: Ամպի աչ թևը,
գետի խոնավութունից ծանրացած, իջավ և, իր մարելուց
գոհ, պառկեց ջրերի մեջ: Երբ մինչև կամուրջը հազիվ մեկ-
երկու ասպարեզ¹ էր մնացել, մի զզբաշ առաջ ընկավ ու,
թեև կամբջի ականջում ոչ ոք չկար, հզոր գոռաց:

— Խարարդար²...

Եսայի հարյուրապետը մեն-մենակ կտրեց նրա առաջը:

— Ի՞նչ եք տանում, է՛յ:

Փոշին նստեց գայարվելով խանձված գետնին: Ես նկա-
տեցի, որ պարսիկ շազաիրչի սարբազները³ ձիավոր են,
երևի մի հարյուր հոգի: Նրանք թշում, բերում էին ձիերի արան-
քում խեղդված գերի աղջիկների խումբը: Հովսեփ բեկը ձգ-
վեց դեպի գերիները, ես արգելք եղաւ:— Համբերիր:— Բո-

¹ Մեկ ասպարեզը 177 մետր է:

² Խարարդար.— Ուշադրութուն:

³ Ջազաիրչի սարբազներ.— պարսկական հետևակի զինվոր:

լորը ճանապարհի տառապանքից անկված էին, բայց և գուցե հենց նոր իրենց այցելած հույսով՝ ահա մոտեցել են կամբը-ջին ու գուրս կզան Հայաստանից: Աղջիկներին շրջապատած ձիավորներից մեկը գոռաց.

— Ճանապարհ տվեք, է՛յ...

Ես գզաստացա: Մի՞թե Ջառչի Փանահն է: Ջայեր ծանոթ էր: Ծսայի բեկը գուցե.

— Հարցնում եմ, ի՞նչ եք տանում:

— Քեզ ի՞նչ, — հոխորտաց ծանոթ ձայնը: — Մենք մեր ապրանքն ենք տանում:

— Կամբըի վարձը պիտի տաք, — պահանջեց Ծսային: — Մաքս պիտի տաք, հասկացա՞ր, էջի՛ գլուխ: Այս հողը Հայաստան է, կամուրջը՝ ևս:

Ձիավորներիցս մեկը թռավ իմ թաքստոցը:

— Այն գոռոտացողը Ջառչի Փանահն է, իշխանուհի: Նա է: Նա է:

Ես սրիս կոթունով հրեցի Հովսեփ բեկի ուսը՝ ժամանակն է: Կապավոր զինվորս գալարափող հնչեցրեց: Մի ակնթարթ ևս, և փոշեգորշ խումբը շրջապատվեց մերայիններով՝ հրացաններն ուղղած պարսիկներին:

— Անձնատո՛ւր եղեք:

Անակնկալի եկած պարսիկներից մի բանիսը փորձեցին սրեր մերկացնել, մղվել առաջ, սակայն երկու-երեք քայլ շարած, ընկան զնդակահար:

— Այս ի՞նչ է, — ձիու վրայից աղաղակեց Ջառչի Փանահնը: — Այս ինչ ազգակույթյո՛ւն է: — է՛յ, է՛յ, մեր ազա՞րն եք խլում մեզանից, զա անարդար է: Օ՛, ալլահ, գյավուրները մեզ կողոպտո՞ւմ են, կոտորո՞ւմ են...

Ես քմծիծաղեցի: Զարմանալի է աշխարհի բանը: Այդ ստահակը իր ողջ կյանքում միայն կողոպտել, սպանել է, այժմ էլ ահա անմեղ աղջիկներ գերած տանում է ստրկու-թյան, և արդարության անունից է բարբառում: Իմ զինվոր-ները կատարյալ շարդ արին: Ես եկատեցի, թե ինչպես Շահ-նազար բեկը թռավ ձիուց իջած, սրամարտի պատրաստվող Փանահնի շիինքին, սուրը շողացրեց ու նրան զետին տապա-լելով, քարշ տվեց ու զցեց Արաբսի հորձանուտի մեջ: Մի

ակնթարթ ևս և ավազակներից ոչ մեկը կենդանի չէր: Հովսեփ բեկը գրկեց աղջիկներից մեկին:

— Հերիքնա՛գ...

Աղջիկները լաց էին լինում աղիողորմ: Երևի թե տակավին չէին հավատում, որ իրենք փրկված են... Երբ մի փոքր հանդարտվել էին այս դժբախտները, տեսա որ միայն Շամախու դպրոցի աղջիկները շեն գերի: Նրանց հետ գերի էին նաև հարյուրից ավելի տղա ու աղջիկ փոքրիկներ: Ողջ գիշեր մենք հոգ տարանք գերիներին: Լուսարացին Շահնազար բեկին ասացի.

— Պետք է հողի երեսից շնչենք Փանահ ավազակի Սարբջանու: Գեղը: Գնացինք:

— Գնանք,— մի տեսակ աղաղակեց Շահնազար բեկը:— Վրեժն աստծու պատգամն է: Ես սրախողխող արի Փանահին: Նույնը կանեմ նաև նրանց ցեղի հետ...

Բուրբ ձիավորվեցին: Գերիներին դրին ավազակներից խլած ձիերի ու ջորիների մեջքերին: Գնացինք:

Հասանք Սարբջանու ցեղի վաշին: Սակայն դաշտը մեզ գիմավորեց ամենի դատարկությամբ: Քոչվորներից ոչ ոք չկար...

Շատ տարիներ հետո միայն իմացա, որ կատարվել է մի սարսափելի բան, որ հազիվ թե աշխարհի մի այլ անկյունում եղած լիներ...

Սակայն այդ մասին կպատմեմ հետո:

Մեծ դաշտի հեռուներից արծիվներ ճախրեցին դեպի Հոգափերին կամուրջը, ուր թափված էին ավազակների դիակները: Պարզ է, ուր գեշն իցե, անդր ժողովեսցին արծիվք:

• • •

Հինգ օր ձիավարելուց հետո փրկած գերիներին հասցրինք Քարթառ գետի խորերը: Իրիկնանում էր, երբ մտանք Հովսեփ բեկի հորենական Քառինջ բերդավանը: Ես շոյեցի բեկի ձիու թարթին նստած աղջկա գլուխը:

— Վախեցե՛լ ես, Հերիքնազ:

Նա լաց եղավ ամբողջ հեկեկանքով:

Բերդի դռները մեր առաջ բաց արեց Հովսեփ բեկի մայրը։
Նրա ձայնը տափնաչուփ հնչեց։

— Աղե՞տ է, զավակս։

Տղան աղջկան գրկած ասարավ դեպի մայրը։

— Ընդունիր հարսնացուիդ, մայր իմ։ Ահա նա։

Ծա իջա ձիուց։ Հովսեփ բեկի մայրը շտապեց համբու-
րել ձեռքս ու լաց եղավ, անշուշտ, ուրախությունից։

— Ահավասիկ ես քեզ հետ եմ, Գոհար իշխանուհի, ամե-
նայն ավուրս, մինչև ի կատարումն աշխարհի։

* * *

Իմ օթևան սենյակը լավ տաքացրած է։ Նաև խիստ է ու
ներազդող։ Հին կահույք էր հանգչում մոռյալ պատերի տակ։
Երեք նեղ լուսամուտ ծածկված էին կոշտ կտավի վարա-
գույրներով, որը, գիտեմ, շորս հարյուր տարի առաջ է իր
ձեռքով հյուսել-գործել այս տոհմի նախատատ Մամքան թա-
գուհին։

Կեսօր էր։ Բուրբուրվին անակնկալ, ամբոցի սալարկ բա-
կում երևաց Ասպապ տիկինը՝ երեք-չորս սևեր հագած միանձ-
նուհիներին հետ։ Նրա գալուստը ես բարեպատեհ գտա։ Ինչ
էլ լինի, կարոտում եմ նրան՝ այդ մոնշացող հովազին։ Ամ-
բոցը խլրտաց։ Կանայք ու աղջիկները փաթաթվեցին Աս-
պապին, ոմանք լաց եղան։ Այս ի՞նչ ծավալ-ծավալ է հայ
կնոջ լացի ծովը... Ասպապ տիկինը համբուրեց ինձ։

— Հպարտ եմ խիզախ արարքովդ, Գոհար իշխանուհի։—
Ուրարից կախած լանջախաչը դեմ արեց Հերիքնաղին։— Համ-
բուրիր ոչ խաչի սառնությունը, այլ նրա զորությունը, որով
փրկվեցիր դու, որով է կենդանի ու կանգուն աշխարհս Հայոց։

Ծա նկատեցի, որ նա, ինչպես ինքս, սև սքեմի տակ կարճ-
կոթ դաշույն ունի։— Իմ աստվածն իմ զենքն է։— Զորականը
չի լքում իր էությունը, թեև կամովին հանձն է առել Քրիս-
տոսի ազախին լինելը։

Գուլխատանի մեծ տիկին-իշխանուհին մեզ ընդառուչեց
իր հարկաբաժինը։

Մի օր էլ անցավ։ Ծա տեսնում էի, որ իշխանական տոհմի

կանայք ինձ պահում են ոչ իրենց զուխների վրա, այլ՝ հոգիների մեջ:

Այդ օրը, ճաշից հետո, Ասպայպ տիկինը սեղանին դրեց ձեռագիր թղթերի մի արցակ ու սկսեց երկյուղած թերթել:

— Սա երանելի Գրիգոր Տաթևացու «Գիրք, որ կոչի *Սակեփորիկ*» մատյանի իմ ընդօրինակումն է, Գոհար քույրիկս, հույս, որ կողջունես: Երխուփի իմ այն խուցը, որի մթին ճեղքից հովազ է մոնչում, ես գրչատուն եմ դարձրել:

Ես զիրքը խաշակնքեցի այն ձեռքովս, որով սուր եմ բռնում՝ երկրիս թշնամիների զեմ, մյուսով բռնում ձիուս սանձը: Ես խղճացի իմ մատներին, որոնք կարծես սմբել, խուսացած մոմեր էին դարձել: Գարձա հավաքված տիկիներին ու օրիորդներին:

— Հնարավո՞ր է, որ ձեզնից որևէ մեկը լսելի կարգա այս մատյանը: Թե՞ Ասպայպ տիկինը կամ ես բաց անենք սրա մտքի խորերը:

— Ես կկարգամ,— անսպասելի ասաց Հերիքնազը: Սակայն ճշաց ու սկսեց աղիողորմ հեկեկալ:— Մնողներս հիմա ողբում են ինձ համար:

Ես ձեռքս ետ քաշեցի զրքից:

— Խաղաղվի՛ր, զավակս: Ահա զու փրկված ես: Ընկերուհիներդ փրկված են: Լուր կտանք Շամախուն, ծնողներիդ: Հանդարտվիր: Ոչ ոք չի գթում ոչ լացող անձին, ոչ լացող ազգին:

Հերիքնազը շալի տուտով սրբեց աչքերը, թեքվեց ձեռագրի վրա: Նրա ձայնը, թեև արցունքով էր, բայց հնչեց ներշնչող:— Չորսն են տարրերը՝ հող, ջուր, օդ և հուր: Զի առանց հողոյն շոշափումն ոչ լինի, և ոչ առանց ջրոյ՝ կալումն ու մածումն, և ոչ առանց օդոյ շարժումն, և ոչ առանց հրոյ երևումն... Երկիրը ծանր է, քան զջուր՝ ի ներքոյ է: Եվ ջուրն՝ քան զօդ և օդն ծանր է, քան զհուր, զի սակավ ինչ գիճություն ունի...

Աչքերս փակ լսում եմ ազդեա զողոջ ձայնը և մտքիս մեջ հստակվում են շատ առեղծվածներ: Երկիրը կազմված է երանելիի ասած շորս տարրից, բայց կա նաև հինգերորդը, որ եթեր է կոչվում, այսինքն մի շգոյություն, որ մեզ ան-

տեսանելի է: Ապա այդ բոլորը շարժվում են երկու տեսակ՝
զեպի կենտրոն և կենտրոնից խույս:

Ես ձեռքս դրի աղջկա նուրբ ուսին:

— Գազարիք:— Գարձա կլանված ինձ նայող տիկիննե-
րին:— Ոչ երբեք հուսահատ լինելուք: Հույսը կորցնելը կո-
րուտարեք է, ինչպես ճակատամարտում կորցնես սուրդ:
Վհատությունը փութացնում է անկումը: Իմացեք, հուսահա-
տությունը տառապյալների կործանման գավազանն է: Եր-
բեք շնորհուներ նման շարիք: Ամուր եղեք հոգով ու, մանա-
վանդ, ուժով:

Ես գինի խնդրեցի: Իսկույն բերին: Խմեցինք ես ու Ասպապ
տիկինը, մյուսները՝ ոչ: Զգացի, որ ձայնս նորոգվեց: Օ՜,
վաղեմի կարողություններ, արթնացե՛ք:

— Անվախճան են իմաստուն Տաթևացու թված և իմ ըն-
դունած շորս տարբերը: Եվ քանի որ ազգն մեր ևս այդ շորս
տարբերի գոյությունն է, ապա նա նույնպես անվախճան է:
Սակայն հիշեցեք, գրոց ուժը չէ միայն հենասյուն ազգի:
Ամենից առաջ գորական կերտվածք և ուժ տվեք ձեր գավակ-
ներին:

Առավոտյան ես գրկեցի Հերիքնազին:

— Իսկ դու, աղջիկս, սիրո՞ւմ ես Հովսեփ բեկին:

Աղջիկը գլուխը դրեց իմ ուսերին ու հեկեկաց:

— Այդպե՛ս, — ասացի, — ամեն բարյաց սկիզբը սերն է:
Օրհնում եմ:

Հիշեցի իմ հանգած օրերի հեռավոր լույսը... Սակայն՝ ոչ,
ես ինձ բնավ դժբախտ չհամարեցի: Ո՛չ...

Ես սկսեցի ապրել Քառինչում: Հերիքնազը, որ չէր պոկ-
վում ինձնից, Ասպապ տիկնոջից ու նրա սանուհիներից, կրթ-
քով հետաքրքրվում էր մենաստանային կյանքով: Սկզբում
թե՛ ես, թե՛ Ասպապը լուսապսակով նրան ներկայացրինք
անապատական աղջիկների ու կանանց վարքը, որ օժված էր
եկեղեցու խորհուրդներով, սակայն նկատելով, որ աղջիկը
ինչ-որ ներանձնական խմորում է ապրում, ահ՜ զգացի նրա
համար: Զլինի՞ նա ևս վազի զեպի վանք, հեռանա աշխար-
հիկ տառապանքների կենդանությունից: Այս կասկածը իմ
մեջ խորացավ՝ վտանգի սպառնալիքով:

Մի երեկո ես Հերիքնազին ասացի.

— Պատրաստվիր, շաբաթ օրը քո պսակը պիտի անենք: Նա դողաց, ցնցվեց՝ գունատվելով: Սակայն որևէ ինչ չկարողանալով ասել, փախավ իմ սենյակից: Ես զգացի, որ իմ մեջ նորից արթնացավ զորականի ավյունը, իմ աչքերը կայծ ավին հրամայողի անզիջմնությամբ:

• • •

Եկեղեցու սրահում հավում են հարսանեկան մոմերը: Հերիքնազը շողում է նորահարսի քողերի մեջ: Նրան ու պատանի Հովսեփ բեկին ինքս կանգնեցրի սուրբ բեմում, նրանց գլուխները կայցրի միմյանց:

— Եղիցին երկոքեան ի մարմին մի:

Մարմնի մի կեսը՝ աղջիկը ճիպ-ճերմակ էր: Ծերմակ էին նույնիսկ նրա երկարաճիտք կոշիկները: Թեթև շղարշով էր, որ տատանվում էր մոմերի բարկ օդից, երազի պես նուրբ, կարծես աննյութ: Գլուխը հեզ թեքած, մատներով մանր խաղում էր Քիրմանի ոսկեկար գոտու փնջիկի հետ: Հովսեփը բռնել էր նրա ձեռքը: Նրա ափի մեջ լոր է թպրտում:

Ես փեշիս տակից հանեցի արծաթե պատյանով իմ դաշույնը, որ իմ հարսնանալու օրն էր այժմ ուրվական դարձած այն աստղը կապել գոտուս, ու հազցրի նորահարսի մեջքին՝ քողերի տակից:

— Գրանով պաշտպանիր պատիվդ ու ազգդ, կի՛ն:

Հարսանյաց հանդեսը նեղվեց եկեղեցու խեղդոցում, քահանաների ձանձրալի քարոզներից: Ես շտապեցրի՝ դուրս ելնք: Ամբողջի բավականին ընդարձակ հրապարակում ծփած բուռն խրախճանքը: Թառինչ էին հավաքվել անչափ շատ մարդ, մանափանդ շրջակա գյուղերի շահելները: Շամախուց եկել էին Հերիքնազի ծնողները՝ ծանրագին նվերներով, ուրախության շղազարող արցունքներով: Հրապարակում քարե կառագինարան կար, որի վրա զեռ մնում էր հազար, գուցե ավելի տարիների առաջ կառափնածների արյան սև շերտեր: Ես բարձրացա հողից հանած թոնրի նմանող կառագի մեջքը:

— Ականջ արեք, հարսանյաց հանդեսի հրավիրյալներ, և դուք՝ նորապսակների հարազատներ: Ականջ արեք: Տեսնում եմ, ձեզնից յուրաքանչյուրը իր պատվի կշռի ծանրագին

նվերններով է եկել: Ձեր ընծաները բերեք ու թափեցեք կառափնարանի այս խորշը, որ գանձանակ է: Եվ դուք՝ տիկնայք ու աղջկունք, ձեր զարդերը պոկեցեք ու նվիրեցեք գանձանակին:

Ամբոխը ալիք տվեց զեպի կառափնարանի խորշը: Առաջինը Հովսեփ բեկի մայրը և նրա զարմուհիները իրենց զարդերը լցրին գանձանակ: Ապա ժողովուրդը՝ ով ինչով եկել էր:

— Հանուն ազգի,— ազգարարում էի ես:— Հանուն հայրենիքի...

Ասպապ տիկնոջն ու նրա հետ եկած սանուհիներին հանձնարի հավաքած հարստությունը գումար անել ու տանել Գանձասար՝ հայոց զորքին նվեր: Ձեռքս բարձրացրի:

— Այժմ բոլորդ զեպի զորահավաքի, ազգաժողովի: Թուրքը մոտենում է մեր Գանձակ քաղաքին: Գեպի կո՛վ...

Ես նստեցի իմ ձին, որ մոտ բերեց Հովսեփ բեկը, և սլացա: Այո, այո, ես թեալոր եմ, ինչպես էի Մարազայի Հակատամարտում: Ոչ նվազ: Իմ թևերը շեն կտրտվել: Իմ թևվերը շեն հոգնել:

Ետ նայեցի: Ժողովուրդը հետևում էր ինձ:

ԳԱՆԻ ԶՈՐՐՈՐԳ

Հայոց զորքը երկու կիսվեց:

Մի ճյուղը զերագահ իշխանի առաջնորդությամբ զնաց զեպի Գյուլիստանի Թառնչ բերդավանք, մեծ զետի նեղանցքով իջնելու Գանձակի դաշտ, մյուսը՝ Զրարերդի տեր Աստվածապով սպարապետի հրամանի տակ, հոսեց Մուսվ լեռան փեշերով՝ Ոսկանապատ բերդավանի ուղղությամբ: Այնտեղ նրան պիտի միանան Փառխոսի ու Շամխորի ուղղաձորկատները: Զիուս թամբախուրջինում, հացի հետ պահում եմ նոթամատյանս: Հենց այս առավոտ գրել եմ: ԵՇուրջ եկի ի մեջ Օսմանցու, ի մեջ Պարսոյ, տեսի և գրեցի՝ ես Երևանցի Հովհաննի որդի Աբրահամս: Ով աստվածասեր, կարդա այս պատմությունս, ողորմիս ասե իմ հոր Հովհաննին, իմ մայր Մարիամին և քույրերիս և վեց եղբայրներիս, որ ի ձեռն օս-

մանցու մարտիրոսացան: Ես հառաչեցի սաստկաբար, և իմ պնշերից ծուխ ելավ: Ինձ ուղեկցող Աղամ բեկը տազնապեց.

— Տկա՞ր ես, պարոն խոզա:

— Աշխարհս նորից ապականվեց,— հառաչեցի ես:—
Քուրք Արիֆ Ահմեդ փաշան մտել է Գանձակ:

Գնում ենք թանձր, խճճված անտառները ճեղքելով՝ արջի ու վայրի վարազների ոտնահետքերով: Գիհի արտուճը ծաղկել է դեղին: Արահետը պճնվել է բարձր եղինջի, գինգեղարդի ու կլոթր դեղնածաղկի հեղեղով, եզնաճակատի ու երեքնուկի երես առած թփերով: Պռաքեղի լայն, գոգնոցի շափ տերևները տեղ-տեղ կպել են գետնին, ճմրթվել հենց նոր անցած արջի թափերի տակ: Զիերը երբեմն փոշտում են զգալով որջի կեղտից բուրդը քրքրված արջի մոտիկությունը: Աղամ հարյուրապետը բարձրագլուխ, շալ ձիու վրա է: Եսայի բեկը մի տեսակ ընկուճ է: Զինվորները այժմեակաճերը հանել, ոլործուն կապել են ձիերի թարթերին: Կարճիկ բաճկոնով են, մազը՝ դուրս: Նրանց մորթի սրագագաթ փափախներին անտառի սակեղույն մղեղ է նստել: Բուրդը թվանք-հրացան ունեն, երկար սրեր, նաև նիզակներ, դաշույն ու թուկապարան: Ոմանք թամբի կեղը խրած լայնշեղր տապար են կրում: Իմ ետևից նկող երկու զինվորներից մեկը կլոթր, մեծփոք թմբուկ ունի, հոնի երկու կոպալներով: Նրա ուսից կախ է տված անձրևից ու արևից դեղնած, սուր ժանիքները վրան վարազի ծնոտ: Գա տիրունական մունետիկությունն նշանակ է: Վարազի ծնոտը հաճախ զարկվում է թամբի կեղին ու շոր շխկում: Մյուսի կրծքից կախված է պղնձե գայարափող, ծայրին՝ եզան շոր պոչ: Զիերը քրտնմխած են, ներս քաշված, հարվող փորներից ցեխոտ, բայց և զարմանալի աշխույժ:

Շուտով անտառը մի փոքր ետ գնաց ու նրա կանաչ պարիսպների օղակում երևաց մի բավականին մեծ գլուղ: Գալազած շներ զամփոնցին դեպի մեզ: Իրար վրա զարսված անների սպիտակ կաված տափակ կտուրներին ու անհամար քարայրների մղակներում մարդիկ երևացին, մի ակնթարթ զարմացած նայեցին մեր կողմն ու շրվեցին: Բայց ահա հայտնվեցին՝ զինված կոպալներով, եռաժանիներով, նիզակներով: Մի քանիսը նույնիսկ թուր ունեին: Մերոնք զալարափող հնչեցրին: Թմրկահարը պորտի վրա խաշածև փոկերի

արանքից հանեց կուպալները: Ձորը ցնցվեց փողի ծկլթոցից ու թմբուկի զղրոցից: Շներն այս անգամ ոչ թե դամփոնցին, այլ ետ-ետ գնալով ոռնացին: Բակերում քուչուչող սև, շատ խոշոր հավերը փախան: Ազամ բեկը ձին մի փոքր առաջ մղեց, գոշեց:

— է՛յ, անտառի որջարնակներ, ականջներդ շորս արեք: Տասնյոթից մինչև քառասունհինգ տարեկան տղամարդիկ հավաքվեն, կապեն-կշկովեն: Թուրքը հասել է Գանձակ:

Նրա ձայնը սփռվեց կծկված, քարաբուռնցք գյուղի վրա, արձագանքեց, ժայռերի ու քերձերի մթին խոռոչներում:

— Թուրքը զավթել է Հայաստանի Գանձակը...

Ահեղ լեռներ են, կուսական ոգի: Գյուղերը շատ են: Տները սակավ քարապատ, առավել՝ ժայռերի մեջ, երբեմն գետնափոր: Եկեղեցիները, որ բոլոր գյուղերն ունեն, գմբեթավոր են, այնպես նուրբ հյուսած, որ թվում է մարդու ձեռք չի կպած: Արդեն բարձրացած արևից քաշ շողաց երկաթի խաչը: Քարայրներից ու բազեի բներ հիշեցնող քերձաճեղքերից դուրս թափված զեղջուկները խլրտացին: Թաղիքե կամ մաքենի զգալներով էին, ձորձից, քուրձից խորոզ հագած: Ումանք թաղիքե անթև կաճ ունեին, որ կրում էին իրրև զրահ: Բուրբը լայնփողք տարատ էին զգեցած, ոտքերին անաղաղ՝ կաշուց տրեխներ: Ձմեռը դրանց զամեր են հագցնում՝ այս ահռելի լեռներից ցած իջնելու, սառցաշերտերի վրայով սահելու: Քշերը միայն երկար թևերով վերարկու ունեին: Պորտները բաց երեսաների երամներ թառեցին ժայռերի ելուստներին, ձեռքներին քարեր: Ազամ բեկը նորից կոնշաց.

— Ելեք ի զե՛ն... Գնանք թուրքին քշենք մեր Գանձակից:

Երեխաները մատները խոթեցին բերանները, սուլեցին: Շները խուպոտվեցին հաշալուց, ոռնալուց, կնձմնձալուց:

Գյուղը թշնամանքով դիմավորեց մեզ: Տղամարդիկ գազազած էին՝ սրված կասկածով, կանայք՝ զլուխները բաց, համարձակ ու հանդուգն: Ամբոխի միջից լայնթաթ ու ամբափիղ մի շինական, որ հովվի հանդերձով էր, գոշեց.

— Այս տառապած զեղջուկներին հանգիստ թողեք, է՛յ, իշխաններ: Հենց հիմա շալա-շուլաներդ հավաքեցեք ու ըբ-

վնցեք: Հեռացե՛ք, քանի զեռ շենք կտրտել ձեր ձիերի շլերը:

Ազամ բեկը ցատկեց ձիուց, կովան ցուլի պես մխրճվեց մազազգեստ, բրդոտ, բարձրահասակ գեղջուկների մեջ ու կուրծքը բաց անելով գոռաց.

— Է՛յ, դու, Սուռ Ավ... յ, ուշքի՛ եկ, թուրքը մտել է մեր տունը: Կարծում ես քեզ շնանաշեցի՞, խոռովարար: Դե, ահա իմ կուրծքը, նիզակդ խրիր սիրտս: Խրի՛ր...

Հսկայակերպ հոգիվը, որի անունը իմացա՝ Ավագ է, մականունը Սուռ, գոմաաց: Նրա հաստ պտոշները սևացան, հեզաց, գոմից նոր հանած գոմշացուլի մնչոցով:

— Հեռացե՛ք...

Շինականները սպառնալի ցցեցին իրենց մականները, եռաժանիները, նիզակները: Ազամ բեկը, սակայն շրնկրկեց: Դե, եթե ձեզ հաճելի է, սպանեցե՛ք մեզ:

— Սպանեցե՛ք, որ թուրքը մտնի ձեր այս ծմակները, բուրբիզ սատկացնելով, ձեր կանանց ու զավակներին գերի տանի: Դե՛... Խարվել եք, հա՛, այս Սուռի հաշոցներից:

Սուռ Ավագը թմբկահար զինվորից խլեց թմբուկը ու այնպես խփեց նրա զլխին, որ մորթին պատուվեց ու խեմքը մտավ նրա ուսերը: Ծսայի բեկը, որ ձիուց իջել էր, սուրը մերկացրեց:

— Է՛յ, քույր արջեր, ուշքի՛ եկեք: Թշնամու աչքը լո՛ւյս... Ազգուրաց գործ մի՛ անեք, մի՛ անեք:

Նա քշեց Սուռի վրա, նրան թրատելու, սակայն Ազամ բեկը նրան ետ մղեց: Շինականները գազազեցին առավել: Ոմանք սրերով փորձեցին մոտենալ Ծսայի բեկին, սակայն, պատկառելով նրա անզիշում համարձակութունից, մնացին անդները, շարունակելով գոռգոռալ:

— Մեզ հետ գործ չունեք, է՛յ, իշխաննե՛ր: Մենք հացի կարոտից տառապում ենք: Մենք կռիվ զնացող շենք, ո՛չ մեղք ենք ճանաչում մեր զլխին, ո՛չ Հիսուս Քրիստոս: Կործանվե՛ն... Այ, կովի տարեք ձեր իշխաններին, հոգևոր սևազգեստներին: Ապրում են մառան ընկած առնետների նման, որ երկու գույնի են՝ սև ու սպիտակ:

Ամբոխը ալիք տվեց.

— Սև ու սպիտակ...

— Տանուտեր, իշխան, վաճառական, քահանա անամոթաբար մեզ լափում են:

— Լափո՞ւմ են...

— ... մինչև փորները քթներին է դեմ առնում՝ ութ ամսվա հղի կինների պես:

— Քայլելիս լիկում են շրով լցրած տկերի նման:

Այսպես գոռգոռացին գյուղացիները և հարձակվեցին բեկերի վրա: Ազամ բեկը զինվորներին հրամայեց լիառնվել կռվին: Նա ու Ծսայի բեկը սրերի բութ կողմերով սկսեցին ետ մղել շինականների մահակները, անվերջ պահանջելով գազարեցնել խոռվությունը:

Ծս ձիուս փորատակը մտած դողում էի: Ծսայի բեկի հոնքը պատովեց, արյուն թափվեց աչքերը: Նրա թիկնապահ տասնապետի շրթունքը ճեղքվեց: Ա՛խ, տե՛ր աստված, նրանք մեզ կշարդեն...

Հանկարծ մի ղիլ ծկլթոց լսվեց: Գեղջուկները խկույն ետ քաշվեցին: Ազամ բեկը թևքով սրբեց երեսը ողողած արյունը:

Անտառի խորքից կանանց մի մեծ խումբ վազում էր դեպի տուրուղմփոցը: Նրանց առջևից գալիս էր անբող, մազերը թափած Գոհար միանձնուհին: Մյուս կանայք ետ գլխաբաց էին, մազերը ցրիվ, կուրծքները բաց, ծծերը հանած շապիկների տակից: Շատերն իրենց զլխներից վեր պահած բերում էին օրորոցի մանուկներ: Ահեղ ծղրտացին թե կանայք, թե բարուրները: Գոհարի ձայնը սղոցեց անտառը:

— Դազա՛ր... Ձեռք մի՛ տվեք հայրենիքի զինվորներին, է՛յ ուսմիկներ, վայրի արջեր: է՛, Մուռ Ավազ, ե՛տ քաշվիր, ե՛տ:

Գեղջուկ կանայք թափով ճեղքեցին նրա կռնչոցից մի պահ կարկամած իրենց տղամարդկանց խառնակծիկը և իրենց բարուրները տվին բեկերին:

— Փրկվեցեք սրանցով...

Գոհարը, որ միանձնուհու սևերի մեջ էր, բուռնցքով հարվածեց Մուռի քիթմուռիին:

— Բորենու ցե՛ղ, հարամ լինի մորդ կաթը: Խոռվարա՞ր ես: Իսկ թո չությունը պետք է այս լինի՝ սիրեցես զընկեր թո իբրև գանձն թո: Մունկի՛ եկ հայոց գրոշակի առաջ: Գե՛...

Նա փեշի տակից հանեց գաշույնը:

— Այս սուրբ, որ թաթախված է մեր թշնամիների արյունով, քո սիրտը կմխրհեմ: Մունկի՛ եկ, խոտվարար:

Սուտ Ավագը մեջը փորած աթարի զեզի պես փլվեց նրա ոտքերի առաջ: Քրահները թոր-թոր ընկնում էր նրա ճակատից: Շինականները պապանձ եղան ու թուլաթափ: Իմ սարսափը մարեց: Կանայք խանձիլով սկսեցին ծածկել Ազամ բեկի վերքերը: Գոհարը նորից ծղրտաց, սակայն արդեն մեղմ:

— Գժոխքի կրակը մտահան մի՛ անեք, աամիկներ: Թուրքը մտել է մեր աշխարհի կողքը:— Բռնեց Սուտ Ավագի օձիքը:— Թող տերը կործանի քեզ, ապստամբ, ինչպես կործանեց անօրեն Հուլիանոսին, որն անիծվեց սուրբ Բարսեղից: Վե՛ր կաց:

Սուտը շնթոկեց անտառախոնավով ծաղկած մի քարի ու գայլի աչքերը հեռհեռելով՝ տափակեց:

— Սև հողը մեր գլխի՛ն: Այս աղետի վերջը չի երևում:

Նա, ազվես տեսած շան նման թափով պոկվեց տեղից, քրչերի վրայից թափ ավեց հողն ու ցեխը ու փախավ, անհետացավ անտառի մթիններում:

Գյուղացիներից մեկը բռնեց Գոհարի ուրարի փեշը:

— Համաձայն ենք, միանում ենք զորքին: Մեղա՛, մեղա մեր անխելքությունը: Բայց ախր մենք էլ մարդ ենք, մենք էլ ցավ ունենք: Թող մեր ցավերին իշխանները տեր կանգնեն:

Մյուս օրն այդ գյուղից հիսուն շահել շինական միացան մեզ: Մենք շարունակեցինք մեր ճանապարհը և նույն օրվա երեկոյան անցանք լեռների մի շերտը ևս: Գյուղերում, ճանապարհի եզրերին գեղջուկ կանայք, նաև փոքրիկներ, մոմեր էին վառում անշափ շատ ընկած ու կանգուն խաչքարերին, մամռած մատուռներում, սուրբ հուշակված մասրենու թփերում:— Ո՛վ տեր, հեռու տար թուրքի յաթաղանը մեզանից:— Այսպես էին ազազակում կանայք ու սրբում իրենց արցունքները:

Շատ տեղեր տեսա, որ կանայք կարկատում են իրենց ամուսինների ու որդիների շորերը, ուսապարկերը, նրանց պընզում, սիրտ տալիս ու հանձնում մեզ:

— Հայրենիքի զինվոր եղեք, հայրենիքին մատաղ...

Գարբիները ձիեր էին պայտում, նորոգում հին զենքերը:

Ողջ լեռնաշխարհը պատրաստվում էր մոտեցող արհամարիքը գիմաժորելու տոկուն կամքով: Ոչ ոք չէր զգում, թե ինչպես է զնգում ամառը, թե ինչ արքայաշուք պերճանքներով է ծածկվել հայոց հողը:

Այսպես մենք հասանք Գյուլիստանի բերդատակը:

— Թուրքը մտել է մեր Գանձակը...

Ինձ թվաց, թե սարսուացին հին շրազացիները, ձիթհանները, դողդողացին բրուտների դուրգերը: Այս ձորում ևս շինականներ միացան զորքին:

Հասանք Ոսկանապատ մեծ ավանը: Լուսաբացը հանգրտացնող էր իր երկնագույն, երբեմն ճերմակ, նույնիսկ մանուշակագույն խաղերով: Տրամադրող էր նաև բարձր տների ուտերին ծփացող հորիզոնը: Զվարթ արևածագից բոց կրտրած ամպերը մեղմություն հաղորդեցին մեր քրտնած ձիերին: Հրաշալի երևաց Գանձակի գաշտը, վրան մշուշ և մի նեղշերտ հորիզոն, որ ձվածեղ էր:

Իսրայել արեղան գերազահ Մելիք-Ավան իշխանին հայտնեց, թե Աղվանից ներսես կաթողիկոսն այստեղ է՝ Եղնասարի վանքում: Դա դուր չեկավ իշխանին:

— Ի՞նչ նպատակով է ժերունի ներսեսը շվել եկել այս կողմերը:

Նրա ձայնի մեջ դժգոհության շեշտեր կային: Վզի երակները լարվեցին: Զլինի՞ նա ատում է ներսեսին: Օ՛, զգուշացիր, մեծ իշխան, հանկարծ խելահեղ վճիռ չհանես Աղվանից տան կաթողիկոսի նկատմամբ, վտանգավոր է, գուցե թե նրա հետ թշնամանալը դժբախտություն բերի ժողովրդին, գուցե թե խարխուլի մեծ զոհողություններով նվաճված Հայոց աշխարհի միասնությունը: Ո՛չ, ո՛չ, իշխաններ, խաշին ձեռք մի՛ տաք, խաշը կրակից ուժգին է այրում:

Վաղնջական է Աղվանից տան կաթողիկոսական թեմը: Ստեղծվել է 552 թվականին, ու անխախտ ենթակա է էջմիածնին, այսինքն Հայոց ժայրագույն պատրիարքարանին: Նա իր իրավասիություն տակ ունի մի ընդարձակ հայաշխարհ՝ Արցախ-Ղարաբաղի հինգ մելիքությունները, ապա Գանձակը, Շամախին, Շիրվանը, Բարուն, Դարբանդը, Նուխին, Պարտավ հին քաղաքը, ուր նստել է Հայոց Աղվանից տան առաջին կաթողիկոսը:

Ձիւրի վրա անցանք նեղ ու կարճ արահետը: Որտեղից-
որտեղ նորից երևաց սևեր հագած Գոհար միանձնուհին: Ձիու
վրա էր: Քիչ մտածենալով, առանց ողջույնի ասաց.

— Ձգույշ եղիր խաշից, հորաքրոջս ամուսին իշխան: Խա-
շի անմեղ թվացող խորքում սպանիչ թույն կա:

Գերագահը հետը վերցրել էր իր թիկնապահ հեծելախում-
բը՝ հիսուն զինվոր, որոնք, սակայն հետիոտն էին հիմա:

Մտածեցանք վանքին: Ես զարմացա՝ դառնանալով: Այս ինչ
է, վանականներից ոչ ոք չի դիմավորում երկրի բարձրագույն
իշխանությունը: Նկատեցի, որ ոչ պակաս զարմացած, ալե-
լին՝ զայրացած էր ինքը՝ գերագահը: Նրա մունետիկը գա-
լարափող հնչեցրեց սպառնալի: Սպասեցինք մի բավականին
երկար պահ հաս: Ոչ մի արձագանք: Գերագահը զայրույթից
զողում էր: Ես մտածեցի այսպես՝ նա լիովին իրավունք ունի
պատժելու սեպագետներին: Իր առջև կործանվել են թշնա-
միներ շատ բերդեր ու ամրոցներ, իր զորությունից Իրան
աշխարհի թագավորը հեղ է նստել իր քաղաքում, այնինչ ահա
իր առջև փակ գտավ հայրենի վանքի դուռը: Նա հանգ
արեց հրաման տալու՝ դուռը շարժել, սակայն ես առաջ ընկա
ու շտապելով ձեռնցի ծանր դուռը՝ բաց արեք:

Գուռը բացեց Իսրայել արեղան և դժկամ խոնարհություն
արեց իշխանին: Ես զարմացա, նա առավոտյան մեղ հետ էր,
ե՞րբ հասցրեց հեռանալ: Գիտեմ, նա ներսես կաթողիկոսի
եղբոր թոռն է: Գերագահը քիչ մնաց նրան ապտակեր:

— Մեռե՛լ եք բոլորդ, ի՞նչ է:

Ես երեսիս խաշ հանեցի, գոհություն հզելով տիրոջը, որ
իր հզոր ձեռքով զսպեց իշխանի բարկությունը: Շրջակա
խցերից դուրս վազեցին վանքի ուսումնարանի սաները, երևի
հիսուն երիտասարդ ու միահամուռ գոչեցին:

— Փա՛ռք Հայոց գերագահ իշխանին: Հաղթողին ովսան-
եա՛...

Այնպիսի անկեղծություն ու հիացմունք կար այդ սևա-
զգեստ պատանիների ցնծության մեջ, որ իշխանը բավա-
կանին մեղմացավ: Արեղաները պատշաճ տեսք ու զգեստ
ունենին: Եկեղեցիների զանգերը զողանջեցին խմբով: Շուտով
առաջ եկան շատ վանականներ: Մելիք-Ավան իշխանը նորից

եռաց՝ ինչո՞ւ ինքը՝ Աղվանից կաթողիկոսը չի ընդառաջ գալիս հայոց մարմնավոր իշխանությանը: Նա խիստ նայեց Իսրայել արեղային:

— Գուցե թե մեռե՞լ է տեր Ներսեսը: Այո՞: Առաջներում նա վանքից դուրս էր գալիս խաշ ու խաշվառով և կես օրվա ճանապարհ՝ գնալով՝ ոտքով դիմավորում պարսից շահի հետին մունետիկին անգամ: Այդպե՞ս չէ:

Արեղան միայն հեզ խոնարհումներ արեց:

Ոչ, գերագահը սեփական անձի փառքի մղումով չէ նման քանի ձգտում, այլ՝ երկրի իշխանությանը, պետությանը հարգել ու հնազանդվել է պահանջում բուրբից:

Գուցե իր սխալը զգալով ահա, վերջապես երևաց Ներսես կաթողիկոսը՝ մի երկու իր նման ծեր հոգևոր հայրերի ուղեկցությամբ: Ողջունեց փքված, կարծես ողորմություն անելով իշխաններին հրավիրեց ընդունարան: Գերագահը մերժեց նրա հրավերը:

— Աղոթելու չենք եկել: Այլ, այլ...

Կաթողիկոսը շշմեց, շշկլվեց, ձեռքի գավազանը, որին հենվել էր, տատանվեց: Ծա շգիտեի՝ մեղքանա՞մ նրան, թե՛ ատեմ:

Միայն երեկոյան ժամերգությունից հետո գերագահը մտավ առաջնորդարան: Այնտեղ աղոթ վառվում էին մի քանի կանթեղ: Կաթողիկոսը ընկճված, շարացած, նեղացած նստել էր գահավորակին, երկար համրիչի հատիկներն էր զցում շափն իրար խառնելով: Մելիք-Ավան-Ծգան իշխանը նույնիսկ հարգալիր ողջունեց նրան:

— Գնում ենք Գանձակից դուրս մղելու օսմանլու թուրքերին. տեր-կաթողիկոս: Պատերազմի ենք զնում: Զարմացա, իմանալով, որ քո տանը շես՝ Գանձասարում: Բայց եկանք օրհնությունդ ստանալու:

Ծա հավատացած էի, որ կաթողիկոսը քարը փեշից թափած կլինի արդեն, սակայն ոչ, նա իր էջը քշեց, կծիկ կտրած դժգոհությամբ ասաց.

— Գու խանգարեցիր մեր սուրբ արարողությունը, տեր գերագահ իշխան: Մենք եկել ենք այս մենաստանում մեռոն եփելու Աղվանից կաթողիկոսություն թեմերի համար: Երեկ էջմիածնից փայեկ եկավ, պահանջեց որ ես շահամարձակվեմ առհասարակ մեռոն եփել, այլ մեռոն բերեմ էջմիածնից,

միայն այնտեղից: Ես էջմիածնի ուղարկած փայեկին դուրս
շարտեցի: Այսօր էլ դու...

— Այդպե՛ս, — հեղ առաց գերազահը, սակայն ես նկա-
տեցի, թե ինչ ցատում կա այդ հեղության տակ: — Այդպե՛ս...
Այդ դու քանի՞ գլուխ ունես, կաթողիկո՛ս Ազգանից, որ նման
լամբոստության ես ձեռնարկել: էջմիածինը քո գլուխն է, դու
նրա ոտքն ես, միայն ոտքը: Մեր Արևելից Հայոց աշխարհը
ևս էջմիածնի ենթական է և միայն նրա եփած մեղունն է ըն-
դունելի: Ապստա՛մբ ես, Տե՛ր ներսես:

Կաթողիկոսի սմբած ձեռքերը դողացին: Նա սկսեց արդա-
րացման բաներ թափել, սակայն իշխանը ձեռքի կտրուկ շար-
ժումով լսեցրեց նրան:

— Զհամարձակվե՛ս պառակտել հայ եկեղեցին, Տեր ներ-
սես: Դա երկրի մեջքը կտարել կնշանակի: Դա՛, դա՛... Ար-
գելում եմ: Խոնարհվիր ի հաշտություն:

Նա նորից մեծ ճիգով զսպում էր իր բարկությունը: Վզի
երակները լարվել էին, խիտ հոնքերը ցցվել:

— էջմիածինը միակն է ու միայն տերը: Նա հայ ժողովրդ-
դի ու հայոց պետությունն օգտին է գործում: էջմիածինը նույ-
նիսկ ահեղ նազիր շահին է փափկացրել: Մեր Հայաստանը
միայն մի սրբություն է ճանաչում՝ էջմիածնի լուսապսակ
փառքը:

Երկրի հոգևոր ու մարմնական իշխանները բախվեցին այն
էլ անզիջում, երբեմն կոշտ: Ես ամսոսացի, որ այստեղ եմ,
ես՝ Արբահամ Երևանցի դժբախտս: Ո՞ւմ պաշտպան կանգ-
նեմ, չգիտեի:

Գերագահ իշխանն արգելեց մեղուն եփել: Մարդ ուղարկեց
էջմիածին մեղուն բերելու:

Քնեցինք արեղանների խցերում:

Երբ ժամն էր առավոտվա ապաշխարհանքի, ինձ արթ-
նացրին: Ես շտապով կատարեցի աղոթքս, հիշելով, որ տոնն
է ավետյաց՝ Սրբոյն Կուսին: Գնացի գերագահի հրավերին:
Նախաճաշ է: Զարմացա, տեսնելով, որ նրա հետ սեղան էր
նստած նաև ներսես կաթողիկոսը: Ես ողջունեցի նրանց, գո-
հանալով, ահա նրանք գրուցում են հաշտ ու խաղաղ: Փառք
տիրոջը: Մելիք Ավան-Եզան իշխանը հարցրեց, թե Ազգանից

Թեմի վանքերում քանի՞ վանական կան: Կաթողիկոսը թիշինշ մտածեց ու ասաց ինքնավաստան:

— Բոլորն ի միասին շորս հարշուր միարան են, տեր իշխան: Գանձասարում՝ երեսուն, Խուլթավանքում՝ քսան, Ամարասում՝ քառասունչորս, Գիս սրբարանում՝ երեսուն, Շամախում՝ քսանհինգ, Պարտավում... Միով բանիվ շորս հարշուր:

Մելիք-Ավան իշխանը ձեռքի ձկան պատառը կուլ տվեց, վրան մի գավ զինի խմեց ու թավ բեզերը բռունցքներով սրբելով ասաց.

— Կեղծում ես, Տեր-Ներսես: Թարքնում ես, խարում ես, իրականը չես ասում: Մի ցանիր որո՞մ մարուր ցորենի վրա: Կաթողիկոսը ցնցվեց, սկսեց շարզել մատները:

— Ե՛ս, ե՛ս...

— Գո՛ւ,— անզիշում շարունակեց գերագահը:— Մեր իշխանապետության սահմաններում դու ձրի լափող, անբան, անառակ ութ հազար յոթ հարյուր վաթսուն վանական ունես: Գո՛ւ...

— Մեղա՛ եկ, իշխա՛ն,— ժղրտաց կաթողիկոսը:— Մեղա եկ առաջի աստծո և մարդկան:

— Քո միարանները գող են,— թեքվելով դեպի նա շեշտեց գերագահ իշխանը:— Քո քահանաները անկիրթ անասուն են...

Կաթողիկոսը մորուրով ծանրացած ծնոտը շեշտակի բարձրացրեց, կարծես հարված ստացավ տակից:

— Մեղա՛ եկ, մեղա՛ եկ...

Գերագահը ոտքի կանգնեց, ձկնոտ ձեռքերը քսեց վերարկուի փեշերին:

— Կտիր Սողոմոնի պատգամը: Զի թե թշնամին ազաշիցե գրեզ, մի հավատար նմա, զի յոթ շարիք կան ի սիրտս նորա: Սրանից բխած հրամանս է՝ Աղվանից հայոց կաթողիկոսության վանական միարաններից հազար հինգ հարյուր զինվոր տալ իմ զորքին: Զենք կտամ ինքս: Թուրքի բանակները մեր Գանձակ քաղաքն են ավերում, իսկ քո մարդիկ, Տեր Ներսես, իրենց փորներն են ուռցնում, աղբահորերը պարարտացնում: Աստված մի՛ արասցե, թե զանց տունես հրամանս, կրակի վրա կխորտվեմ շհնազանդվողներին: Ես դաժան եմ, այո, բայց ոչ այնքան, որ կամենամ ձեռքերս թաթախել քո արյան մեջ:

կամ կատարիւր հրամանս, կամ կարգալույծ կլինես իմ ձեռքով:

Այդպես, այդպես, մտովի ես ոգևորեցի իշխանին: Այդպե՛ս: Մի օր էլ ինքդ քեզ թագաւոր հռչակիր Հայոց աշխարհի վրա, ինքս կպատրաստեմ զահ ու թագ, նաև...

Մելիք-Ավան-իշխանը կանգնեց դուրս գալու:

— Տաս օր ժամանակ, տեր ներսես հովվապետ: Հաղար հինգ հարյուր վանական կրեբես, կտաս ինձ իբրև զինվոր:

Սո շնկատեցի, թե ինչպես նա դուրս եկավ լարված սրահից: Շշմել էի այդ սքանչելի երևույթը տեսնելով: Կաթողիկոսը բանեց զուխն ու կերկեր գոչեց.

— Տե՛ր, դու այրիք քեզ կործանող իշխանի սիրտը: Տե՛ր...

Իսրայել արեղան ծունկի եկավ նրա առաջ:

— Խո՛ւզ եղիր մեզ կողոպտել կամեցողի պահանջներին, կաթողիկոս մեր: Մի՛ անսա նրա կործանիչ հրամանին: Մի՛...

Բարկությունից Իսրայելը նույնիսկ հեկեկաց: Գա ավելի շուտ գարի տեսած ձիու քոքոց էր: Սկսեց համբուրել սրբապատկերները, նաև իր պապի եղբոր ձեռքերը:

— Հրամայիր հնչեցնեն երկնառաք բողոքի զանգեր, մեր հայր, մեր հովիվ: Եկեղեցիներում թող տիվ ու գիշեր ցասման աղաղակ դղրդաւ: Հավաքիր քո հոգու արիւթյունը և դեմ կանգնիր եկեղեցու թշնամուն: Ե՛լ, շղթաներով կապտիր քեզ, քոկոտն շրջիր գլուզ ու քաղաք, աստծու բարկությամբ լցրու հավատացյալների սրտերը, թող չսեն ամբարիշտին: Մարդ առաքիր Հոռմի պապի մոտ, թող օգնության հասնի քեզ, որ ետ մղես շար իշխանի գրոհը, որ համարձակվում է կործանել աստծու տան հիմունքները...

Զորս հինգ զառամած եպիսկոպոսներ վայնասուն բարձրացրին իրենց խուլոտ, ժանգոտ, թոքաբորբ ձայներով: Նրանք սկսեցին անիծել զերազահ իշխանին, բուռնցքներ թափահարել: Մի քանիսը պահանջեցին քարահար անելով սպանել Մելիք-Ավան իշխանին, մեկը նույնիսկ ծառս եղավ խելագար.

— Գնանք թուրքի սուլթանի ոտքը, եղբայրնե՛ր: Գանձակի փաշայի մոտ զնանք:

Գուռը շրխկոցով բացվեց: Ներս թափվեցին երեւի մի երկու հարյուր վանական: Բոլորը խենթացան, վերցրին խաշվառ, պղնձե անոթ, լոթուներ, ջահեր ու հոսեցին դուրս:

— Մահ անաստված իշխանին, մահ...

Այս ազգավամբոխը հազիվ էր քայլ արել դեպի վանքի պարիսպը, երբ սոսկումով, ահարեկ կանգ առավ: Նրանց գեմ ելավ մերկացրած սուրը ձեռքին միանձնուհի Գոհարը: Ըս ինձ շատապ գցեցի գերագահ իշխանի մոտ, որ պարսպի տակ, բավականին հեռու կանգնել էր, ձեռքերը կրծքին ծալած:

— Զգիչես, տեր իշխան, — ասացի հեալով: — Եթե շենթարկեն հրամանիդ, սուրդ մերկացրու: Գավաճանների որչ ենք ընկել:

Ինքս ինձնից գոհ մնացի: Վերջապես մի բանի պետք եկա: Գոհար միանձնուհին հզոր գոչեց.

— Ապստամբ եք, ավերակի բովեճներ: Դու կ'ս, Իսրայել արեղա, որ իմ վստահությունն ես վայելել: Զլանում եք, հա՛, կատարել հայրենիքի կամբը: Հիմա պատասխան կտաք ձեր գլուխներով: Հիմա՛...

Կատարվեց մի այնպիսի բան, որ հետագայում հիշելուց անգամ մազերս փշաքաղվում էին: Ինչ որ տեղից հայտնվեց Մուռ Ավագը, փայտե կոթունով խաչը ճոճեց վանականների վրա:

— Գողարեցրե՛ք ձեր վայնասունը, անառակ հոգիներ: Գավաճանի փշե պսակ մի՛ հազցրեք ինքնեդ ձեր գլուխներին: Հնազանդվեցեք ամենակարող իշխանի հրամանին:

Նա շրջվեց ետ, մոտեցավ Մելիք-Ավան-Ծղան իշխանին, խաչը գցեց նրա ոտքերի տակ:

— Ահա ես հնազանդվում եմ հրամանիդ, տե՛ր գերագահ իշխան: Կամովին զինվոր եմ դառնում հայոց ուխտին: Ընդունիր:

Ըս ցնցված էի, ինչպե՛ս այդ մարդը հոգեփոխվեց: Ըս նրա մեջ տեսա վիթխարի ուժ, արթմնություն զրգիռ:

— Դե՛, — գոչեց իշխանը, — պատասխանեցեք այս հովվին, ժողովրդին:

Կաթողիկոսը ձեռքերը բարձրացրեց.

— Հնազա՛նդ եմ...

Իշխանը գետնից բարձրացրեց խաչը, Գոհարից վերցրեց սուրը:

— Ներող եղիր, Քրիստոսի քույր: Այս մարդիկ մոլորված են, ահա ուղիդ ճամփի կանգնեցին: Ամեն ինչ հարթվեց: —

Գարծավ կաթողիկոսին:— Պատրաստի կերակուրի վրա ես եկել, Տեր ներսես: Իմացիր, մի երկրում միայն մեկ տեր պետք է լինի ու մի աստված: Մեկ տեր: Արյուն անել շեմ ուզում: Հոգնել եմ արյուն թափելուց, թեկուզ թշնամու: Պահանջս է՝ անծպտուն կատարել հայոց մեծ ժողովրդի հրամանը:

Տաս օր հետո կաթողիկոսը Մելիք-Ավան-Եզան իշխանին ներկայացրեց հազար հինգ հարյուր վանական, ինչպես հրամայված էր: Գերագահը նրանց հանձնեց Սուռ Ավագին, նրան հարյուրապետի աստիճան շնորհելով: Հաշտվեց ներսես կաթողիկոսի հետ:

Իրար հետևից եկան Սիսականի, Գեղարքունիքի զորախմբերը՝ Զագեձորի Մելիք-Օհան իշխանի գլխավորությամբ: Գերագահը որոշեց զորք չկանչել Արարատյան նահանգից ու նախիջևանից: Նրանք հսկում են պետության արևելքը:

* * *

Այս ես եմ՝ վաճառական-խոջա Աբրահամ, Նոյի հիմնած Երևան քաղաքի սերմ: Իմ գործակից մարդիկ, նույնիսկ էջմիածնի վեհափառ կաթողիկոսը, որ զուսպ մարդ է, ինձ ուղղակի Աբրահամ Երևանցի են կոչում, և դա ինձ, իհարկե, շոյում է: Այդպես են ինձ անվանում նաև Հայոց Արևելից Կողմանք Միջնարցախում, որ արդեն երեք հարյուր տարի է, մեր պետական մարմնի միջուկն է:

Գերագահ իշխանն ինձ հրավիրեց իր զորակայանը և խընդրեց միշտ լինեմ իր հետ: Ես դա գրեթե անտարբեր ընդունեցի: Ինչ ուզում է թող կատարվի հետս: Եթե մեկը հիմա ինձ հարցնի իմ մասին, ապա կասեմ՝ չգիտեմ թե ինչ եմ ես և ինչ պիտի լինեմ: Ես ինձ թողել եմ բախտի քմահաճույքին:

Հեռներից իջել ու մոտենում ենք Հայոց հյուսիսի մեծ քաղաք Գանձակին: Այդ դաշտատեղ քաղաքում միայն հայեր են: Եղվարդի դաշնագրով նաղիր շահը Գանձակից և տարել է պարսիկ իշխանագործներին: Գնում ենք պատերազմելու Իմ կողքից, ձիու վրա ընթանում է գերագահ իշխանի որդի Եսայի բեկը: Սուլում է ջահելավարի, երբեմն ձին չափ զցում դեպի Սուռ Ավագի զորախումբը, ինչ-որ առնում-տալիս նրա հետ: Երբեմն հրացանը դեմ է անում երկնքում իր համար

ճախր անող շահեն բազեի, բայց չի կրակում: Թուխ տղա է, գրեթե պատանի, խոսքն ու զրույցը այնքան գրավիչ, որ թեկուզ մի ամբողջ օր լսեմ, չեմ ձանձրանա:

Մեր առաջապահ զորամասի հետ է նաև Գեղարքունիքի իշխան Մելիք-Մելիքջանի որդի Մանուշար բեկը՝ երեք հարյուրակ հեծյալներով: Մանուշար բեկը մի շքեղ վրան էր բերել Մելիք-Ավան-Սգան իշխանին նվեր: Գերագահը առաջ էլ այդ վրանի մեջ էր գիշերում:

Մի երեկո, աղոթքից հետո, գերագահը ինձ հանձնարարեց թուզթ ու մեկան զնել առաջս: Ես փետրե գրիչը թաթախեցի մեկանի մեջ, վիզս թեքեցի ձախ ուսիս, որ ճրագի լույսից զլսիս ստվեր շքնկնի թղթին ու գրեցի նրա թելագրածը:

«Ի փոքր ծառայեց շատ-շատ ողջույն քեզ, աստվածընտիր կայսրուհի, մեծ ու փառավոր Աննա Իվանովնա: Ահա եկել եմ քո ու մեր զորեղ թշնամի թուրք սուլթանի զորքերին վտարելու մեր Գանձակ քաղաքից: Կարդացի քո «Ուրազը»: Մեր բոլոր իշխանները, մելիքները, հոգևոր առաջնորդները, մեր զորքերն ու ամբողջ ժողովուրդը մեծ սիրով ու ցնձալի տոներով ընկալեցին քո և քո նախնի Պետրոս Մեծ կայսեր ողջույնն ու խրախուսող խոսքը, բարի թագուհի Ռուսաց: Ես հայտնում եմ, որ մեր Սղնախն ու Մեծ Արցախը, Սյունիքը, Արարատյան աշխարհն ու Նախիչևանի նահանգը աստծու ողորմությամբ ի մի են իբրև Հայոց կուռ և միաձույլ իշխանապետություն, ի միասին երկու հարյուր հազար ծուխ ենք: Մեր բոլոր մեծերը միաբան են, Քրիստոսին հնազանդ զավակների նման բոլորը լսում են մեր խոսքը: Պարսից շահը ձեռք է պարզել մեզ: Ընդունել ենք և դաշնակից ենք նրան: Իմացած եղիր, թագուհի մեծ, որ մեր Հայոց երկիրը ոչ ոքի հարկ չի տալիս այս է հինգ հարյուր տարի և այսօր: Մեր երկիրը պինդ է, շատ բերդեր ունենք, շատ զորք կա մեր ձեռքի տակ: Ես քեզ ասում եմ, կայսրընտիր Աննա, դուստր Իվանի, որ մենք՝ հայերս կարող ենք վաթսուն հազար մարդ զնել զենքի տակ իբրև զորք: Մեր երկրում շատ բամբակ, մետաքս, կաշի ու բուրդ կա: Մենք շատ արժիճ ու պղինձ ենք հանում մեր հողի միջից: Շատ պղնձի էլքեր ու բովեր ունենք Սյունիքի Կապանում, Գարգմանի Քարհատում, Լոս-

վա Պզնծատանը, մեր Նախիջևանի Երնջակ գավառում ու էլի, էլի տեղեր: Մենք մեր ձուլական բովերում սկսել ենք հրացան ու թնդանոթ սարքել: Այնպիսի հանքեր ունենք, որ երբ ապառք ձուլում ենք, կեսը պղինձ է դառնում: Մեր Արևելյան Հայոց երկրի կեսը ծածկված է անտառներով: Մենք ոչ որից ահ շունենք: Այսօրվա մեր հոգաբ մեր Գանձակ քաղաքը թուրքից ազատելն է: Մենք հույս ունենք նաև քեզ վրա, մեծ թագուհի: Լսեցինք, որ գալիս ես դեպի Շամասի երկիրն ու Բաքու ծովաքաղաքը: Բարի լինի: Ես մարդ ունեմ Հաշտարխան քաղաքում, դա քու ծառա գնդապետ թաղա Ղուզանենցն է, նրանից իմացիր մեր մասին: Մենք քեզ վրա շատ հույս ունենք, հզոր իմփռատրիցա: Եթե դու բարի լինես ու հենց հիմա մեզ երեք-չորս հազար զորք տաս, որ շատ չէ, մենք Օսմանլիին կբռնենք մեր Կարսից ու Կարինից անգամ: Ոչ թե տկար ենք ու դրա համար ենք մենք քեզանից զորք ուզում, թագուհի մեծ, այլ ուզում ենք նրա համար, որ մեր ժողովուրդը հավատա քեզ՝ Հյուսիսի տիրակալիդ և մեծով ու փոքրով պինդ կանգնի օսմանլիի դեմ: Մեր տեր թագուհի, ես երեսս ի վար բնկնում եմ քո առաջը ու Հիսուս-Քրիստոսի սիրույն աղաչում՝ շուտ եկ այս մեր երկիրը կամ զորք ուղարկիր:

Շա գրեցի Մելիք Ավան իշխանի այս վերջին ասածը ևս ու նայեցի նրան: Նրա հզոր երեսին որևէ խորհուրդ չկար և կարծես այդ ամենը նա հենց այնպես, առանց որոշակիության թելադրեց ինձ: Ինքն իր ձեռքով մոխրի թիթա թափեց թղթի վրա, որ մեկանը ցամաքի, ասաց նույնպես առանց հուզմունքի:

— Ահա հենց այսպես մեր բախտի վրա աստված մոխիր թափեց, երբ Ռուսիո թագավոր Պետրոս Մեծը իր զորքերով հեռացավ Գերբենդից, քսան տարի առաջ:

Նա իր այդ գիրը սուրհանդակով ուղարկեց Ռուսաստան: Սա անելուց հետո բավականին երկար ժամանակ մեն-մենակ մնաց: Գիտեի, որ ամփոփվել է ինքն իր հետ ու գինի է խմում՝ միայն սերկևիլի կորիզ նախուտեստ անելով:

Մուռ Ավագը ամբողջովին տարված է վանականներից կազմված իր զորախմբով: Նրանք հիմա զինվորի հագուստով են, զենք ունեն: Նույնիսկ երթի ժամանակ են վարժվում զենքին:

Մի հանգրվանում Մուռ Ավագը եկավ մոտս:

— Վանքից բերած էս իմ զինվորները շատ յամանն են, հա՛, խոշապարուն:

— Ի՞նչ է, զժգո՞հ են, — հարցրի ես:

— Չէ՛, — ուժգին փոշտաց Մուռ Ավագը: — Ուրախ են, որ հեռացել են վանքից: Ասում են հիմա որ մենք մարդ դարձանք: Ասում են կոպակվենք: Ուզում են կնիկ ունենալ... Որ կնիկ արմատ են տեսնում, քթները հոտի են անում, որձ էշի պես զոռւմ: Ասում են գնանք թուրքին քշենք Գանձակից, որ բաժարմատի մի կուշտ հոտ առնենք:

Ես ևս ձիծաղեցի: Դե, ի՞նչ կա որ, թող այդպես լինի:

Գնում ենք մեծավ փառոք և թափորական պատրաստությամբ: Անցանք Գանձակ գետի վերևներով: Դեռ Քարհաս բերդավանին չհասած, զերագահը սպարապետ Մելիք Աստվածապովին հրամայեց մտնել Չարեքա անապատը: Թե ինչո՞ւ չիմացա: Սպարապետը խնդրեց, որ ես էլ հետը գնամ: Գնացի: Բայց ինչո՞ւ ենք գնում, չհարցրի: Մենք մեր ձիերի գլուխները շրջեցինք գեպի վերին լեռները: Մի քիչ հետո տեղ կհասնենք ու կիմանամ նպատակը:

Երևաց Չարեք ամրոցը, մոտը Չարեքա վանքը՝ Մոավ լեռան մի ահեղ ձորանջուղի մեջ: Սպարապետը ուղղվեց ոչ թե բերդի կողմը, այլ՝ վանքի: Կեսօրվա արևը խանձել էր նրա գմբեթի խաչը: Վերևում արծվի պես թառել էր Տրդատ Մեծի օրերին շինած բերդը:

Մելիք-Աստվածապովը, նրա երկու թիկնապահները և ես, նրա իսկ հրամանով, պահեցինք մեր ձիերը: Մոտիկ թզնու թփերը շարժվեցին: Ես նույնիսկ ահ զզացի՝ ա՞րջ է:

Խիստ բրդոտ մեկը դուրս եկավ կլորիկ պտուղներով ճառագած թզնու թփի միջից:

— Բարով տեսա, տեր սպարապետ: Ես հենց ուզում էի գեպի ձեզ գալ: Դերբենդից տաս օր առաջ ես եկա:

Նրա ձայնն արշային էր: Այժմ որթի բաճկոնակով էր,

մաքենի գդակը մինչև ականջները խրած: Միշին հասակի էր, սև մորուքով, թփածև հոնքերով: Ինձ ու սպարապետի երկու թիկնապահներին բանի տեղ շղթեց:

— Թուաները հեռացան Գերբենդից:

— Ի՞նչ, — ականա թռավ Մելիք-Աստվածապովի բերանից: — Չո՞րքը:

— Այո, զորքը: Կայսրուհու հրամանն էր: Երևում է ահ ունի նազիրից:

Այո, նրա ձայնը ոչ այնքան մարդու էր, որքան արջի: Այդ բրդոտից նաև գետի հոտ էր գալիս:

Թփից դուրս եկավ մի գեռատի, հազիվ տասնհինգ-տասներովեց տարեկան աղջիկ: Բրդոտը դարձավ ինձ.

— Ես քեզ տեսել եմ Աստրախանում, խոշա Աբրահամ Երևանցի: Ես Քուրի Արզումանն եմ: Սա էլ իմ աղջիկն է՝ Կամար Սուլթան, կրակի կտոր:

Աղջիկը երկարաճիտք կոշիկներ ուներ, կանաչ կապա: Ուղղակի քարայծ էր՝ խիտ մազերով: Նրա աչքերում այնպիսի կրակ էր վառվում, որ եթե դիպչի այս շոր խոտերին, կրոցավառի: Այտին սև խալ ուներ և երբ ծպտում էր, խալը շարժվում էր, թուխ մեղու է, հիմա կխայթի: Նա անփուլթ նայեց ինձ ու ավելի անփուլթ երեսին խաշ հանեց, այսինքն՝ շարք խափան: Ես վերավորվեցի, արեղա՞ եմ, ի՞նչ է, որ մեջս միայն շոր բան է տեսնում: Իսկ սպարապետի առջև հեզ խոնարհվեց:

— Քո գալով մեր ձորը փառավորվեց, տեր մելիք:

Մելիք Աստվածապովն իջավ ձիուց, մենք՝ ևս: Եվ հենց այդ պահին ես նկատեցի, որ բրդոտը Աստվածապով իշխանի զորքի հարյուրապետ Քուրի Արզումանն է: Ա՛խ, այդպե՛ս, քեզ նման անտաշ ես ստեղծել աղջկադ: Մելիքը ասաց.

— Վերջը բվեճի պես թառա՞ծ պիտի մնաս այս ձորում, Քուրի Արզուման: Գոնե աղջկադ խնայիր, կվայրենանա:

— Հարկ լինի, էլի հետդ կլինեմ, տեր մելիք: Գու քո փորացավն ասա: Հնազանդ եմ:

— Աղջիկդ, տեսնում եմ, հասել-բուսել է: Երևի շուտով մարդու տանք: Հույս՝ Պետերբուրգի ճանապարհը շես մոռացել...

Նստեցին քարերի: Ես՝ ևս: Կամար Սուլթանը ճյուղասա-

լակի վրա, որ հյուսված էր ուռնու բարունակներից, հինգ-
վեց խաշած կարմրախաշո դրեց մեր առաջ:

— Սրանք ոչ թե հայրս, այլ ինքս իմ ձեռքով եմ բռնել
գետից, անուշ արեք:

Մի շարուկ ձուկ էլ, որ եփած չէր, դրեց սպարապետի
առաջ:

— էս էլ մեծ տիկնոջ համար, տեր մելիք: Կտանե՞ս:

Սպարապետը շոյեց նրա խիտ մազերը:

— Իսկ դու ոտքե՞ր շունես, Կամար Սոլթան: Ինքդ տար:
Միևնույն է, դու պիտի գաս մեր տուն, հորդ տեղ եմ ուղար-
կում:

Սո քիչ մնաց նախատեմ Կամար Սոլթանին: Ազոավի ճուտ,
այդ ի՞նչ լեզվով ես խոսում քո տիրոջ հետ: Սպարապետը
Քուրի Արզումանին մեկնեց անջրանցիկ պայուսակում պահած
այն թուղթը, որ մի քանի օր առաջ գերագահի թելադրան-
քով գրել էի ես Ռուսաց կայսրուհուն: «Հասցե թուղթս Պետեր-
բուրգ, ի ձեռն ինքնակալ կայսրուհի Աննա Իվանովնայի: Ան-
բացիկ հասցնողին աստված ողորմի»:

— Գերագահի հրամանն է, որ սա դու հանձնես Սանկ
Պետերբուրգ:

Քուրի Արզումանը ժայռի ճեղքից հանեց իր ձին:

— Գնացի:

Կամար Սոլթանը սատանի պես թռավ հոր ձիու թարթին,
կպավ նրան: Հայրն ասաց, թե աղջկան կթողնի Գանձակում,
ինքը կգնա: Մենք երկար նայեցինք հեռացող ձիավորի ետե-
վից: Սո կգա՞, Եթե՞ այո, ապա ի՞նչ կրերի մեղ, էլ ի՞ միայն
հուսադրող թուղթ:

Մուլը վրա հասավ:

* * *

Սերասկեր Արիֆ Ահմեդ փաշան ծայրը փայլող դաշույնը
խրեց մերկ աղջկա ծծի տակ: Արյունը սլաքով խփեց: Փա-
շան բեղերով ցանկված բերանի խոռուչը դեմ արեց արյան
շատրվանին, խմեց, ինչպես ցայտազրյուրից: Երկար խմեց:
Մոնչաց.

— Նո՛րը բերեք:

Երկու ասկյար աղջկա թպրտացող մարմինը քարշ տվին քարի պաշտգամբ, գցեցին ցածում ծանծաղած գետը: Զուրբ շկարմրեց: Գիակի մեջ այլևս արյուն չէր մնացել:

Այս անգամ էլ, ինչպես անցած յոթ օրերին Գանձակ քաղաքի վրա փշաքաղվեց մայրամուտի կարմրած արևը: Հայերի բուրբ տներում թուրք ասկյարներ էին շնթուկած: Մագում-ծնունդով հայի Գանձակը թեթև ինչ հարթ տեղ էր, մեջը մի ոչ ջրաշատ գետ, որ այսօրեղ զնում, վախով մտնում էր Կուր գետի ծոցը: Այս մի օրն էլ բացվեց անգույն ու թաց: Կուտակ պարիսպների մեջ նեղվող քաղաքը դղրդում էր: Տները ճշում էին, շները ոռնում: Կարմիր ապարոշներ գլուխներին երկու մուկդին տնկվել էին մի բարձր տան կտուրի նամազ-աղոթք էին անում:

— Ազրլ այլա՛հ... Սանջակ ի շերիֆ¹:

Լույսը բացվելու հետ ասկյարները մուկդին ներշնչանքով շարունակեցին ավերել հայերի տները, կողոպտել, սպանել, լափել: Օղբ ճեղքվում էր այստեղ-այնտեղ բռնաբարվող աղջիկների, հղի հարսների, մորթվող մանուկների աղաղակներից: Նրանց բարձրակական ողբից մորմոքվում և ճմլվում էին լսող-տեսնողների սրտերն ու աղիքները: Արյունը ոթում էր պատերին, դռներին, սպանող թուրքերի մուկթներին, լցվում օրօրոցները: Ասկյարները մանր երեխաներ էին հավաքում, բերում սերասկեր Արիֆ Ահմեդ փաշային նվեր: Ղազին բռնում էր մի փոքրիկի, նրա գլուխը իջեցնում խմորի խոշոր տաշտի վրա, դանակով կտրում նուրբ կոկորդը: Արյունը լրցվում էր տաշտը: Արիֆ Ահմեդ փաշան տկլոր նստել էր տաշտում, տաք արյան մեջ, արյունը փաթաթվում էր նրա ուռած տիկ մարմնին:

— Ուխա՛յ, — հրճվում էր փաշան: — Կարծես թե ոսկորներիս ցավը անցնում է:

Ղազին մի յոթ-ութ տարեկան աղջնակի վրայից պոկեց շորը, որ մորթի, բայց նրան խոթեց ոտքերի արանքը ու սկսեց բռնաբարել... Աղջնակի բերանից արյուն ժայթքեց, ընկավ անշնչացած:

¹ Մարգարեի կանաչ դրոշակով պատերազմի կոչ:

Միաձնուհու սևեր հազած Գոհար իշխանուհին Գանձակ քաղաքին մտտիկ Հովհաննես Մկրտչի վանքի մեծ տաճարում, սառը սալաքարերին կանգնած հրեք-շորս տղամարդու հետ զաշույնով կարտում էր սպիտակ եզրերով սև ու թանձր թաղիքն կապոցների պարանները: Լավ ճկացող սրեր, խնամքով փաթաթած հրացաններ, քսայուղից փայլփուղ ատրճառակներ էր հանում իր ձեռքով, բաժանում քաղաքից մի կերպ փախածներին:

— Գիմադիր եղեք ձեզ սպանողներին, մարդիկ: Սուրբ տիրամայրն օգնական ձեզ: Արիացեք, մի թողեք, որ մեր ժողովրդի վրա իշնի մեզ մատախուզ և խավար անթափանցելի: Ելե՛ք...

Մթության քողով ծածկված դուրս եկանք Մկրտիչ Հովհաննեսի վանքից ու իսկույն մտեցանք քաղաքին:

Կռիվ է: Մենք գրոհում ենք արդեն հրեք օր ու գիշեր:

Ես՝ Արրահամ Երևանցիս, Գանձակ քաղաքի այս ազետին վկա դժբախտս, գիշերային կռվի խառնակ մի պահի ինձ գտա Քուրի Արզումանի խմբի մեջ: Նրա հետ էր նաև իր աղշիկ Կամար Սուլթանը:

Կռվում էին քաղաքի Երևանյան կոչվող դարպասների առաջ: Երևում էր, որ դարպասը պահակող թուրքերը քիչ են, սակավազոր: Փաշայի զորքը զբաղված էր քաղաքը կողոպտելով: Ամեն մեկն աշխատում էր որքան կարելի է շատ բան դավթել, շատ գերիներ ունենալ:

Անսալասելի հրեաց Գոհար իշխանուհին՝ հրկու, թե հրեք հարյուր շինական մարդկանցով, որ լեռնային գյուղերից էին եկել նրա կոչով: Հետիտն էր, իր գինական զգեստով: Տեսնելով Քուրի Արզումանին՝ դարձյալ գեղջուկ աշխարհազորով, ասաց՝ միացիր ինձ:

— Ինչ գնով էլ լինի, պետք է մտնենք քաղաք:

Թե ինչ միջոց ու հնարք գործադրեցին նա ու Քուրի Արզումանը, չկարողացա իմանալ: Շատ շանցած դարպասը կործանվեց ու մենք ներխուժեցինք քաղաք:

Քաղաքի մեջ ենք: Քուրի Արզումանը շինական աշխարհազորով ու իրեն միացած մի խումբ քաղաքացիներով ճեղքեց կողոպուտով ծանրացած թուրքերի մի խառնամբոխ: Խմբերի բաժանվելով, մենք ցրվեցինք այս ու այն կողմ՝ հայեր փրկելու: Քոհուրոհի մեջ, Գոհար միանձնուհու հետ, ես ու էլի վեց չոթի զանձակեցի մտանք բավականին ընդարձակ մի տուն: Մի սենակում շորս ասկյար, մինչև գոտիները մերկ, ճարպոտ ու մազմզոտ մարմիններով թրթռում էին քրքջալով, նրանք հազած էին թեթև, լայն փոխաններ: Ետևո մերկ աղչկա հերթով զցում էին իրար խտիտ: Միանձնուհին հանեց զույգ ատրճանակները:

— Մարզակերեն՝ր...

Քուրքերից երկուսը ընկան: Մյուս երկուսը սարսափով ծունկի եկան, ձեռքները տնկեցին: Սակայն նրանք ես ընկան հենց ճակատներին մեխած գնդակներից: Մեկին խփողը Կամար Սուլթանն էր: Ասկյարների շորերը մենք հազցրինք աղչիկներին, նրանց զենք տվինք ու դուրս եկանք: Կամար Սուլթանը ցնծում էր: Ախր առաջին անգամ թշնամի սպանեց: Ահա նա զինվոր է, զենք ունի:

Մեր զինված խմբերը ժամ առ ժամ ավելանում էին: Քաղաքի Արարատյան անունով թաղամասը արդեն մեր ձեռքին էր: Քուրի Արզումանը Գոհար միանձնուհուն ասաց պետք է ներսից կործանենք քաղաքի մյուս երկու դարպասները: Ուր որ է, մեր հիմնական զորքը կերևա պարիսպների տակ:

— Մտածիր ժողովրդին փրկել, — մտալլ ասաց Գոհարը: — Քուրքը ժողովրդին շարդում է:

Անցանք մի նեղ փողոց: Մի թուրք ասկյար մի աղջկա բուրբուխով մերկացրել, նրան զեմ էր արել պատին ու քրքրում էր գազանավարի: Մինչև մենք կհասնեինք, աղջիկը պատի մեջ խրած երկաթե բիհրը հանեց ու դա խրեց թուրքի բաց փորը: Այդ բիհրից, գիտեմ, շուն են կապում: Աղջիկն ինչպե՞ս կարողացավ դա հանել պատից: Երևի աստծու մատը խառն էր: Ես սկսեցի ավելի խոր հավատալ աստվածային բարությունը: Իշխանուհի Գոհարը ոտքը դրեց գետնին թավալված թուրքի բաց փորին, շոյեց աղջկան:

— Կեցցե՛ս, աղջիկա: Միայն այդպե՛ս:

Նա պլոկեց թուրքի զգեստը, դա հագցրեց ազգական, մի կողմ ընկած թուրքի հրացանը տվեց նրան:

— Միայն այդպես՝ կովելով, սպանելով: Հետևիք մեզ:

Մենք քայլ առ քայլ խորանում էինք թաղամասերի մեջ: Խառնաշփոթ էր և ես կորցրի Գոհար միանձնուհուն: Զիմացա, թե ինչպես եղավ: Կամար Սուլթանը ևս կորցրել էր հորը: Սակայն շփոթվեց բնավ ու ասածու անունը տալով՝ հետո բարձրացավ մի տափակ կտուր: Փորսող մտանցանք երգիկի ցածրիկ թմբին, որպեսզի հրդեհների լույսի տակ մեզ նկատող չլինի: Օդայից եփվող փլավի գոլորշի էր ելնում: Նայեցինք ցած: Նայեցինք ու ցնցվեցինք: Իրոք, ետառտ կասկարանքի վրա փլավ էր եփվում: Մի թուրք զազի պպզել էր նրա մոտ ու փլավքամիչով խառնում էր յուղի մեջ ուրվող բրինձը: Մտառ աշտանակ էր գրած ու գրա լույսը սողողել էր սենյակը: Ղազիի ոտքերի տակ ընկած էր խոշտանգված մի ազգիկ՝ ոսկե ծամբրով ու մերկ: Կամար Սուլթանը ձեռքերը խողովակ արեց ու ձայնը կոշտացնելով՝ գոռաց:

— Գազարիք մարդու արյուն խմելուց, զազի՛: Ես խոսում եմ Մուհամեդ մարգարեի մոր բերանով: Գազարի՛ք...

Ղազին փոքր ինչ շփոթվեց, սակայն մորուքը տնկած քրքրջաջ:

— Դու ինձ բան մի՛ սովորեցրու, ալլահի հրեշտակ, էրմենի ցեղը գուրս է ալլահի հոտից և պիտի ոչնչանա:

— Իմ անեծքն ահեղ է ու քեզ կկործանի, զազի՛: Դու գազանի ցեղ ես:

— Ե՛ս, — ներքևից նորից քրքրաց զազին:

— Դու, որ մարդու արյուն ես խմում: Դու կխորտակվես գիցազար կռամուլության մեջ:

Ղազին հանկարծ ծառս եղավ տեղը ու սենյակում գազվբզելով գոչեց:

— Զի՛ներ, ջի՛ներ...

Խելահեղ պպզեց կաթսայի մոտ ու արյունոտ ձեռքերով սկսեց փլավը բուռ-բուռ լցնել բերանը: Յուզը մատներին հոսում, ծլլում էր թևքերը ետ քաշած ձեռքի արմունկից: Վերջին բուռ բրինձը խոթեց բերանը, լուղոտ սինին քաշեց զըլխին ու սկսեց լպստել: Կամար Սուլթանը նորից սպառնաց:

— Գու կստանաս ալլահի արդար պատիժը, զադի՛: Գու կսատկե՛ս:

Ղադին սկսեց ձեռքերով տափտփել հատակը, ինչ-որ խոսքեր բառաշելով: Երևի աղոթում էր: Նրա մոտ ընկած աղջիկը հանկարծ վեր թռավ տեղից, կրակի վրա եռացող պղինձը վերցրեց ու եաման շրի հետ հազցրեց զադիի լերկ գլխին: Ղադին գոռաց մորթվող խոզի պես ու երկար մարմնով տապալվեց գետնին...

Գաշտի վրա գիշերը նստել է սև ժանիքները ցցած, տափակ ու թանձր: Ինձ թվում է, թե ես ու ինձ հետ քաղաքից դուրս եկած Կամար Սուլթանը շենք կարողանալու ճեղքել խամարի այդ թանձր, անհատակ շերտը: Բայց ահա երկնքում պղնձե սինիի շափ մի շատ մեծ լուսին երևաց: Շուտով մենք նկատեցինք միմյանց մոտեցող զորքերի երկու կուտակ: Ովքե՞ր են, ովքե՞ր են: Իմ սիրտը բերանիս հասավ: Աղջկա հետ կպա մի քարի: Ձիու ծանր հոտ զգացի:

— Մելիք-Աստվածապով սպարապետի զորքը ահա մոտենում է: Տեսնո՞ւմ եք:

Սա ասաց ձիու վրա ծանր նստած մեկը և ես իսկույն ճանաչեցի նրան: Ախր դա գերագահ Մելիք-Ավան իշխանն է, մեր երկրի տերը: Շունչս տեղը եկավ և դաշույնս, որ հանել էի ինքս ինձ պաշտպանելու, գրի տեղը: Լուսնի կաթից գեղին պսպղացող գետի մյուս կողմին, լերկ բլուրի լանջով իջնում էր Ջրաբերդի ու Գյուլիստանի միացյալ զորքը: Երկու խմբերն իրար հանդիպեցին: Մեր ետևին, հազիվ մի երկու երեք նետրնկեց հեռու, երևում էին Գանձակ քաղաքի հրդեհները: Ես ու Կամար Սուլթանը եկել ենք այնտեղից: Գոհար միանձնուհին պարսպից թռկով մեզ իջացրեց բմբուլի պես:— Վագեցեք զորքին բնդառաջ: Ասացեք...

Քարից պոկվեցի ու բնկա գերագահի ձիու ոտքերը:

— Թուրքը Գանձակը մորթում է...

Ջորքը մի ակնթարթում կազմվեց, դասդասվեց՝ իրենց նախնավանդ կարգով: Սպարապետն իր կրտսեր եղբորը՝ Ադամ

բեկին հրամայեց լինել առաջնապահ: Ազամ բեկն ինձ ձի տվեց՝ արի հետս:

Մի մեծ, շատ մեծ ամպ եկավ ու կլանեց լուսինը: Գանձակ քաղաքի պարիսպներն ու ժնգժնգացող քարե ատամնաշարերը թաղվեցին խավարի մեջ: Գերագահը Ազամ բեկին հանձնեց նաև Վարանդայի Մելիք Հովսեփի զորախումբը: Կամար Սուլթանը, տեսնելով, որ իրեն ոչ ոք բանի տեղ չի դնում, բռնեց Ազամ բեկի ձիու ասպանդակը:

— Ինձ վերցրու հետդ:

Բեկը կարծես դրանից գոհ եղավ: Հարցրեց աղջկա հոր մասին՝ ո՞ւր է, ի՞նչ է անում: Կամար Սուլթանը լաց եղավ: Ախր շփաթի հոր վիճակը: Ազամ բեկը բռնեց նրա քիթը, սեղմեց:

— Լացդ կտրի՛ր, կաթնակեր: Մենք ե՞րբ ենք լաց եղել, որ հիմա լանք:

Աղջիկը ամուր կպավ նրա մեջքին:

— Շտապիր: Քաղաքում կոտորած է:

Ազամ բեկը նրան ես ձի տվեց:

* * *

Մեր առաջապահ զորախումբը մոտեցավ Հասկիկ գյուղին: Դա քաղաքին գրեթե կպած ուռուցք է: Միրանինների խիտ աչքու մեջ, որ հենց պարիսպների տակ էր, ճակատ-ճակատի գեմ առանք հիսուն-վաթսուն թուրք զինվորների: Սրանք մի-մի հայ աղջիկ ոտքերի տակ խեղդած հոշոտում էին: Մեր բախումը նրանց հետ ուժգին եղավ: Ասկյարները սպանվեցին գրեթե մի ակնթարթում: Ազամ բեկը ատրճանակի կոթունով շարդեց մի շավուշի ատամները:

— Դո՞ւ մերկացրիր այս աղջիկներին:

— Ե՛ս,— փորձեց անվեհեր երևալ թուրքը:— Դա ալլահի տված իմ իրավունքն է, հա՛յ: Մի՛ առ ինձնից իմ ավարը:

— Դո՞ւ պղծեցիր կույսերին:

Չավուշի բերանի խոռոչը լայն բացվեց, աչքերը շովեցին կատաղի: Կամար Սուլթանը իր գաշույնը գեմ արեց նրա փորին:

— Դո՞ւ...

— Բայց դու կինն ես, կինն ես,— գոռաց շափուշը:— Քոզ
ինձ աղամարդ սպանի, ո՛չ դու, կինն, ո՛չ դու:

Բուլոբու հազանք թուրքերի շորերը, մերը խոթեցինք թամ-
բախուրջինների մեջ: Ազամ բեկը քմծիծաղեց:

— Քուրքի շորը քեզ այլակերպեց: Կամար Սուլթան:

— Քոռանա՛մ,— փորձեց կծել աղջիկը:— Կարծես թուրքի
շորի մեջ դու Գևորգ Զորավարն ես զարձել:

— Երևում է, ես քեզ իզուր վերցրի հետս,— ձևանալով,
թե վիրավորվեց, ասաց Ազամ բեկը:

Գարպառ պահակող ասկյարները ներսում աղաղակում
էին: Պարզ է, նրանց վրա գրոհում են քաղաքի ներսից: Կա-
մար Սուլթանն ինձ ասաց, թե իր հայրն է մեզ համար ճա-
նապարհ բաց անում: Մեզ տեսնելով թուրքերը զարպասի
փոքր դուռը բաց արին: Կարծեցին թե թուրք ենք, եկել ենք
իրենց օգնություն: Մեր ձիավոր խումբը խուժեց ներս: Մի
ակնթարթ հետո թուրք դափուջիները թրատված ընկած էին:

Հայն բացված զարպասներով հայոց զորքը մտավ Գան-
ձակ: Լույսը բացվում էր: Մենք մի քանի ճյուղի բաժանվեցինք
ու արշավեցինք նեղ փողոցներով:

Այստեղ-այնտեղ քաղաքի հայերը՝ մեծ ու փոքր զիմադիր
աղաղակում էին: Բուլոբ քաղաքացիները, անգամ փոքր աղա-
ներն ու աղջիկները, հազել են ճերմակ պատանք: Ոմանք
պատանքի թիկունքների կարմիր ներկախաշեր էին դաշել,
փոքրերը փայտյա խաշեր էին կրում զլուխներից վեր պա-
հած: Քաղաքը դեմ էր կանգնած թուրքերի ամբոխին: Ոմանք
գոռում էին:

— Ո՛չ փրկեա մեզ: Ո՛չ...

Սպիտակ ուրվականների թափորներ էին դրանք, որ կար-
ծես բուլոբին հենց երեկ են թաղել պատանքով և այս առա-
վոտ են դուրս պրծել գերեզմաններից: Քահանաներն ու ժամ-
հարները իրենց փիղոնների ու շուրջանների վրա Քրիստոսի
խաչելություն պատատաներ էին կայքել:

— Նահատա՛կ սուրբ... Նահատա՛կ կենդանի:

Այս թոհուրոհի մեջ ես կորցրի Ազամ բեկին և ինձ գտա
մի յոթ-ութ հազար կանանց ու երեխաների ամբոխի մեջ:
Քիչ մնաց ոտնատակ ընկնեմ: Կանայք ու երեխաները քա-
րեր, փայտի կտորներ, աղյուսի բեկորներ էին շարտում թուր-

քերի կողմը: Ես բարձրացա մի ավերակի թմբի, առճանա-
կովս սկսեցի կրակել ու զոռալ:

— Ո՛չ նահատակ, ո՛չ...

Մեր ամբոխը խելագար ազազակով հոսեց թուրքերի վրա,
խառնվեց ասկյարներին: Գծոխք է: Ասկյարները կրագուս էն
հրացաններից, սրերը շողացնում: Կանանցից ոմանք ընկնում
էին, մյուսները թռչում ասկյարների երեսին, մեղքին: Ոմանց
հաշողվում էր խլել նրանց զենքը, մյուսները բուռնցքներով,
ատամներով կաշում էին նրանց:

Մեր աչ կողմից մի խումբ տղամարդիկ, նույնպես պա-
տանքված, հարձակվեցին թուրքերի վրա: Ես նրանց մեղ
նկատեցի Քուրի Արզումանի բարձր զուխը, ճանաչեցի նրա
ձայնը:

— Չա՛րկ: Չա՛ա՛արկ...

Չարմանալի ճարպիկ էին հատկապես փոքրիկ տղաները:
Ընկնողն ընկնում էր, ոտքի մնացածը կատվի պես կաշում
ասկյարի կոկորդին, մեկի վրա ութ-տասը տղա, թև աղջիկ,
տապալում ասկյարին, քաշքշում, կծում ձեռք, ախանջ, քիթ,
գանակ խրում նրանց կուրծքը, փորը...

Մեծ բազարի մոտից դուրս խուժեցին երևի հազար, գուցե
ավելի, մանր տղաներ ու աղջիկներ: Նրանք սպիտակ ազավ-
նիներ արձակեցին օդի մեջ:

Նկատեցի նաև գերագահին: Սուրը մերկացրած նա գրո-
հեց թուրքերի թիկունքից:

— Չա՛րկ: Չա՛ա՛արկ...

Ես ցնծացի: Նշանակում է մերոնք մյուս թաղերում ընկ-
նել են թուրքերի դիմադրութունը և հասել մեղ օդնության:
Այս բանում ավելի համոզվեցի, երբ տեսա նաև Զրարերդի ու
Գյուլիստանի գնդերը, որ համախումբ ու սրամերկ եկան գետի
կողմից:

Եթե քիչ առաջ մերոնք էին ազազակում, ապա այժմ թուր-
քերը սկսեցին վախասուն բարձրացնել: Ով գես զենք ունեւր,
ցած գցեց ու ձեռքերը տնկեց սարսափով:

— Քասի՛մ... Քասի՛մ:

Երկինքը ճեղքվում էր մարդկային ողբից:

1 Քասիմ — հանձնվում եմ:

Մի ձիավոր Կամար Սոլթանին պոկեց գետնից ու դրեց իր ձիու թամբին: Ես հազիվ նկատեցի, որ աղջկան բարձրացնողը Ադամ բեկն է: Նա ձին քշեց նեղ փողոցով: Ես ու Լուսին հիսուն ձիավոր հետևեցինք նրան:

Մի ընդարձակ շինություն առաջ մի խումբ թուրքեր իրաբանցման մեջ էին: Մեկը, որ շքեղ էր հագնված ու գդակին՝ կարկաշ, գոռում էր:— Զի՛ս: Զի՛ս... Արի՛Ֆ Ահմեդ փաշան էր: Նրան ձի մատուցեցին: Հսկա նժույզ էր: Մի ասկյար կղեց, փաշան ոտքը դրեց նրա մեջքին ու իրեն զցեց թամբի վրա: Ես նկատեցի, որ թամբի խեմքն ու կեղը արծաթից են, թամբատակի բմփուշը՝ ոսկեկար ծուպերով մետաքս: Զիու գլուխը պատած էր ներկած կաշվով: Իր գդակը ևս կաշվից էր, սուր ու բրդածև, զազաթին փետրավոր կարկաշ:

— Փախչո՞ւմ է,— գոռաց Ադամ բեկը:

Մենք մեր ձիերը լարեցինք փախչող փաշայի ու նրա խումբի ետևից: Փաշայի ձին կոխկրտեց փողոցում վազվզող երեխաների փնջերը: Նրանց աղիքները փաթաթվեցին ձիու սրմբակներին ու քարշ եկան, մինչև կտրվեցին: Մենք ձիերը լարեցինք ու հրացաններով սկսեցինք խփել փախչողներին: Փաշայի հետ ճողոպրողներից շատերը ընկան: Մի քանիսը ծովեցին աջ ու ձախ ու անհետացան: Փաշան ևս փորձեց թևավել, դուկակ մտնել, սակայն հենց այդ պահին Ադամ բեկը զալարաթոկ նետեց նրա շիներին:

— Կանգ առ, շո՛ւմ...

Փաշան փորձեց սրով կտրել շիները սեղմած թուրը, սակայն Ադամ բեկը հարվածով նրա ձեռքից զցեց սուրը և թուրը քաշելով նրան պոկեց ձիուց, ինքը թռավ նրա մեջքին:

— Խաղաղվի՛ր:

Մեր ետևից քարշ տալով փաշային, մենք գնացինք դեպի Հովհաննես Մկրտչի տաճարը: Այլևս կրակոցներ ու աղաղակ չէր լսվում: Երևի քաղաքում ոչ մի թուրք չէր մնացել: Ադամ բեկն իր այծենակաճը պոկեց իր վրայից ու զցեց Կամար Սոլթանի ուսերին:

— Կմբուես: Քամի է...

Ամեն տեղ գիականեր են՝ աղբյուրների մոտ, փողոցի մայթերին, հենց մեշտեղը, կտուրների, զոների շեմերին: Քաղաքի հայերը գիակաների միջից չուկում էին իրենց հարազատներին, պատանում, տանում եկեղեցի: Սպանված թուրքերին համբանք չկար:

Ազամ բեկն իր ետևից տանում էր իր ձիու թամբին շվանով կապած սերասկեր Արիֆ Ահմեդ փաշային: Սա ոստոստում էր ակամա, վիզը առաջ ձգում, որ թուկի օդակը շիտղղի: Ես տեսնում էի, որ նրա ծնոտը կափկափում է: Երբեմն ունում էր՝ լուսնի վրա հաշացող դամփոխ պես:

Մելիք-Ավան իշխանը զորապետների հետ էր: Մեզ տեսավ ու զարմանքից նույնիսկ ժպտաց:

— Օհո՛, Սերասկերին եք բերե՞լ: Ես էլ կարծեցի, թե հզել է բորենին:

Ինքն իր ձեռքով Արիֆ Ահմեդ փաշայի վզից հանեց թուկը:

— Ուշքի եկ, փաշա: Թակարդ ընկած գալլի պես ահից քամակդ բաց ես թողել, հոգն ես մուրտառում:

Ժողովուրդը գրմալով թափվեց մեր գլխին: Բուլորը կատաղությամբ էին նայում փաշային: Ես ափսոսացի փաշայի շահելությունը, երևի հազիվ երեսուն տարեկան լինեք, նաև գեղեցիկ էր: Գահազուխը նրան հարցրեց.

— Չէի՞ր մտածում, թո՛ւրք, որ արածներիդ համար աստծու դատաստանին կհասնես:

— Հզորի արարմունքը երբեք չի ենթարկվել ոչ մի դատաստանի, — լափլիփելով ասաց փաշան:

Գերագահը թեքվեց ղեպի նա:

— Ինչպիսի՞ մահ կնախընտրենիր, սերասկյար փաշա՞ քառատե՞լ, թե զուլխդ խոթել պատի հեղքն ու թուկով քաշելով պոկել: Հը՞:

Փաշան հռհռաց:

— Դուք ի՞նչ մարդ սպանող եք, հայե՞ր: Դա ձեր գործը չէ:

— Չեզնից կսովորենք, թուրք, — ասաց գերագահը: — Չեր հետևից կարմիր խնձոր շենք ուղարկել մենք, որ եկել եք մեր երկիրը...

— Մեր երգումն է բնաջինջ անել ձեզ, հայեր: Նաև ձեր քարեկամ սարը Մոսկովի թագուհուն կտոր-կտոր կանենք: մեծ կտորն ականջը թողնելով:

— Մեծ-մեծ ես բրդում, սերասկեր: Թուրքն իր ծոծրակն կտեսնի, կամեցածը՝ ոչ: Ի՛շ...

Նրա ակնարկով հավաքված ամբոխը քարեր վերցրեց: Արիֆ Ահմեդ փաշայի կողքին կանգնեցրին նաև մյուս բռնը-ված փաշաներին: Առաջին քարը մի ծեր կին զարկեց սերասկերի գլխին:

— Զավակս լափեցիր, գազա՛ն...

Քարերի տարափ տեղաց փաշաների վրա: Սրանք միայն մի ակնթարթ մնացին ոտքի: Ընկան իրար գլխի, ժածկվեցին քարակույտի տակ:

Գանձակը զավթած վերջին թուրքերը սատակեցին:

* * *

Երեք օրում մենք քաղաքացիների հետ քաղաքը մաքրեցինք գիականերից, արլան լճերից, որ լյարդացել ու գարշում էին:

Մի առավոտ ողջ ժողովուրդը հավաքվեց Հովհաննես Մկրտչի տաճարում և նրա շուրջը: Պատարագ են մատուցում մեր զոհերի, նաև օրհնանք՝ հաղթանակի պատվին: Աղամ բեկը բռնեց Կամար Սուլթանի ձեռքը:

— Գնանք գետում լողանանք:

— Բա պատարագը:

— Մեզ ի՛նչ... Թող իրենք ինչ ուզում են անեն: Օրը տաք է ու ես կարծես որդնոտել եմ: Գնանք լողանանք:

Ազգիկը խոնարհ գնաց նրա ետևից: Երևում էր՝ երջանիկ է զգում իրեն ու հավիտում է բերկրանքից:

Գանձակի գետը ջրառատ չէ: Մազում է մեր Գեղամի ծովակի Արեգունի լեռների հյուսիսասհայաց զազաթներից ու անցնելով անհամար հայոց գյուղերի միջով, կտրում Գանձակը ու գնում գեպի Կուր:

Աղամ բեկը Կամար Սուլթանին հանեց քաղաքից, տարավ վերև:

— Վերևում գետի մեջ դիակ չկա, իսկ այստեղ կա, — ասաց նա:

Նրանք հանվեցին ըստ պատշաճին ու մտան ջրի գուլաշ լճակը: Երևի Կամար Սոլթանն այրվում է ու սառը ջուրը ոչ միայն նվազեցնում, այլ՝ ուժգնացնում է նրան պարուրած կրակը: Պարզ է, դա այն սիրո բռնկումն է, որ նա ունի գեպի բեկը՝ խիտ գանգուրներով այդ տղան:

Երբ դուրս էին եկել գետից, Ազամ բեկն իր թիկնոցը զցեց աղչկա վրա:

— Թաց շորերդ փոխիր դրա տակ:

— Իսկ դու, — ազաչեց աղջիկը, — ինձ մի նայիր, մի՛ նայիր... Թե նայես, կհենթանաս...

Կամար Սոլթանը ծամերը մզեց: Գրանց շուրը մի բուռ լճակ դարձավ գետինն ու արագ շորացավ: Աղջիկը կոացավ գուլպաների քուղերը կապելու, Ազամ բեկը վայրենի կատվի պես փաթաթվեց նրան ու սկսեց համբուրել բերանը, վիզը, աչքերը:

Նրանք նստեցին ծառի տակ, իրարից մի քիչ հեռու և սկսեցին ինչ-որ բաներ խոսել: Ազամ բեկը մի ոսկեգույն բզեզիկ զցեց աղչկա ծոցը: Աղջիկը շվախեցավ զրանից, բզեզների սովոր էր: Բեկը ձեռքը խոթեց նրա ծոցը:

— Բզեզը հանեմ, կկծի..

Կամար Սոլթանը քրքշաց, զգալով, թե ինչպես է խառու գալիս իր կուրծքը և սիրտն ինչպես է հաճույքից մարում: Ա՛խ, տե՛ր աստված: Նա վախեցավ, թե տղայի մատները կայրվեն իր ծոցում, մանավանդ զգում էր, որ նա զոզում է:

— Չե՛ս գտնի, չե՛ս գտնի, — ասաց՝ քրքիչը զսպելով:

Բեկը բզեզը գտավ ու ձեռքը հանեց աղչկա ծոցից: Աղջիկըն ափսոսաց, որ շուտ գտավ: Բզեզը ճախրեց կապտին տվող օդի մեջ, կարծես մի քաղցր երագ մարեց՝ ոսկե թռչչոով:

Արևմուտից առաջ թեթև, թափանցիկ քոզ է պարուրում քաղաքն ու վերևի լեռները: Գանձակի աշտարակները ծածկվեցին կաթնափուն շղարշով: Կեսօրին ժայռերը շիկանում են, ծծում անտառների ու այգիների խոնավությունը և արծիվն անզամ շի իջնում իր բնի եզրին՝ քարերը տաք են: Լեռներն իրենց թուխ սավերներով սկսեցին ծածկել շրջապատը: Ուր որ է գիշերը վրա կհասնի և բարձր գագաթներին կհանգչեն

աստղերը, որոնք, թվում է, պոկվել են ձորերից ու դաշտերից, նստել սարերի վրա՝ հոգնած ու անքուն:

Կամար Սոլթանը խոսեց.

— Դու այսօր տեսա՞ր եղբորդ, Աղամ:

— Հեռվից: Բայց ի՞նչ կա, ինչո՞ւ հարցրիր:

— Ես մտախիկից տեսա նրան, — ասաց աղջիկը: — Նրա երեսը, թեև պատած էր հոգսի ու վշտի խոր ծալքերով, բայց և մի տեսակ գոհ էր: Ի՞նչ է ուտում:

— Ո՞վ, — հարցրեց Աղամը:

— Եղբայրդ:

— Է՛, բա՛ն հարցրիր, շեմ հիշում: Ինչ պատահում է, ուտում է:

— Ես նրա համար կաթով կորսամ, — ասաց աղջիկը: — Ու կտապակեմ: Կերակուրը կդնեմ առաջը, նաև հաց, ու կհեռանամ: Հարսը շպետք է կանգնի տազոր առաջ, երբ նա ուտում է:

Աղամը զրնգուն ծիծաղեց:

— Հիշում եմ, եղբայրս նամակ գրեց շգիտեմ որ թագավորի, թե կայրսի: Աչքովս ընկավ: — Այս թուղթը գրեցավ գերահռչակ Գանձասարի ուխտի դռանը՝ սուրբ Աստվածածնի հովանու տակ: Տեսնես ինչպիսի՞ն է եղել Աստվածածինը:

— Ըիշտ ինձ նման, — ասաց Կամար Սոլթանը:

— Է՛յ, է՛յ, — մի քիչ կողմ քաշվեց Աղամ բեկը, — ես էլք հավաքիր գլուխդ: Դու աղջիկ ես, դու կին պիտի դառնաս ու մայր...

— Դու էլ հայր, շէ՞:

— Ես քո պարանոցից կկախեմ ոսկե մարջան՝ հմայիլ դարդերով, քո մատին զմրուխտ մատանի կդնեմ: Քո վարսերը կհավաքեմ, կոլորեմ ու եկապեմ սամույր թաշկինակով: Քեզ համար կանաչ մախմուրից կապա կարել կտամ, վրան կարճ արխալուղ, փեշերը ոսկեկար: Ես քո ննջարանը կզարգարեմ հաթայի մետաքսով, Ագուլխի գորգերով: Ժանեկավոր վարագույր կդնեմ քո պատուհանին, որ տաք շնչի: Ես քո ճակատը կզարգարեմ ոսկե աշրաֆի հերթալ հմայիլով:

Կամար Սոլթանը հաճույքից շիկնեց:

— Եվ մութ գիշերը, հավատարիմ շան պես, հմայիլը կպահպանի ինձ, շէ՞, Աղամ:

— Քեզ համար ոսկեկազմ ազոթագիրք կգանեմ, որ դու, երբ գիշերները ես տանը շինեմ, այլ կովի դաշտում՝ կարգաս ու ազոթես ինձ համար: Եվ եթե բան է ես... Եթե բան է՝ ընկնեմ կոճում, ապա դժու ձեռքերդ վեր կպարզես:— Ո՞վ տեր, հարսություն տուր իմ սիրելիին, ինչպես Քրիստոսը՝ Ղազարին:

Աղջիկը հեկեկաց:

— Եման բան մի՛ ասա: Մի՛ ասա:

— Ես գիտեմ,— շարունակեց Ադամ բեկը,— որ Տաթևի գանձաասնն է պահվում մեր Բագրատունի թագավորության գրոշակը: Ես դա կրեմ ու կպարզեմ քո հարսանյաց հանդեսի գլխին...

Երեկո էր, երբ նրանք մտան քաղաք: Ադամ բեկը Կամար Սուլթանին տարավ իր տարեկից զորապետերի մոտ, որ մի գինետան հավաքված խրախճանում էին: Տղաները թափով վազեցին դեպի աղջիկը, գրկեցին, թոցրին օդում ու նստացրին թախտի:

— Օ՛, պաշտելի Կամար Սուլթան: Օ՛, քաչ...

Ադամ բեկը նրան մի գավ գինի դեմ արեց:

— Խմիր:

— Օ՛յ, չէ, Ադամ: Ի՞նչ ես անում: Չէ՛, չէ՛: Ավելի լավ է ես քեզ համար երգեմ:

Չսպասելով նրա խոսքին, սկսեց.

Իցեն զի ոչ գիտեն,

Եվ գիտեն զի ոչ գիտեն,

Եվ ոչ գիտեն զի ոչ գիտեն:

Իցեն զի ոչ գիտեն,

Եվ գիտեն, թե գիտեն:

Գավաթը դեմ արեց Ադամին:

— Քո արեշատության, գլխատեր իմ:

Այսպես խրախճացան մինչև արևոտականը:

• • •

Ջրաբերդի ժայռն ատամները քրտնեցին գինու գոլից, հարսանքավորների քիթ-բերաններից ժայթքող խոնավ գոլորշուց: Երևի միակը ես էի, որ խելքս գինուն շէի տալիս:

Նկատում էի, թե ինչպես նորահարս Կամար Սուլթանը անձնակեր հայացքով բողի տակից նայում, ինքն իրեն մատաղում է ամուսնուն: Նրա նուրբ ունեզերը թրթռում էին՝ մեջը բոց կտրած կրակից: Խրախճանքին գրեթե չէր մասնակցում թթված-փրփած Իսրայել արեղան: Ամեն տեղ նա կպած էր Վարանդայի Շահնազար բեկին, ինչ-որ քսփսում էր նրա ականջին: Շահնազար բեկը հագիվ քսան տարեկան լինեք, սակայն խոշորամարմին էր, կզակը ամուր, հայացքում կորով, նաև, ինչպես նկատեցի՝ նախանձի թույն:

Ներքևում մոնչում էր բարձր լեռներից պոկված Թարթառ գետը, որին մենք Տրաու, Հայաստանի Նեղոս ենք անվանում:

Սպարապետ Մելիք-Աստվածապովը միայն մեկ անգամ մոտեցավ ինձ:

— Ուրախ եմ, պարոն խոջա, քո ներկայությունը եղբորս հարսանիքին ինձ համար մեծագույն պատիվ է:

Մինչև ես գլուխս կտայի նրան, մեղնից ոչ հեռու կանգնած Իսրայել արեղան շշնջաց:— Ասում են Ավետարանոցի կիրճում նորից է երևացել ահեղ հովազը: Եվ ինչո՞ւ շատել՝ ապրեցրո գրեզ, թե որդի ես աստծո՞՛ էջ ի խաշեզ:— Ես նրա ասածները ականջիս հետևը զցեցի՝ նրա նկատմամբ ինչ-որ խորշանք զգալով, գինու գավը մեկնեցի Մելիք-Աստվածապովին:

— Պատրաստ եմ միշտ օգտակար լինելու ազգիս հայոց, տեր սպարապետ:

— Ինչո՞վ, — հարցով նայեց նա ինձ:

— Որ սուր առնեցուն՝ սրով անկցին, — ասացի:— Եղա՞վ չէ, նման բան մեր Գանձակում: Արի՞Ֆ Ահմեդ փաշայի շախշախ մարմինն է աչքիս առաջ: Սրով եկավ, ախր:

Հարսանյաց թափորը շարժվեց դեպի Երից Մանկաց վանքը՝ նրա սուրբ օրհնությունը հրավիրելու նորապսակների վրա՝ Քրիստոսի պսակով: Գնացին ոչ բոլորը, այլ միայն զույգի հարազատ շահելները, նաև հյուրերից պատվելի տղաներ ու պերճ հագնված նորահարսեր: Ազամ բեկը խնդրեց, որ ես էլ միանամ իրեն: Զմերժեցի:

Թափորի առջևից գնում էր պճնված Շահնազար բեկը՝ իր զեղեցիկ տիկնոջ՝ Սոնայի հետ: Ինքը Ազամ բեկի խաշեզբայրն էր: Իր հետ տանում էր նաև իր ձիավոր հիսնյակը:

Շահնազար բեկը դարձյալ խոտոտ էր ու թթված: Նրա բրզածև գզակին ձիու պոչամազի մի փունջ էր տնկված: Իր հեծյալների գզակակումբերին մարզկային գանգեր էին նկարված՝ ընկույզի կեղևի գույնի: Ես մի քանի անգամ փորձեցի մտանձոտ անել նրան, սակայն նա խուսափեց իմ ընկերութունից:

Հասանք Հասան Զալայանների տիրույթ Ուլու Պապ մեծ բերդի մոտ եղած Խնձորեստան գյուղը: Գեղչուկների ամբոխ հոսեց զնպի հարսանյաց թափորը, շփտեմ՝ նորապսակներին շնորհավորելու, թե պարզապես թամաշայի: Շահնազար բեկը ցատումսով հոաց ձիու վրա:

— Հեռացե՛ք, ստո՛ր ոամիկներ: Եկել եք բա՞ն թոցնեկու կորե՛ք...

Շինականները խղճալի տեսք ունեին, շատերը բորիկ, գրլխարաց: Նրանց հայացքները թամաշայի շէին, այլ գեղին ատելութուն՝ զնպի այս հարսանյաց ճոխութունը: Նրանք ոչ այնքան ահաբեկ, որքան գազազած հա-հա գնացին: Գյուղի տանուտեր Միրզեխանը խիստ մերձեցավ Շահնազար բեկին:

— Էն բողը շի՞ երևում,— մտրակի կոթով բզելով տանուտերի կողը, հարցրեց բեկը:

— Փախավ ինձնից,— ասաց Միրզեխանը:— Վարժարաններ է բացում, թափառում տեղից-տեղ: Աստծու անեծք է դարձել: Եվ ինչո՞ւ ես իմ կյանքը կապեցի այդ երնջի՝ Ասպապ կոչվածի հետ:

— Բայց երևում է, դու ձգտում ես նրան,— խեթեց Շահնազար բեկը:

— Ձեռագործի վարժարան է ստեղծել մեր ձորում,— թքեց Միրզեխանը:— Մեղքերին բավութուն է տալիս իբր թե Քոհոր ապարանքների մոտ ձեռագրատան որջ ունի: Գրո՞ւմ է...

Նորափեսա Աղամ բեկն ինձ ասաց, թե զզվում եմ Շահնազար բեկից ու Միրզեխան տանուտերից: Աղամ բեկը հագել էր կարմիր մահուդե տաբատ, կապույտ ու ոսկեգույն թելերով գործած շապիկ, որի թևերը կախ էին ընկած: Երկար կտրվածքով սպիտակ կապա ուներ՝ եզրերը լաստիկ: Նրա մեջքը պրկել էին արծաթե փնջավոր զույգ գոտիներ: Մեզ մոտ նման մետաքսե գոտի հնուց ի վեր միայն ազնվական գասի տղամարդիկ իրավունք ունեին կրելու: Աղամ բեկը նաև բրդյա բարումե վերարկու ուներ, որ փարաշայի էր նման,

միայն թևքերը նեղ էին ու եռանկյունի, քղանցքները՝ կախ։
Նրան մի առանձին շուք էր տալիս կարակուլի բրգածև գդակը։
Ոտքերը ծաղկած էին գխտորայծի երկարածիտք կոշիկներով։
Նրա ու հարսի ձիերը սպիտակ էին, շքեղ զարդարված։ Կամար
Սուլթանի գեղեցկությունը զգլխիչ էր։ Երկու զինակիր նրանց
հակից բերում էին մեկական թամբած ձի։ Այս կողմերի մեր
հայերը հնուց անտի երկու ձի են ունենում ճակատամար-
տելիս, երբ մեկը հոգնում է, ցատկում նստում են մյուսի
մեջքին։ Զինակիրները կրում էին նաև իրենց տիրոջ հրացա-
նը, վառողամանը, փամփշտակալը։

Մի գյուղում ևս դիմավորեցին մեր թափորը։ Ռազմա-
խումբ էր, եռագույն զրոշի հովանուն։ Ինձ ասացին, թե դա
Հասան-Ջալալյան արքայական տան զրոշակն է։ Երկու-երեք
զորական զուսան զրոշի առաջն ընկած, նվագում, երգում
էին։

Երևաց Յուռ Ավագը՝ լավ զինված։ Նա գլուղի երևելիների
հետ հաց ու զինով առաջ եկավ։ Նրա զինվորները, իրենց կո-
րովի կենցվածքով, թուխ մուր երեսներով, ներշնչող էին։
Նրանք ևս միացան մեզ ու մենք, փոխադարձ ողջույններից
հետո, շարունակեցինք մեր ճանապարհը։

Անտառների վրա տիրաբար նստած ամպերը քաշվեցին
և արևն ի ցույց արեց իր հրեղեն կենդանությունը։ Կամար
Սուլթանի երեսին ոսկեզօծված արցունքները շորացան։

Մմակահող գլուղի տանուտերը արծաթով ընդելուզած սուր
կապեց նորահարսի մեջքին։ Կամար Սուլթանը ցնծաց։

— Գոհ եմ, որ ինձ զենքով եք զարդարում և ոչ թե կա-
տու խրտնացնող զիզի-բիզի բաներով՝ խաշով-հմալիլով։
Լավ է, չեք մոռացել, որ թուրք խաշից զորեղ է։ Հավատարիմ
եք մեր ուխտին։ Հավատացած եմ, որ ձեր այդ հավատար-
մությունը շի դառնա Հուդայի համբույր։ Ինքներդ ապահովեք
ձեր գոյությունը, մերժեցեք փթածը՝ սԱլլահ ապրեցույց, զինքն
ոչ կարև ապրեցուցանելու։

Աղավնիների երամբ խշշաց հսկա ընկուզենիների պուրակի
վրայով։ Նրանց շուն զեպի աղոթարան էր։ Բարի նշան է։

Պսակի արարողությունը կարճ տևեց։ Կամար Սուլթանի
կամքն էր դա։ Նա հորից խնդրեց ինչ-որ։ Հայրը քրձերում

փաթաթված բան բերեց, տվեց արջկան: Սկեզեցու բեմի վրա-
յից Կամար Սուլթանը սեւավուն մի լաթ նետեց բեմառէջքին:

— Օսմանյան զորական զրոշակ է: Քանձակի կովում ինքս
խլեցի մի թուրք շավուշից: Ի՞նքս: Թող սա լինի իմ պսա-
կադրության ընծան՝ այս եկեղեցուն: Պահեցեք և հիշեցեք
Քանձակի հաղթանակի բանը:

Ժողովուրդը ուրախությունից ցնծաց: Ինչո՞ւ ոչ: Հայոց եր-
կինքը ահա նորից պարզ է ու խաղաղ: Թուրքի ոտքը նորից
կտրեցինք մեր աշխարհից:

ԵՐԿՐՈՐԿ ՄԱՍ

ԳՈՒՆ ԱՌԱՋԻՆ

Ես ինքս ինձ շշնջացի:— Օրհնեա՛լ եկեալն՝ հանուն Տե-
առն:— Տեղն անշարժ պատկած գերագահը երևի լսեց ձայնս,
առանց աչք բացանենլու, ձեռքը թույլ բարձրացրեց.

— Մի մոռանար, մարդիկ,— վասն բազմանալն անօրի-
նությանն՝ ցամաքեցի սեր բազմաց: Մի մոռանար:— Երկար
լռեց, նվազող ձայնով ասաց.— Եսայուն պսակենք: Գոնե
որդուս հարսանիքը տեսնեմ: Իմ ճանապարհը սպառվեց:
Գնալով հասա ծայրին:

Հարկաբաժինը, որ արևկող էր, կարծես սսկվեց: Ամբո-
ցում բոլորը կծկված-տառապած էին: Մեռնում է Հայոց պե-
տության գլուխ Մելիք-Ավան-եգան իշխանը: Մի տասը օր
առաջ կայտառ, հզոր էր: Փանի խորանում էինք դաշտի մեջ,
օղն այնքան խեղդող էր դառնում: Արևը կծում էր կրակի պես,
խանձում զով տեղերի սովոր հայ գինձորներին: Խոշա Յհան
գլուղի մոտ Հայոց զորքը շեշտ հարվածեց Ատրպատականից
Հայաստան ներթուժած Փանահ Ջառլի թափառական Սարի-
չալու ցեղի խառնախուժանին: Ավազակները անցել են Երաս-
խը և ասպատակում են մեր Բարկուշատի հովտում: Նույնխկ
հսկա շինարիներին բները կարմրեցին նրանց արյունից: Մա-
ռերի կատարներին նազող արագիլները հեռացան դեպի Երաս-
խամերձ բրնձի արտերն ու ձմերուկի մարգերը:

Պարտված ցեղը փախավ:

Հաղթանակած մտան Խոշա Յհանի գլուղի վանքը: Միա-

բանները զանգեր հարելով, խանդավառ դիմաւորեցին զորքին: Բազկատարած առաջ եկավ Իսրայել արեղան, որ հիմա վարդապետ էր, օրհնեց գերագահին ու զորքին:

— Արածդ տերունական հաղթանակ է, տեր մեր գերագահ իշխան: Շնորհավոր... Այս անգամ էլ, սակայն Սարիշալու ցեղի առաջնորդ Զառչի Փանահին հաշողվեց փախչել, գլուխն ազատել:

Ես զարմացած մտտեցա նրան: Զէ որ Զառչի Փանահին մի տարի առաջ, Հոգափերին կամրջի մոտ սպանեց Շահնազար բեկը ու զիակը գցեց գետը: Աչքովս տեսա: Իսրայել վարդապետը ֆշշացրեց շուն տեսած կատվի պես:

— Լեզուդ կույ տուր, Աբրահամ Երևանցի:
Մի շահել սարկավագ բեմի խորքից երգեց.

Շազ կզա, կազ կզա,
Շողշողավով, կողկողավով...

Գեպի տուն էինք գառնում Հակարո գետի եղեգնուտով: Ուղտաշափ եղեգնապատից հրացանի կրակոց դղրագաց: Գերագահը կախվեց թամբից:

— Ո՞վ էր: Ո՞վ էր խփողը:

Զինվորները կրակ տվին եղեգնուտը ու նրա միջից հանեցին դավադիրին: Սա ասաց, թե ինքը Զառչի Փանահի մարդն է: Նրան կտոր-կտոր արին: Ուրեմն, իրավ, ցեղապետը ողջ է: Սակայն ինչպե՞ս, ինչպե՞ս նման հրաշք կատարվեց:

Մեր ընդարձակ ու հզոր պետության տերն ու պահապանը մեռնում է թշնամու տված վերքից: Քչերին էր թույլ տալիս մտնել իր ննջարանը: Ահա նա դարձավ իրեն նշխար տվող վարդապետին: Ես նրա հայացքի մեջ անմեղություն տեսա:

— Գնում եմ, Իսրայել հայր սուրբ: Կընդո՞ւնի միայնատերը:

— Ամեն կողմով արգար ես, տեր իշխան: Բազում են կռչեցեալք և սակավք են ընդունեալք: Գու՛ ընդունեալք, նաև նահատակ: Թշնամու զնդակից եղավ:

Մեռնող իշխանին այց էին անում Հայոց աշխարհի բոլոր կողմերից: Շարաթը մեկ անգամ, միշտ միևնույն ուրբաթ օրը Տող էր գալիս նաև Գոհար միանձնուհին: Մի անգամ էլ

նա վիրավորի մահճին կավե փոքրիկ անոթ զրեց: Իշխանը զվարթ նայեց նրան:

— Մեռո՞ն է, Գոհար:

— Խնձորեսկ գլուղի սուրբ հող է, Մխիթար Սպարապետի շիրիմից:

— Օրհնվե՛ս, իշխանուհի՛... Մխիթարը եկավ ինձ ապա-
քինելու, ոչ մեռցնելու:

Սովորաբար Եսայի բեկը հոր մոտ էր մտնում Իսրայել վարդապետի կամ ինձ հետ: Մեռնողից, ասում էր, վախե-
նում եմ, թեև հայրս է: Ինձ թվում է մեռնողը կամենում է
հետք տանել շատերին:

Երբ ներս մտանք մահվան հոտով բռնված խցիկը, որդին
հարցրեց.

— Կամբոյ ի՞նչ է, հա՛յր: Հրամայիր:

Հարցրեց ու, ինչպես նկատեցի, ահ զգաց: Նրա զեղեցիկ
երեսը սրվեց, կարծես ոտքը մեխ մտավ: Ոչինչ այնքան տխուր
ու ցնցող չէ, քան հզոր մարդուն խեղճացած տեսնելը: Անկող-
նում մի բուռ դարձած մեռնողը լեռներ ու ցեղեր զղրկաց-
նող, հաղթող առյուծը շէր այլևս, այլ մի դժբախտ գոյու-
թյուն:

— Կանչե՛լ ես,— հարցրեց հայրը որդուն:— էլի կան-
չիր:

Գիզակից սուրհանդակներ թռան դեպի Հայոց երկրի գա-
նազան կողմերը:— Գերագահ Մելիք-Ավան իշխանը մեռնում
է: Եկեք նրա վերջին խոսքը լսելու:

Նա նորից բացեց աչքերը:

— Չազեձորի Մելիք Օհանին լուր տվե՞լ ես, զավակս:

— Մարդ եմ ուղարկել, բայց դեռ չկա:

— Նոր մարդ ուղարկիր: Մելիք Օհանին խնդրանքս է՝ դա
աղբկա հետ...

Եսայի բեկը խոնարհ գլուխ տվեց: Ես հասկացա՝ գերա-
գահն ուզում է որդու համար կին առնել Չազեձորի Մելիք
Օհանի դստերը: Բեկն ինձ հանձնարարեց զնալ Չաղեձոր՝
Մելիք Օհանին բերելու: Ես նրա խնդրանքն բնզունեցի դժկամ:
Սրախ մեջ ինչ-որ դառը բան ուրովեց: Ինձ հրամայում են:
Բայց զնացի: Ետ եկա մի շարաթ հետո: Մի խումբ ձիավոր-
ներով իջանք Չազեձորի բարձրերից ու կախվեցինք Հակարո

գետի նեղ հունի մեջ: Մեր քարավանի առջևից, որ ութսուն- ութսունհինգ հոգի էինք, գնում էր Մելիք-Օհանը: Նրա հագին զորավարի զգեստ էր, տեղ-տեղ խանձված պատերազմների կրակներից, տեղ-տեղ քրտինքից ու հողակավից սևացած: Նա կրում էր հենց այն զգեստը, որի մեջ իրեն մելիք էին օծել: Գա նման էր ընկույզի պատյանի, որ ճաքում է: Ասում էր՝ երևի հենց իմ այս շորերի մեջ էլ ինձ թաղեն:

Մեզ հետ, ճերմակ ձիու վրա, որի թամբը սազաֆից էր, բմփուշը սոկեթեի, սանձն արծաթած, Տող էինք տանում Մելիք Օհանի աղջկան՝ Բեզում օրիորդին: Ձին ճերմակ էր, ինքը կարմիր երիզներով կապույտ կապա հագած, գլխին պալտի-թագ, որ շողշողում էր, ոտքերին կարմիր ճաքակոշիկ: Երբ իմացավ, որ իրն հարսնացու են տանում, լաց եղավ մօրը փաթափվելով: Բայց և զգացի, որ հոգում ուրախ է ու զոհ աստծու սահմանածից: Գե ով իրավունք ունի դժգոհելու աստծուց այս անցավոր աշխարհում: Նկատեցի՝ ինչ-որ խորհրդավոր գոյություն նրան կապում էր աստվածային էությունը, որի, ինչպես տեսա, երկրպագուն էր ինքը: Հայրը՝ Մելիք-Օհան իշխանը հպարտ էր, որ խնամիրանում է Սյունիքի Առանշահիկ տան հետ, որի արմատները գնա Տիգրան Մեծի երակներում որոնիր:

Գյուղ մտնելիս ձագեծորցիները հետիոտն էին դառնում, մտանում հնությունից նեխված մատուռի կամ եկեղեցու, աղոթում շերմեռանդ, քան նույնիսկ որևէ վանական: Շինականները զարմանում էին իրենց իշխանի այդ շերմեռանդ ուխտասիրությունից, բայց քան շէին ասում:

Փառական մեծ շենում մնացինք մի ամբողջ օր, նաև մի թաց գիշեր: Հետո անցանք խիստղիրք, քարախեղդ անտառի ծուղակներով, որ ուղղակի հասնում էր երկնքի մոտրքին: Այս անտառը, կարծում եմ, մարդ տեսած չի: Տառապելով մտանք լեռան վերևի մի ճեղքում կուտակված հծարերդ գյուղը, որ Գիզակի դուռն էր արևմուտքից: Տներն այստեղ իրար վրա էին, դարպասները քարեկամար: Գյուղ մտնելը հնարավոր էր միայն իծաշարուկ:

Հասանք Տող:

Գիզակը պատրաստվում էր հարսանիքի:

Շտապելով Տոզ էին հավաքվում Հայոց երկրի իշխանները, մելիքները, զորապետները, վաճառական այրեր՝ Երևանից, Նախիջևան շաղաքից, Ազուլխից:

Մի առավոտ, երբ ամբոցի ու Գտիշ վանքի դանգերը զոզանշում էին մեղամաղձ, ավետելով նոր հյուրախմբի ժամանում, զերագահ իշխանը իր որդուն ու ինձ հասկացնել տվեց, որ իր մոտ բերենք հարսնացուին: Մենք հնազանդ կատարեցինք նրա կամքը: Բեզում օրիորդը եկավ շքեղ զուգսի մեջ, պախրայի նազանքով ծունկի եկավ մահճի մոտ: Իշխանը թուլացած ձեռքը մի կերպ գրեց նրա գլխին:

— Զի վարել գիտե՞ս, աղջիկս:

— Այո— Բեզումը համբուրեց նրա ձեռքը:

— Զենք...

Բեզումը զոտու արանքից ատրճանակ հանեց:

— Ունեմ:

Իշխանը համբուրեց նրա գլուխը:

— Օրհնում եմ:

Նա մեզ պատվիրեց արագացնել հարսանիքը: Զգում էր, որ մահը ոչ թե իր տան դուռը, այլ արդեն իր կուրծքն է բախում:

Երբ դուրս եկանք, Բեզումը մորը կորցրած հորթուկի պես, փաթաթվեց նշանածին ու մղկտաց:

— Որբանամ ես, մատաղդ լինեմ: Զընկճվես, հա՛...

Նրանից նոր քաղած ջրակոտեմի՝ հոտ էր գալիս: Եսային համբուրեց նրա երկար, կաթնասպիտակ վիզը: Ողջ օրը ոչ ջուր առավ բերանը, ոչ նշխար: Հասկացա, չի ուզում նշանածի համը կորցնել:

Նորից դանգեր զողանջեցին: Եսայու հետ ես ևս դուրս եկա ամբոցից: Հյուր է գալիս: Ո՞վ է: Ա՛խ, հա՛, Գանձակի պարոնտերը, Գյուլխստանի Հոփսեփ բեկն է: Նրանց տոհմական դրոշակն է փողփողում, իբրև կրակի երկինք թռած բոց, նրա ձիավոր հարյուրյակի գլխին: Գալիս է կնոջ՝ Հերիքնազի հետ: Բեկը համբուրվեց Եսայու հետ, ինձ գլխով ողջունյն մաղթեց:

— Հավաքվո՞ւմ են:

— Շատերն են եկելու էլի գալիս են:

— Խաչենը եկե՞լ է:

— Դեռ ոչ: Երևչակի տերը՝ տիկնոջ հետ երեք օր է մեր տանն է: Այնքան զինի է խմել անկուշտը, թե մատով փորին բիզ տաս, զինին կազզա երեսից: Ապագա աներըս՝ Մելիք-Օհանը ևս հետն է: Բայց նա խոզի միս շի ուտում, կարծես իսլամի զուռյաթ է: Վարանդայի Մելիք Հովսեփն էլ է եզրոք՝ Շահնազար բեկի հետ, որ մեր փեսան է: Թթված է, կարծես մուկ է կուլ տվել, աշխարհի հարկ ու տուրքն իրենից են պուկում: էլ ո՞վ, հա՛... Ազուլիսի հարյուրապետ Տեր-Քուման: Կարծեմ էլի կան, ինքզ կտեսնես քո աչքով: Համեցիր:

Հովսեփ բեկը տազնապով նայեց ներքևում ծածալված Մուլան մեծ դաշտի մշուշին:

— Իսկ այնտեղի՞ց:

— Զսպեցինք Փանահ Ալի ցեղապետի ախորժակը: Վտանդ չկա:

Հովսեփ բեկը գլխարկը հանեց, գլուխը դարձրեց լեռներին: Հայրենի աշխարհն է:

Եսայի բեկը Իսրայել Վարդապետին խնդրեց մեկնել Գանձասար՝ նրա պապի եղբայր ներսես կաթողիկոսին ևս հրավիրելու հարսանիքի:

— Գուցե թե, — ավելացրեց ախուր, — նաև հորս թաղելու:

Նա վարդապետին ուղեկից տվեց Շոտթի ոսպմագնդի պետ Աղամալու որդի Ռամիկ Ալեքսանդրին: Ինձ՝ Աբրահամ Երեվանցու ևս խնդրեց միանալ վարդապետի խմբին:

Խաչենի Ուլու Պապ ամրոցում ետուն իրարոց էր: Զի էր զիլ խրխնջում ինչ-որ տեղ, հրացան էին արձակում, շներ էին ոռնում: Երբեմն բերդի ավագ դուռն այնպես էր ճռնում, ասես փլվում էր: Դիզակ մեկնելու համար Ուլու Պապ են հավաքվել Աղվանից տան կաթողիկոս Տեր-Ներսեսը, Երևան քաղաքի պարոնտեր Մելիք Մանուշարը, Գեղարքունիքի իշխանները՝ ծառաներով, զինվոր թիկնապահներով: Զրարերդից եկավ Մելիք-Աստվածապով սպարապետը և մեկը ճամ-

փա ընկանք դեպի Գիզալ: Բոլորս ձիավոր էինք, երևի մի հինգ հարյուր մարդ: Ինձ սրանշացնում էին կանայք և հատկապես արդեն նշանվելու աղջիկները: Նրանք բոլորը բացեբեռ էին, կիպ հագնված ու հմուտ ձիավարներ: Նրանցից շատերը, ինչպես իրենց ամուսիններն ու հայրերը, զենք էին կրում: Ես որ դեռ ոտքս չեմ հանել երիտասարդական շեմից նախանձում էի այս տիկիներին ու օրիորդների ազատ լինելուն:

Անցանք Խաչեն մեծ գետը: Խաչենի Մելիք-Ապրես իշխանն ինձ ասաց, թե ինքը ուզում է մի կարճ պահով մտնել ոչ հեռվում եղած իր տիրույթ Խնձորեստան գյուղը և եթե կամ է իմ, կարող եմ միանալ իրեն: Համաձայնեցի իսկույն:

Կեսօրից առաջ հասանք Խնձորեստան: Նախ շները տազնապ բարձրացրին: Նեղ զուկակի մեջ քուլուլ անող, խիստ խոշոր ու մուգ կարմիր հավեր փախան՝ իրենց որձակների ճիշին հնազանդ: Մի քանիսը սակայն ճիւղվեցին մեր ձիերի ամրակների տակ: Գետակ կար, ափին՝ լվացք անող կանայք: Մրանք ևս, հավերի հանգով, փախան դեպի իրենց տները: Արագ ցրվեցին նաև եկեղեցու առաջ ինչ-որ առիթով խմբված ազամարդիկ: Բայց Մելիք-Ապրես իշխանն իր հզոր ձայնով ստոնեցրեց նրանց:

— Կանչեցեք գյուղապետ Միրզեխանին: Շո՛ւտ: Մեծովփոքրով հավաքվեցեք այստեղ:

Մելիքի զորախումբը ցրվեց գյուղում: Ծիշեր լվեցին, նաև ծղրտոց: Կին էր, որ անիծում էր շիմացա ում: Եները, որ հետևում էին մեզ, կոնձկոնձայով փախան: Զինվորների մտքակներից հալածված գյուղացիները հավաքվեցին եկեղեցու հրապարակում: Վազելով եկավ նաև մոռյլ-մթնդած Միրզեխան գյուղապետը: Սա փորձեց բռնել մելիքի ձիու սանձը, մելիքը ոտքով խփեց նրա քիթմուկին:

— Բոլո՞րն են այստեղ:

— Բոլորը, տեր մելիք:— Միրզեխանը արյուն թքեց:

Մելիքը զարձավ հավաքվածներին, գոռաց՝ ճանաչո՞ւմ եք ինձ: Ամբոխը շպատասխանեց: Մարդիկ ահից հպվել էին միմյանց և սոսկումով էին նայում մելիքին: Այս տեսարանը ինձ շատ հետքորոնց:

— Պապանձվե՞լ եք: Հարցնում եմ՝ ճանաչո՞ւմ եք ինձ:

Նորից ոչ մի ձայն: Իշխանի ակնարկով նրա զինվորները շաշեցին իրենց մտրակները: Գրանք օձի պես սուչելով ոլորվեցին խոնաված գլուղացիների վրա: Կանայք վայնասուն բարձրացրին: Գլուղապետը շորեց փոշու մեջ:

— Արյուն մի՛ արա, տեր մելիք: Ո՞ր մարդը չի ճանաչում քեզ: Պապանձվել են ահից:

— Հը՞,— փրփրեց մելիքը:— Ըննաչում են... Իսկ խաղողի տուրքը շեք տվել: Գոռացել եք, թե շենք ճանաչում ոչ ասածուն, ոչ մելիքին:

Ամբոխի միջից զուրս եկավ բավականին շահել մի շինական ու դիք տնկվեց մելիքի առաջ, մի քսան քայլի վրա:

— Գու մեր հոգեառն ես,— գոռաց նա:— Դու, Մելիք-Ապրես, զո՞ւ... Ես... Ես այն զինվորն եմ, որ Գանձակում քո կողքին կովում էի թուրքի դեմ: Ե՛ս... Հիմա ես շգիտեմ ո՞վ եմ: Մի պատառ անգամ հող շունեմ, հացի երես շեմ տեսնում շարաթներով:

Մելիք Ապրեսը կրծեց բեղի ծայրը: Կարծես սարսուաց: Գուցն թե մեղքի, խղճի խայթոց էր դա: Ահա, մտածելի ես, ուսմիկը երես է առել: Վտանգավոր է: Մելիքը թիշ-թիշ մեղմով ասաց.

— Հիշեցի քեզ, զինվոր: Ուրեմն, բարի տեսանք: Ուրեմն, դու կլինես Խնձորեստանի գլուղապետը: Դո՞ւ, զինվոր: Սակայն ասա, ասացեք մարդիկ, ձեզ հայտնի՞ է, արդյոք, որ ձեր գլուղապետ Միրզեխանը գաղտնի գնալ-գալ ունի Մուգանի կողմերին ավարառութուն անող ավազակ Փանահ ցեղապետի հետ: Գիտե՞ք:

Նրա ձայնը արձագանքում էր գլուղի վրա ու զրդում քարայրներում: Ամբոխը սկզվեց: Զինվորը, որ առաջվա պես ատելության ցցերով էր նայում մելիքին, շրջվեց դեպի գետնին փոված գլուղապետը:

— Սա՞, սա՞...— նա գետնից պոկեց Միրզեխանին:— Պատասխան տուր, զո՞ւ: Դու գործակցո՞ւմ ես մեր թշնամուն, այո՞:

Վայնասուն ընկավ: Գլուղի բոլոր շներն սկսեցին ոռնալ: Զինվորները գետնին տապալեցին Միրզեխանին, գանահարեցին: Մելիքը երբեմն հրահանգում էր:— Առավել...— Գլու-

զապետի ուշքը գնաց: Վրան շուր թափեցին, կանգնեցրին ոտքի: Էմբոխն ինքը գրոհեց նրա վրա.

— Խոստովանի՛ր...

— Մեղա՛, Մեղա՛... — արյուն հազաց գյուղապետը: — Մեղա՛: Կինն՝ Ասպրամ տիկինը երբ ինձնից հեռացավ, ես խելքս տանուլ տվի:

Մելիքը հրամայեց բերել Միրզեխանի շորս եղբայրներին: Բուրբին կապկպեցին, խոթեցին զարմանի կողովների մեջ, շալակով բարձրացրին մոտակա լեռան գլուխը և այնտեղից կողովները գլորեցին գեպի ձորը: Շատերը սոսկումից համբացել էին, ես՝ ևս: Չոված աչքերով բուրբը նայում էին կողովներին, որոնք թափով գլորվում էին՝ զարնվելով քարերի: Մենք շտապեցինք հեռանալ այդ գյուղից:

Հեռագայում, շատ օրեր հետո, հարցրի ու իմացա, որ կողովների մեջ կապած ու սարից գլորածները բուրբը ջախջախվելով մեռել են, միայն գյուղապետ Միրզեխանն է հրաշքով ողջ մնացել: Նա փախել է Ատրպատական՝ Փանահ Ալի ցեղապետի մոտ: Չար լեզուներն ասում էին, թե Իսրայել վարդապետն է գաղտնի խնամել, բուժել նրան և հղել ցեղապետի մոտ:

* * *

Արճնագույն ժայռերը մեկը մյուսին հեծած բարձրանում էին մինչև անտառապատ լեռան գլուխը՝ մի ահռելի անդունդ թողնելով իրենց ոտքերի տակ: Անդունդի խորքում գրմում էր ուռած-ելած գետը: Արժիվների զարավոր բներ կային ժայռերի խոռոչներում, որ սպիտակել էին ծերաից, և հեռվից թվում էր, թե վիթխաի տաշտակներով թանձր մածուն են թափել ժայռերի վրա: Գետի նեղչերտ ափին ընկուզենիների անտառն էր, որտեղ արջն իր օրում մարդու երես չէր տեսել:

Այդ ժայռեղեն զանգվածը միայն մի բարակ թել կածանով էր կապված շրջապատի հետ: Այնտեղ բնական քարայրներ կային, որոնց մեջ մի ժամանակ ապրել էր նախամարդը: Կիսաշրջանաձև անձավների մեջտեղը, հրաշքով բնությունը մի փոքրիկ տափարակ էր ստեղծել՝ փարթամորեն աճած աս-

պապի ու հաղարչի թփերով: Աշնան դալարիբը բարձրացել էր. ու ժայռի ճեղքից բխող աղբյուրը մի պահ թավալվում էր կանաչների մեջ, ապա գահավիժում անդունդն ի վար՝ ջրափռչի գառնալով թռչիքի ընթացքում:

Առավոտը նոր էր բացվել: Արևի ցնցուղից ժայռի լանջին ծիածանվել էր աղբյուրի գահավիժող ջուրը: Կանաչ տափարակում կիսաշրջան կանգնել էին քառասուն, թե հիսուն քրձազգեստ ճգնակեացներ: Շարվել էին կողք-կողքի՝ ուսերն իրար հպած: Բորիկ էին: Այծի մորթուց կոշտ քրձեր ունեին, որոնք սակայն հասնում էին մինչև ծնկները միայն: Նրանց կրծքները բաց էին, մորթն գրակները հազիվ էին ծածկում գազաթները: Բոլորը զզզված ու կեղտակուր մորուքով էին: Յուրաքանչյուրի ուսից մախաղ էր կախված. կրծքերին լանջախաշեր կային՝ արծաթից, երկաթից, կոպիտ տաշած փայտից:

Մենք անաղմուկ մտեցանք հրապարակին, սակայն զեռ գուրս չէինք եկել թանձր անտառից: Մելիք-Ապրեսը մեզ ակնարկեց առաջ շգնալ: Հրապարակում խոնվածները մեզ, անշուշտ, շնկատեցին: Ասպարեզի մեջտեղում տնկված էր մի մարգահասակ երկաթե խաշ: Անապատականները անթարթ նայում էին խաշին ու հանկարծակի գոչում.

— Տե՛ր, լո՛ւր ձայնի իմում.

— Լո՛ւր, լո՛ւր...

Քարայրից գուրս եկավ մի անապատական, փայտե ահագին խաշ ձեռքին:

— Խոնարհվեցե՛ք հայր սրբի առջև, ո՛վ Աբրահամի գառներ:

Քրձազգեստները շոքեցին:

— Եկո՛ւր, սո՛ւրբ մեր...

Չորս հոգի պատգարակի վրա բերին սև սրեմ հագած ճգնավոր հորը: Սա պատգարակի վրա նստել էր ուղիղ ու հանդուգն: Ահազգու հայացք ուներ և փառահեղ, սև մորուք, որ հասնում էր մինչև գոտին: Նրա լանջախաշը ոսկուց էր, մատներին ազամանգներ էին շողում:

— Եկո՛ւր, սո՛ւրբ մեր... — ավելի եռանդով աղաղակեցին ճգնավորները և թափվելով վար՝ սկսեցին իրենց ճակատները խփել գետնին:

Պատգարակը ցած գրին: Ճգնակեացնների առաջնորդն իջավ
Նրանից ու երեք անգամ խաշակնքեց հավաքվածներին:

— Նեո է երևացել Արբահամու հօտի մեջ: Աստված-պահանջում է նրան պատժել երկնային կրակով:

— Թող սատակի՛,— գազազած գոշեցին բուրբը:

— Սո՛ւտ է մարդու աշխարհը և ունայն:— Առաջնորդը
մատր անկեց երկնքին:— Ամեն վայելք այնտեղ է: Երանի՛
ամենեցուն, որք երկնչեն ի տյառնե և դնան ի ճանապարհս
նորա: Վատշվեք անապատական Ավագ պիղծը, որ քսությամբ
մտավ աստվածընտիր հօտի մեջ, մեղսալի աշխարհական
լինելն առավել համարեց, քան սուրբ միությունս, և խուսա-
փելով՝ վախկոտարար փախավ Քրիստոսի տնից: Բայց ահա,
աստծո ողորմությամբ, նա ընկավ արդարների ձեռքը: Որով-
հետև նա խույս տվեց Քրիստոսի ճառագայթով ողողված
ուղուց և բռնեց մեղսալի բնթացս, հրեշտակները հրամա-
յում են՝ խարույկի վրա այրել պժգալի ու պղծագործ Ավա-
գին: Մուռին, Մուռին:

— Օրհնվի՛ երկնքի կամքը:

Միարանները քարշ տալով բերին մի մերկ մարդու
ես ցնցվեցի: Ախր սա հարյուրապետ Մուռ Ավագն է՝ բարձ-
րահասակ, նիհար: Բերանը խցանված էր ուղխարի բրդով:
Նրան կապեցին երկաթե խաշին: Ոտքերի տակ շոր փայտ ու
խոփվ դարսեցին:

— Տե՛ր, արդար է դատաստանք քո:

— Ովքեր դուրս կգան աստծո հովիվների խմբից, կայր-
վե՛ն:

Ճգնակյացների առաջնորդը, որ եղան պես շլապինդ մեկն
էր, կայծքարով արեթ վառեց ու դանդաղ մոտեցավ խաշվա-
ծին: Սակայն նա դեռ չէր հասել մահապարտին, երբ Մելիք-
Ապրեսը թվանկ հրացանը ուղղեց վեր ու կրակեց: Զինվոր-
ները ևս կրակ բաց արին: Ժայռերը դղրդացին... Առաջնորդը
ցնցվեց, ծխացող արեթը ընկավ ձեռքից: Մի քրձազգեաց
գոռաց.

— Զորք եկա՛վ...

Առաջնորդը թռավ դեպի միարանները:

— Վերցրե՛ք գավազանները: Շո՛ւտ...

Սակայն նրա կատաղությունն անզոր էր: Մեր զինվորները

օղակեցին նեղ հրապարակը: Առաջնորդը, սակայն, չկորցրեց իրեն, ձողափայտ հափշտակեց, խոյացավ գեպի մեզ: Երբ զվեց, գոռաց յուրայինների կողմը:

— Մի՛ երկնչեք Քրիստոսին հալածող այս փարիսեցիներից, արդարներ: Պաշտպան կանգնեցեք ասածու տանը: Եկե՛ք, եկեք ձեր մարմինները պսակեցեք սուրբ նահատակութեամբ:

Հանդուգն կանգնեց խաչի առջև, սպառնալով զավագանով ջախջախել իրեն մոտ եկողի գլուխը: Մելիք-Ապրեսը ձիու վրայից գոչեց:

— Հնազանդվեցե՛ք, անմիտներ: Նայեցեք, թե ո՞վ է կանգնած ձեր գլխին:

-- Իսկ դու էլ նայիր. թե ո՞վ է կանգնած քո գլխին, մահկանացու արարած: Իմ գլխավերևում աստվածն է, Մենք հնազանդ ենք միայն նրան: Հեռացի՛ր, իշխան, ու մի պղծիր մեր սուրբ ծեսը:

Զինվորները օղապարան նետեցին նրա վրա: Քակարդ ընկած գայլի պես առաջնորդը մրրկաց, փորձեց պոկվել վզին փաթաթված պարանից, բայց մի քանի զինվոր ձիերից թռան նրա մեջքին, ձեռքերը ուրեցցին: Ըզնավորները, որ սարսափով խռնվել էին մի կողմ, վայնասուն բարձրացրին, փետեցին իրենց մորուքները: Մի երկուսը փախչելու փորձ արին, սակայն նրանց ևս բռնեցին: Մի զինվոր երկաթե խաչին կապկպած մահապարտի պարանները կտրտեց սրով: Մելիք Ապրեսը իջավ ձիուց, անշտապ մոտեցավ ճգնավորներին:

— Այդպես, ուրեմն: Բռնություն՞ մը եք մարդ հավարում ձեր միաբանության որդը: Իմ տիրույթների մեջ մարդ եք որսում, հա՞: Դե, խոսիր, ճգնավոր ոհմակազուխ: Ըշմարիտն ասա, իսկ եթե ծոն էլ ևս, շնեզանաս դահապետիս ավելորդ արարողությունից:

Առաջնորդը ոռնաց, բայց ոչ ընկուճ:

— Մենք օրն ի բուն ծուծում ենք այստեղ, հեռու մեզսպարտ մարդ արարածի ոհմակից: Այս Մուռը վանական եղբայր էր մեզ: Փախա՞վ: Փախավ է՞... Ասում են կատվի փախչելը մինչև մարազը կլինի: Բռնեցինք: Նա պիտի պատժվի: Մեր համայնքն արդարների է: Մեզանից ոչ ոք սեփական ինչք չունի, մեր ունեցվածքը հասարակաց է: Մենք պահոք

ենք անցկացնում մեր օրը: Մեզ համար խորթ են աշխարհիկ վայելքները: Մի՛ խանդարի մեզ, իշխան, և մի՛ այպանիր: Նհտակ է մեր կենաց ճանապարհը:

— Մարդ ողջակիզելով, — քրքշաց Մելիք-Ապրեսը: — Գու կենդանի մարդ ես վառում և ասում շիտակ է: Զէ որ նման քանի համար նույնիոկ աստված քեզ պարտավոր է մահ վճռել: Գու պիտի մեռնե՛ս:

— Մի շտապիր անելու այն, ինչ վերուստ է վճռված:

Մուռ Ավագը, որի բերանից հանել էին բուրդը, թքտակելով ուշքի եկավ, հնաց:

— Մի՛ հավատա սրան, տեր իշխան: Սրան խորթ է քնական զութը: Սա գող է, մարդ խոշոշոզ: Տարիներ առաջ, երբ պատանի էի, սրանք ինձ խարկանոք բերին այս որջը: Ահա, ասում է, պահոք եմ անցկացնում իմ օրը, բայց ամեն օր միս է խժռում, զիշերները թաքուն զինի լակում: Գնում է կուսանոց ու շնանում մայրապետի հետ: Այստեղ միայն գողեր են հավաքված: Ամեն օր զեղջուկներից ուլ, գառ, հավ, հորթ են թռցնում, բերում լափում: Հապա նայեցեք սրանց քարայրները: Այնտեղ լափելու անսպառ պարեն-պաշար կգտնեք: Ինձ էլ ստիպեցին գողանալ: Զեռքս շղնաց: Փայա գների այս խառնախմբից:

Քարայրները խուզարկեցին: Այնտեղից ոչ միայն շոգեխաշու ու ապրտած մսի կույտեր հանեցին, այլև դարաղած կաշիներ, զիտորած մորթիներ, այլուրի պաշար, ձեթ: Նան տկերով զինի գտան: Երկու զինվոր տնքալով մի անդուկ բերին գրին Մելիք-Ապրեսի առաջ:

— Բաց արեք:

Կափարիչը ջարդեցին: Ոսկով լիքը քսակներից բացի, նրա մեջ կանացի ազամանդե օղեր, բազպաններ ու այլ զարդեր կային: Նան եկեղեցական ծանրագին անոթներ ու արծաթե խաշեր երևացին: Մելիք-Ապրեսը հռհռաց:

— Ա՛յս է ձեր ժուժությունը: Գո՞ղ եք, գո՞ղ եք: — Նա քար վերցրեց: — Գե՛, զարկենք գողերի պարազուլիս այս սուտ սրբին: Գե՛...

Քարերի տարափը ծածկեց ճզնավորների առաջնորդին: Նրա անշնչացած մարմինը քարշտվին ու ռթեցին ժայռից ցած: Օգուս պտտվող անդղներ իջան ձորի խորշը... Ըզնավորները

աղաղակեցին՝ թողութիւն ու զուժ հայցելով։— Մուրվա՛ծ ենք։— Թափվեցին գետնին ու վայնասուն բարձրացնելով սկսեցին մեղա գալ։ Նրանց ծեծեցին։ Սաանդուն էր մանավանդ Սուս Ավագ հարլուրապետը։

Ճգնավորների մորուքները խուզեցին, գլուխներն ածիւնցին, դարձրին զինվոր։

• • •

Գինետանը մշուշ է ետում։

Սպիտակ, ծանր շողին բերան-բեղերի խրձերից ժայթքած Գողթանի զինեզուի հետ փաթաթվում է խաշած մսի շղարշին, բարձրանում դեպի օդայի առաստաղը ու անձրևում խրախճացողների վրա։ Քարե պատերն ու գիհի ծանր սյուն-գերանները քրտնել են ու նրանցից գլոր-գլոր թորվանք է ծորում լավաշի կույտերի, պանրի ու թոնրում խորոված վայրի խոզի զանգվածի վրա։

Սաայի բեկի խնդրանքով ես եկել եմ Երնջակ՝ իշխաններին իր հարսանիքին հրավիրելու։

Գավառի ավագանուն գտա Շաղկերտի նախարարական ամրոց պալատում։ Գավառի տանու՛նւնը Հովհաննես Խան-դամիրյանը գոչեց խանդավառ.

— Է՛, Աբրահամ Երևանցի, զո՞ւ ես։ Իսկ ես ահա ուզում էի ողորմաթաս խմել քո հիշատակին։ Ուրեմն՝ ողջութիւնդ սիրեմ...

Հազիվ երեսուն տարեկան է Հովհաննես Խանդամիրյանը։ Դարբին է, պղնձագործ մոտիկ Փառակայի պղնձի բովերում։ Մականունն էլ ունի՝ Կոռզ։

— Ինձ տեսած կա՞ս, Երևանցի։

— Հինգ տարի առաջ եմ քեզ տեսել բովի քարայրում, Հովհաննես Կոռզ։ Իմ աչքի առաջ մի ձեռքով բռնեցիր զուլֆանի մանը ու բարձրացրիր գլխիցդ վեր։ Տեսել եմ։

— Հետո՞ ինչ։

— Հիմա էլ հայրենի իշխանութիւն հզորութիւնն ես բարձրացնում։ Հայոց գերագահ իշխանը՝ քեզ հրավիրում է իր որդու հարսանիքին։

— Հո՛, հո՛... Իբրև ի՞նչ: Իմ հրակներում իշխանական արյուն չկա: Ես շինականի զավակ եմ, ե՛ս...

— Դո՛ւ,— գոռացին հավաքվածները և ոտքի ելան:— Բա հո անզույս չե՞նք մնալու: Երնչակի տանուտերը մեռավ: Երեք օր առաջ թաղեցինք նրան: Ինքդ պիտի լինե՞ս մեր իշխանը, մեր տանուտերը:

— Ե՛ս,— նորից գոչեց խանդամիրյանը. ու գինու մշուշը նրա գլխից թռավ:

— Դո՛ւ...

— Ես հասարակ եմ:

— Դո՛ւ...

Ավագներն ու զորապետերը նրան պոկեցին թախտից, թոցրին վեր, այնպես, որ քիչ էր մնում նրա գլուխը զարնվի օդայի քթանած գերաններին:

— Ցած գրեք, թե չէ կթռչե՛մ...

Նա արջի ֆաթեր ձեռքով ճեղքեց կապայի օձիքը: Կարերը փոշի անելով ճանչացին, ոսկրե խոշոր կոճակները թռան: Հահել ցուլ է, զայրագնեց սաստիկ:

— Բավական է, գուժակոհինչ հոգեառներ: Մարմինս կե-
րա՛ք...

Նստեց, երկար լռեց, կանգնեց, որոտաց.

— Համաձայն եմ, եթե... Եթե պիտի ափիբերան հլու հնազանդ լինեք կամքիս:

Շաղկերացիները նրան նորից թոցրին օդ:

Գիշեր էր: Երնչակ ու Գողթան լեռնակուտակ աշխարհի վրա կեո յաթազանի պես կախվել էր կիսաուտիներ ու, քած էջի թրիք տեսած որձ ավանակի պես, մեխվել, մնացել: Երկըն-
քում մի բերան սրբելու ամպ չկար: Ռամիկ տանուտերը քոր-
քորվեց հանկարծ, կպավ Նախիջևան քաղաքի պարոնտեր իշ-
խան Խարխիմոսի օձիքին:

— Քո հոր, քո պապի քաղաքում, մեր քաղաքում պարսիկ վաճառականներ ես հանդուրժում, հա՛: Գիտեմ, հաճախ ես գնում Բաղրզան Հենդար Ալիի կանչին՝ ոսկեփայլ կարթին խարված ձկան նման:

Իշխան Խարխիմոսը ծանր, լերկ գլուխը նույնիսկ չբարձ-
բացրեց, մոլտաց ներանձնավոր՝ մոուլթը խաշլամայի սինու
մեջ խոթած:

— Առևտուրը աստված չունի, Հովհաննես... Ուշքի եկ: Խանդամիրյանը նրա ասածները շտեղծ, գինու կուլա էր քաշել գլխին: Խմե՛ց... Քուխ, ուրբ բեղերը ծծեց, սրբեց կապայի թևքով:

— Գիտեմ, գերագահը կհաճա, ինձ ձեզ վրա իշխան տեսնելով: Ուրեմն, եզան նման ենթարկվե՛ք լծին՝ կամքիս, հլու եղեք...

Ավագանին մի հիսուն անձ էր՝ դարբին, քարագործ, հյուան, պղինձ ձուլող, նախրատեր ու շերամորդ ծաղկող: Յղնայի գորաց գլխավոր Ստեփաննոս հարյուրապետը բխկաց կուշտ ու կուռ, մատով սղալեց երկկողմ սրած բեղերը: Ողջ կյանքում սեփական հող է երազել: Գրանից է, որ նրան Անհողին էին ասում: Հացի կարոտ, հողից զրկված գեղջուկի զավակ է, քսան տարի որբ ու քաղցած թափառել է աշխարհից աշխարհ: Նա քաշեց Հովհաննես Կողի թևը:

— Իսկ դու, տանուտեր մեր, երկյուղո՞ւմ ես այդ Բազրգան Հեյգար Ալուց: Հի՛, հի՛, հի՛...

— Չո՞ւ ու ցավ:— Հովհաննես Խանդամիրյանը գնաց նրա վրա:— Չէ մի քո բութ գլխից եմ երկյուղում, Անհողին մուրող: Պատերի տակ, քո ստոր ծագումի բերումով, խայթում ես կրունկս, թե ինչո՞ւ եմ ես նոր կին առել: Քեզ ի՞նչ, տազած խող, օրինավոր կինս վեց ամիս առաջ հոգին ավանգեց: Իսկ ես, իսկ ես...

Պարոնտեր Խարխսիմոսը, որ Բազրատունի էր, դարձավ ինձ:

— Ինչո՞ւ պախարակել նմանին, խոջա Աբրահամ Երևանցի: Կինը մեռել է: Բա ջահել ամս՞երի մնա: Ամուսնացել է Խնձորենատանի տանուտեր Միրզեխանի ձեռքից փախած Ասպպ տիկնոջ հետ: Մի շարաթ առաջ:

— Ի՞նչ, — շշմեցի ես:

— Աստվածային է Ասպպ տիկինը...

Նույն հանգով Հովհաննես Խանդամիրյանին պաշտպանեց նաև Նախիջևան գյուղագավառի պարոնտեր Աստվածատուր իշխանը:

— Հա՛, հա՛: Ինչ պախարակելի բան է, է՛...

Աղամալու որդի Ռամիկ Աղեքսանդրը, որ Շոռոթ գյուղաքաղաքի գորաչոկատի պետն էր, մշուշի մեջ զուլալ երգեց:

Քասերն Չինի,
Կարմիր գինի,
Խմենք՝ մեզ անուշ լինի...

— Լինի՛, լինի՛, — գոռացին բոլորը:

Ազուլիսի ավագ քահանա Տեր-Քուման գինված էր ոտքից գլուխ, բերանը գինի շէր առնում: Ինձ հարցրեց՝ հավանո՞ւմ ես այս գինարբուքը: Ասացի՛ այո:

— Ե՛ս էլ, — ասաց նա: — Բայց ես չեմ խմում: Հենց որ պոռչս կպցնում եմ գինուն, սիրտս խառնում է: Ի՛նչ դրժբախտն եմ ես:

Նա հրաժարվել էր քահանայությունից, դարձել աշխարհազուր: Գերագահ իշխանը Մելիք-Ավան-Եզանը նրան հարյուրապետի աստիճան էր շնորհել: Բայց առաջվա պես նրան դարձյալ Տեր-Քումա էին ասում:

Բոլորի գլխի վրայով թռավ Հովհաննես Կոռդի կոինչը:

— Մի՛ բորբոսենք, է՛յ, սուր պահեցեք ձեր թրերն ու աստծու կողմից տղամարդուն աված բեղմնավորող ուժը:

Գուրս թռավ օդայից, ետևից դուռը բաց թողնելով: Սառը և թարմ աշնանային հովեր մտան ներս: Ոչ որ չհամարձակվեց տանուտերի բաց թողած դուռը կրնկին զննել: Տեր-Քուման թռավ, կանգնեց աթոռակի վրա:

— Երբեք բնկճվե՛լ: Հայոց պետությունն իր անկախ վիճակով հենարան է համայն ազգիս հայոց: Եվ ոչ երկյուղեք ոչ պարսիկից, ո՛չ թուրքից, ո՛չ սատանայից: Երբե՛ք...

Խանդամիրյանը ետ եկավ, ձեռքերի վրա բերելով իր նոր կնոջը՝ Ասպապին: Ես զարմացա՝ քնքշացել է ինձ լավ ծանոթ տիկինը քողերի մեջ, ծամկալը ոսկե, ականջները պերճացած մարգարիտներով: Նրա մանրիկ տոտիկները շքեղացել էին սազրի քոշերով, որոնք բուրում էին ուրցի նման: Հովհաննեսը համբուրեց նրա փոքրիկ բերանը, գոչեց.

— Երկրպագեն՛ք զեղեցիկին, պտղաբերին: Է՛յ, զորականներ, է՛յ մարդիկ, ոտքի՛:

Բոլորը վեր թռան տեղերից, ես՝ ես: Գինու գավաթներ զեմ արին տանուտերի գրկում պերճացած Ասպապ տիկնոջը: Սա ժպտում էր գարնան արշալույսի հանգույն: Գավաթներից մի երկու կում փորձում էր, ապա համբուրում իր ամուսնու բեղերը: Մենք ցնծում էինք:

— է՛յ, է՛յ,— գոչեց Հովհաննես Կոողը:— Աստված բարի է, մեծ է, որ ինձ արժանացրել է զրախտի հրաշքին: Ես երեսուն տարեկան եմ: Ես զավակ եմ ուզում, Ե՛ս, Ե՛ս...— Մոտեցավ Տեր-Քումային, բռնեց նրա թուխ, կարճ մորուքը:— Եկեղեցու սեպագեստ շնագայլերը անիծում են ինձ, հա՛, թե ինչու ես կին առա օրինավոր ամուսնուն լքածին: Եկեղեցին ինձ շի պսակում: Թ՛քա՛ժ: Իսկ ձեր պաշտած Քրիստոս աստվածը ընդունակ չէր շերմացնելու մի որրևայրի կնոջ շեքն անգամ: Ես ձեր... Ես ձեր կարգը հորե՛մ: Տասնվեց տարեկանից կովում եմ երկրի համար, եկեղեցու համար: Երկիրը ես պահեմ արյունովս, վայելքը վանքի կոտած էշերը լափե՛ն, հա՛:

Երկար ետ ու առաջ քայլեց՝ իր ետևից տանելով բոլորի լարված հայացքները: Նստեց կնոջ դիմաց:

— Կի՛ն իմ, այս մարդկանց հասկացրու, որ առաջին կինս անպատու մահացավ, զավակ չթողեց: Ինչպիսի՛ անեծք, որպիսի՛ դժբախտություն: Գու ինձ, հավատացած եմ, զավակներ կընծայես: Օ՛, հրեշտակ իմ: Օ՛, կյանք իմ:

Բոլորը թեթևացած հոգոց հանեցին: Ինձ համար զարմանալին այն էր, որ շնորհներով առատ Ասպապ տիկինը չէր խոսում բնավ: Միայն երբեմն ժպտում էր ինձ ծանոթ հմայքներով: Տեր-Քուման վստահ մոտեցավ Խանգամիրյանին:

— Հանդարտվիր, զորավար: Ինքս իմ ձեռքով կհատեմ այն լեզուն, որ կփորձի թույն շնչել քո անվանն ու պատվին:

Սքանչելի օր է: «Գիշերից մինչև ցառավոտ խնճուրով արբենան և առավոտյան սլանան թշնամեաց վրա, որպես առյուծներ»: Չհիշեցի, թե նման բան որտեղ եմ կարդացել:

Հովհաննես Կոողն իր կնոջը դրեց բարձր թարեքին, համբուրեց նրա կուրծքը:

— Ասպապ իմ, գեղգեղա՛:

Գե, ինչ կա որ, գեղգեղա, Խրիստի հովազ: Չէ որ Երընչակ ու Գողթան տանն ես՝ գինեկտ ու երգեկտ և անխաթար՝ հայի իր ոգով: Տեր-Քուման ուրախ ու բարձր ասաց.

— Գնանք եկեղեցի: Գնանք պսակ անենք ըստ օրինաց:

Մի քանի զորական իրենց ուսերի վրա դրինք Ասպապ տիկնոջը: Բոլորս զուրս եկանք օգայից: Կապուտչիղ լեռան զույգ գազաթների արանքից ծաղում էր հայոց արևը՝ աշնանային

խոնավ ու աշնանային ցորեն հատիկի ծլարձակմամբ պրտ-
զարաշխ: Հզոր շողացին անհնարին ամուրն Երնշակ բերդի
ատամները՝ Շողկերտ զուգաճորդի պահպանությամբ, սարա-
վույթ տեղ, մեն մենակ երկինք միտած ժայռեղեն բարձունքի
վրա: Բերդի շուրջ պողպատե կապարի նման երեք զուգահեռ
պարիսպներ են գոտևորվում՝ կանգուն և սպառնալի: Ժայռի
կատարին շատ ավազաններ են կտրված քարե զանգվածի մեջ:
Գրանց մեջ չրի պաշար է կուտակվում: Քիչ հեռու Երնշակ
քաղաքն է, ներքևում՝ Զուղան, արևելից կողմը Ապարաններ
ավանը: Երնշակ գետը, որ վերններում հեղ ու խոնարհ է՝
ալպյան արտանների իր կանաչ անկողնում, այստեղ դառ-
նում է փոթորիկ, իր ոգևորող ազմուկով թնդացնում Քոնա
գյուղը, պերճաշուք Արևիսը, երգով զնգացող Շոտթը, ապա
Փորաղաշար, ուր ասում են Նոյը փորեց առաջին չրառուն,
Խոշկաշենը՝ հռչակված իր ծիրանագույն կապով, ժայռին
Կզնուտ քնարահարսների գյուղը: Գետն այստեղ ճիպ-ճերմակ
է և փրփրուն՝ Ասպապ տիկնոջ ծոցերի նման:

Արևից շողացին բերդի քարեծաղիկ աշտարակ-մարտկոց-
ները:

— Է՛յ, ուժի ու հայաց փառքի անկոտորում Երնշակ, ող-
ջո՛ւյն...

Սա աղաղակից Հովհաննես Խանդամիրյանը: Գարրնի կոշ-
տուկներով պնդած ձեռքերը տարածեց: — Պանծա՛, արևա-
ծագ: Ի՛վ արեղակ, միակ տասված մեր, ցնծա՛...

Կուլայից գինի հեղեց մեր կողքով վազող Երնշակ գետի
փրփուրների մեջ:

— Պողավորվի՛ր, հող մեր, շուր մեր:

Մտանք եկեղեցի: Մեղ տեսնելով, տաճարում եղած երեք
քահանաները փախան: Տեր-Քուման Ասպապ տիկնոջն ու
Խանդամիրյանին կանգնեցրեց բեմում, պատից պոկեց երևի
կես փթանոց մի աշոնձե խաչ, կանգնեց գույգի մոտ:

— Ե՛վ եղիցեն երկոքեանք հոգի ու մարմին մի: Ամեն:

— Եղիցի՛, — գոշեցին բոլորը: — Պսակն ընդունելի՛...

Քափորով գուրս եկանք:

Երնշակ գետի Սրբազան չրով մենք օձեցինք նորապսակ-
ներին, ապա ինքներս մեզ: Շարժվեցինք դեպի պղնձե բովե-
րը: Տանուտերը ուրախ կանչեց:

— է՛, հե՛, հե՛յ, Պղինձ Ղազար, արթո՞ւն ես:

Փայտածորը արձագանքեց գանգի պես:

— Հէ, հե՛յ...

Շների ոհմակ գամփոնեց զեպի մեզ՝ մի-մի հովազ: Ես սոսկացի՝ մի՞թե Վարանդայի Խրիստիի ձորի հովազն է ձագահանած եկել այստեղ: Խանդամիրյանը երկու ձեռքի ցուցամատերը խրեց բերանը և այնպես ուժգին սուչեց, որ մոտակա ծառից գառան շափ մի կարմրազլուխ ցախաբլոր պոկվեց, թռչքի պահին ծրտելով մի ողջ սպիտակ թիթեռ: Շները ետ քաշվեցին:

Իշխան Աստվածատուրը թքեց գետի երեսին: Թուրք կպավ քարից կախված սև մոշաթփի ու մնաց: Նրա վրա մոշ պողի մեծությամբ ճանճարոտեր հավաքվեցին և թուրքի զունգը, որ մեծ էր, խժոնցին մի ակնթարթում: Երևաց մի հսկա մարդ, մորուքը սև ու գանգուր, վրան մրափոշի: Տեր-Քումա հարյուրապետն ինձ բոթեց, թե սա է Պղինձ Ղազարը: Պղնձագործը ձեռքին ծանր կռան ուներ:

— Բարով եկար: Կարծեցի շներս վագրի վրա գնացին:

— Լինո՞ւմ է:

— Մեկ-մեկ, վագր գազանը պարսից կողմերից է գալիս: Մեր էս Կապուտչիդի լեռներում ամռանը քրաէծեր թրքաճանճերի պես վխտում են: Հիմա ձմեռը մոտ է, քրաէծերը իշնում են Երասխի կողմը: Գարնան սկզբին ետ են գալու հզիացած, էստեղ ծնելու: Նրանց հտակից էլ վագր է գալու: Աշքովս տեսել եմ: Բա ո՞նց:

Սա Գարաւ լեռն է՝ ոտնատակերը կտրտված, ոսկորները ցցած զոմեշ: Զրաղացի ու երկանքի քարհանքեր են: Պղինձ Ղազարն ասաց.

— Այս մեր քարը նույնիսկ Սպահան են տանում, Բաղդադ էլ: Գե, մոտենանք մի քիչ:

Զորապետերի գինովությունն անցել էր, տեղի տվել թառամած հոգնածության: Հովհաննես Խանդամիրյանը կնոջն ուղարկեց տուն: Սկսեցինք շրջագայել քարհանքում, երնչակ քաղաքի հին ավերակները մնացին մի փոքր ցածում՝ թփուտներով խեղդված տափարակ տեղ: Շողաց Շաղկերտի եկեղեցու պղնձե խաչը, որ բարձր էր: Մենք բացի Ստեփանոս Անհողինից, երեսներին խաչ հանեցինք: Մխում են այս

Շաղկերտ գեղջազանի ութ հարյուր տները: Ամեն ծխահարկի տակ երեսուն, զեռ ավելի շունչ կա: Շեն աշխարհ ես գու, Շաղկերտ: Եվ ոչ միայն գու: Այս Երնչակ և Գողթան զավառներում հայի քսանհինգ հազար գերդաստան կա: Այստեղ աղջիկներն ու կանայք երեսները քողով շեն ծածկում, բաց են, ժպտերես, կրծքները լիքը:

Պղինձ Ղազարը մեզ մոտեցրեց վուշի թելից հյուսած խոջոր պարկերի, որ լիքը-ծանր էին:

— Վառող է, տեր տանուտեր:

— Չո՞ր,— ցնծաց Ղովհաննես Խանդամիրյանը:

— Կարող ես ատամիդ տակ փորձել:

Պղինձագործը նրան ու մեզ մի-մի հրացան նվիրեց:

— Իմ սարքածն է,— ասաց կարծես ի միջի այլոց:—

Չորս հետ զեռ Գավթի-Բեկի բանակում էի հրացան ու թընդանոթ պատրաստում: Չեմ մոռացել:

Նա մեզ տարավ իր տունը, որ հենց իր բովերին կից էր: Գեղձեկներին վրա տակավին պտուղ կար՝ քաղցրացած, կծկրված՝ մի-մի բուռ մեղր: Հենց այգում նա զինեսեղան բացեց: Գեղձ կտրտեց, լցրեց զինու տուճի մեջ: Նաև սերկելի կորիզ տվեց մեզ բուռ-բուռ:

— Գինին խմելուց կորիզը ծամեցեք, որ շարբենաք,— ասաց տնավարի:

* * *

Ես Արրահամ Երևանցիս: Ես... Գե ես եկել եմ Գիզակից, որ Ղովհաննես Խանդամիրյանին հրավիրեմ Եսայի բեկի հարսանիքին: Ինձ այստեղ հղեց անկողնուն զամված գերազահը:— Գնա բեր: Գուցե թե թաղմանս էլ մասնակից լինի: Եվ ահա Ղովհաննես Խանդամիրյանը թափորով մեկնում է: Գնում ենք զեպի Գիզակ: Կանգ առանք թանձր անտառի մեջ: Ես պառկել եմ ծառերի տակ, այժենակաճով կոլովված: Գիշերվա կեսին ինձ արթնացրին: Զորապետերը կանչում են: Աշքերս ճմռեցի: Քնած տեղիս խոտը փոս է բնկել, իսկ զրա մեջ ուտիճների կուտակ կա, որոնցից զզվում եմ: Երկնքում աստղեր չկան, երկինքը սև է թանձր ձյութի պես:

— Մարիս վառե՞մ,— հարցրի ես:

— Պե՞տք չէ, — ասաց Ռամիկ Աղեքսանդրը: — Բռնիր փեշս:

Խարխափելով հասանք Հովհաննես Խանդամիրյանի վրանը՝ հսկա շինարիների տակ: Մարխեր էին ծխում և ես տեսա շատ մեծ մի կաղնի, փշակում խմորի փոքր տաշտակի շափ խաշքար, որին ծառը բարձրացնում էր վերև: Ուրեմն, սա նորակետների անտառն է:

Ութ, թե ինք ձի խոնարհ կանգնած էին կաղնու մտտ: Մեկը նույնիսկ մոռիթը տնկել էր վեր, որ խաշքարը լիզի: Երևի աղ է ուզում: Բայց մոռիթը չէր հասնում: Զիեքը բուրբը թամբած էին: Զին մղկացա: Ավելորդ ճիգ: Նման է, թե տատակից թուզ քաղես, կամ մորենուց՝ խաղող:

Հովհաննես Խանդամիրյանը ինձ ձեռքով արեց՝ գնում ենք: Գիշերվա մեջ, միակ մարխի կարմիր լույսի տակ, խիստ խորհրդողավոր էր նրա այդ մտայնությունը: Միայն հասկացա, որ ինքս էլ նրա հետ գնալու եմ դեպի Կապանի կողմերը, այնտեղից Գիզակ: Դե, թող այդպես լինի, ինչ կա որ: Նա ինձ ասաց.

— Լսիր Աբրահամ Երևանցի, ինչ կտեսնես ու կլսես՝ գրի կառնես թղթի վրա:

Ես անշափ ուռեցի նրա վստահությունից: Ես արդեն վաղուց եմ սկսել գրել այն անցքերը, ինչին ականատես եմ կամ ականջալուր: Բայց ես՝ տրուպ թշվառագույն վատարախտս ոչ եմ կրթյալ ու հրահանգյալ քերթողաց համալսարանի իմաստով, նաև շեմ վարժյալ վսեմագույն սոփեստների ճեմարանում, այլ գրում-շարահյուսում եմ ըստ բնական բնգունակություն իմ:

Այսպես մենք գիշերվա սև փեշերը մեր ձիերի գլուխներով ու ոտքերով պատառոտելով, ինչպես ծխի ամպը, գնացինք: Մեր առջևից գնում էր Հովհաննես Խանդամիրյանը՝ կողքին կինը, նույնպես ձիավոր: Նրա ուրվականն էի միայն տեսնում է ձիու գավակը, որ երբեմն փայլում էր: Իմ քունը տանում էր ու ես աղոթում էի աստծուն, որ չզցի ինձ ձիուց քարերի վրա:

Գողթանի Մեսրոպական գյուղի պահակ-գետքերի կան-
չերն ինձ արթնացրին նինչից ու ես տեսա, որ արևը ծագում
է Կապուտջիղ մեծ լեռան թամբից, և որ նա մի տեսակ զեղ-
նավուն սպրդնած է: Մեր գեմը ելավ Ստեփանոս Անհողին զո-
րպպետը՝ իր գեղջուկ ռազմիկների հետ: Մեզ հաց ու ջուր
տվին, ոչ թե խաշով, այլ մերկ սրերով ողջունելով մեր գալը
մի քիչ ծոված եկեղեցու բակում, որ, ասացին ինքը՝ Մեսրոպ
Մաշտոցն է կառուցել: Հորթ մորթեցին մեր պատվին: Մեր
խուրջիները լցրին հորթի եփած տաք մսով ու հաճարի հա-
ցով:

Մտանք մի խոր ձոր, որտեղ շատ աղբյուրներ կային, սա-
կայն այնքան սառն էին, որ մատդ մեզը խոթես, իսկույն
կոպիտակի: Վերևի սարերում, որտեղ մի ցաքափուշ անգամ
չես գտնի առամներդ խորգելու, աշնանային ցրտեր էին: Ես
նույնիսկ կարծես մրսեցի:

Այսպես գնալով, մենք երկրորդ օրվա երեկոյան մտանք
Շահապոնիք գետի նեղ հովիտը, դժվարով բարձրացանք նրա
խորխորաար: Հովհաննես Խանդամիրյանը կնոջն ասաց.

— Տեսնո՞ւմ ես, սիրելիս, գետը հեղ ու հանգարտ է: Բայց
գարնանը այնպես է վարարում, գազազում, որ ուղտ էլ է կուլ
տալիս:

Ասեմ, որ մեր այս մի տոհմավազը, թեև ջահել էր ու
հոգևոր կոշման շէր, սակայն գանգուր մորուք ուներ, որ գուցե
թե խուզես, մի զույգ թաթպան գառնա: Դա նստել էր նրա
լայն կրծքին, որ հաճախ կիսաբաց էր, թխավուն ու մազա-
խոխվ:

Գետն անցանք: Ես իմ ոտքերից հանեցի ճտքավոր կո-
շիկներս, որոնց մեջ ջուր էր լցվել ու քամեցի: Խանդամիր-
յանն ստուգեց՝ հո բռնեիրը շե՞ն թրջվել: Տասներկու խոշոր
չորիների վրա, անչրանցիկ թաղիքի կապոցների մեջ հրա-
ցան ու փամփուշտ էր: Լավ է՝ շեն թրջվել:

Օրվա վախճանն էր: Արևը թառել էր Շահապոնից խոր
կիրճի արևմտյան եզրագծին: Զիբրի ու չորիների ստվերնե-
րը երկարեցին: Հազվադեպ էինք խոսում: Մտանք գետի ձա-
խում եղած մի նեղ տափարակ, որ ամայի էր: Խանձված ժայ-
ռերը ողողվել էին մայրամուտի կրակներով ու թվում էր,

թն ձորը հրդեհվել է: Ես Խանդամիրյանին հարցրի՝ հետո՞ւ է մինչև առաջին գյուղը: Նա գրանից կարծես աշխուժացավ:

— Լուսարացին կհասնենք Միշնասակ:

— Ճամփի կե՞սն է,— հարցրեց Ասպպ տիկինը:

— Կեսից էլ քիչ:

Խանդամիրյանն անհանգիստ էր, շուտ-շուտ շորս կողմն էր նայում: Նրա մորուքը, կարպետին նստած կատվի պես, թեքվում էր մերթ աջ, մերթ ձախ: Եթե նա այդպես անհանգիստ է, ուրեմն վտանգ կա: Բայց ումի՞ց: Ա՛խ, հա՛ Ատրպատականի ցեղերից, Զատչի Փանահից:

• • •

Մուժը միանգամից փաթաթվեց մեզ ու աշխարհը լցվեց տազնապի ձայներով: Անտեր տեղեր, անտեր բամբի: Խանդամիրյանը ձիուց իջավ, կանգնեց մի աղբյուրի մոտ: Մենք ևս իջանք: Զորիների բեռները վերցրին, դարու պարկեր հազցրին նրանց ու ձիերի գլուխներին, փորքաշները թուլացրին: Նստեցինք բարերի: Նեղ դաշտակում կանաչը լրիվ խամբել, կծկվել էր, հողն իր ծանր ամայությամբ դիակի էր նման:

Գիշերը անզղի պես իր սև թևերը տարածեց մեզ վրա: Ինձ թվաց, թե ընկել եմ թակարդ: Երկինքը բարձր էր ու նրա գորշության վրա հաղիվ մի երկու աստղ էին ճպում:

Լուսարացը ճեղքեց վազորդյան մշուշը և ես յոթ-ութ հսկա ընկուղենիներ տեսա մեզնից ոչ հետո: Գրանց կատարները դեռ չէին ոսկեղօծվել: Ներքևում խաղողի այգիներ էին ոլորվում: Թփերը արդեն խանձվել էին: Աշնան ցորենի պատառ-պատառ արտերը կանաչին էին տալիս: Այս Շահապունիք գավառում ութսուններեք գյուղ կա, բոլորն էլ իհարկե, հայի:

— Հի՞ն գյուղեր են,— հարցրի Խանդամիրյանին:— Ելե-ղեցիներ ունե՞ն:

— Ոնց որ մեր աշխարհից չլինես,— խոցեց Խանդամիրյանը:

Երևաց մի շինական՝ երկու այժ առաջն արած: Մեզնից մինչև նա հաղիվ մի ասպարեզ տարածք էր: Շինականը բոբիկ էր, ներքաններին ու կրունկներին հաստ ճաքեր, որ կեղակալած էին: Կոշտ կաավից, որ տանու դորժ էր, կարճ-փողք վարտիկը ծանրացել էր անհամար կարկատաններից:

Այծենի բաճկոնակը հազիվ էր ծածկում նրա հուժկու կրծքի ու թիկունքի մի մասը: Գանգուր մորուքը նման էր քարամամուռի: Մեզ տեսնելով մարդու աչքերում ուրախ շողեր ցնծացին, հանեց թաղիքե գդակն ու գլուխ տվեց: Նրան ողջունեց Հովհաննես Խանդամիրյանը:

— Բարի լույս, մա՛րդ, որ արգար ես:

— Բարին ընդ քեզ: Արդարը դու եղիր: Նայիր որ այծերիս սմբակատակ շանես:

— Ոտքերիդ, տեսնում եմ, փայտե սանդալներ են: Աղքա՞տ ես:

— Աղքատ ենք ողջ գյուղով,— արագախոսեց գյուղացին:— Ի՞նչ է, մեր ցավին տեղյակ չե՞ս, պարոն:

— Ձեզ ցավ պատճառողը անշուշտ, Սարիջալու Զառչի Փանահն է:

— Նաև նա,— ասաց գյուղացին:— Շան սերմ է, Իրեն խան է հոշակել: Զինված շափարներ է ուղարկում մեզ վրա: Մենք գյուղովի նրա սարսափի տակ ենք, նրա էջը:

— Հետո՞,— մթնդեց Հովհաննես Կողզը:

— Է՛, պարոն,— թթվեց գյուղացին:— Մեր ցավը առաջ թափեմ, որ ի՞նչ: Ի՞նչ կարող ես անել: Զառչի Փանահնը բկներս կարում է քոս դանակով: Մեզանից շատերը տուն ու հող թողած փախել են, հիմա էլ են փախչում: Քոչվոր ցեղերի աչքերը լույս, Պարսկաստանից գալիս, նստում են մեր հողերում:

Հովհաննես Խանդամիրյանը հարցրեց տերունական հարկերը ծա՞նր են:

— Թվեմ, շես հավատա, պարոն տեր,— կծկվեց գյուղացին:— Ես մի տուն եմ: Հա, մի ծուխ եմ, մի երկու-երեք այծով: Մեր տանը թաղնած հարկահան հային միայն մի տարում ես վեց տիկ գինի պիտի տամ, նաև յոթ ձիաբեռ ցորեն, մեկ պանար, հինգ ուշաքար, մի լիտր շորթան, շորս լիտր աղ, մեկ փոխան, մի զույգ դանդապան, մի զույգ գուլպա, մի զույգ տրեխ, խոնջան, գոտկալի ժապավեն, երկու ունկի վառողի գին, երկու ունկի կապարի գին, երկու ունկի կանեփ, հինգ ունկի ձեթ, հինգ հատ պտուկ, երկու շերեփ, երեսուն գդալ. շորս թի, երկու կողով, վեց ցախավել, երկու դահուկ, շորս հավ, երկու աքաղաղ, տասը սարակ, վեց հարյուր տասն

և երկու զուրուշ ստակ, տարին երկու անգամ ունեցած ոչ-խարի կաթը՝ զարնանը պանիր շինելու և աշնանը մածուն բոսելու համար: Այդքանը տալիս է միայն մի տունը: Գերա-դասելին մահն է: Բայց մեզ մոտ մեռնելը ավելի դժվար է: Մեռածի համար ևս պետք է դրամ վճարես հարկահանին: Հողը հայոց իշխանինն է, ասում է հարկահանը, եթե քու մեռելը ուզում ես թաղես, հողիս գինը տուր: Այսպես՝ մեռնելն էլ բան չէ, ապրելն էլ:

Խանդամիրյանը, որ ինձ պես, գուցե ավելի ցավով լսում էր միջնաակցու ողբը, համբերութունից զուրս եկավ:

— էդ շան ծիծ կերած իշխանին ինչո՞ւ չի զսպում մեր գերագահը: Քանի գլուխ ունի իշխանը...

— Յոթ,— գոռաց հովիվը:— Յո՞թ... Մենք անգլուխ ենք Այո, ոտքեր ունենք, գլուխ՝ ոչ: Իսկ մեր գլուղի տեր Շահ-նազար բեկը յոթ գլխանի զն է:

Միջնաակը բավականին խոշոր գլուղ է, մեջը վարար աղբերակ: Տները հին են, քարաշեն, բարձր պարիսպներով, անցք-լուսամուտներով: Նեղ դարպասի ետևից կատաղի հաշաց մի շուն: Մոտակայքում կով բառաչեց: Մեր ձիերը հազիվ էին ոտքերը հանում ծնկահար ցեխից:

Կանգ առանք եկեղեցու մոտ, այծարածն էլ մեզ հետ: Մի տասը մամոտ խաչքար բռունցքների պես ցցվել էին հողից: Այծարածը «հո՛-հո՛» գոռաց: Տները կենդանացան: Գարպասներից կովեր զուրս արին: Երևացին կանայք, աղջիկներ՝ ջրի կուլայով, սափորով: Ետապեցին զեպի աղբյուրը: Ես նկատեցի, որ այս թշվառներից ոչ ոք համոզված չէ, **թե** մինչև վաղը ողջ կլինի: Տե՛ր աստված, այս ինչ դժոխային վիճակում է ապրում այս գլուղը: Եվ մի՞թե միայն սա:

Նստոտեցինք խաչքարերի պատվանդաններին, ոմանք հենց գետին: Ասպապ տիկնոջ համար ձիու թամբ դրին: Հանեցինք ու սկսեցինք ուտել հետներս բերած շոր լավաշը, գաթան՝ պանրի հետ: Ինքս ինձ ասում էի՝ ինչո՞ւ այս գլուղը զինված չէ: Գեն շարտենք հազար տարվա հնացածը՝ հավասքո ապրեցուցանե զքեզ: Ո՛, ո՛չ, զենք քո ապրեցուցանե զքեզ: Այ, հորը զինված են Արցախը, Սյունիքը Երնջակի ու Գողթանի գլուղերը, էլ չեմ ասում Խաչենի ու Գիզակի մասին: Իսկ այս

ձորի մարդիկ, այո անգլուխ ոչխար են, կթան կովեր՝ ծիծերը
օտարի ձեռքի:

Խաչքարերի ստվերները, որ ձգվել էին զեպի արևմուտք.
սկսեցին փոքրանալ, կծկվել: Օրը սկսվեց: Տղամարդիկ էլ
երևացին: Բոլորը գլուխներին սև թաղիքե տափակ գդակներ
ունեին: Կոշա մահուդից խիստ կարճ նրանց տարատները
ծվննված էին, ինչպես այծարածինը, իսկ բուրդը զեպի դուրս
կարած մաքենի բաճկոնակները կարծես շան ուխ էին ընկել:
Շատ քշերը արեխ կամ մուճակ ունեին ոտքերին: Միայն
կարելի էր դարձանալ, թե ինչպես են այս մարդիկ քարշ տալիս
իրենց կյանքը և շեն ճտակուր լինում:

Հանկարծ գյուղի ծայրից գոռոց լսեցինք:

— Է՛, հե՛յ... Ոչխարը տարա՛ն: Տարան ա՛...

Բոթարերը երևաց խելագարի պես: Նրա երեսն արյուն կար,
մորուքը գզգզված էր: Արյունը ներկել էր նաև նրա բաց
կուրծքը: Նա օրորվում էր, մի կերպ հավաքում շունչը, նորից
ոգրում:

— Տարան ա՛... Գետի էն կողմից եկած հիսուն ձիավոր
գաշաղ...

Տներից դուրս թառն աղամարդիկ, կանայք, երեխաներ:
Բոլորն էլ սիրտ ճմլող աղաղակով:

— Ի՛նչ, ի՛նչ...

Տավարածը ետ բերեց զեռ գյուղից շհանած նախիրը: Կով
ու մողի բառաշում էին՝ թրքելով, շները ոռնացին: Հովհան-
նես նանդամիրյանը արժունկը հենել էր խաչքարի գլխին,
բերանը մի քիչ ծռած, հոնքի մեկը կեռ նայում էր ահից խելք-
ները կորցրած մարդկանց: Ես տեսնում էի, թե ինչպես է ջղա-
ձգվում նրա աջ այտը: Իսկ ձիերը դարի էին խժռում եռան-
գով: Վերջապես նա տնկվեց ահեղ:

— Ի՛նչ եք վայնասուն անում, թշվառականներ:

Սև զանգվածը տատանվեց, սառավ միանգամից: Տղա-
մարդիկ ապուշ հայացքներով նայեցին նրան:

— Կնիկարմատներ... Ես ձեր խա՛չը թաղեմ: Ինչո՞ւ շեք
զեմ ելնում ձեզ կողոպտողներին:

Նրա ականարկով Ռամիկ Աղեքսանդրը քանդեց մեր բեռ-
ներն ու այնտեղից հրացան և սրեր հանեց: Նրա հոնքերը խո-

ժոռ էին, քիթը սպառնալի՝ պատյանից հանած դաշույն: Խան-
զամիրյանը գոռաց.

— Հապա կեննիքը մի կողմ, աղամարդիկ մի: Գն՛-հա՛:

Տղամարդիկ խեղույն խմբվեցին մի կողմ: Խանզամիրյանը
բռնեց գյուղապետի օձիքը, ցնցեց՝ ինչպես անում են շան
լակոտին:

— Ինչո՞ւ շեք դիմադրում: Ինչո՞ւ:

Մարդը գոռաց՝ աչքերը ճակատին թոցնելով:

— Զենք չունե՞նք...

— Բահ վերցրեք, կոպալ, խաչերկաթ, քար: Եռաժանի
վերցրեք, անասուն հո շե՞ք: Լուծ վերցրեք, բռունցքներով
գնացեք ավազակների դեմ:

Ամբոխն խեղույն ցրվեց ու շտապելով ետ եկավ՝ երկաթե
ու փայտյա ձողեր ձեռքներին: Մի երկուսը նույնիսկ ժանգո-
տած սրեր բերին: Մենք նրանցից մի հիսունի ձեռքը հրա-
ցան տվինք, ինքներս բռնները թողած, ձիավորվեցինք: Խան-
զամիրյանը, մեզ ու միջնաակցիներին տարավ դեպի գյուղի
ցածրերը, որտեղ ոչխարի փարսխներն էին: Գուժկանը բույ-
րիս առաջն ընկած վազում էր.

— էս կողմ եկեք...

Զառչի Փանահի ցեղի ավազակների մի խումբ, երևի հի-
սուն հոգի, իրենց ուժին վստահ, առանց շտապելու, ոչխարի
հոտերը հանում էին փարսխներից ու մտռեցնում Աբաքսին,
որ հենց մի քանի քայլի վրա էր: Ափին մերձ տափակ լաստեր
էին օրորվում: Երեք-չորս հայ հովիվ սպանված ընկած էին:
Ոչխարը համառում էր, գալարվում, եռում ինքն իր մեջ՝
ահ ունենալով գետից: Նրանք գլուխները խոթել էին միմյանց
փորտատակեր:

Մերոնք հրացաններ պարսլեցին: Գողերից մի հինգ-վեց
հոգի ընկան ոչխարի հոտին ոտնատակ: Կատարվեց հրաշքը:
Տամկած ու դժբրած գյուղացիները աղաղակով ընկան ավա-
զակների վրա՝ իրենց բուժ ու օուր գործիքներով, ոմանք կրակ
բացեցին մեր տված հրացաններից: Փանահի մարդիկ շշմե-
ցին անսպասելի գրոհից, փորձեցին վազել դեպի լաստերը,
սրեր հանեցին: Սակայն Միջնաակի զեղչուկները այնպես էն
մտրեցնել, որ այլևս անհնարին էր նրանց ետ մղելը: Նրանք
սկսեցին կոտորել ավազակներին: Երևաց գյուղի քահանան,

որ ոչ ծեր էր, ոչ ջահել: Տեսնելով կողոպտիչների դիակները
ևս դռաց ահուսարսափով:

— Այս ի՞նչ եղավ: Ի՞նչ եղավ... Ախր դուք Փանահի մարդ-
կանց կոտորեցիք, է՛... Վա՛յ մեզ: Փանահը զորքով կգա մեր
գյուղի վրա: Վա՛յ մեզ...

Քահանայի գոռոցը ցնցեց բոլորին: Շտկված ուսերը նորից
բնկան, տաք գլուխներին կարծես սառը ջուր մաղվեց: Բո-
լորի մեջ էս կործանիչ սարսափ նկատեցի: Հովհաննես Խան-
դամիրյանը երկճյուղ մտրակը քաշեց քահանայի վրա:

— Սոսկո՞ւմ էս ավազակից, սևագլուխ: Փանահն ան-
գութ է, դուք էլ կրկնակի անգութ եղեք նրա դեմ: է՛յ, լսո՞ւմ
եք: Եթե թշնամի է գալիս ձեզ վրա, ապա դուք ոչ թե ձեր
խնդճությունը դեմ արեք նրան, այլ ձեր բռունցքները, ձեր
սկոտաները:

Ազմկեցին մերթ ողևոր, մերթ հուսահատ: Քահանան
բռնեց Խանդամիրյանի գոտին:

— Մի ճար գտիր, տեր: Մեր արյան մեղքի տակ մի՛
ընկիր:

— Միակ ելքը դիմադիր էլնելն է: Գյուղովի: Ազգովի:

— Մեզ համար այլ ճար գտիր:

— Ուրիշ ճար ու ելք չկա:

Խանդամիրյանը Խամիկ Ստեփանոսին թողեց Արաքսի
ափին, հրամայեց այս ու շրջակա հայոց գյուղերում աշխար-
հազորի ջոկատներ ստեղծել: Մեզ հետ բերած զենքն ու զի-
նամթերքը հանձնեց նրան:

Ես ցնծում էի: Այո, այո, ապրելու համար պետք է ժանիք-
ներ ունենալ, ոչ թե Քրիստոսի գառ լինել: Գայլերի ու օձերի
մեջ ենք, ինչ խիղճ է՛, խիղճս ո՞րն է, քեզ սպանում են, զա-
վակիդ մորթում, հողդ խլում, իսկ դու մնում էս ապավինած
գատարկ խղճին: Այդ խիղճ ասածը միայն հայի՞ն են տը-
վել: Ես տեսնում էի, որ, այո, իմ աչքերը բացվում են և էս
այնպիսի բաներ եմ նկատում, որ շգիտեմ ուրիշ մեկը տե-
սե՞լ է, թե՛ ոչ: Ես արդեն հասկանում էի, որ զարին երեք
սեռ ունի և ամեն սեռն էլ ծլունակ է:

Շտապեցինք զեպի Գիզակ:

Մ, աստովածամերձ Դիզակ, շնորհավոր հարսանյաց հանդեսդ: Շոգը թեև մեղմացել է, բայց շի մարել: Եկող հյուրերի ձիերն այնպես են քրտնած, ասես սատանաները նրանց սապընաչքել են: Զարմանում եմ՝ ինչպե՞ս է, որ ես շեմ հալվել ձիուս հետ, թափվել հող առ հող:

Մտով լեռան հորիզոնները ոսկեզօծվել էին լուսաբացի շքեղությունից: Ներսես կաթողիկոսը Իսրայել վարդապետին, որ իր եղբոր թոռն էր, ասաց.

— Քեզ շի՞ թվում, զավակս, որ Երասխի ափին, հրեն փայլատակում է մեր նախնի Ծայի Արամուսե իշխանապետի սրի շողքը:

— Դա հեռավոր հեռվից, ինը հարյուր տարի առաջ եղածն էր,— ասաց վարդապետը:— Իսկ դու, պապ, ավելի լավ է տեսնես Դիզակի այսօրվա տիրոջ սրի փայլատակումը:

Բերդաձոր ավանի մոտ ի մի են խմբվել դեպի Դիզակի Տող բերդն շտապողները: Հասել են: Հովհաննես Խանդամիրյանի կիներ՝ Ասպապը արծաթե սափոր ցույց տվեց ինձ: Բ՛նջ է:

— Նախիջևանի օրհնված հող: Հենց նույի գերեզմանից: Բերել ենք գերազահ իշխանի վերքն այս կավով շփելու, զուցե թե լավանա:

Տող բերդը արահետները սարդոստայնի նման կապկպում են անտառի ճեղքերում կամ ժայռերի խոռոչներում գրեթե իրար կպած գյուղերը՝ վայրի մեղվի քթոցներ՝ զզվուտող ու հանդուգն: Փորձիր թեկուզ մատդ կպցնել դրանց, խայթող պարսերով կթափվեն վրադ: Քիրս լեռան գագաթին ձյութագույն ամպեր են ծխում: Երբեմն դրանք շառաչելով ճեղքվում են՝ շանթված կայծակի մտրակներից: Լեռան լերկ գագաթը լուսավորվում էր, անդունդ էին զլորվում հսկա ժայռաբեկորներ: Ես սոսկում էի՝ աստված, խնայիր ինձ, մեղքի տեր շեմ:

Աղամ բեկը ցնծում է ինքն իր մեջ: Դե, ինչո՞ւ ոչ, կիներ՝ Կամար Սուլթանը ձիու վրա հրեղեն սյուն է, որ նույնիսկ շվաք է գցում Հովհաննես Խանդամիրյանի տիկնոջ վրա: Երկու տիկիները շտապ մտերմացան: Կամար Սուլթանը իր թվանկ-

հրացանն ուղղեց բերդի ցածի ծառերի մեջ մենավոր տնկված սնկածն ժայռի կողմն ու կրակեց: Գարծավ մտուսնուն:

— Ժայռի տակ քարայծ է ընկած: Գնա բեր:

Ինչպե՞ս նկատեց քարայծը, զարմացա ես: Նա ծիծաղեց՝ այտին փոսիկ առաջացնելով:

Այդպես ծիծաղում էր Խուրխուփի ձորի Ասպապը, որ ապրում էր շեկ հովազի հարևանությամբ: Ո՞վ գիտի, գուցե թե հենց ինքն էր հովազը: Իմ մեջ զղջման նման թթվուտ գոյացավ՝ ինչո՞ւ: Քանաք-փետուրին գերի դարձա: Ինձ համար ինչո՞ւ բույն շշուտեցի թեկուզ Խուրխուփի ահեղ ձորում, հովազի հարևանությամբ: Եվ վերջապես մինչև ե՞րբ անձս հոգևոր կապանքներով խեղդելով զրկեմ ինքս ինձ: Հարսանյաց հանդեսին աղջիկներ ու հարսներ էին հավաքվել: Իմ՝ մեղավորիս զլխում հանցավոր միտք էր ոլորվում՝ լրտնե՞մ, հրեն, այն աղջկա ծամերից ու մառիթս թաղեմ նրա ծոցի բույրերի մեջ...

Կարծես սրտիս կրակին յուղ ավելացնելու համար Կամար Սուլթանն ասաց.

— Մի՛ երկնչիր ոչնչից ու ոչ որուց:

Իսրայել վարդապետն ինձ մեկուսի ասաց.

— Գուցե թե պապիս եղբայր Տեր ներսեսին ուղարկենք ծերունական հանգստի:

Ահա թե ի՞նչ... Մտքում ծածուկ իղձ է փայփայում՝ ծերացած պապի եղբոր գահին ինքը նստել: Մեղա՛, մեղա՛, — շշնջացի՛՝ սեփական մտքիցս ահ առնելով: Բայց միտք էր՝ ծնվեց ինքն իրեն, ինչպես պարարտ հողում միանգամից դուրս պրծած սունկ և սկսեց ուռել...

Հովհաննես Խանդամիրյանն ինձ ասաց, թե Սարիջանլու ավազակ ցեղապետ Զառչի Փանահը նորից է ասպատակել մեր երկրի սահմանները: Մի երկու օր հետո, Քուրի Արզումանը, ձիու հտևից քարշ տալով Տող բերեց, նեղաշք, ուղտի պես բարձրավիզ մեկին, զցեց Աստվածապով սպարապետի ոտքերի տակ:

— Զառչի Փանահի եղբայրն է, տեր սպարապետ:

Գերին վայրենի աղաղակեց.

— Պատրաստ եմ ընդունելու ձեր տված մահը...

— Անշուշտ, — բժժիծաղեց սպարապետը: — Մահն ընդու-

նելը հեշտ է: Գծվարը ապրելն է: Օձաբարոս և ուխտազանց մարդիկ եք, ավազակ է եղբայրդ և դու: Ապրում եք ուրիշի հողի բարիքներով, հերիք չէ, չեք էլ ուզում խոհեմ հարևան մնալ: Ի՞նչ արած, մենում է ոչնչացնել ձեզ: Եղբայրդ փախել է պարսից արքունիքից, գլխատվելուց՝ գողութիւն համար: Հիմա էլ կողոպտիչ է մեծ շափերի: Ավարառու ցեղ եք:

— Է՛, հայ իշխան, օ՛, մեծ մարդ: Մեր օրերում ո՞վ չի ավար առնում, — գլուխը գետնին խփելով սասաց ավազակը: — Եթե քեզ հարցնեն ավարի մասին, ապա դու սաս ախպետ՝ ավարն ալլահինն է, նրա մարդարեհինն է:

— Ի՞նչ ազգի ժողովուրդ եք, — հարցրեց սպարապետը:

— Ազգն ի՞նչ է, — դարձացավ գերին:

— Պարսի՞կ եք, թո՞ւրք եք, հարա՞ջ եք, ի՞նչ եք:

— Է՛, հա՛, մեծ իշխան, քո ասածները ստոր ույա-միլ-լեթ են: Մենք ույա շենք, ազգ շենք, մեր ցեղը ազատ է երկնքի հովքերի պես:

— Ո՞րն է ձեր հայրենիքը:

— Հայրենիքն ի՞նչ է: Աշխարհս դար իսլամ է՛: Որտեղ մեր ձիու սմբակն ու մեր ուշխարի կնդակն է հասնում, նա մերն է, մեր տուն ու ապրուստը:

Սպարապետը հրամայեց նրան ազատ արձակել:

— Գնա, ուր կամենում ես: Գնա ու մոռացիր մեր աշխարհի ճանապարհը: Նույնն էլ սաս եղբորդ: Գնա՛:

Սարիջանուն հազիվ բարձ տալով վիրավոր ոտքը, զավազանին հենված գնաց: Մենք բոլորս մի տեսակ դժգոհ մնացինք սպարապետի վճռից: Ի՞նչ նպատակով նա բաց թողեց ուրագործին, թշնամուն: Ինչո՞ւ: Ախր ինչո՞ւ: Քե կարծում է նա տափաստանում կկորչի: Ո՞ւր կհասնի սողալով, կաղ ու խեղված: Երկու օր հետո Կամար Սոլթանը շշուկով, ահով ինձ սաց.

— Ես տեսա Փանահի եղբորը: Մտովի տեսա: Իմ մարի աչքերը տեսնում են նույնիսկ առնետի բնից դուրս գալը: Տափաստանում ամեն ինչ մեռած է: Ավազակը տառապեց մի ոտքի վրա սուստատալով, սկսեց սողալ: Սողում էր մեջքը

1 Իսլամի տիրած երկիր:

կոտրած օձի պես, ետևից արյան հետք թողնելով: Նրա վրա խուժեցին տափաստանի բոռ ու բզնզ, փշատի մեծությամբ շնաճանճեր: Նրանց վտառից իսկույն շքանում էր ավազի վրա երկարած արյան բիծը: Մարավից ավազակը լեզուն հանեց, քսեց քարերին: Մի երկար, գորշ վտառ ևս արշավեց նրա վրա: Տափաստանի մկների կծիկ էր՝ գունդ-գունդ, ցից ատամները բաց, մանր ականջները խլշած: Ավազակը աղաղակեց սարսափով: Մի անզղ թռավ մենավոր քարի ճեղքից: Հրաշեկ մի շնագայլ վազեց դեպի սողացող մսագունդը, բայց սարսափած ևս փախավ: Մկների վտառը ամպերի պես, ոչ, մրջյունի երամի պես, փաթաթվեց ավազակին: Մի ակնթարթ հետո գետնի վրա տարածված մնացին միայն սպիտակ ոսկորների շաթոն կմախքը և լերկ գանգը:

Ես կամար Սուլթանին հանդիմանեցի:

— Շատ ահավոր պատկեր ներկայացրիր գեղեցիկ տիկին:

— Իմ հորինածը չէր, — գոչեց նա, — այլ՝ երկնքի ներշնչանքը: Թե դառնանում ես, ապա դառնացիր աստծու ստեղծած մարդ արարածից: Ինքս էլ եմ դառնանում, որ մարդը կատարյալ չէ: և հազիվ թե կատարյալ դառնա: Ո՛չ: Մարդը վազում է իր նմանին սպանելու: Կողոպտում է, գերում: Մեկ ուրիշն էլ երևում է նրան և ոչնչացնում: Այսպես մինչև ո՞ր կհասնի մարդ արարածը: Ոչ դու կարող ես պատասխան տալ, ոչ մեկ ուրիշը: Եվ մի՞թե եթե ողջ մարդկությունը մի հավատի ազգ դառնա, նույնը չի շարունակվի:

• • •

Տող բերդի երեք կողմը անզնդային քարահերձ է, մի կողմը խիստ թեք լեռնալանջ՝ պնդած երեքտակ պարիսպներով: Բերդը հզոր իշխում է լեռնաշխարհի վրա:

Սուլթանի ճանապարհն արդեն ամսից ավելի է, ինչ գիշեր-ցերեք դղրդում էր խմբերով եկող ձիավոր-հետիոտն կոշնակների երթից, որ խուժում էին լայն բացած երկաթե ամրակուռ դարպասներից ներս: Մուտքի գլխին ալեծփում էր հալոց պետական, կարմիր երիզով կապույտ գրոշակը, ցատկոզ հովազի ոսկեկար զինանիշով: Մեր Ղարաբաղի այս անտառնե-

բում ու շամբուտներում հիմա էլ հովազ կա և դրան շեն սպանում իբրև սրբազան կենդանի:

Գերագահ Մելիք-Ավան իշխանը հենց մահճի միջից հրամայեց սկսել հարսանյաց հանդեսը: Խնդրեց իրեն հանել տնից: Պատգարակի վրա նրան տարան զորակայանի հրապարակը: Մելիքական տան ավազ քահանան կարգաց էջմիածնի կաթողիկոսի օրհնության գիրը, որ բերել էր Երևան քաղաքի իշխան Մելիք-Մանուչարը, հարեշի պես սև ու դաժան կեցվածքով մեկը, որից ես անշափ սոսկում էի:

Հրավիրվածների մեջ արտակարգ շուքով էր շողում Հովհաննես Խանդամիրյանի Ասպապ տիկինը: Բոլորը, հատկապես պալատական կանայք ու աղջիկները հեզ, բայց և, ինչպես նկատեցի, նախանձի կրակով էին նայում նրան, աշխատում նրա ուշը դարձնել իրենց վրա: Արտակարգ շքեղ էր Ասպապ տիկինը: Նրա զեղեցկությունը զգլխիչ էր, զգեստը կարծես ոչ թե մետաքսից ու կերպասից, այլ՝ երկնքի կապույտից ու արևի ոսկուց էին հյուսված:

Կամար Սոլթանը նրան ասաց.

— Որով դու այդքան զեղեցիկ մնաս տիկին:

— Համենայն դեպս ոչ իմ շնորհիվ, քույրիկ իմ, իշխանուհի:

— Բայց ես իշխանական չեմ, — ասաց Կամար Սոլթանը: — Ես ուսմական եմ՝ մի ժամանակ իշխանի ծառա Քուրի Արզումանի զուտորը, որ հիմա հարյուրապետ է:

— Նշանակում է մենք դասակից ենք, զեղեցիկս, — ասաց Ասպապ տիկինը: — Ես ևս հասարակներից եմ:

— Չի երևում:

— Հասարակը ավելի վեհ է, եթե բնական ձիրքեր ունի: Ասպապ տիկինն ու իր ամուսինը նորապսակների համար ութ շորերեռ մետաքս ու կերպաս էին նվեր բերել: Բերել էին նաև երեք գուսան, որ ահա ամրոցի մի քարե պատշգամբում երգում ու նվագում են: Ես նաև լսեցի, թե ինչ ասաց Ասպապ տիկինը Կամար Սոլթանին:

— Թող ոք մի ինձ ահ շտա Ավետարանոցի հովազով: Ես նրա ճանկերը կհանեմ: Նաև թույն պատրաստելու եղանակը չգիտեմ: Այդպիսի: Իմ մեջ հարգանքի նոր երկյուղ ծա-

գեց զեպի այդ ահեղ զեղեցկուհին, ինքս էլ շիմանալով՝ ինչո՞ւ, ինչի՞ց:

Բերդի դարպասներն արդեն փակել էին ու ես՝ զժրախտ Աբրահամ Երևանցիս սոսկում էի ինքս ինձ՝ շինի՞ հանկարծ երևա ետևիսուսի ոգին՝ զեղին հովազի մեջքին նստած:

Բերդի դարպասները փակ էին: Սակայն բոլորի համար անսպասելի բերդի աշտարակի դետքը գալարափող հնչեցրեց՝ ազդ անելով:

— Ժամանեց Ղուզանենց Քաղա զեղապետը...

Գա շատերի, նաև ինչ խոսք, ինձ համար, բոլորովին անսպասելի էր: Ես եւ մղվեցի զեպի արագ բացվող դարպասը, որ երկարուկ ու բարձր կամարների մեջ էր: Գրեթե սլացքով բերդ մտավ ձիավորների մի ոչ մեծ խումբ, երևի երեսուն-երեսունհինգ հոգի: Առջևից գալիս էր ռուսական զորքի տարբերանշաններով մի զեղապետ՝ վեր սրած բեղբրով, թուխ ու վեհ: Ես սպարապետին, որ կողքիս էր, հարցրի թե ով է եկողը:

— Ռուսիո մեջ եղած հայոց հեծանդի մարզիկ են,— ասաց նա:— Գնդապետը պարոն Քաղա Ղուզանենցն է: Մեր հայերը ռուսաց կայսրուհու ծառայության մեջ զորք ունեն:

Հեծելազորը, շրջապատված բերդականների ցնծության աղաղակներով, մտավ հրապարակ: Գնդապետ Քաղա Ղուզանենցը թամբից ցած թռավ ու կողքից կախված սուրբ, որ շփվում էր սպիտակ, կարմիր ժապավենով տարատին, բարձր բռնելով մոտեցավ պատվանդանի վրա, շքեղ մահճում պառկած զերազահ իշխանին, համբուրեց նրա ձեռքը:

— Ուրախ կանչի եկանք, տեր զերազահ: Ենորհավո՞ր...

— Գու Ղուզանենց Քաղան ես, այլ ոչ եղբայրդ՝ Ռաֆայելը,— ծանր-ծանր ասաց Մելիք-Ավան-Եզանը:— Որտեղի՞ց:

— Աստրախանից: Մեր հեծելազորը հիմա Աստրախանում է:

— Բարի՞ է ռուսաց կայսրուհին:

— Աստված երկար կենոք պահի նրան: Բարի է:

Հայ հեծյալները ռուսական ձիգ ու պիրկ զինվորազգեստի մեջ էին, լայնեզր գլխարկներով, լավ զինված: Ոմանք կրծք-

ներին ուսական խաչ-շքանշաններ ունենին: Գնդապետն ասաց.

— Եղբայրս որդուդ՝ պսակվող Ծսայի բեկի համար երկու հարյուր ձիաթամբ ու սարք է նվեր ուղարկել, նաև շորս հարյուր հրացան:

Ավան իշխանը հուզվեց.

— Աստված օրհնի ձեզ:

Հարսին ու փեսային դուրս բերին եկեղեցուց: Վարանդայի մելիք Լովսեփը եղբոր՝ Շահնազար բեկի հետ քառասուն ընտիր զորք փոսց նորապսակների ոտքերի տակ: Նրանք նաև նվեր արին երեսուն բեռնակիր ուզտ, երեք հարյուր ձի ու հարյուր շորի: Ծս լսեցի, թե ինչպես Շահնազար բեկը եղբորը կամացուկ ասաց.

— Մենք կարծես գժվել ենք, հոգիս վկա: Այսքան հարբս-տուժյուն վատնեցինք:

— Բան չկա,— ասաց Մելիք եղբայրը:— Մենք հո ազքատ շե՛նք: Մի մոռանա, որ մեր տատը Մելիք-Ավան իշխանի հորաքույրն է, քո կինը՝ նրա դուստրը:

Ծս նկատեցի, որ Շահնազար բեկը գառն է դիզակեցիների նկատմամբ: Ապա տեսա, որ խիստ մտերիմ է Իսրայել վարդապետին ու շատ է վստահում նրան: Նա տառապում էր, որ մեծ եղբայր ունի և նա է, ըստ օրինաց, ժառանգել հոր իշխանությունը: Փառամուտությունը ցեց էր նրա մեջ: Եղբայրը իշխան-մելիք է, իսկ ինքը՝ բեկ, նրան ենթակա: Չեմ հիշում երբ, բայց ոչ վաղուց, երբ ես նրանց տանն էի՝ Ավետարանոցում, Շահնազար բեկն ինձ ցույց տվեց իր հոր ստեղծած գրչատունը, ուր ութ-ինը գրոց մարդիկ էին բանում, նաև գրապահոցը, որտեղ շատ հին ձեռագրեր կային:— Մելիք եղբայրս ահա այս գրքերի մրի մեջ է իր քիթը թաղած պահում: Նրանից ի՛նչ իշխանապետ...

Ծս նկատեցի, որ Իսրայել վարդապետը Տոզում հանգամանորեն հետևում է կատարվող ամեն անցուգարձի, գրանք ըմբռնելի դարձնում իր աչքին ու ականջին, խոր պահում մեջը: Հայոց մեր այս աշխարհը նրան ներկայանում էր իրրև իր վաղվա տիրույթը: Հարսանյաց ժխորը բնավ նրան չի հանում իր ծիրից: Այստեղից մի փոքր վերև Կատարո լեռնագագաթն է: Ամիսներ առաջ ես, Շահնազար բեկի ու Իսրայել

վարդապետի հետ, գրա գլխին էի: Այնտեղից սքանչացա Արաքսի ճերմակ անկողինը տեսնելով, որ շրի մշուշ էր: Չախակողմիս խաչենի լեռնազանգվածն էր, մեջը Աղվանից հայոց կաթողիկոսարան Գանձասարը: Իսրայել վարդապետն այնպես էր նայում Գանձասարի կողմը, որ կարծես կաթողիկոսական այդ գահն արդեն իր տակն է: Հովիվները լեռան գլխին մատաղ արին:— Այս լեռը սուրբ նահատակների վայր է,— ասացին մեզ երկյուղած:— Մազ Քթաց Սանեսան կոպաշտ թագավորը հետապնդում է մեր Գրիգորիս սրբի ձեռքով Քրիստոսի հավատն ընդունած իր Մովսես, Դանիել և Նդիա որդիներին ու նրանց հետևող 3870 հավատակիցներին և, հասնելով այստեղ, բոլորին սրի բերան տալիս, սպանում:

* * *

Հարսանիքը բուռն էր: Խմում էին տեղական կարմիր գինի, որ երբեմն ես էլ էի փորձում: Երբ բոլորի կատարները լավ տաքացել էին, Աստվածապով սպարապետը արծաթե մի ծանրագին գոտի զցեց զուռնաշի վարպետի ուսովը:

— Ադա, կլոր բերդապար գլխ: Բե՛րդ, բե՛րդ:— Հանեց մետաքս կապույտ թաշկինակը, որ ասես երկնքի մի պատառիկն էր, ձեռքերը տարածեց:— Գե՛, հա՛...

Մելիքները, զորապետները, գրանց հետ նաև Թաղա Ղուզանենցը, երևի մի հարյուր հոգի, կլոր պար բռնեցին: Իմ երակներում ինչ-որ մոռացված ու քնած ջիզեր արթնացան, ինձ թվաց զգում եմ Խրիստոփի ձորի շունչը Ես ևս միացա պարողներին: Գետինը զղրզաց ոտքերը հեղնդից: Իմ ոտքերն էլ գտան ինչ-որ կորուսված թրթրաներ: Ես ձուլվեցի զենքի զնգոցով ձայն առած մարմինների փոթորկին: Նորապսակներին կանգնեցրին շուրջպարի մեջտեղում, գորգերի վրա... Մրրկվում էր հեթանոս արյունը, որ երբեք չի հանգել այս լեռներում: Հարսանքավորները ոսկե ու արծաթե կարկուտ էին թափում նորապսակների ոտքերի տակ: Յոթ հոգի ուսերին յոթ սպիտակ գառ բերին ու մատաղեցին թագավոր-թագուհու առաջ, գրանց տաք արյունը խաշածն քսեցին երկուսի ձեռքերին:

Խրախճանքի երկրորդ օրը հարսանյաց թափօրը շքեղ զարդարված հոսեց զեպի Գտիշ վանքը: Իսրայել վարդապետն ասաց, թե իրեն մեծ պատիվ էն արել, դրել նորապսակներին ուղեկցող խմբի մեջ: Վանականները հարայհրոցով վանքի բակից սկսեցին քշել-հեռացնել անհամար մուրացիկ զեղչուկներին: Նրանք զիշերը կրակ էին արել վանքի բակում, պղպել մտառ: Նրանցից շատերը ցնցոտի անգամ շունեին, շուլալվել էին մեզարի ու կապերտի քրձերի մեջ: Մուրացիկ ամբոխը կատաղի էր նայում հարսանքավորներին, հատկապես իրենց քշող-հեռացնող հոգևորական մարդկանց: Իսրայել վարդապետը փորձեց նրանց զսպել: Ծուռ Ավագ հարյուրապետը նրա լանջախաչը պոկեց կրծքից:

— Դու քո ախոռին զո՞ւ՛, սե չորի: Հեռացի՛ր: Դե՛...

Նա լանջախաչը ուզեց տալ մուրացկաններին, բայց Խաչենի Մելիք-Ապրես իշխանը գոռաց նրա վրա:

— Խաչը վերադարձրու տիրոջը, է՛յ, Ծուռ, վայել չէ քեզ: Ի՞նչ է դու մուրացկան-աղքա՞տ ես: Դո՛ւ...

— Բա ի՞նչ եմ,— գոռաց Ծուռ Ավագը:— Մի ժամանակ զինվոր էի, հետո մուրող-ուզող: Հա՛, հա՛, ժողովրդի կեսն ինձ պես է: Հա՛: Մի պատառ հացի կարոտ են: Հոգիները դուրս է գալիս հարկ ու տուրք տալով: Եկեղեցին էլ մի կողմից է կողոպտում, զրկում ժողովրդին: Պահանջում է՛ տուր: Տալիս են, է՛, տե՛ր մելիք: Նշանօրհններին տալիս են, պսակօրհններին տալիս են: Մկրտելոցը, թաղելոցը, թաղման ավուր պաշտոնեիցը տալիս են: Առնում են նաև վասն նշիցնելոց: Բա գերեզման օրհնե՞նքը, տնօրհնե՞նքը, քահանայակա՞նք, Դատադարածի՞նք, հիշմանց հասարակա՞ցը, քառանի՞ցը, կողոպո՞ւտը, ժամո՞ցը, անբիծքը և սաղմո՞սքը: Ո՞րն ասեմ: Տալի՛ս են, տալի՛ս են... Ժողովուրդը զեպի մեջ բնկած զնում է:

Նա խաչը նետեց վարդապետին, նորից փրփրեց:

— Վանքում անօրեն բաներ են անում, տե՛ր մելիք: Հենց մեկն էս տեր-Իսրայելու: Գլխներիս Խրխուփի ձորի հովազն է դարձել: Ուրեմն ինչո՞ւ ենք արյուն թափել, կովել թշնամիների գեմ: Ո՞ւր է արդարությունը: Հա՛, գիտեմ՝ գերեզմանում: Այնտեղ խեղճը կգտնի նման բան: Ո՞ւր ես, Մեխյուս վարդապետ, երևա՛:

Մեխլուի անունը լսելով ես սոսկացի: Ուրեմն այդ գնը
դեռ մնո՞ւմ է աամիկի մշուշված կարկաժում: Այժի մորթի էր
հագնում մերկ մարմնի վրա, բորիկ ման գալիս, հաստազուխ
գավազան ձեռքին: Վայը տարել էր այն հոգևորականին, որ
բնկել էր նրա ձեռքը: Գավազանով կիսել է նմանի գանգը:
Ասում էր՝ ես ասածու տունը կմաքրեմ ապական քահանա-
ներից: Հինգ հարյուր շինական ու մուրացիկ մարդ է հավա-
րում գլխին, իրեն հռչակում աղքատի, զրկվածի տեր ու
պաշտպան:— Ասոված հողի վրա է,— ամենուր ազդ է արել
նա,— ո՛չ երկնքում: Ով ուզում է թող հավատա նրան, ով՞
ոչ, թող ապրի ինքն իրենով, իր համար: Խառնամբոխին կոչ
է արել տուրք շտալ ո՛չ կեղեցուն, ո՛չ իշխանին: Խել է
վանքերի հողերը, չրազացնեբը, ձիթհանքեբը, տվել աղքատ-
ներին: Կոչն արյունոտ էր՝ ով մի բարձրաստիճան հոգևորա-
կան սպանի, նա կարժանանա զրախտին, ինչ մեղք էլ որ
ունեցած լինի: Ժողովուրդը ոչխարի պես հեռակել է նրան:
Ամեն գյուղում նա միայն մեկ քահանա է ողջ թողել: Յրել է
վանքերի կուսակրոն համայնքները: Մեր Գանձակ քաղաքից
ծագած այդ կոապաշտ ելուզակը, որ ասածու տունն էր ավե-
րում, կորավ Երուսաղեմի պատերի տակ:

Թամիկ, գեղչուկ ու մուրացիկ ամբոխը շարունակեց եռ-
մեռալ: Մուռ ավազը տեղից-տեղ շտապելով գոչում էր:

— է՛յ, հե՛յ, Մեխլուն ե՛ս եմ: Ե՛ս եմ: Ասոված կույր է,
որ շի տեսնում ձեր տառապանքը, մարդիկ: Մեզ կույր աստ-
ված պետք չէ:

Նա թռավ, բարձրացավ մի խաշբարի ուս:

— Երկինքը գատարկ է, մեշը որդ կերած դգում: Այնտեղ
ասոված բան չկա: Ասոված ինքը մարդն է՝ շար, թե բարի:
Ե՛կեղեցին մարդու սրտի մեջ է: Պիտի փշրել, բանդել սուտ
ասածու սուտ տները, որ մարդ արարածը բարձր մնա թե շա-
րության, և թե բարության մեջ: Հե՛յ, հե՛յ, ի՛նձ լսեք: Հե՛յ...

Ես սարսափած էի: Իմ ահը զրեթե սպանիչ դարձավ, երբ
Մուռ Ավազը Իսրայել վարդապետի խաշի վրա թքեց:

— Ողորմության պետք չունե՛մ,— ասաց նրա երեսին:—
Մի կարծիր, թե ես զոդ եմ քեզ նման:

Մեխլեքներն ու զորապետները սկսեցին համոզել մուրաց-
կաններին, որ թողնեն ու հեռանան խաղաղությամբ: Ոչ ոք

չհակվեց զիշելու: Մեկիքները ցանկացան զորքի միջոցով հե-
ռացնել ամբոխին, սակայն սպարապետը արդելից: Նա հրա-
մայեց բոլոր մուրացկաններին տասական արծաթ տալ,
ապա նաև հավաքել ամբոցից զուրս ու կերակրել: Խնդրան-
քով դիմեց ամբոխին:

— Հարսանիքը մի հարամեք, բարի մարդիկ: Նաև իմա-
ցեք, մեռնում է գերագահ իշխանը մեր: Երկիրը որբանում է:
Ստացեք դրամք, գնացեք կուշտ կերեք, որ հիմա կտան ձեզ
և բավարարվեցեք դրանով:

Մուրացկանների զանգվածը հոսեց դարպասներից զուրս:
Նրանց ետևից կարկատանների ծվկններ էին թափվում և
վերքերի թարախ...

Հարսանիքը շարունակվեց:

* * *

Հանդեսների երրորդ օրն էր: Իսրայել վարդապետը ինձ
բորբոք ասաց, թե կաթողիկոսը, առանց մեկնումեկին տեղ-
յակ պահելու, Տոզից մեկնել է Կատարո ուխտը: Ասաց՝ չլինի՞
ձեր գևը իրեն փոխարինող է ընտրում որևէ մեկին, մեր ամե-
նից նշանավոր ու հին սրբատեղում: Իսկ ե՞ս, ե՞ս:— Տեսա,
որ նրա արյունը գլխին խփեց: Շահնազար բեկից նա մի
արագավազ ձի խնդրեց: Ես էլ հեծա իմ ձին... Կատարոն
հեռու շէր, և մենք դեռ լույսը շրացված տեղ հասանք: Կա-
տարոյի ուխտը հնուց ի վեր եպիսկոպոս ու տեղապահ օրհ-
նելու վայր է: Նաև մեր կաթողիկոսներն են այդտեղ թաթախ-
վում: Ես Իսրայելի երեսին կարդում էի նրա ներքին վճիռը՝
օ՛, պապիս եղբայր, եթե ինձնից ձեռք ես քաշել, ապա վերջդ
բարի չի լինի:

Մատուռների նեղիկ զուկակում մեր առաջ եկավ Իսրայելի
վանական ընկերներից մեկն ու ահարեկ ասաց.

— Մուռ Ավագին էս գիշեր բռնել են:

— Ինչո՞ւ: Ովքե՞ր, — սրվեց Իսրայելը, նաև հանդարտ-
վելով, որ կաթողիկոսը այլ նպատակով է եկել ս.յս ուխտը:

— Ներս մտեք, տեսեք:

Քարե զանգվածեղ խցում միայն մի կերոն էր վառվում:
Գրա բոցը կարմիր էր ներկել մզոած պատերը: Կարմիր մշու-
շի մեջ հազիվ նշմարեցի կաթողիկոսին ու մի քանի վանա-

կանի: Բոլորն էլ կարծես թաթախված էին արյան մեջ, նույնիսկ կաթողիկոսի լանջախաշն էր կարմրած: Հատակի սալերին փռված էր Մուռ Ավագը, ոտքերն ու ձեռքերը պարաններով սեղմ կապկպած: Մեզ տեսնելով կաթողիկոսը մոռաց:

— Ինչո՞ւ եկար: Ես ձեզ չե՛մ կանչել: Եկել եք, ուրեմն վկա եղեք մեզ նի՞ր ու բորբորիտի պատժին: Դու, Իսրայել, երևի, առաջնորդ դառնաս: Սովորի՞ր, թե ինչպես պատժել Քրիստոսի թշնամիներին:

Պատի տակ, անկյունում կրակ էր արված: Մի վանական դրա վրա ազվեսադրոշմի խարան էր շիկացնում: Հեռվում գալիւր ոռնացին: Խցի մի ճեղքից գիշերամուկ ծկլթաց, երևի կրակի հրից նեղվելով: Նույնիսկ կաթողիկոսը ցնցվեց:

— Վկա՛ եղեք:

Ես մի փոքր առաջ անցա:

— Դաժան բան ես անում, տեր կաթողիկոս: Անաստված բան մի՛ արա:

Նա ճանճի տոզցի տեղ անգամ շորեց ասածս, գավազանի ծայրով բռթեց Մուռ Ավագին:

— Մեխլու ես, հա՞: Անաստված ես, հա՞: Ապատամբ ես եկեղեցու դեմ, հա՞:

— Հա՛, հա՛, — ծիծաղեց Մուռ Ավագը: — Գազափարս ու գործս հաճո չե՞ քո քիմքին: Դե ի՛նչ: Վախեցողը շեմ: Արա, ինչ կուզես:

Կաթողիկոսը, որ արդեն հարյուրին մոտ էր, զարմանալի ճկունությամբ ոստնեց դեպի նա:

— Նա, ով քար կնետի եկեղեցու վրա, կոշնչանա:

Կրակի մոտ ծնկած վանականը շիկացած խարանը դրեց նրա ձեռքին: Բռնելով խարանի փայտյա կոթունը, կաթողիկոսը պաղեց Մուռ Ավագի դիմաց:

— Մեխլու ես, հա՞: Հիմա կստանաս վարձդ:

— Դու, կաթողիկոս, ստոր արարած ես, — ասաց Մուռ Ավագը: — Դու հայրենիքի զինվոր ես սպանում: Դու հայրենիքի թշնամին ես: Դու դահիճ ես:

— Հիմա՛, հիմա՛, — լափլփեց կաթողիկոսը: — Հիմա քո մարմնի վրա կփորձես դահիճի շիկացած ժանիքները: Հիմա կստանաս պատիժ, որ քեզ ուղարկել է երկինքը:

Գրսում հովազի մանչոց լսվեց: Ես սարսուռացի, հաճախ եմ
հրխուսփի ձորում լսել այդ սարսափեցնող ձայնը: Բաց դռնից
ներս ուղղվեց հրացանի փող:

— Խարանդ ցա՛ծ դիր, Տեր-Ներսես...

Տե՛ր աստված: Փրկչի ձայն լսեցի: Հարազատ ձայն, որ
գալիս է հրխուսփի խորքերից: Օ՛, Ասպապ տիկին, հասիր:
Քեզ, անշուշտ, երկինքը ուղարկեց: Ես քեզ ոչ քո կերպից,
ալլ քո ձայնից ճանաչեցի, որ հավիտյան հոգուս մեջ է, իմ
բոլոր նյարդերի ու արյանս անոթների մեջ:

Կաթողիկոսը շիկացած խարանը դեն գցեց, սողեսող քաշ-
վեց դեպի խցի մութ անկյունը: Զինվորի հագուստով Ասպապ
տիկինը ներս մտավ: Նկատելով Իսրայել վարդապետին, զար-
մացավ ատելությամբ:

— Դու և՛ս, վարդապե՛տ: Դու է՞լ...

Դարձավ ինձ:

— Նաև դո՞ւ, Արրահամ Երևանցի:

— Ո՛չ, ո՛չ նա,— շտապեց ասել Մուռ Ավագը:— Երկուսն
էլ նոր եկան: Արրահամ Երևանցին նույնիսկ հանդիմանեց կա-
թողիկոսին:

Տիկնոջ ետևից ներս էին մտել իր ամուսնու զինվորներից
երևի մի քսան մարդ:

Ասպապ տիկինը դաշույնով կարտեց Մուռ Ավագի կա-
պերը, ատրճանակ գրեց նրա ձեռքին:

— Բոլորի՞ն...

— Ոչ մեկին,— տեղը կանգնելով ու իրեն շտկելով ասաց
Մուռ Ավագը:— Սրանցից ոչ մեկը չարժե մեր գնդակին:

Երկուսով դուրս եկան: Ես հետևեցի նրանց:

Դեռ ներս չէինք մտել Տող ամրոցի դարպասներից, երբ
մեզ հայտնեցին, թե զերագահ իշխանը հոգին ավանդեց: Մենք
երեսներին խաշ հանեցինք:

• • •

Իրիկնադեմին, երկնքի բոսորի մեջ հրավառվող Տող բեր-
դից երևում է աշխարհը՝ Դիզափայտի Կատարո լեռան փեշե-
րից մինչև հզոր Երասխը:— Ողորմի՛ քեզ: Ողորմի՛ քեզ,—
մտովի օրհնում էի հանգուցյալին:

Բերդի բուր շինութիւնները սև պաստառով սգակր բն: Քահանաները պատարագ են մատուցում փոխնիփոխ: Նեղ փողոցներում խունկ էին ծխում: Իշխանական զորքը՝ պետ ու զինվոր, իրենց սուր, բրգանման փափախներին սև ժապավեններ էին կապել: Ժողովուրդը հոսեց այն եկեղեցին, ուր գրված էր հանգուցյալի դագաղը: Քահանաների դասը շրջապատել էր բարձր պատվանդանը: Բեմի խորքից արեղանների ու սարկավազների խումբ էր դանդաղ սաղմոսում: Լուսնուներ կատարյալ էր, խորհրդավոր: Երբեմն մի քահանա տաշտով սառույց էր բերում, դրանով պատում դագաղի կողերը:

Գիզակի երկնքի բարձրերը պատվեցին ամպերով ու արևի ալրուցքը բուրբուրովին նվազեց: Իշխանները եկեղեցուց հանեցին հանգուցյալի դագաղը: Քահանաների դասի ուղեկցութեամբ, սգո թափորը ուղղվեց դեպի Գաիշ վանքի տոհմական գերեզմանատունը: Զորքը խիտ շարքերով ուղեկցում էր մեզ: Բարձրահասակ Սուռ Ավագը առջևից տանում էր գերագահ իշխանի կապտաթույր նժույզը, ամբողջովին սև մետաքսով պատած: Քամրի կեղին գցած էր արծաթե զրկաղէկերով հանգուցյալի հրացանը: Ես հենց իրենից՝ գերագահից լսել էի, որ այդ եզակի հրացանը, որի պողպատը ահա թեթև փայլում է, իրեն է նվիրել Գաիթ-Բեկը: Քամրից կախված էր նաև այն ակնակուռ պատյանով սուրը, որ իշխանն ստացել էր նազիր շահից՝ Եղվարդում: Հովհաննես Խանդամիրյանը մեն-մենակ քայլելով, կարմիր բարձի վրա տանում էր շող-շողացող, խոշոր խաչ: Դա էլ հանգուցյալն ստացել էր Ռուսիո հոգևոր առաջնորդից՝ Սանկա-Պետերբուրգում:

Երբ բերդից զուրս էինք եկել, իշխանի անձնապահ գնդի զինվորները սկսեցին հրացանային համազարկի ողջնաարութեան կրակ տեղալ դեպի երկինք:

Շքեղ էր մեր մեծի թաղումը: Գերեզմանատանը, իմ կողքին կանգնած Զագեձորի Մելիք-Յահանն ասաց.

— Հենց այս շքեղութեամբ մենք թաղեցինք Գաիթ-Բեկին: Ինքը՝ Ավան իշխանը ևս ներկա էր: Այժմ էլ նույնն է՝ Քաղում ենք, բայց ոչ մեր հույսը:

Քաղումից երեք օր անց հենց Տողում գումարվեց Հայոց իշխանապետութեան Գերագույն գլխավոր ժողովը: Իշխաններն ու տանուտերերը միակամ գերագահ ընտրեցին Զրա-

բերդի Մելիք-Աստվածապով իշխանին, նրա վրա թողնելով նաև զորքերի սպարապետության պատիվը: Նույն ժողովը Եսայի բեկին մելիք հռչակեց իր հորենական գավառի վրա:

Դիզակի նոր տիրոջը իշխան օժեցին հեռաց իր հոր թարմ գերեզմանի վրա: Զորապետներն իրենց սրերը միացրին, Եսայի բեկին գրին գրանց վրա, յոթ անգամ գոչեցին:

— Դու ես մեր տերը, դո՛ւ...

Սունկի եկան շիրմի շորս բուրբը, հավատարմության երգում տվին նորընծա գերագահ Մելիք Աստվածապովին:

— Թող քո սուրը հատու լինի մեր վզներին, եթե շեղվենք մեր երգումից: Եղիցի՛: Եղիցի՛...

Այնքան ցնցող էին իրար հաջորդող այս եղելությունները, որ ես՝ գրեթե բան չհասկացա և այս ամենը, որ գրին հանձնեցի, արեցի նույնպես գրեթե անգիտակ:

Շուտով նադիրից հրովարտակ եկավ: Պարսից շահը շնորհավորում էր Հայոց աշխարհի նոր գերագահին: Նրա համար արքայական ծիրանի էր ուղարկել ու հավիտենական զաշնի թուղթ:

Եսաղաղ, հրաշալի աշուն էր Հայոց աշխարհի արևելյան լեռներում ու հովիտներում:

Լուսարաց էր: Մենք մեր եկած ճանապարհով վերադարձանք Զրարերդ: Կամար Սոլթան իշխանուհին, որ ամուսնու՝ Աղամ բեկի ասպանդակակից էր միշտ ու ամեն տեղ, իմ ներկայությունը նրան ասաց.

— Ամուսին իմ, մի քիչ արիություն ներարկիր մեր այս Բարայել վարդապետի երակներին մեզ:

— Ինչո՞ւ, կին իմ:

— Հովազից վախենում է,— Կամար Սոլթանը շեղ նայեց վարդապետին:— Վախենում է շեկ հովազից:

Բարայել վարդապետը Գավթի սաղմոսից մի երկու շյուղ շշնջաց ու լսելով՝ կծկվեց ձիու թամբին: Այնինչ Աղամ բեկն ու կինը կտուց-կտուցի ղունդունում էին: Ի՞նչ սքանչելի է մարդկային մտերմությունը: Բայց ես գրանից զրկված եմ:

Այսպես սպառվեց 1744 թվականը:

Ջորաբերանից մեկը գոռաց.

— Նազիր շահն սպանվե՛ց...

Ես ու հայոց գերագահ իշխան Մելիք-Աստվածապովը կանգնած էինք Ջորաբերդի ամրոցի պատշգամբում: Նայեցինք ներքև: Հևացող ձիու վրայից այս բոթը ազդ էր անում մեկը: Մտավ ամրոց: Նրա ձին շորս ոտքերը միանգամից ծալելով տապալկեց: Ձիավորը հազիվ կարողացավ մի կողմ ցատկել, որ շնչխփի ձիու տակ: Գերագահը հանգարտ հարցրեց.

— Ստույգ է:

— Ստույգ: Գայիս եմ Սպահանից: Նազիրին սպանեցին իր պալատում:

Մելիք-Աստվածապով իշխանը երկար լուռ մնաց: Ապա ասաց, թե հնարավոր է, որ հայերիս վիճակը բարդանա: Օսմանյան սուլթանը անշուշտ հիմա ցնծում է: Պարսիկների մեջ հիմա, անշուշտ, գահակոխի է: Այդ լուրը խիստ մտահոգեց ոչ միայն մեր իշխաններին, այլև ժողովրդին ողջ: Քարը գլուխը, թեկուզ սատանան լինի Իրանի գահին, միայն թե շխախտվի խաղաղ օրվա ընթացքը, թշնամի շմոտենա Հայոց աշխարհի սահմաններին:

Ես մտածեցի վերադառնալ տուն՝ Երևան: Սակայն, երևի միտքս կահելով, գերագահն ինձ ասաց, թե մի երկու օր էլ սպասիր, միասին կգնանք:

Երկու օր հետո, լուսաբացին մեկնեցինք: Անցանք Թարթառ գետը ակունքների մոտով, և երբ արևը նոր էր բոցավառել աշնան առանց այն էլ գեղնած անտառներն ու այգիները, իշանք Սևանա ծովակի ավազանը, մտանք մի գլուզ: Դրա գլուզապետը, որ նաև աշխարհազորի զորապետն էր, շտապեց մեզ հրավիրել իր տունը՝ փոքր ինչ հանգստի:

Նոր էինք սեղան նստել, երբ տան բաղում շորս հինգ ձիավոր երևացին: Մեկը Երնջակի Հովհաննես Խանդամիրյանն էր, մյուսը նրա Ասպապ տիկինը, մյուսները՝ երևի թիկնապահներ:

— Հազիվ թե լավ լուրով ժամանած լինի Խանդամիրյանը, — ասաց Մելիք-Աստվածապով իշխանը:

Ամուսինները ներս մտան հոգնած, բայց, ինչպես տեսա, ոչ ընկճված: Միմյանց ողջունել/ցինք կարգ-պատշաճին: Խանդամիրյանն իրեն հատուկ զրնգուն ձայնով ասաց.

— Գեպի Ջրաբերդ էի գալիս, տեր գերագահ: Քաշաթաղի վերեններում իմացա... Ճանապարհս ծոնցի:

Նա կազի գավաթով ջուր խմեց, եփած իշխան ձկան մի ամբողջ կես կուլ տալով ասաց.

— Օսմանլուի երկրում զորահավաք է: Սուլթանի հրամանով զորքեր են կուտակում Կարին-էրզրումի, Արտահանի ու Կարսի շրջաններում:

— Հացդ հալալ կեր, տանուտեր,— մեղմ ասաց գերագահը:— Կեր, հետո կպատմես:— Գարձավ Ասպապ տիկնոջը:— Գու ևս ճաշակիր աստծու տվածից, դուստր իմ:

Ճաշը կարճ տևեց: Երևում է նաև գերագահն է շտապում: Երբ արդեն ափսոսները հավաքել էին ու սեղանին պտուկներով թան դրել, գերագահը խոսեց:

— Ի՞նչ լուր ունես Պարսից արքունիքից:

— Խաների մեջ զզվտոտց է, տե՛ր իշխան,— հանդարտ պատասխանեց Խանդամիրյանը:— Ով տեղից էանգնում է, ձգտում է տիրել Իրանի գահին: Զորքի մեջ շփոթ է: Վատ օր է ծագում...

Մյուս օրվա կեսօրին մենք արդեն անցել էինք ծովակի եզրերով, մոտեցել Պորտակ գյուղին: Գիշերը մնացինք քահանայի տանը: Առավոտյան, երբ դուրս եկանք օղալից, ձիերը հեծնելու, գետինը ծածկված տեսանք երևի երկու թղաշափ ձյունով: Գեղարքունիքի իշխանն ու տանուտերերը հավաքվել էին Պորտակում: Մելիք Աստվածապով իշխանը կարճ խորհուրդ արեց նրանց հետ: Միտքը այս էր՝ պատրաստ լինել ամեն անակնկալի:

Գերագահը Երևանում մնաց ամբողջ ձմեռը: Ամեն օր սուրհանդակներ էր առաքում դեպի Շիրակ, Աշոցք, դեպի Նախիջևանի գավառները: Աչքը բաց էր պահում, ականջը՝ սուր: Սուլթան Մուրադի թեկուզ մի փոշոտցը հայտնի էր գառնում նրան: Այցելեց Արարատյան դաշտի բոլոր զորագնդերին: Հրամայեց ավելացնել մշտական ծառայության զինվորների ռոճիկը: Եվրոպայի երկրներին տեղյակ մարդիկ ուղարկեց Լեհաց աշխարհը, Վենետիկ, Ամստել, պատվիրելով

այդ երկրների մեծահարուստ հայերից միշտցնեք հաճաքել, զենք առնել ու Ռուսաստանի հարավով հասցնել Հայաստան: Մարտի առաջին օրերն էին: Գերագահն ինձ ասաց.

— Ենթահակալ եմ քեզանից, Աբրահամ Երևանցի: Աստված հետդ: Ես զնում եմ նախիջևան, Երնջակ ու Գողթան: Մնաս խաղաղությամբ:

Ես զգացի, որ նա շի կամենում բաժանվել ինձնից ու եման բան ասաց հարգանքից մղված: Ուստի ասացի.

— Ես ևս քեզ հետ կգամ, տեր գերագահ: Ես այսուհետ միշտ քեզ հետ կլինեմ, եթե տերը ժամանակից շուտ չառնի հոգիս:

Նա զոհ մնաց:

Անցանք Աբարատյան դաշտի երկայնքով, Խոր Վիրապում ու Տար-Արագածի գավառում այց արինք տեղի զինվորական գնդերին: Մտանք նախիջևան քաղաքը, եզանք Շաղկերտում, Ագուլխում և Սյունիքի լեռնաշղթայի գագաթների արանքով վերադարձանք Զրարերդ: Ամեն տեղ գերագահը հետամուտ էր լինում ռազմական ուժերի զորացմանը, ժողովրդին ոգևորում հավատի ներշնչանքով:

Զրարերդից նա սուրհանդակ հղեց Սանկտ Պետերբուրգ, թե ինչ խորհրդով, շիմացա:

Պարսկաստանի մայրաքաղաքից անվերջ աննպաստ լուրեր էին գալիս: Չորս ամսում չորս շահ են սպանել: Հայնատարած երկիրը դարձել է անգլուխ: Նահանգներում ով տեղից թռել, իրեն անկախ թագավոր է հռչակել:

— Մեր հարևան Իրանի այս անիշխանական, խառնակ վիճակը մեր օգտին չէ,— հաճախ էր ասում գերագահը:— Թուրքը ժրում է:

Ես նրա ասածների մեջ, ո՞վ փառավոր աստված, շփոթմունքի երանդ չէի տեսնում: Կյանքը Հայաստանում ընթանում էր իր երեկվա հանդարտ հունով:

Երկրի ապահովության համար մեր իշխանը նորանոր ուղիներ էր որոնում: Մի երեկո նա ինձ հարցրեց.

— Մանոթ ես Հնդկաց աշխարհին, եղբայր իմ:

— Մանոթ չեմ,— ասացի.— Բայց ճանաչելը ցանկալի է:

— Գնա Հնդկաց աշխարհը, Աբրահամ Երևանցի: Այնտեղ կհանդիպես մեծ վաճառական ազա Մովսես Բաղրամյանին:

Հանդիպիր նաև մեծահարուստ Շահամիր Շահամիրյանին։
Նրանք կօզնեն բեզ ու դու կանցնես օվկիանը։ Ինդոնեզ
կղզիների երկիրը։ Այնտեղ՝ Մակասար քաղաքում է ապրում
Խոչա Սուլիմա հայը, ծովերում հարյուրավոր նավեր ունի։
Գնա նրանց մոտ, ասա թող Հայաստանին օգնեն ծովով ու
ցամաքով, ինչպես կկարողանան։

Գերագահն իր անունից կոչ-հրովարտակ գրեց ու տվեց
ինձ՝ բարի ճանապարհ մաղթելով։

Երկու օր հետո ես երեսիս խաշ հանեցի, միացա Ագուլի-
սից դուրս եկող վաճառական մի քարավանի ու գնացի...

* * *

Գարունը հեռացել է Արաքսի ընդարձակ հովտից, ոչ ոս-
տոստ, այլ քայլ առ քայլ բարձրացել դեպի լեռները՝ ծաղկած
գոտի թողնելով։ Ավետարանոց գլուղավան ամբողջ պարիսպ-
ների ճեղքերում ինքնազուխ բուսած պոչնենու թփերը բող-
բոջել են, Խրիսուփի ձորում փշատենին բուրում է թանձր։
Վարանդայի գավառը մեծ է՝ շերտ-շերտ լեռներ և մի մեծ,
շատ մեծ դաշտ։ Վարանդայի իշխան Մելիք-Հովսեփը, պարս-
պի եռատամ դետքում կանգնած, նայում էր ցածրում կառուց-
վող ինչ-որ շինություն։

— Տպագրական տուն կլինի, Շահնազա՛ր, — ասաց եղբորը։
Եղբայրը մոռացվեց՝ պե՛տք է։

— Սարըչալու Փանահը նորից է երևացել մեր սահմաննե-
րում, իսկ դու տպագրատուն ես շինում։

Ասաց։ Լեզուն կծեց՝ ինչո՞ւ ասաց։ Թո՛ւմ Զառչի Փանահի
մեջքին, նրան տապալեց։ Ականջին ասաց՝ փախիր, ցեղապետ։
Լողալ գիտե՞ս։ Գիտեմ։ Նրան քարշ տվեց, զցեց Արաքսի
մեջ։ — Փախիր։ Լողափերին կամբջի մոտ էր։ Ե՛րբ էր։ Է՛։

Ատելությունք նայեց մելիք եղբորը։

— Շարաթ օրը — ասաց, — մեկնում եմ Քաջաթաղի
Սիծեռնավանքը, ուխտի։

Իր հարկաբաժինը մտավ թթված։ Կինը՝ Սոնան դեռ շեմից
խոնարհ գլուխ տվեց։

— Կուզենայի, ամուսին իմ, ես էլ ուխտի գալ Սիծեռնա-
վանք։

— Արդեւում եմ,— կտրեց Շահնազար բեկը:— Դու արգանդիդ պատուը խնամիր:

Սոնան սպրդնեց: Բեկը հորանջեց գոհ: Հավ է, իր ատելութիւնը զեպի եղբայրը հասել է՝ կրակի մեջ խորովվող դդում, հիմա կպայթի: Չեոքերը շփեց իրար: Եղբայրն իր համար արդեն հանգուցյալ է: Եվ ինչո՞ւ է ինքն իր լեզուն սրում: Թուրք պետք է սուր լինի, ոչ թե լեզուն:

* * *

Միծեռնավանքի շրջակա լեռները կտրտված են ժայռացներով, ձորակներով: Հող ու քար երես էին առել մայիսյան փարթամութիւնից: Գետի ափերին կուտակվել էին անհամար ուխտախմբեր: Մուրք Միծեռին ուխտի էին եկել երևի երեսուն հազար մարդ՝ կանայք, հրեխաներ, աղջիկներ, տղամարդք քիչ:

Շահնազար բեկի մայրը ծփաց սպիտակ ձիու վրա: Նրա կապույտ կապաչի կարմիր փեշերը տատանվեցին ուրախ: Այս էլ քանի՞ անգամ է նա զալիս այս հաշակավոր ուխտատեղին: Նրա հետ էին նրա գրեթե բոլոր կին հարազատները, բացի Սոնայից, ազախիները, աղջիկ թոռնիկները և ութ ձիավոր զինվոր՝ Շահնազար բեկի զլխավորութիւնով: Ամբողջ ճանապարհին, որ երկու օր տևեց, բեկը քացախած կարատ էր, բառ շփոխանակեց նույնիսկ մոր հետ:— Հիմա էլ ծառա պիտի դառնամ սրան-նրան, թեկուզ մորս,— մտածում էր նա,— և այն էլ ողջ կյանքումս:

Ձիու վրայից Շահնազար բեկը թեքվեց դարձյալ ձիու վրա տնկված Իսրայել վարդապետի կողմը:

— Երբուրեքի հովազը փախավ, էլի՞:

— Փախավ,— Իսրայելը կարծես հառաչեց:— Հիմա Հովհաննես Խանդամիրյանի ծոցումն է քածը:

— Կարոտս՞ւմ ես:

— Բայց ոչ նրան:

Անցան վանքի աշակողմով, ուր մի փոքր ազատ տարածք էր մնացել: Ոլորվեցին անհամար վրանների արանքներով: Վանքի միարանները բեկին ու վարդապետին ողջունեցին խոնարհ՝ առատ նվերներ ստանալու հույսով:

Համբարձեցն զիս
Ի Համբարձից բերանց յուրոյ,
Զի բարի են ստիեք բո, բաւ զգինի...

Երգը ծաղիկների բույրի նման փոփոց վարանդացիների
ուրերի տակ: Շահնազար բեկը դրանք կոխկրտեց: Նրա մար-
դիկ վրան խփեցին զարնան ծաղիկների մեջ:

Սկսվեց ուխտական շարաթը:

Գալու երրորդ օրը Շահնազար բեկն ասաց.

— Ուրախ եմ, որ հետս եկար, Իսրայել վարդապետ:

Գնացին լողանալու կապույտ-զուլալ գետակում, որ հենց
վանքի մոտովն էր սահում ու մտնում ավելի մեծ մի գետ:

— Օգր ոչազ է, ջուրը ևս,— ասաց վարդապետը:— Կմըր-
սենք:

— Երևում է նանի պահած ես:

Ինքը լողացավ, վարդապետը՝ դուրս եկավ ջրից, շորերը
հազավ հենց թաց մարմնի վրա:

— Պետք է ուխտավորների մեջ լինի հնձորեստանի տա-
նուտեր Միրզեխանը, վարդապետ: Ծանաչո՞ւմ ես:

— Գիտեմ,— ինչ-որ գաղտնիք գուշակելով ասաց Իսրա-
յելը:

— Պետք է, որ ծպտված լինի: Գտիր և բեր մոտս:

-- Դավաճանի՞ն:

— Գտիր և բեր մո՛տս,— կատաղի, բայց ցածր ասաց
Շահնազար բեկը:— Եթե մատնել ես, կոկորդղ կկտրեմ:

Բեկը ոչ մի անգամ չմտավ տաճար:

Իսրայել վարդապետը գտավ հնձորեստանի փախստական
տանուտեր Միրզեխանին: Փերնզակի կերպ ունեք, մաստակ,
թել-ասեղ ու նման մանրուք էր ծախում ուխտավորներին:
Իսրայելը նրան գիշերը, ծածուկ բերեց Շահնազար բեկի
վրանը: Ուզեց դուրս գալ, բեկը ձեռքով արեց:

— Մնա՛:

Մնաց: Երկար լուռ մնաց բեկը, ապա միանգամից բոր-
բորվեց:

— Կաշիղ մաշկելու եմ, Միրզեխան: Ո՞ւր ես:

— Հրամանիդ հետեից,— կմկմաց Միրզեխանը:— Խո-
նարհ բարևում է: Ասում է հույսով եզիր, չբազացը մեր աղունն
է աղում:

Իսրայել վարդապետը կռահեց, որ խոսքը Փանահ ցեղապետի մասին է: Միրզեխանը նրա վաշում է ապաստանում: Վիրավոր փախել է Շահնազար բեկի մոտ: Բեկը նրան կազգուրել է և ուղարկել ցեղապետին ի պահ:

Բեկը հայացքով խոթեց Իսրայելին:

— Պատրաստվիր եպիսկոպոս դառնալու, հետո՝ կաթողիկոս:

Իսրայելը պատրաստ էր համբուրելու նրա ձեռքը:

* * *

Նոր զիշեր է: Շահնազար բեկը փերեզակի կերպ մտած Միրզեխան տանուտերին ասաց.

— Այսօր Գոհար միանձնուհու դպրոցի զիպակ գործող կույսեր տեսա վանքի բակում: Բուրբը շէին: Երե՛ք: Մեկը՝ Մալայիկ, Հասան Զալալյան տնից, մյուսը՝ Երնջիկ, Գիզակի բաժ: Երրորդին չգիտեմ: Իմ մարդկանցից երեք հոգի կլինեն հետո: Երնջիկին կուղարկեմ Փանահ ցեղապետին:

— Առավոտ, իրիկուն անունովդ է երդվում,— ողևոր ասաց Միրզեխանը:

— Ունե՛ւմ ես,— բեկը ձեռքը տարավ կողքին դրած գավազանին:— Ունում ես, շո՛ւն: Սարբջալլու թլպատվածը ինձ ի՛նչ բարեկամ:

— Կարիք գլուխս:— Միրզեխանը վիզը երկարեց:— Փանահը բեզ ավելի հավատարիմ է, քան իր Մուհամմեդին:

Շահնազար բեկը վեր կացավ:

— Բերզածորի ջրադացում կհանդիպեմ քեզ:

Իսրայել վարդապետը, թեև ցնցված էր այս ամենը լսելուց, բայց և ինչ-որ շափով ողևոր էր: Հետաքրքիր անցքերի վկա պիտի լինի: Դե, ինչ կա որ: Ինքն էլ ինչ-որ տեղ, թեև մեղա գալով, ինչ-որ տեղ ուզում է ինքն իրենից ազատվել, ինչ-որ շոտ բան գառնալ: Ազատվել, այո, ինքն իրենից: Շղթաները իր ոտքերին շեն, այլ՝ հոգու մեջ: Եվ դրանք իրեն են: Իր շղթաները: Եվ ոչ որի մեղազիր չի լինում: Անիծում է իրեն ստեղծողների հիշատակները, ինչո՞ւ են իրեն անսովոր ծնել: Ինքը կուզենար ասենք Շահնազար բեկի նման լինել: Ազատ է, ինչպես որձ վարազը՝ մերունների հոտի մեջ:

Գիշերը ահռելի թազնել էր ձորերի ու լեռների վրա: Ուխտեկները մրափի մեջ էին: Իսրայել վարդապետը ձին լարեց Շահնազար բեկի ետևից, երանի տալով նրան: Ո՛ւր է տանում իրեն: Իհարկե ոչ գծոխք: Նա գծոխքի մարզ չէ: Նրա հետ կարելի է գնալ վայրի խոզի որսի, միայն թե կգ լինի...

Նուաբացը զեռ շէր ծագել, երբ հասան Բերդաձորի ջրադաշին: Մութ, մոռացված տեղ էր:

Չրադացականը մարյուր ձեռքին դիմավորեց իր տիրոջն ու վարդապետին: Բռնեց բեկի ձիու սանձը: Բեկը թռավ ցած:

— Բերե՞լ են:

— Բերել են:

Շահնազար բեկը ջրադացականի գոզը գցեց փողով զնգացող քսակ: Երևաց Միրզեխան տանուտերը: Բեկը ուսով նրան մի կողմ հրեց: Մտավ ջրադացի մտտի փայտից հյուսած խրճիթը: Վարդապետին քաշեց ետևից: Միրզեխան տանուտերը այծենակաճի մեջ փաթաթած մի բան բերեց, դրեց գորգով պատած թախտին: Բեկը այծենակաճի փեշերը հոտովեց: Կարմրավուն լույսի մեջ միանձնուհին գծույն երևաց: Բեկը շոյեց նրա ծնտոր:

— Դու Երնջի՞կն ես, չէ՞:

— Ե՛ս եմ:

Երնջիկի ձայնը ըմբոստ չէր, այլ՝ հաշտված խոնարհ, հնազանդ:

Անկյունում երկու աղջիկ էլ էին կծկված: Շահնազար բեկը ճմրթեց նրանցից մեկի կուրծքը:

— Դու Մալայիկն ես:

— Հասան Ջալալյանն եմ...

Շահնազար բեկը դարձավ երրորդին:

— Դո՞ւ:

— Ես որք եմ,— գողաց աղջիկը:— Ես ուսմիկ եմ: Հայրս սպանվել է Գանձակի կովում: Մայրս...

— Կովիկն ես,— նրա շապիկը պատռելով մոմոաց Շահնազար բեկը:— Դե՛...— Նա աղջկանը բարձրացրեց, դրեց Իսրայելի գրկում:— Վայելիր:

Երնջիկը բացեց կուրծքը:

— Ինչ կամենում ես, արա ինձ հետ, ողորմած բեկ: Միայն աղաչանքս է՝ Մալայիկին շլկե՛ս...

Շահնազար բեկը Երնջիկին գցեց Միրզեխանի թևերին:

— Իմ կողմից սրան նվեր տար Սարըջալու ցեղապետին:— Գրկեց Մալայիկին:— Դու իմ բաժինն ես, Մալայիկ:

— Միայն պայմանով, որ քո կինը դարձնես ինձ, — ասաց աղջիկը:— Այլապես դու իմ դիակին տեր կգտնաս: Ուրախ եմ, որ խիզախ ես: Ես վախկոտ ամուսին չե՛մ ուզում:

Շահնազար բեկը տեղից թռավ, բռնեց որբ աղջկա ուսը, տարավ դեպի դուռը:

— Փախի՛ր... Դու ազատ ես: Քո մայրապետ Գոհար իշխանուհուն պատմիր իմ բարությունը: Փախի՛ր...

Աղջիկը վազեց դուրս ու ձուլվեց խավարին:

* * *

Կես տարի է անցել Միծեռնավանքի առևանգումից: Եվ եթե հիմա աշուն է, դեռևս չի նշանակում, թե շատ բան է փոխվել մեկնումեկի կամ երկրի կյանքում: Մի մազ էլ չի շեղվել աջ կամ ձախ: Տեր ներսեսը շարունակում է կաթողիկոս մնալ և, ինչպես երևում է, բնավ էլ մեռնելու միտք չունի:

Նո՛ւյնը: Նո՛ւյնը: Նո՛ւյնը: Զգվելի է տաղտուկ նույնությունը: Ավետարանոց ամբողջը շարունակում է ժայռին պպզած արջի նման փնթփնթալ ինքն իրեն: Կարծես հենց նոր է թաթով զարկել, սպանել մի վիթխարի արջառ ու ահա-ահա կհոշոտի նրա տակավին շնչող՝ ծուխ անող մարմինը: Մելիք Հովսեփը ցնծում է: Տպարանի շենքը կառուցել, վերջացրել է: Կարծես մի նոր Անի է հիմնել կամ նոր Գանձակ: Ամեն մարդ իր զուռնայի տակ է պարում, կրակն իր բազարճի տակը քաշում:

Շահնազար բեկը մտրակը շրխկացրեց Միրզեխան տանուտերի ուսով մեկ: Տափաստանի փողի ելավ մտրակի տակից:

— Ուրեմն, իմ նվերը խժռե՞լ ես, հա՛: Հա՞: Տեղ չես հասցրել, հա՞:

Միրզեխանը ծունկի եկավ՝ ոնց որ գետից հանած կատու: Զայնն էլ կատվի մլազոց էր.

— Վիզա կտրի՛ր, տեր Շահնազար: Մեղք ունեմ: Ունե՛մ: Մարդ արարած եմ, չէ՞: Մի ամբողջ ամիս Երնջիկի հետ մնացի Արաքսի եղեգնուտներում: Տա՛մ, թե՛ շտամ: Հոգիս օտում էր՝ աուր, մարմինս, որ կրակ էր բնկել՝ շէր կամենում: Ո՛չ: Մեղա՛ քեզ, իմ տեր: Վերջապես՝ օխր ինչի՞ տամ, է՛: Ինքս կի՛ն շունեմ: Երբ ինձ գլորել են սարից...

Շահնազար բեկը նրան քացի ավելց:

— Հիմա ո՞ւր է:

— Երնջիկը,— հարցրեց տանուտերը:— Երնջիկը հիմա իմն է, իմ կինը: Ես Փանահ ցեղապետին ուրիշ կին նվիրեցի քո անունից: Փախցրի Մեղրու կողմերից: Գրանում ինձ օգնեց Երնջիկը: Էն խաշը վկա, փախցրածս ոնց որ սարում մեծացած կխտար: Փանահը անշափ գո՛հ մնաց:

Թվում էր Շահնազար բեկը շանսատակ կանխ Միրզեխանին: Չարեց: Դե ո՞ր ախմարը իր որսի շանը կտա, կսպանի:

— Այդպե՛ս: Այդպե՛ս,— մուտաց բեկը:— Ո՞ւր է կինդ:

— Հետս բերել եմ, — թևքով թթի արյունը սրբեց Միրզեխանը:— Քո տանն է:

— Բերել ես՝ իբրև Մալախի տիկնոջս ազատին, այո՞:

— Կամքը քոնն է,— զուխ ավեց տանուտերը:— Դու միշտ բարի ես, տեր իմ: Համաձայն եմ:

• • •

Հնդկաց աշխարհում մնացի երեք ամիս: Շոգից մուկնոց թմբություն էր ամեն տեղ: Կիսամերկ գեղջուկ հնդիկները մատներով փորում են թթված հողը, կորեկ ցանում մեջը:— Օ՛, Բուդդա՛, օգնիր:— Գետերը այնքան մեծ են, որ մի եզրից մյուսի վրա տնկված սրբազան Բուդդա աստծո վիթխարի տաճարները հազիվ են նշմարվում: Գետերում խլրտում են գոմեշի մեծությամբ ձկներ, զետացուլեր: Ըյուղերից սարքած խրճիթները փլվում են հսկա վիշապ-օձերի գալարվող մարմինների տակ:

Հայ մեծահարուստները լսեցին ինձ, կարդացին զերազահի նամակը:

— Ձայնն հայոց աշխարհի:

Լսեցին մի ամբողջ ամիս: Մի ամբողջ ամիս հետո ասա-

ցին:— Մենք ստուգեցինք, իմացանք, թե դու ով ես, Աբրահամ Երևանցի: Բարով ես եկել: Իմացանք: Հիմա դո՛ւ իմացիր: Այս է մեր վճիռը՝ օգնել հայրենիքին: Օգնել զենքով, ոսկով: էլ ինչո՞վ... Կուղարկենք ծովով, Ղրիմ: Այնտեղից...

Ինդոնեզի Մակասարում խոջա Սուլիմա հայր լաց եղավ:

— Ա՛խ, հայրենի՛ք իմ: Ա՛խ, դժբա՛խտ ժողովուրդը: Երեք օվկիանոսային նավ եմ նվիրում Հայաստանին: Նավերի բեռները զենք՝ հրացան, վառոդ, թնդանոթներ: Ո՛ւր ուղարկեմ:

— Ղրիմ, — աւացի: — Ղրիմի ժողովրդի կեսից ավելին հայ է:

— Գիտեմ, — ասաց խոջա Սուլիման: — Հետները առևտուր ունեմ:

Այսպես էղավ իմ արածը: Հիմա տուն եմ գալիս: Մի շաբաթ առաջ երնջակում էի՝ Հովհաննես Խանդամիրյանի ու Ասպապ տիկնոջ տանը: Հիմա Ավետարանոց եմ հասել, Մի երկու օր հետո կմեկսեմ Զրաբերդ:

Այստեղ բոլորը հարազատի պես են վարվում հետս՝ Մելիք Հովսեփը, նրա տիկին իշխանուհին, Շահնազար բեկի երկու կիները, առաջինը՝ Սոնան և նորը՝ Մալայիկը:

— Ես քեզ տեսել եմ մեր վարժարանում, պարոն Աբրահամ, — ասաց Մալայիկը: — Դու եկել էիր մեր մայրապետ Գոհար իշխանուհուն այցի: Տեսել եմ: Իմ նկատմամբ հատուկ խնամք էր ցուցաբերում նա:

Օ՛, Շահնազար բեկ, բարի եղիր Խրիստիփի նոր հովազի՝ Մալայիկ խաթունի հետ: Նա հավատարիմ կլինի քեզ, ինչպես սեփական ձեռքը: Նաև զոհացիր տիրոջից, Խրիստիփի հովազն սյլնս լի ճանկոտում քեզ, լի թքում վրադ: Շնից վախեցած կատվի պես նա հիմա ծվարել է Երնջակի զորապետի օտարի արանքում: Այո՛ շնից վախեցած, մրսող կատվի պես...

Շահնազար բեկը ամբողջում իր նոր կնոջ Մալայիկին առանձին հարկ է հատկացրել: Երբեմն, երբ զնում եմ եկեղեցի, նեղ պատուհանից Մալայիկի աղախինը լեզու է ցույց տալիս ինձ: Բեկի մայրը խոցոտվում է: — Բա սա բա՞ն է, որ որդիս արեց: Երկրորդ կին է պահում: Երբեմն նա գիմում է մեծ որդուն: — Փրկիր մեզ ապականությունից: — Մելիք-

Հովսեփը ձեռքերը թափահարում է:— Հեռո՛ւ, հեռու: Ինձ մի քաշեք ձեր գզվառոցի մեջ: Հեռո՛ւ:

Երբ ես մեկնեի եմ Հեղկաց կողմերը, հենց իմ մեկնելու օրը վախճանվել է սրանց հայր Մելիք Հուսեփնը: Ըստ հնուց սրբացած կարգի, ավագ որդին է գրավել նրա իշխանական աթոռը: Սոնան, որ Շահնազարի առաջին և օրինավոր կինն է, հնազանգ է բնդունել ամուսնու նոր կնոջը: Ամուսնուն միայն ասել է.

— Նոր թշնամիներ վաստակեցիր, գլխատերս: Նոր կինդ եաշնեի Հասան Զալալյան զարմից է: Նրա տերերը զանազ կսրեն քո դեմ:

* * *

Երկրի գունդն սկսեց հակառակ պատվել՝ ոչ թե ձախից աչ, այլ՝ աչից ձախ: Ո՛չ, ի՛նչ եմ ասում, երկիր գունդը գահավիժում է դեպի անդունդ, ետեից քարշ տալով նաև զբժրախոտ արևին: Դե, ի՛նձ ինչ: Այն օձը, որ ինձ չի կծում, թող հազար տարի ապրի: Բայց մեղա, մեղա՛, այս ի՛նչ դուրս սվի:

Մի երեկո, եկեղեցուց տուն գալիս, Շահնազար բեկը և գրորն ասաց.

— Ատրպատականի Մարաղա գավառի վեքիլ-նայիրը գնացել է Սպահան, քեզանից բողոք անելու նորընծա Ադիլ շահին, եզրայր իմ:

— Գլուխը քա՛րը: Մեր երկիրը օտար շահ ու օտար թագավոր չի՛ ճանաչում: Մենք ինքներս ենք մեր գլխի տերը:

— Գնացել է շահին բողոքելու, որ իբր դու և Գիզալի Մելիք-Սասային ուզում եք Մարաղայից վճռեք իրեն՝ շահի նայիրին:

— Մարաղան ևս մերն է, հայինը, որ զավթել է պարսիկը:

— Ասում են՝ իբր կողոպուտի, ավարի համար եք անում:

— Պիտի գործենք ակն ընդ ական, — ասաց մելիքը: — Մեր հողը պետք է ես առնենք: Մարաղան նոյի ծննդյան օրից հայինն է: Իսկ կողոպուտ-ավարը օրհնված է: Հենց իրենց Ղուռանն է ասում՝ եթե քեզ հարցնեն ավարի մասին, ապա դու ասա ավարն ալլահինն է, նրա մարգարեները:

Գիշեր է: Ես կամեցա գնալ իմ սենյակը, սակայն Շահնազար բեկն ինձ կանչեց: Է՛, քնելուս ախորժակին քացախ արեց: Գնացի: Ապարանքի ընդունարանում կերոններ ու շատ ջահեր էին վառվում: Մելիք եղբոր պատվին Շահնազար բեկը կերուխում էր սարքել:

Խրախճացանք, վայելեցինք լիուլի:

Գիշերվա կեսին Շահնազար բեկը հրածեշտ տվեց եղբորն ու վերադարձավ իր հարկաբաժինը, որ երկարուկ ձգված ամբողջ ծայրին էր, զորանոցներից ոչ հեռու: Ես նորից կամեցա գնալ իմ օֆեանը, բայց այս անգամ էլ բեկը շփողեց:

— Եղիբ ինձ հետ,— կորովեց նա:— Այս գիշեր դու վկա կլինես զարմանալի բաների: Ե՛կ:

Ինչ-որ տեղից դուրս եկավ Միրզեխան տանուտերը՝ ինձ անձանոթ շորս զինվորի հետ: Մենք մթուձյան մեջ մտանք Մելիք-Հոփսեփի հարկաբաժինը: Մեծ դռան մոտ պահակող ծառան փափախը հանեց՝ բեկին ողջունելու: Շահնազար բեկը տապարի բուժով հարվածեց նրա գլխին: Պահակն ընկավ առանց նույնիսկ ճշալու: Բեկը Միրզեխանին ցույց տվեց եղբոր երեխաների սենյակները, որ երեքն էին, միմյանց կից:

— Վերջացրե՛ք...

Իմ ձեռքը քաշելով, ինքը մտավ եղբոր ննջասենյակը: Պատի մեջ խրած կերոնը թույլ լուսավորում էր ընդարձակ մահճակալի բարձերը: Երկու գլուխ անփույթ հանգչում էին դրանց վրա:

Շահնազար բեկը առաջին հարվածը տվեց եղբոր կրծքին, ուղիղ սրտին: Գանակը դժվարով դուրս հանեց, մուխիսինդով խրեց նրա կնոջ բաց ծծերի արանքը: Մելիք Հոփսեփն բնկավ մահճակալից, վերջին ճիգով հառաչեց.

— Դու Ղարաբաղն սպանեցի՛ր, Շահնազար շուն:

Փոքրերի սենյակներից դուրս եկան Միրզեխանն ու մյուս երեք զահիճները:

— Բուրբին վերջացրինք:

Հատակին, արյան մեջ գալարվում էր մի աղջնակ: Սա գուշից.

— Հորեղբայր, մեզ կոտորում են, փրկի՛ր:

Շահնազար բեկը ոտքը դրեց մեռնող աղջնակի կոկորդին,

սեղմեց: Աղչնակը դադարեց թպրտալուց: Ես, որ սոսկումից
թարացել էի, բռնեցի բեկի թևը:

— Ի՞նչ արիր, ի՞նչ արիր: Ինչո՞ւ ինձ վկա դարձրիր այս
եախճիրին:

— Վկան էլ հանցակից է,— հանդարտ ասաց Շահնազար
բեկը:— Գնանք:

Գուրս գալով եղբոր հարկաբաժնից, բեկը հեծավ ծառա-
ների մատուցած ձին, քշեց զորանոց, արթնացրեց զորապետ-
ներին:

— Մեկիք Հովսեփը ոչ ես է՛...

Շնչեց խոր, ցնծությամբ գոշեց.

— Այժմ Վարանդայի մեկիքը ե՛ս եմ: Ե՛ս եմ...

Նա ձիու թամբից վերցրեց կաշվե խոշոր խուրջինը, զցեց
աժազ զորապետի ոտքերին:

— Զորքին ոտճիկ տուր: Յուրաքանչյուրին տասնհինգ ոսկի:

Ավետարանոցի առաջօտը բացվեց արյունով: Շտապով
եկավ Իսրայելի վարդապետը: Շահնազար բեկը քրքշաց նրա
երեսին:

— Հիժա, կարծում եմ, գո՛հ կլինես, Իսրայել վարդապետ:
Մուրը Ամարասի գահը անձիդ է սպասում:

Մի ձղրտոց սրի պես մխրճվեց թիկունքս:

— Փախա՛վ, փախա՛վ... Փախցրեց օձի ճտին: Փախա՛վ...

Շրջվեցի ես, Մալայիկ խաթունն էր ճշացողը, մի ձեռքին
ճապուկ սուր, մյուսին՝ ատրճանակ:

— Ստոր Երնշիկը փախա՛վ: Հասցրեց թոցնեւ մեկիքի եղ-
բող փոքրին՝ Եսայուն ու փախչել: Եթե իմանայի՛...

— Բայց, բայց,— կմկմացի ես,— ինչո՞ւ ես զայրացել,
չէ՞ որ քո աղախինը մարդ է փրկել, երեխա է փրկել սրածու-
թյունից:

Մալայիկ խաթունը քրքշաց: Նրա հայացքը ճնշող էր: Մի՞-
թե սա է երխափորի հովազը:

— Իսկ ես իմ ամուսնուն եմ փրկում՝ Վարանդայի իշխան
Մեկիք-Շահնազարին:

Արևը հլավ տափաստանից ու կարմիր ներկեց Հայոց աշ-
խարհը: Խրխուփի ձորում մանչաց աճուսարսափ շեկ հովազը:
Ես ցնցվելով նայեցի ձորին: Ասպապի հիմնած զրատունն

ավերված էր... Տպարանի շենքը կիսատ մնաց: Հովազն արթնացավ արյան հոտից: Լեռների վրա իր օսկեծուփ մազերն էր փետում հայոց երկիները:

* * *

— Ես շտապեցի մեկնել Զրարերդ՝ Հայոց գերագահ իշխանի մոտ: Շահնազար բեկը եկավ ինձ ճանապարհելու:

— Ինչ տեսար, այն էլ կպատմես աշխարհին, խոշա Արբաճամ Երևանցի: Ներող եղիր, որ քեզ ինչ-որ շափով անհանգստացրի:

— Սակայն, բեկ, դու եղբորդ սպանեցիր:

— Իշխանութունը եղբայր, որդի, հայր, մայր շի ճանաչում, — մտայլ ասաց Շահնազար բեկը: — Նաև պատշաճ է, որ դու ինձ այլևս «բեկ» չասես, այլ՝ մեկիք, իշխան: Երթաս բարով: Իմ դուռը միշտ բաց կլինի քո առաջ: Երբ կամենաս, համեցիր:

Երկու օր հետո ես արդեն Զրարերդում էի: Գերագահի մոտ էին հավաքվել Հայոց աշխարհի բոլոր իշխանները: Եկել էին նույնիսկ հեռավոր Նախիջևանից, Երևանից, Լոռուց: Անզուսպ գրգռված էին բոլորը:

— Անհապաղ պետք է զորքով մեկնենք Վարանդա, ոչընչացնենք ապօրինի մեկիքին, — պահանջում էր Խաչենի Հասան Զալալյան Մեկիք-Ապրես իշխանը:

— Հիմնահատակ կործանել Ավետարանոց դավաճան բույներ, — զոչում էր Գիզակի-Մեկիք Եսային:

— Պատժե՛լ...

— Մի՛ շտապեք, — հանդարտ խորհուրդ տվեց գերագահ Մեկիք-Աստվածապով իշխանը: — Պետք է կշռադատել իրավիճակը, որպեսզի ունքներս շինելու տեղ, աչքներս չհանենք:

Նրա այս մտածածը ինձ բավականին հուսադրեց, Ես իշխաններին ասացի՝ եղածն արդեն եղել է: Չի հարկավոր կրակի վրա յուղ լցնել: Այնպես արեք, որ Վարանդան մնա ձեր համակարգում:

— Ներող կլինեք, — ավելացրի վերջում: — Ես իրավունք չունեմ խառնվելու պետական ձեր գործերին, բայց իրեն

աշխարհ տեսած, փորձ ունեցող մեկը, այսպես խորհուրդ կտայի: Զգուշացեք պառակտումից: Գա միայն թշնամու օգտին կլինի:

Գերագահի խնդրանքով ես պատմեցի իմ առաքելության մասին: Ներկայացրի, թե Հնդկաստանի, Ինդոնեզի հայերն ինչպիսի պատրաստակամություններ են ընդունել մեր խնդրանքը, ինչ օգնություն են առաքելու մեզ: Նկատեցի, որ իմ այս հայտնածները այնքան էլ իշխանների, հատկապես Խաչենի ու Գիզակի տերերին չհետաքրքրեցին: Նրանց ուշքը իրենց վիրավորվածությունն օղակում է: Մելիք-Շահնազարը, որ Մելիք-Սասյու քրոջ ամուսինն է, իր արարքով վնասել է Գիզակի պատիվը:

Մի երկու օր հետո գերագահն ինձ ուղարկեց Վարանդա՝ Մելիք Շահնազարի մոտ:— Աշխատիր մեզմեկ շարի մոլուցքը, Արբահամ եղբայր:

* * *

Ավետարանոցում կատարյալ անգործ էր: Ոչ մի խրթնածածուկ բան չտեսա: Երևութակա՞ն է: Գժվար է ասել: Մելիք-Շահնազարն այս անգամ էլ ինձ դիմավորեց, ընդունեց սիրալիք:

— Ուրախ եմ, որ եկար, խոջա Արբահամ: Իմ իշխանական գրագիր-բարտուղարն իրեն կախել է: Տխմա՞ր... Գո՛հ կլինեմ, եթե դու փոխարինես նրան, ոչ ինձ ծառա, ո՛չ, այլ իբրև ինձ օգնական ու բարեկամ:

Ես ընդունեցի նրա առաջարկը: Կարծում եմ նման պարագայում ես առավել օգտակար կլինեմ ազգիս:

Ապրում եմ իշխանական ապարանքում, ինչպես ձուկը՝ ջրում: Մելիք-Շահնազարը զազար շուներ: Զբաղված էր գործով, հաճախ էր մեկնում իր իշխանությունից տակ եղած գյուղերն ու ավանները: Զարմանալի շոտլանդացիներ թեթևացնում էր գյուղացիների ու արհեստավոր մարդկանց վիճակը, հոգեվոր դասի հետ մտերմանում:

Բայց նորից շտենված բան պատահեց: Թե ասեմ դրան ես տեղյակ չեմ, չհավատար, մարդիկ: Բայց ի՞նչ, ի՞նչ: Ասացի տեղյակ չեմ, պրծավ-գնաց: Ուզո՞ւմ եք երգվեմ...

Փախստական տանուտեր Միրզեխանը, որ նոր էր եկել Զառի Փանահի մտոց, ինչ-որ կասկածելի լուրեր էր հաղորդում մելիքին: Ահա նա ասաց, թե Մելիք-Ապրեսի կրտսեր եղբայրը կաթված է ստացել, հիվանդ է: Կինը՝ Քազուհին օրը մի ոչխար է մատաղում Գանձասարի ուխտին:— Օ՛, տեր ողորմած, ապաքինիր, փրկիր ամուսնուս:

Մելիք-Շահնազարը հռհռաց:

— Չքնաղ եղնիկ է այդ Քազուհի խանումը: Գիտեմ, շատ եմ տեսել: Ինքը հրեշտակ է, ամուսինը՝ կոտած ջորի: Խոզի առաջ մարգարիտ են դրել: Ոչ երկնքում կա նման շքնաղ կին, ոչ մեղսածանր երկրի վրա:

• • •

Մի երկու շաբաթ հետո Շահնազար բեկը ինձ կանչեց իր օթևանը: Բանալիով կողպած մի դուռ բաց արեց:

— Նայիր, սա՞ է, Արրահամ Երևանցի:

Գորգի վրա, գորգով ծնկները կծկած նստած էր Մելիք Ապրեսի հիվանդ եղբոր կինը՝ Քազուհին: Ես ետ-ետ գնալով, կպա սպառին:

— Այս գիշեր բերի: Բերել տվի:

Խաչենի Մելիք-Ապրեսի իշխանը իր տանու քահանային ուղարկեց Մելիք Շահնազար բեկի մոտ:— Եղբորս կնոջը ետ տուր, գող Շահնազար բեկ:— Մելիքը բանբեր քահանային ապտակեց ուժգին:

— Թե քո տերը տղամարդ է, թող գա իր հարսին հանի ծոցիցս:

Քահանան ընկավ նրա ոտքերը:

— Հասկացիր, դու քանդում ես հայոց տունը: Մեր հարսին ե՛տ տուր: Ե՛տ տուր:

Դիզակի Մելիք-Եսային ևս մարդ ուղարկեց Շահնազարի մոտ:— Գու անպատվում ես քո օրինավոր կնոջը՝ Սոնային, որ իմ քույրն է: Ուղղիր ծուռ ընթացքդ, փեսա իմ, այլապես քեզ շանսատակ կանեմ:— Շահնազար բեկը երկար քրքջաց այս մի բանբերի երեսին ևս: Բերել տվեց իր կանանց՝ Սոնային ու Մալայիկին: Քազուհուն կանգնեցրեց ոտքի, երեթին ստիպեց համբուրվել:

— Համբուրվեցեք,— զոռաց նա:— Երեքդ մի մարմին ու մի հոգի: Գե՛...

Ահից երեքն իրար փաթաթվեցին: Լաց եղան...

— Այդպե՛ս,— հեաց Շահնազար բեկը:— Այդպե՛ս:— Եսայու բանբերին հրեց զուրս:— Գնա թո տիրոջը պատմիր, ինչ որ տեսար:

Ո՛չ, ո՛չ: Այս բանին ևս ես տեղյակ չեմ: Տեղյակ չե՛մ: Տեց է քնկել Հայոց տունը: Գերագահ իշխանը միայն մի անգամ ինձ հարցրեց Մելիք Շահնազարի արարքի մասին: Բազմակի՞ն է: Հարցրեց ի միջի այլոց, ոչ կրթով կամ ցավով: Պետությունն է՝ իր զգացմունքների ու, հատկապես, խոսքերի մեջ շափազանց զուսպ: Մակայն ցեցն արդեն կա, իշխան, և դու քեզ մի՛ պարուրիր միայն պետական գործերի զբաղով: Մանր անձրևից էլ է հեղեղ ծնվում: Մելիք Եսային խոսով է Շահնազարից՝ անպաավեց իր քրոջը: Մելիք-Աստվածաթշնամացած է, անշուշտ, իր եզրոր կնոջը հափշտակողի դեմ: Ա՛խ, այս կանա՛յք... Աշխարհ են ավերում, կյանքեր ու զահեր կործանում: Հայոց երկրի բոլոր կողմերից քրթմնչոցներ են լսվում Մելիք Շահնազարի դեմ: Նա հոհոում է միայն: Բողոքներն ու անեծքները նախ ինձ են հասնում: Ես զբանք, պարտքիս բերումով, հաղորդում եմ մելիքին: Մելիք-Աստվածապով իշխանը որևէ ցուրտ բան չէր նետում Շահնազարի վրա: Իմ միջոցով ողջունում էր նրան, հարցնում զորքից, ժողովրդի վիճակից:

* * *

Գնում ենք Շիկաքարի բերդը: Հին անունը մոռացվել է, հիմա Շուշի են ասում:— Շուշի բերդը պետք է նորոգեմ,— ցանկություն հայտնեց Մելիք-Շահնազարը:— Թշնամիներս շատացել են:

Նա հարյուրավոր քարագործ վարպետներ, նաև մի քանի ճարտարապետ էր հրավիրել իր տիրույթների զանազան կողմերից՝ իր այդ նպատակը զուխ բերելու համար: Ես զխտեի՝ այս մարդն ինչ վճռում է, անդարձ է, պետք է հասնի զբա կատարմանը: Հարցրեց՝ հի՞ն է:

— Շատ հին,— կաահեցի, որ հարցը Շուշուն է վերաբերում:— Քիչը-քիչը էլի մի երկու հազար տարվա է:

Նոր էինք մտել անտառ, երբ մեր դիմաց դուրս եկավ մի քահանայ: Անծանոթ էր, տառապած, գլխի մազերը խոխի, սաքերը հագիվ էր քարշ տալիս: Մեզ տեսնելով նա փլվեց մի հսկա ծառի տակ, սկսեց ճանկոտել ծառի բունը:

— Մորթե՛ց, կոտորե՛ց...

Մենք իջանք ձիերից: Քահանային շուր տվինք, շուր լըցրինք նրա գլխին, մեղքին, կրծքին: Ես թափահարեցի նրան:

— Ի՞նչ է եղել, խոսիր:

— Կդիմանա՞ք լատեներիդ, — հեկեկաց նա: — Օ՛, ահեղ աստված: Մեկդու Շվանիձորից եմ: Ոչ բախտավոր... Զառչի Փանահճ ցեղապետը եկավ մեզ վրա... Կոմեցիներ սակավ ուժերով: Շունը կողոպտեց գլուղը: Հասցրեց մի քառասուն երեխա ու մի հինգ-վեց կին գողանալու: Ես միացա դժբախտ զավակներին: Մեզ՝ գերիներին անցկացրին Երասխ գետը: Մտանք Ատրպատական: Հասնելով իր ամառային մի որշը, ցեղապետը հրամայեց կանգ առնել: Նա դարձավ ինձ. — Քանի որ քո կամոք եկար, մուրաառ քեշիշ, ապա ինքդ ընտրիր քեզ տալիք մահվանդ ձևը: Ես նրան ասացի նախ ինձ սպանիր, հետո երեխաներին: Յեզի տղամարդիկ, երևի երկու հարյուր արնախումներ, ոտնացին արյան ծարավի: Նրանց վաշի կենտրոնում, որ իբր թե աղոթատեղի է, խլրտացին դժբախտ գերիները: Երեխաները մանր էին, հինգ-վեց տարեկան: Նախ ցեղապետի առաջ զցեցին եղբորս երկու մանրիկ տղաներին: Նրանց դրին քարերի վրա ու սկսեցին հանգամանորեն մորթել: Ես աչքերս փակեցի: Փանահճ եղունգներով բացեց կուպերս: — Նայիր, քեշիշ: Մուհամմեդի մոր պատվին դուրբան ենք անում: — Փոքրիկները, երեսները դեպի երկինք, պառկել էին անշարժ, նույնիսկ վիզները երկարել Աբրահամի գառան նման՝ կտրեցք: Նրանց պնչերից արյուն ոթեց: Ականջիս հասան իմ եզրոք կնոշ, էլի կանանց ծկլթոցները: Սարաջալուցիները նրանց բռնաբարում էին մեկը մյուսից խլելով: Ա՛խ, հարազատե՛՛րս: Մեղա՛, մեղա՛... Իմ պոռշներն այնպես էին ուռել, որ ես նույնիսկ շէի կարողանում թթել դահիճների կողմը: Զառչի Փանահճ արի ծայրով սկսեց խոցոտել մանուկ աղջիկների կրծքերը: Արյուն էր ժայթքում: Յեղապետը բեզբեր դեմ էր անում արյան սլաքներին ու խմո՛ւմ: Խմո՛ւմ...

Քահանան սկսեց խելահեղ ցատկոտել: Մելիք Շահնազարը մտրակով հարվածեց նրա բաց գլխին:

— Սո՛ւտ ես խոսում, շո՛ւն:

Քահանան ձեռքերը տարավ գլխին: Մատներն արյունոտվեցին: Մելիքը նորից զարկեց նրան:

— Սո՛ւտ ես խոսում, ստահա՞կ: Եթե այդպես է, հապա ինչո՞ւ դու ողջ ես:

— Ասածուց էր, — տակավին չըմբռնելով, թե ինչ է կատարվում իր հետ, ինչո՞ւ են իրեն զարկում, ազադակեց քահանան: — Ես չիմացա, թե ինչպես ինձ զցեցի մտրիկ խանդակն ու փախա...

Մելիքը դոտու արանքից հանեց երկփող ատրճանակը ու կրակեց քահանայի մերկ փորին: Սա ընկավ...

Երեք օր մնացինք Շուշում և վերադարձանք:

* * *

Ավետարանոցը կծկվել էր Խրիստոսի գեղին հովազի ահից: Ամբոցը, որ փոքր ինչ հարթ սևղ տարածված մեծ գլուղի կրծքին էր, դեպի գետը երկարած մի բարձր ժայռահյուղի վրա, պարուրված էր սևերով ու խնկի բույրով: Գարպասը խուլ ու պինդ փակ էր: Մելիք-Շահնազարը զենքի մեջ ծանրացած, ահեղ աչքերով լսփում էր շորս բուրբը: Զգաց՝ մոտենում է կինը: Բայց ո՞րք՝ Սոնա՞ն, Քազուհի՞ն, թե՛ Մալալիկը: Հա՛, Քազուհին է, մուկերի խշշոցից որոշեց:

— Տուն մտնենք, գլխատերս:

Ամուսինը քիթը ձգմզեց: Կինը երեսը ծվատել է: Լուր է սոացել, թե հայրը մեռել է: Երեսը ճեպուել է եղունգներով, ինչպես ընդունված է իրենց մեջ: Հիմար սովորույթ՝ սգեա ու բոխ:

— Մորդ եղբայրը չի երևում, — ասաց Մելիք-Շահնազարը: — Նա, էլի՛, Խնձորեստանի տանուտեր Միրզեխան-բեկը:

Քազուհին զունատվեց՝ ամուսինն ինչո՞ւ է սպասում նրան, որ ապստամբ է ու փախստական: Քազուհին թեև երեսը ծվատել էր, թեև վշտի ծանր քող կա ուսերին, սակայն նույնիսկ նման դժբախտության պահերին նրա ձայնը զրնկուն էր:

— Ո՞վ իմանա: Գուցե թե...

— Կտրի՛ր կռավոցդ, — խեթեց ամուսինը: — Գուցե թե ի՛նչ...

Քաղուհին այրվեց հոգու խորքում, սակայն միայն հեղ գլուխ ավեց:

— Մորս եղբայրը եկել է...

— Սատկելու բաներ եք բոլորդ էլ, — գոչեց Մելիքը: — Եկել է ու նո՞ր ես ասում ինձ: Գիտեմ, բոլորդ էլ ասում եք ինձ:

— Ուշքի եկ, ամուսին իմ: Այդ ինչե՛ր ես ասում...

Մելիք Շահնազարը ուստոստալով վազեց, մտավ իր այդ մի կնոջ հարկարածիներ: Գոռաց ետևից հասած կնոջ վրա:

— Գինի քե՛ր: Հե՛, հե՛... Հասկացիր, ամուսինդ մելիք է, տեր է: Ես այլևս ոչ մի թագավոր ու իշխան չե՛մ ճանաչում... Քո ամուսինը, քո, ձեր...

Կինը արտասովեց:

— Զուպիր քեզ, գլխատեր իմ:

— Վե՛րջ, վե՛րջ, — ավելի-ցասկոտ գոռաց Մելիք-Շահնազարը: — Հայոց Գերագույն գահաժողովը ատում է ինձ, դեմ է, որ ես եմ իմ հոր իշխանության ժառանգը, որ ես, ե՛ս... Ի՛նչ եղբայր, ի՛նչ բան: Ես եղբորս չէ, որ սպանել եմ, ես սպանել եմ իմ թշնամուն: Այո, թշնամուն: Թե ուժ ունեք, թող նա ինձ սպաներ:

Քաղուհին նրան նայեց շեշտված տառապանքով: Ամեն օր կրկնվում է նույն խելագար տեսարանը: Իրեն էլ թոցրեց, կին դարձրեց, ա՛հա մյուսների հետ պահում է իր տունը: Հասել է ուզածին՝ ինքնիշխան է: Բայց նորից մնացել է նույն կատաղածը: Բոլորը զարհուրում էին նրա հայացքից: Քաղուհին ինչ-որ շափով խզում էր ամուսնուն՝ ինչի՞ է ձգտում, իշխանությա՞ն: Ահա ունի, ձեռք բերեց արյուն թափելով՝ սեփական արյունը: Ուրեմն է՞լ ինչից է խենթացած:

Քաղուհին զինի և ուտելիք բերեց նրա համար: Զեռքերը ծալած կրծքին սպասեց մինչև կուտեր, կխմեր: Ապա շուր լցրեց նրա ձեռքերին, որ յուզը լվանա: Ծածանելիք թափեց նրա շորերին: Գարակից հանեց մազազաթի ազոթագիրքը ու ծունկի գալով, փորձեց ինչ-որ կարգալ: Ամուսինը կոպիտ խլեց արծաթե պատյանով մի բուռ մատյանն ու շարտեց մի կողմ:

— Թքի՛ր այդ գրքի վրա, Թքի՛ր,— գազազեց նա:— Վերջ տուր աշքերդ գրոց վրա մաշելուց: Իշխանուհի ես, շէ՞: Զրահ հազիր՝ ծնկակալներով, բազկակալներով, լազազարտ հագիր, սուր վերցրու, հետս եղիր իբրև զինվորս, մենք անելիքներ ունենք: Իշխանությունը միայն զենքով է պահվում: Նա ցատկոտելով դուրս փախավ: Կարծես կրակի վրայով էր գնում:

Թագուհին անզոր փլվեց հատակի գորգերին:

* * *

Մոտեցող փոխադասից Զառչի Փանահ ցեղապետը զգուշացավ: Բայց, ո՞չ: Մանոթ ձայն է, կարծես աններբան:

Ներքնախցի դուռը ետ զնաց անազմուկ:

— Քնա՞ծ ես,— ներս մտնելով հարցրեց Մելիք Շահնագարը:

Փանահ Ալին բորեց մազմզոտ ծնոտը:

Նրանք միմյանց նայում էին խոր վստահությունով: Սակայն դա նաև գայլային կասկածանք ուներ: Մելիքը թեքվեց զեպի նա:

— Զարգվե՞լ ես:

— Երնչակի զորապետ Հովհաննես Խանդամիրյանը մեծ ուժերով եկավ իմ դեմ: Ատրպատականում էի: Շվանիձորի վրեժի համար եկավ: Մեզ չարդեց: Այս ինչ անարդար բան է, շեն թողնում, որ մարդ իր ավարը վայելի: Փախա...

Փանահը երկար բորբոքվեց: Ապա քիչ-ինչ մեղմացավ, հարցրեց:

— Զեր Գերագույն Գահաժողովը ընդունե՞ց քո մելիքությունը:

— Քեզ ի՞նչ,— ատամներով ճզվյտաց Մելիք-Շահնագարը:— Ամեն տեղ քիթդ մի՛ խոթիր, ցեղապետ: Համենայն զեպս դու բարեկամ ունես: Դա ես եմ:

— Փոխարենը դու կատանաս տասնապատիկ,— ասաց ցեղապետը:

— Դուք՝ սարըչալուներդ շան ծիծ կերած եք,— բրթմընչաց մելիքը:— Դուք ուղտի սիրտը կխորովեք, երբ նա ձեզ անց է կացնում անապատով: Գիտեմ:

— Բայց դու ինձ փրկեցիր՝ նախատելու համար:

— Սպասիր,— նրա ձայնը խեղդեց տանտերը:— Ես քո իմացած վանքի հավապահներից չեմ, Եթե... Եթե... Կոկորդզ քամակիցդ կհանեմ: Հիմա վեր կաց:

— Ո՛ր,— զոտին ձգեց ցեղապետը:

— Գնում ես:

Մեկիք-Շահնազարը փախստական ցեղապետին յոթ օր թաքուն պահել էր իր տանը: Հիմա պետք է ետ ուղարկի: Ո՞վ է ում մուրհակը կարդում այս խառնակ աշխարհում: Պա՛րտք ես, տո՛ւր: Մուրհակը երկու երես ունի՝ տալու և առնելու:

— Սպասիր կանչիս,— հանձնարարեց ցեղապետին:— Մարդ ունե՛ս: Գոնե մի երեք հարյուր քեզ նման ազագակներ հավաքիր:

Նույն գիշեր նա Փանահ Ալուն Միրզեխանի միջոցով ծածուկ հանեց Ավետարանոցից ու ճանապարհեց դեպի Ատրպատական: Մնաց քարե նեղ պատշգամբում կանգնած: Հեռվից, սարերի մի փեշին կրակ տեսավ՝ թարթող, ճպող: Մեկ, երկու, երեք... Ուրեմն ցեղապետն ապահով անցել է: Ազդանշանն ընկալեց:

Հուսադեմին մանր քայլերով անցավ երկար միջանցքով: Ետ դարձավ ոտնածայնից: Տանուտեր Միրզեխանն է: Սա զուլխ տվեց, կանթեղի լույսով նրան ընդառաջեց դեպի նույն այն խուցը, ուր քիչ առաջ պահում էին Փանահին:

— Բերի՞ր:

— Սպասում է քեզ,— խոնարհվեց տանուտերը:

Եցիկը լավ լուսավորված էր: Պատերը ծածկված էին գորգերով: Կեցցե՛ս, հասցրել ես ամեն ինչ... Այսպես մտովի դիմեց Միրզեխանին: Չնայած նրա ծոված քերանին, որի անկյունից մի ժանիք էր ցցված՝ խոզի կեռիք: Չհանի՞:

Պատից սիրամարգեր էին նազում: Գորգ է: Ո՞վ բերեց: Եզրերը սպիտակ են, սիրամարգերը՝ ոսկեգույն: Ախ, չէ՛, հայրենական է, իրենն է այս գորգը: Զիտ երկու զուլխ էլ են ճախրում, հետո վարդեր, որ հենց հիմա կթափվեն: Մայրերին հայոց գրեր: Է՛, զահլես տարաք:

Մահճի անկողնում նստած էր Երնշիկը:

— Ահա՛, Երնշիկ փախստական, դո՞ւ ես:

— Ե՛ս եմ, — Երնշիկը կանգնեց, իր շքեղությամբ լցնելով շրջապատը:

— Ի՞նչ արիր եղբորս լակոտին: Ինչո՞ւ փախցրիր նրան: Ի՞նչ արիր:

— Մեռավ, — երեսին խաշ հանեց Երնշիկը: — Անվերջ հիշում էր արյան մեջ թավալվող մորը, մորթված բրոշն ու փոքրիկ եղբորը: Զղիմացավ, մեռավ:

— Իսկ դու զեռ ողջ ես, բո՛ւ, — քրքշաց մեղիք Շահնազարը: — Զրադացում, հիշում եմ, հնազանդ էիր այս ցուլին՝ Միրզեխանին: Ահա նորից ընկար նրա ճանկը:

— Ընկա, տեր մեղիք, — ասաց Երնշիկը: — Ծակատիս գիրն է:

— Ապրել ուզո՞ւմ ես:

— Նույնիսկ աղբահարի ճիճուն է ապրել ուզում: Ուզո՞ւմ եմ:

— Ուրեմն՝ հնազանդվիր կամքիս:

Երնշիկ տիկինը սկսեց արձակել մետաքսե կապալի կրծքի կոճակները, որոնց տակ թրթռում էին լիթը ստինքները:

— Մերկանա՞մ:

— Ո՛չ, — խենթ գոռաց մեղիք Շահնազարը: — Ո՛չ, ո՛չ... Ա՛խ, շար սատանա: Դու հզոր անձ ես: Դու զեղեցիկ ես: Դու ինձ պետք ես, բայց ոչ որպես էգ: Դու, դո՞ւ... — Հեաց թանջելով, նստեց մահճակալին, ծնկները տրորեց: — Լսիր, կին, որ կախարհող ուժ ունես: Ես ուզում եմ կաշենի իշխան-մեղիք տեսնել Միրզեխան տանուտերին:

— Կաշենի Մեղիք-Ապրեսը վախճանվեց, — ասաց Երնշիկը: — Կամքը քոնն է: Հրամայիր:

— Դու պետք է դառնաս Մերզեխանի օրինավոր կինը: Միծեռնավանքից հետո քո համը նրա բերանից շի հեռանում:

— Ասել է՞ ինձ իշխանուհի՞ ես դարձնում: Իշխանուհի՞ լինեմ:

— Եվ իմ բարեկամը: Ինձ հավատարիմ:

Հաջորդ օրը եկեղեցում Մեղիք-Շահնազարն իր ձեռքով կատարեց Երնշիկի ու Միրզեխանի պսակը:

Մելիքի ծառաներից մեկը ինձ կանչեց իշխանի մոտ: Ես վազեցի և մտա Մելիք-Շահնազարի դիվան-սրահ: Գեո շեմից մաղթեցի.

— Մեր տեր Հիսուս Քրիստոսը քեզ պահապան, իշխան:

— Չահլես տարար, էլի՛,— ձեռքերը թափահարեց Մելիք-Շահնազարը: Կարծես վրան գրոհող իշամեղուների պարս էր հեռացնում: Նրա մոտ կանգնած էր Իսրայիլ վարդապետը: Մելիքը շարունակեց իմ գալով կիսված խոսքը:

— Վարդապետ, զուցե միտք ունես զինվորական դառնալու, հա՞, ասենք՝ հարյուրապետ: Իմ վարանդա գավառի յուրաքանչյուր տուն մի զինվոր է տալիս ինձ՝ զենքով, հագուստով, իսկ դու, որ դարձյալ իմ հպատակն ես, զինվորի մի կոշիկ անգամ շեռ տվել ինձ: Չկա աստված, բացի ավաճից:

— Սակայն դու, տեր մելիք, քրիստոնյա ես,— երկչոտ ասաց վարդապետը:— Ուրեմն ինչո՞ւ ես ավաճին դիմում:

— Այլահա՞րքա՛ր,— աղաղակեց մելիքը:— էդ էլ իմացիր, մուսուլմանը կովի պահին նման բան է գոռում: Եթե հաղթանակ ունենամ, ես էլ ավաճին կդիմեմ ծնկատարած: Ինքզ էլ նույնը կանես հանուն այն բանի, որ կաթողիկոս նստես մեր գլխին:

Նա ոստենց դեպի կողքի մեծ դիվան սրահը, ձեռքով ինձ մոտ կանչեց:

— Տես: Տես ու գրի առ, ինչ-որ տեսնում ես այստեղ: Հա՛, գրի: Ես ինչ պակաս թագավոր եմ: Իմ ունեցվածքը... Միայն տուգանքներից իմ հանգուցյալ մելիք եղբայրը... Թո՛ւհ, ի՛նչ սատանա մտավ բերանս: Իմ մելիքությունը միայն ժողովրդից պանծվող տուգանքներից տարին շահում է քսան հազար ոսկե դրամ: Գրի՛ր, գրի՛ր: Այդքան: Վարուցանքի միջինը և հունձքը իմ ուսյան անում է ինձ համար ձրի՛ երեսուն հազար ոսկու: Իմ աշխարհում զինի վաճառելու համար ինձ վճարում են տասնյոթ հազար ոսկու: Գրի՛ր, գրի՛ր: Աղքատ չեմ:

Նա Իսրայիլ վարդապետին ցույց տվեց այն հարստությունը, որ եղբորն սպանելուց հետո կողոպտել էր նրա տնից: Որոշ իրեր արյունոտ էին, տեսա, որ դա վարդապետին շիհետաքրքրում: Նրան զայթակղել է մելիքի ասածը՝ քեզ կա-

Քողիկոսութեան կհասցնեմ: Կողոպուտը մեծ էր: Միայն բռնախուռ ոսկի գրամ քառասուններկու հազար, արծաթե գրամ երեսունհինգ հազար: Այդ տարի, նրա մելիք եղբայրը, մինչև սպանվելը, ծախել է տասնութ հազար շվալ ցորեն, մուրհակաթերթով հավաքել է հիսուն հազար ոսկի: Ահա տասներկու հարուստ խոնշա, յուրաքանչյուրի վրա տասներկու արծաթ աման, գինու երեսուն սուրհաի թաս: Մի մեծ սրահի շորս պատերի տակ շորս շատ խոշոր մոմակալներ են դրված: Հանգուցյալ եղբայրը կառչել է այս մոմակալներից մեկին, որ պոկի ու գրանով պաշտպանվի եղբորից, շի կարողացել, շատ ծանր է: Ես նրա եզրին ես շորացած արյան բիծ նկատեցի...

Մելիքն ինձ ու վարդապետին ցույց տվեց շորս խոշոր, պղնձե թեյահոխ, որոնցից մեկը կարող էր վեց դույլ ջուր տանել: Ես շատ հավանեցի մելիք եղբոր երկու շատ հին, շքեղ սրերը: Մելիքն ասաց, թե դրանք եղբայրը գնել է հատը երեք հազար ոսկով: Պատից կախված էր սպանված մելիքի-խրխա-մուշտակը, որ սև սամույրից էր, ծածկված ջամլեա շալերով: Դրա կոճակները ոսկուց էին, յուրաքանչյուրը երեք հարյուր մսխալ կշիռով: Սամույրի այլ երեք մուշտակ ես կային, որ պատկանել են սպանված մելիքի կնոջը: Ես հիշեցի այդ դժբախտին՝ իմաստուն, գեղեցիկ, աստվածավախ: Այս այն խաթունն էր, որ նորահարս եղած ժամանակ Ամարասի վանքը կողոպտելու եկած թուրք զորապետ Սուլեյման բեկին հրապուրել է իր զվիթիլ գեղեցկույթյամբ ու սպանել իր ձեռքով:

— Ողորմի հոգուն,— ականա դուրս թռավ բերնիցս:

— Ո՞ւմ ողորմի,— թթվեց Մելիք-Շահնազարը:

Ես իսկույն միտքս շրջեցի:

— Այս մուշտակը կարող վարպետին:

Անթիվ անհամար էին աղյուսագույն մահուդի կտորների թոփերը՝ շարդաթ, շալիա, գում, ֆինգ: Երեք մեծ մաֆրաշ լիքը թավիշ էր, հինգի աշխարհի դալամքար ճոթեր, եղզինի մետաքս, Ազուլիսի ու Քավրիզի ապրեշում: Մի սենյակ ուղղակի լցված էր սպիտակ բամբակի հյուսվածքներով, մի այլը՝ հյուրերի համար տասներկու ընտիր անկողին, երեսները թավիշով ծածկած, ծոպերը ազնիվ մետաքս ու դալամքար արած: Խալիներն ու գորգերն անթիվ էին: Մելիքը մեզ ցույց տվեց

Նաև Չինի շանթեր՝ բյուրեղյա ամաններ, տասներկու խոն-
շաների վրա: Հրամայեց բաց անել ու ցույց տալ մեծ վրանը,
ասելով թե երկարությունը տասնհինգ, լայնությունը տասը
արշին է: Նաև վրաններ կային երկտակ կտավից կարած, մեջ-
տեղը շահմաթի ոճով զարդեր: Ուներ զալմըխական վրան-
ներ, որ թաղիբից էին, արցախյան կաշվե թամբեր՝ զարդար-
ված արծաթով, արծաթապատ բնափր հրացաններ, երկարա-
փող ատրճանակներ:

Այս ամենը ցուցակ արեցի: Մելիք-Շահնազարը ավելաց-
րեց:

— Գրիր: Գրիր նաև իմ անձնական որձ ձիեր՝ քսան, ջո-
րիներ՝ շորս հարյուր, մատակ ձիեր՝ հազար, գոմեշներ՝ հա-
զար երկու հարյուր, եզներ վեց հարյուր, կովեր երկու հազար,
ռշխար հարյուր հազար: Գրիր, գրիր: Նման հարստություն
Խրանի շահը հազիվ թե ունենա:

Նա ինձ ու Իսրայել վարդապետին մասնակից արեց իր
ճաշին: Մատուցում էր Քազուհի տիկինը՝ լուռ, խորարճ,
վշտով ծանրացած: Կուշտ ուտելուց հետո Մելիք-Շահնազարը
վազեց զեպի եկեղեցի:

— Գնանք աղոթքի մեր հոգիների համար...

Սրբ ծունկի էինք եկել, շշուկով ասաց.

— Դե, ուրեմն, շուրն իր ճամփան գտավ: Խոզակեռիք
տանուտեր Միրզեխանը գո՛ւ է իր նոր կեռչից: Գարձել է նրա
սովերը: Ախ, խաշ իմ զորավոր, այդ ի՞նչ տաճար է կինը,
որի շեքին տղամարդը խոնարհվում է առավել երկյուղած,
քան քո սրբությունը:

— Երնչիկը կախարդող է, — ասաց վարդապետը, երևի
հիշելով նրա հետ երխուփի ձորում անցկացրած օրերը:

— Կախարդ է, — հաստատեց մելիքը: — Նրա ձեռքերով
կարելի է օձ հանել բնից:

Սա տարվեցի ուտելով: Սթափվեցի ականջս քերող վարդա-
պետի ձայնից:

— Պարսից նոր շահը բարի է սարըչալու ցեղապետի նկատ-
մամբ:

— Շունը շնից, — ասացի:

— Երկուսը մի տնից, — ասաց մելիքը: — Բայց ես պատ-

բաստ եմ ինձ կնքահայր դարձնել այն շանը, որի թեկուզ հաշոցը ապահովում է իմ գահը, իմ իշխանութիւնը:

Մի քանի օր հետո Մելիք-Շահնազարը Ավետարանոց կանչեց Միրզեխան տանուտերին: Սա եկավ գոռոզ ու երջանիկ: Երևում է անշափ գոհ է իր նոր կնոջից: Մելիքը հաբցրեց. — Հո շե՞ս մոռացել սարըջալու ցեղի հանգրվանի տեղը:

— Գրա ճանապարհը գիտեմ, ինչպես իմ տան գուռը, — պատասխանեց Միրզեխանը:

Նույն գիշեր մելիքը Միրզեխանի միջոցով երկու պարկ ոսկի ուղարկեց Փանահ ցեղապետին: Գնալուց առաջ տանուտերն ասաց.

— Թուրի Արզումանը կովում ծանր վերք է ստացել, բայց չի սատկել: Լավացել է:

— Հա՛: Լուրջ վտանգ է: Մըրիշ:

— Գնդապետ Թաղա Ղուզանեցին գերագահը ճանապարհեց պատվով: Շամխու վրայով գնալու է ուստի հոգը՝ Աստրախան: Շամխու խանը ուստի ահից չի կտրի գնդապետի ճանապարհը: Գերագահը նրան ուղեկից է գրել Մելիք-Սալայուն:

Մելիք-Շահնազարը ինչ-որ շափով տաղնապեց: Կուգիտ հրեց Միրզեխանին:

— Գնա՛, գնա՛: Ժամանակը ոսկի է:

Մի քիչ հետո ինձ ասաց.

— Պետք է մարդ ուղարկել Պարսից նոր շահի մոտ՝ ընծաներով:

Ես նրան ասացի. թե հայերս մեր սեփական պետութիւնն ունենք՝ Հայոց Գերագույն Գահաժողովը, ուրեմն ինչո՞ւ գնանք շահի ոտքը:

— Ես այլևս չեմ ճանաչում ձեր այդ իշխանապետութիւնը: Ինքս իմ երկրի ու իմ զլխի տերն եմ: Կուզենայի որ այս բանը պարսից նոր շահը ևս իմանար:

Մյուս օրը, երբ նա ինձ ու Խորայել վարդապետին սեղանակից էր արել, նրան ասաց.

— Մեկնիր էջմիածին:

— Մեռոն բերելո՞ւ, — զարմացավ վարդապետը:

— Ո՛չ, — կտրեց Մելիք-Շահնազարը: — Եպիսկոպոս օժվելու:

Նա զգրոցից հանեց նախօրոք պատրաստած խնդրագիր՝

Ամենայն Հայոց կաթողիկոսին: Գրանով աղերսում էր վի-
հափառին, որ Իսրայել վարդապետին եպիսկոպոսական պա-
տիվ շնորհի: Իսրայելը ուրախությունից քիչ մնաց ընկներ
նրա ոտքերը: Մելիքն ասաց.

— Քո նստավայրը կլինի Ամարասի վանքը, քո տունը՝
իմ ամրոցը: Երբ կատանաս աստիճանդ, կգաս ու քեզ համար
անկախ կապրես Ամարասում: Ես իմ երկիրը զուրս եմ դնում
նաև Գանձասարի հոգևոր թեմից: Վե՛րջ:

Նա վարդապետին հինգ հարյուր ոսկի տվեց:

Սա էլ խաչհամբույր՝ կաթողիկոսին:

Ոսկիները հաշվեց երկու անգամ: Մատը թափ տվեց վար-
դապետի վրա:

— Տե՛ս, Իսրայել, թե սրանցից թեկուզ մի հատ լափել ես,
վիզդ կացնով եմ կտրելու: Երթաս բարով:

• • •

Իսրայելը էջմիածնից ետ եկավ եպիսկոպոս օժված: Մե-
լիք-Շահնազարն ինքն իր ձեռքով նրան բազմեցրեց Ամարա-
սի սրբազան աթոռագահին:

— Հույս, որ քեզ կաթողիկոս էլ պիտի տեսնեմ:

ՊՈՒՆ ԶՈՐՐՈՐԳ

1750 թվականի աշունը նման է մի տարի, երկու տարի
առաջ եղածին: Տակավին տաք հող, բամբակի կոկոնի պայթ-
յուն, խաղողի ծանրած թփերի ոսկեվորվում, հաճախ մոռյլ,
սակավ՝ պարզ երկինք: Օտար շատ ճանապարհներ ոտքի
տվի անցած շորս-հինգ տարում, շատ ծովեր անցաւ: Արարի
Բասրայում իր լեզուն զրեթե կորցրած նավատեր հայր ուղա-
ծըս գնով առնում է իմ ապրանքը, իրենն ինձ կես գնով տա-
լիս:— Ա՛խ, զուրբան եմ Հայաստանին, հայի պետությանը:
Բարև խոսե մեր հողին:— Սանկտ-Պետերբուրխում արբեշումի
գործատուն հիմնած աստրախանցի հայր փաթաթվում է ինձ,
հյուրասիրում Ամստելդամի կանդակով, Լոնդոնի շաքարով:—
Ռուսի բարեգութ թագուհին միտք ունի վերականգնելու հա-

յոց թագավորութունը: Աստված օգնական:— Հինգի Կալկա-
թայում հայերն ինձ տարան մի երեսուն տարի առաջ իրենց
շինած սուրբ Նազարեթ եկեղեցին:— Տիվ ու գիշեր ազոթում
ենք հայոց պետութիւն արեւշատութիւն կամենալով, ո՛վ Ար-
րահամ Երևանցի, ո՛վ բարի լուր բերող:— Պիզանոյում ազո-
թեցի հայոց վանքի տաճարում: Պիզանոյի հայ կաշեգործ-
ները ինձ տարան ծով, հյուրասիրեցին Արմենիեն նավակա-
յանում:— Կզնանք, ետ կզանք մեր հայրենիքը,— ասացին
ինձ:— Ողջո՛ւյն հայրենիքին:

Զինի հախճապակի էի բերել Գանձակ: Գեո բեռներիս կա-
պերը բաց չէի արել, երբ ինձ հրավիրեցին Զրարերդ:— Պար-
սից գահի նոր տիրակալ շահը դեսպան է ուղարկել մեր աշ-
խարհը: Արի:

Ես անշափ հպարտացա գերագահ իշխան Մելիք-Աստվա-
ծապովի կոչով՝ գնալ հայրենի իշխանապետութիւն նոր մայ-
րաբերդը:

— Սալամ: Այդ դո՞ւ ես Սաֆար Ալի Աբգով չասան միրզե:
էլլին դո՞ւ ես: Ուրախ եմ:

— Ե՛ս եմ,— խոնարհ ողջունեց շահի դեսպանը, որին
ծանոթ էի տակավին Մուղանից:— Ե՛ս եմ, և ուրախ եմ, որ
ձեր երկրում եմ, խոշա: Կարծես ընկել եմ իմ մոր փորը:

Դեսպանը բարձրահասակ, բարեղեմ էր, Նադիրի թագա-
զրման օրերին, որ տասնչորս տարի առաջ եղավ, նա գրեթե
պատանի էր: Այժմ կատարյալ երիտասարդ է: Մենք բարե-
կամացանք: Ես նկատեցի, որ նրա աչ ականջի բլթակին խո-
շոր, սև խալ կա: Նաև ազնվական արտաքին ունի, շարժու-
վարքը՝ բարեկիրթ:

Իմ Զրարերդ գալուց մեկ, թե երկու շաբաթ հետո, ան-
սպասելի երևաց անբեղ ու անմորուս, գրեթե պատանի մի
զորական, հրաշեկ ձիու վրա: Ես առաջինը նկատեցի նրան:
Զիուց իջավ, սպառնալի ասաց.

— Ազմուկ շանես, միայն գերագահը պիտի իմանա, թե
ով եմ ես, խոշա Արրահամ Երևանցի:

— Բայց դու,— զարմացա ես:— Բայց դու կի՞ն ես...

— Հոտառութիւնդ սիրեմ,— ասաց նա:— Ես Երնչիկն
եմ: Տանուտեր Միրզխանի կինը:

— Օ՛...

— Բա շա՛ն,— խուլ քրքշաց Երնչիկ տիկինը:— Տղամարդու զուգարս սա՞ղ է գալիս ինձ: Այդպե՞ս: Ես եկել եմ Գոհար իշխանուհու խորհրդով:

Ես ցանկացա նրան տանել գերագահի մոտ: Զուգեց:

— Զի հալ կազոր: Ինչպես աննկատ եկե՛լ եմ, այնպես էլ պիտի հեռանամ: Լավ է, որ քեզ հանգիպեցի: Ուր որ է լույսը կրացվի: Հայտնիք Մելիք-Աստվածապով իշխանին, որ սարը-ջալու Փանահ Ալի ցեղապետը մեկնել է Սպահան՝ արքունիք: Մեկնել է յոթ ուղտաբեռ նվերներով: Գնացել է Իրանի նոր թագավոր Իբրահիմ շահին կաշառելու, որ իրեն խանի տիտղոս շնորհի: Իմացիր:

— Ի՛նչ դառք բան,— կտրտվեցի ես:— Կստանա՞:

— Հավանական է,— Երնչիկը թռավ ձիու թամբին:— Ոսկին թագավորին անգամ կկզացնի: Կողոպտած ոսկի է, հալի քրտինք: Մնաս բարով:

Նա գնաց՝ իսկույն անհետանալով: Ես վազեցի դեպի գերագահի ապարանքը:

Լույսը բացվեց:

• • •

Գեսպան Սաֆար Ալի Արդուլ Հասան միրզեն մեր գերագահին հայտնեց, թե Սպահանում սպանել են նաև Իբրահիմ շահին: Գերագահը մոռյվեց երկար:

— Հիմա ո՞վ է ձեր թագավորը, պատվելի: Այս ե՛նչ արագ են փոխվում ձեր շահերը:

— Այժմ թագավոր է զրված Նադիրի թոռ Շահ Ռուհը:

— Երևի նրան էլ եվես կանեն:

— Գիտեմ: Իրանի խաները շեն ընդունում նրան: Ատրպատականի իրեն անկախ է հռչակել, Գիլանի խանը՝ ևս:

— Իսկ ավագակ Ջառլի Փանահը:

— Իբրահիմ շահը հասցրել է նրան խանի տիտղոս շնորհել,— ասաց գեսպանը:— Ատրպատականի ու Գիլանի խաները ընդունել են Փանահին, օգնում են:

Ես զարմանում էի, թե պարսից գեսպանն այս ամենն ի՞նչ հանապարհով է իմանում: Բայց ավելի զարմանալիք այն էր, որ Սաֆար Ալին այս լուրերը մանրամասն հաղորդում

էր մեզ, նաև կարծես սիրահոժար, կարծես մեզ օգտակար լինելու մղումով:

Չմենն այդպէս անցավ: Գարնանը Շիրվանի կողմերում գտնվող Քուրի Արզումանը հապշտապ եկավ Զրարերդ:— Փանահ Ալի խանը բերդ է շինում Բոլլակահում:— Լուրը ցնցող էր: Փանահն իր ցեղախմբով անցել է Արաքսը, մտել Կուր գետի ձախափնյակը, ուր հայոց հին Բոլլակահ քաղաքի ավերակներն են, որ հիմնվի այնտեղ: Շիրվանի շահի Զելերի խանը զորքով պաշարել է եկվոր ավազակին, սակայն չի կարողացել հաղթել ու հեռացնել նրան:

— Կռիվը ծանր է եղել,— ավելացրեց Քուրի Արզումանը:— Շահի Զելերի խանը շատ կորուստներ է տվել ու ստիպված քաշվել Բոլլակահից:

Ամենից շատ դառնացավ Մելիք-Աստվածապով իշխանը:

— Գործներս բարդացան: Եթե մինչև այսօր Զառչի ֆանահը սոսկ պղնձն զրամ էր, առանց անվան ու վավերի գրի, ապա այժմ գիր ու վավերական դարձավ իր այդ հազմանակով:

Հայոց զորքը իսկույն արշավեց Բոլլակահի վրա:

Հասկանալով, որ պարտվելու է, Փանահ խանը թողեց Բոլլակահն ու իր խառնախմբով քաշվեց-հեռացավ:

— Չարիքը ավելի մեծ է, քան ինքդ ես զգում, տեր իշխան:

Սա ասաց Գոհար վանամայրը: Երևաց հանկարծակի, սեվերի վրա զորականի այծենակահ ուսերին: Տակավա՛ն դրսում ցուրտ է: Գերագահ իշխանը խոնարհվեց հռչակված կին զորապետի առջև, որ թեև հիմա քաշված միտնճնուհի էր, սակայն հմայքը և ազդեցությունը ճնշող էր: Կանգնած էին զեմ-գիմաց, զղյակի քարե մի կացարանում, որի միակ նեղ պատուհանից գարնան թույլ արևն էր մարմրում:

— Իմացիր, զերագահ իշխան մեր, Փանահ ավազակապետը խորասանից բերել է իր ցեղի ոճմակը և խցկվել մեր աշխարհի վաղեմի դաշտ Տիգրանակերտի ավերակների մեջ: Տեղյա՞կ ես:

Մելիք-Աստվածապով իշխանն իրեն վատ զգաց՝ տեղյակ չէ: Գոհարը նկատեց դա: Նրա ձայնի մեջ դժգոհ երանգ կար:

— Փանահը, որից կաշառակուր լինելով, Պարսկաստանի հերթական սպանված թագավորը խան է հռչակել, բուն է զնում մեր տան մեզ: Մի՞թե կհանդուրժես դա, տեր գերագահ:

Դե, ուրեմն մենք՝ հայերս, այժմ ստիպված պետք է լինենք օտտերազմելու երկու ճակատով՝ հայոց ուխտից հեռացած Մելիք-Շահնազարի ու Փանահ-խանի դեմ:

Զորքը շտապով մեկնեց նոր շարիքի դեմ: Մեզ միացավ նաև Գոհարը, այս անգամ սակայն զորապետի հանդերձով, բարակ ոտքերով ու աղեղված բաշով ոսկեզույն, բարձրագույն ձիու վրա:

— Զեմ կարծում, թե դու, գերագահ իշխան մեր, ինձ ևս շես վերցնի քո զորքի մեջ:

— Սակայն,— տարակուսեց սպարապետը:— Սակայն դու Քրիստոսի աղախինն ես, վանամայր: Եվ...

— Ո՛չ,— քմծիծաղեց Գոհարը:— Ես միայն մեկի աղախինն եմ, դա հայրենիքս է: Հանկարծակի շգաս, իշխան: Մելիք-Շահնազարը զորքով միացել է Փանահին:

Այս ժանր նորութունը ցնցեց Մելիք-Աստվածապովին: Սակայն նա ցույց շտվեց իր տազնապը: Շարունակեց զնալ զեպի Տիգրանակերտ, որին այս կողմերում Քառնակյուտ են ասում: Նա մի հեծյալին երկու ձի էր տվել, որպեսզի եթե մեկը հոգնի, ոտքից ելնի, հենց արշավի ժամանակ զինվորը հեծնի մյուս ձին: Գնում էինք երեք խմբով՝ Զրաբերդի զորքը, նրա աջից՝ Գյուլիստանի ու Գիզակի գունդը, Մելիք Եսային, ձախից Խաչենի Մելիք-Ապրեսը՝ իր ութ հարյուր ձիավորով: Երբեմն որևէ զորապետ սուրհանդակ էր հղում սպարապետի մոտ՝ պահ մի դադար շառնենք, իշխան: Նա ձեռքը թափ էր տալիս:

Զիբրից սկսեցին պայթել: Հեծյալը հազիվ էր հասցնում թռչել կողքից սլացող ձիու թամբին: Խելահեղ երթ էր: Խաչենի հովիտն անցանք փոթորկի պես: Ծանապարհից փռչի չէր ելնում: Գիշերը լավ անձրև էր եկել:

Փանահ խանը մտրակը ձեռքին մտանում էր ավերակ բերդը կարկատող քարագործ մարդկանց խմբերին:

— Շտապեք: Շտապե՛ք...

Շինարարներին վերահսկող ենձորեստանի տանուտեր Միրզեխանը, որ հիմա իմ ամուսինն է, ստվերի պես հետեւում էր նրան, նրա ամեն խոսքից ժպտում, լսլուծուն զուլխ տալիս:

— Ոչինչ մի՛ խնայիր, Միրզեխան բեկ: Վարպետ թե բանվոր որքան փող ուզեն, տուր, միայն արագացրու բերդի կառուցումը:

Փանահը մտալլ էր ու խոժոռ՝ որսկանից հալածված գալլ: Թփածակ հոնքերը կիտել էր, կապույտ շրթունքները սեղմել, կարծես լեղի էր կուլ ավել: Ահով էր նայում բարձր լեռների կողմը: Այնտեղից վտանգ էր սպասում:

— Արա՛գ: Ա-րա՛գ...

Հին քաղաքի ավերակներում, որ տեղ-տեղ արդեն վերաշինել էին և դրանցից դուրս՝ դաշտում խոնվել էին Պարսկաստանի արևելյան խորքերից աշնանը խանի բերած քոշվոր ցեղերը:— Հայաստանը շեննաթ է,— իր քոշվոր ցեղի մարդկանց ասում էր Փանահ խանը:— Այնտեղ ջրերը շարքաթ են, խոտերից կաթ է ծլում, երկինքը զուլալ է: Ես ձեզ կհանձնեմ Հայաստանի Ղարաբաղը և դուք այդ շեննաթը կվայելեք որդոց-որդի: Իմացեք, ես հային կզարձենեմ ձեր ծառան, ձեր որկորը կերով լցնող սարուկը:

Նրան լսել էին բազմաթիվ ցեղեր ու եկել: Ինքն շտապում էր վերջացնել բերդապարիսպների կառուցումը՝ հանապազ ահ ունենալով հայոց զորքից:

Ես՝ դժբախտ Երնշիկս, դժբախտ, բայց ոչ երբեք հուսահատ, որ Միրզեխան տանուտերի կինն եմ այժմ, ուշադիր հետևում էի այս ամենին:

Երնշիկ տիկինը ետ քաշեց վրանը կիսող վարագույրը:

— Օ՛, փառապանծ Գոհար իշխանուհի, հեղ միանձնուհի, համեցեք: Ուրախ եմ:

Գոհար իշխանուհին հավատաց նրա անկեղծութեանը, սակայն բրբրջաց մտքում՝ ե՞ս եմ գժբախար, թե դու, երեկվա սանուհի իմ տիկին՝ գեղեցկութեան խտացումով, դու, որ իմ հեռավոր-անցած օրերի պատկերն ես ե՛մ ընդամենը:

Երնջիկը վանամօր համար երկու բարձ գրեց գորգերին:
— Սո՛ւրճ:

— Ոչ: Գինի:

Երնջիկը մի սրվակ սպիտակ գինի բերեց ու երկու շինական բաժակ: Վբանից դուրս քարի ու փոշու հոտ էր: Փանահ խանը նորոգում է Տիգրանակերտ բերդը, որ իր համար որչ զարձնի, հենց այստեղ՝ տափաստանի այս ծայրին:— Ա՛խ, այդպե՛ս: Եվ դու, Մելիք-Շահնազար, քո մարդկանցով եկել ես թշնամի խանին օգնական, հա՛...:

Երնջիկ տիկինը ինքնավստահ է ու վեհ: Այդպես էր ինքը՝ Գոհարը, նրա տարիքում, նրա գեղեցկություն տեր եղած ժամանակ:

Գինին խմեց առանց հաճույքի:

— Նախ ո՞վ տիրեց քեզ, Երնջիկ:

— Միրզեխան տանուտերը:

— Բռնութեամբ:

— Շահնազար բեկի հրամանով: Կապկպեցին ձեռքերս ու ստրերս:

— Հետո՞...

Հարցրեց զզվանքով: Շունն էլ պատառ չի վերցնի կապկանման տանուտեր Միրզեխանի ձեռքից: Նրանից արքսի գարշ հոտ է գալիս: Սակայն ահա Երնջիկը գող տանուտերի զուգակիցն է, նրան հլու:

Գոհար իշխանուհին հարցրեց՝ շե՞ս մտաբերում քո գարահոցը:

— Ոչ, — կտրուկ պատասխանեց Երնջիկը: — Ո՛չ:

Նրա ձայնի մեջ կերկր կար: «Ո՛չ» ասաց՝ «այոյոյ» փոխարեն: Ա՛խ, դո՛ւ, գեղեցիկ էգ, տեսնում եմ՝ խորհրդավոր նպատակ ունես: Սակայն՝ ինչ: Ինքը բացվեց:

— Ես ամեն ինչ կանեմ, որ իմ ամուսին տանուտեր Միրզեխանը դառնա Խաչենի միահեծան տերը:

Գոհարը միանձնուհու զգեստի տակ շոշափեց ատրճա-

նակն ու կարճ սուրբ: Չմորթի՞ այս քածին: Բայց ցնցվեց՝
ոչ, դա չէ, դա չէ իր նպատակը:

— Գու,— ասաց,— զո՞հ ես քո որձից:

— Միժեռնու վանից ջրաղացում ինձ բռնաբարեցին, լլկե-
ցին:

— Հետո՞ ինչ: Գեղեցիկի ճակատագիրը դա է: Հետո՞ ինչ:

— Ես,— Երնչիկը կոացավ զեպի Գոհարը:— Ես, հասկա-
ցիր, այլևս չեմ ուզում իմ անձը իբր՝ ուրիշի թերմացք, մա-
տուցել մեկնումեկին:

Նրա ասածը Գոհարին ողևորեց: Դեմը հրեշտակ էր՝ մաք-
րության ու ազնվության փայլատակումով: Գոհարը կրկնակի
սիրեց նրան՝ իր նախկին սանուհուն: Դժբախտությունը նրա
մոտ ուժ ու մաքրություն է դարձել:

— Ես հնազանդ եմ տանուտեր Միրզեխանին:

— Սակայն, ասաց Գոհարը,— նա դավաճան է: Նրանից
տարիներ առաջ հեռացել է իմ սիրելի Ասպպալը:

Երնչիկը նորից կոացավ զեպի Գոհարը:

— Ամենից առաջ դավաճանին պետք է խոթեա ծնկներիդ
արանքն ու... Տանուտեր Մերզեխանը, հանձին ինձ, ոչ թե
կին, այլ մի պոռնիկ էզ ունի: Ես հոհոում եմ նրա վրա: Ես
հազթող եմ: Գինիդ խմիր, Գոհար միանձնուհի: Խմիր ու մի
քրքրիր հոգիս, նա վիրավոր է:

— Մենք Մհերուժան դավաճան ենք ունեցել: Գնաց պար-
սից արքայի ոտքը՝ հայոց դեմ, հավատն ուրացավ: Պարսիկը
նրան թագ խոստացավ...

— Ստացա՞վ:

— Իհարկե՞ մահվան թագ: Այդ թագը նրա զլխին հազ-
ցրեց Սմբատ Բագրատունի ասպետը՝ շիկացրած երկաթի օղ՝
մահվան թագ:

— Հետաքրքիր է:— Երնչիկի աչքերը փայլատակեցին:

Գոհարը նորից գինի խմեց: Որոշեց հեռանալ թշնամու
ճամբարից՝ թաքնաբար, ինչպես եկել էր: Երնչիկը բռնեց նրա
ձեռքը:

— Խորհուրդս է գիշերով գրոհեթ, բերգի արևմտյան կող-
մից: Այդպես ասա հայոց սպարապետին՝ գիշերով, աննկատ:

Ես ամուսնուս կփախցնեմ: Նա դեռ պետք է ապրի, ես նպատակներ ունեմ: Մեզ շնորհակալեմք:

Գոհարն շտապեց վերադառնալ հայոց գործի բանակատեղին:

• • •

Տիգրանի քաղաքը Խաչենագետի դաշտակ հովտի եզրին էր, նրա ձախ ափին: Միշից ծագում էր Ջրաբերդ տանող մեծ ճանապարհը:

Մելիք-Շահնագարի օգնությունը Փանահ խանը հասցրել էր բերդի պարիսպները կարկատել: Հին հայոց եկեղեցու գմբեթը խորտակեց ու մզկիթ դարձրեց: Քաղաքատեղում ընդարձակ բազար էր ստեղծել ու մի ոչ մեծ պալատ՝ իր համար: Գրանից ձգվում էր մեծ դաշտը ու մարում Կուր գետի փեշերին: Այդտեղ, ուր գրեթե ձմեռ չէր լինում, սփռվել էին Փանահ խանի Խորասանի խորքերից բերած անհամար քոչվոր ցեղերը, իրենց սև վրաններով, ոչխարի հոտերով, ուղտերով:

Փանահը դաշն էր կնքել Ատրպատականի պարսիկ խաների հետ՝ հայոց դեմ: Իբրև դաշնի անխախտ կնիք, Ատրպատականի խանն իր մի զեռատի գատրիկին նվեր էր ուղարկել Փանահին: Սա ցնծում էր՝ օ՛, ողորմած ալլահ: Այդ նվերը հենց երեկ էին բերել: Փանահ խանի հրամանով նրա տասներկու կանայք սկսեցին զուգել նրա նոր տիկնոջը: Լուսաբացին պետք է մտներ առազաստ: Նրան ճոխացրին հայկական զիպակներով, ասեղնագործ կապալով, արծաթե ու ոսկե զարդերով: Թեև պարսկուհին դառնանում էր, որ հայրն իրեն կին է ուղարկել մի մարդու, որի երեսն անգամ չէր տեսել, բայց իր ցավը ցույց չէր անում ոչ որի:

Երեկո էր: Սուփրի էին հավաքվել խանի բոլոր կիները, ցեղի երեւելիների խանումները, հաստ ու բարակ, առույզ և սլացիկ: Հրավիրվածների մեջ էր նաև՝ Երնջիկ տիկինը: Բուլորը բուրում էին օժանելիքի թանձրությունը, շարբաթ խմում, հնդկական թխվածք ու արաբական շամիչ-մազալով քաղցրացնում իրենց քիմքերը: Խանի կանանց ուշքը նորեկի վրա էր նրանց հայացքները խանդոտ էին, նախանձից այրվող, սակայն նրանք միայն ժպտում էին հեզ: Նորահարուր շքեղ նազում էր սենյակի կեսը բռնած գորգերի վրա: Ոտքը դնում էր

մուգ-արյուն վարդերին: Աղարտվում էին ծիածանի երանգ-ները...

Գուների մոտ, կանանցից փոքր ինչ անջատ, բարձերի վրա նստած էր հնդկուհի գրբաց-գուշակ մի կին՝ բարձը հոնքերով, որոնց մեջ տեղը խոշոր, կապույտ խալ էր դաճված: Նրա հագուստը պարզ էր՝ սպիտակ քոզերով, քոշերը նույնպես սպիտակ, եզրերին խորհրդավոր նախշեր: Կանայք ուրախ էին, որ իրենց շրջապատում հայտնվել է հնդկուհի գուշակը: Ամենքն աշխատում էին սիրաշահել նրան, սրտներում ահ ունենալով աստծու զորությամբ օժտված մարդարեունուց:

— Որոշված է,— մեղմ, զարմանալի խոնարհ ձայնով ասաց գուշակուհին:— Քեզ, նորահարս խաթուն, մեր տեր աստվածը տասնմեկ տղա կտա ու քեզ նման շքնաղ մի դուստր:

Բոլորը խոնարհ ժպտացին նրան:

— Բերանդ տաճար, աստծո դուստր: Եղիցի՛:

Նորահարսը աչքերը փակեց, մատները կից անելով դարձրեց երկնքին... Մետաքսե գոտու արանքից մի բուռ արծաթ հանեց ու թափեց գուշակուհու ծնկներին: Կողքին նստած կանանցից ոմանք ցանկացան թեկուզ մի-մի հատ արծաթ հափըշտակել, սակայն սարսափեցին նորահարսի ահեղ հայացքը նկատելով: Գրբաց-գուշակուհին հանդարտ հավաքեց դրամները, համրեց, դրեց կապալի գրպանում:

— Քերբելայի որբերը կարոտի մեջ են: Այս դրամը նրանց կրաժանեմ: Օրհնվի ծնունդդ, շքեղ խանում, և թող քո ամուսնու մեջքը երբեք քամի չընկնի:

Նա սև թելերով հյուսած մի կիսալուսնաձև հմայիլ գցեց նորահարսի վզովը:

— Միակն է այլահը երկնքում: Մի ոսկեհյուս տնակ ունի նա ու մի սիրամարզ կին: Միակն ես դու այս աշխարհի վրա, գյոզալ, և քո ամուսինը քեզ առավել կսիրի, քան իր ձիուն: Այդ թալիսմանը քեզ կփրկի սատանայի դավերից ու քո ամուսնու աչքը քեզ վրա քաղցր կպահի: Գու կհարստանաս այս լուսաբացին և աշխարհը քո արևով կերդվի: Աստված թող քո ամուսնու ձիու վրնջոցը Մեքքայում և Ռումի սուլթանի ելզրդ պալատում հնչեցնի:

Կույր նվագողներ բերին: Գիշերային խնջույթը տաքացավ:

Ոչ որ շնկատեց, թե ինչպես գուշակուհին դուրս եկավ արահից ու մերվելով խավարին, զնաց զեպի մեշիդի դարպասները:

Նրա առաջ բաց էին բուրբ դռները...

• • •

Մելիք-Աստվածապով իշխանն ուսերից պոկեց մթազույն թիկնոցը, ուղղեց արծաթած դաստակով թուրը, գոտու արանքում պահող զույգ ատրճանակները լիցքավորեց: Գլուխատանի Մելիք-Հովսեփը հարցրեց.

— Սկսե՞նք:

— Ական գրեք պարիսպների տակ, — հրամայեց գահագլուխը: — Նախ անցքեր բանանք պայթեցնելով:

Մի խումբ զինվորներ մթուձայն մեջ, վառողի տակառիկներ ուսերին, սողացին զեպի վերջերս միայն հյուսած պարբուսպի հիմունքները: Այդպես խլուրդներն են մխրճվում հողի մեջ կամ քարի տակ: Լուսնի մահիկը նազանքով հեմում էր հեռավոր կապույտի մեջ: Մի քիչ հեռու լուսաստղն էր ցնծագին ժպտում:

— Սկսենք:

Ջորթն անաղմուկ կպավ պարիսպներին: Վառողով լի տակառները հազցրին ականների մեջ, որ իրենք էին փորել հապշտապ, վառեցին պատույզները ու հեռացան հեռու:

Ահռելի դրդոցը ցնցեց օդը: Գրա արձագանքը զլորվեց զեպի եռանդազետի վերևները:

Լուսինը ծածկվեց փոշու ամպերից ու աշխարհը կրկնակի մթնեց:

— Ոչ որի շխնայել:

Հայոց հետևակն ու հեծելազորը պարսպի բացվածքներով խուժեցին պայթյունների զզրոցից սոսկացած, շփոթված, քահարամ բերդավանը: Սկսեցին գրոհել ցեծ բազարի եզրերին կուտակված մարտկոցները: Նրկու թնդանոթ ձեռքերի վրա անցկացրին պարսպի փլվածքով, սարեցին ու ուժահարեցին զորանոցները: Մի քանի շինություն կրակ տվին:

Մեշիդից դուրս եկավ հեղկուհի գուշակը, մի պահ նայեց կրակից բոսորացած երկնքին ու զնաց զեպի մոտեցող հա-

յերի մի զորախումբ: Հայ զինվորները բանի տեղ չգրին հընդ-
կուհուն: Սա ձեռքերը տարածելով՝ գոչեց.

— Է՛յ, տեր գերագահ, հեռևի՛ր ինձ:

Հնդկուհին վրայից պոկեց ճերմակ քողերով գլխի փաթ-
թոցը: Գերագահ իշխանն ու նրա հետ եղածները ախարին:
Իրենց առաջ կանգնած էր Գոհար միանձնուհին՝ տղամարդ
զորականի զգեստով:

— Հեռևի՛ր ինձ, սպարապետ: Փանահ խանը առագաստի
մեջ է, իր նոր կնկա ծոցում: Հեռևի՛ր ինձ:

Կատարյալ դժոխք էր: Հրետանուց կործանված զորանոց-
ների փլվածքներից լեզալատառ դուրս էին պրծնում Փանահի
զինվորները, նրանք, որ չէին մնացել փլատակների տակ:
Քոլորը խելագար փախչում էին: Հայերը հրացանազարկ էին
անում նրանց անխնա: Ոմանք հասնում էին կործանված դար-
պասներին, սակայն ընկնում էին կամ սրահար, կամ գնդա-
կից խոցված:

Գոհար միանձնուհին գերագահի զորագունդը առաջնորդեց
զեպի Փանահ խանի պալատը...

Կանայք, որ տաքացած էին խնչույքով, ահեղ ազմուկ
զցնցին, վազվզելով կիսախավար սենյակներում:

Քուրի Արզումանը բաց արեց մի սենյակի դուռ, որից
թարմ փայտի հոտ էր գալիս: Ներս մտավ: Հատակին թափ-
ված էին շարդված ամաններ, շերտերի լճակներ կային գոր-
գերի վրա: Գիշերային կերուխումը հարամվել էր հարեմի
զլխին: Սակայն նա սթափվեց իսկույն: Բարձր մահճակալ-
առագաստի մոտ կանգնած էր պարսկուհի նորահարսը՝ զու-
նատ, զոզոտ, գրեթե կիսամերկ: Հատակին թափված էին
Փանահ խանի զգեստը, գլխարկը:

— Փախա՞վ ամուսին խանդ, փախա՞վ, — գոչեց հարյու-
րապետը, սուրբ տատանելով:

Կինը փորձեց ճերմակ քողով ծածկել մերկությունը:

— Ինչո՞ւ խուժեցիր տունս, հա՛յ, Իմ ննջարանն իրա-
վունք ունի մտնելու միայն իմ գլխատերը:

— Իսկ նա փախել է, հա՞: Քո շորերը հագել. փախել է,
հա՞: Եվ քեզ լքել է, հա՞: Լքել-փախել... Եվ դու նրան մարդ
ես համարում, հա՞, գեղեցիկ, տկլոր խանում: Հա՞...

— Գո՛ւրս, — ծղրտաց կինը:

Քուրի Արզումանը նրա ծղրտոցը չսեց: Հմայվել էր նրա մերկությամբ: Նրա սուրը կախվել էր թույլ, կարծես երբեք չէր ուղղվելու: Գեմը հրեղեն սյուն էր, որ շողում էր թիկունքից ընկած արևի ոսկով: Նրա վարդազույն մարմինը հրդեհվում էր: Քոբիկ ոտքերը կարծես այրվում էին մանուշակի գույնի կապայի բոցերից: Ինքն էլ շիմացավ, թե ինչպես սասց.

— Դու գեղեցիկ ես:

— Քեզ ի՞նչ... — Կինը շնչում էր շար: Նրա աչքերից կայծեր էին թափվում, հիմա-հիմա կվառեն աշխարհը: — Ինձ սպանիր: Սպանիր, վերջանամ, հա՛յ...

— Քեզ արդեն քո հայրը սպանել է, եղնիկիդ գցելով նոզի բերան՝ Փանահի երախը: Քե՛զ...

— Ես անարատ եմ...

Դրսում աղաղակ էր: Հայ զինվորները շարունակում էին կոտորել Փանահ խանի մարդկանց: Քուրի Արզումանը վրայից պոկեց այծենակաճը, դրանով փաթաթեց պարսկուհուն: Սա շղիմաղրեց, թուլացած ընկավ նրա ձեռքերին: Հարյուրապետը նրան դուրս տարավ...

Տիգրանակերտում հայերը ամեն ինչ հավասարեցրին հողին: Քանդեցին այն ամենը, ինչ Փանահ Ալի խանն էր շինել, նույնիսկ մեշիդ դարձրած եկեղեցին: Ավերակներին հեռու ու մոտիկ տարածված խաշնարած ցեղերը հապշտապ հեռացան Հայաստանից:

...

Տիգրանակերտից մի կերպ դուրս պրծնելով, Փանահ խանն ու տանուտեր Միրզեխանը ոտքով կտրեցին Խաչեն գետի լորը և երբ լույսը բացվեց, մտան ժայռերի խոռոչներն ու տապ արին գայլի որջում: Խանն ասաց.

— Կեկա շորերն ինձ զզվեցնում են, Միրզեխան բեկ: Մի հնար գտիր:

Կարծես թե տանուտերը կեկա շորի մեջ իրեն թագավոր էր զգում: Մտքումը ահեղ հարց է՝ ինչ եղավ կինը՝ Երնչիկը: Մնաց: Խանի կանանց հետ էր: Սպանվե՞ց...

Երկրորդ գիշերը աղվեսների պես անցան հայ գյուղերի

մտտով, երբեմն վազելով, երբեմն սողեսող: Վերջապես հասան Կարկառ գետին, անցան, ու հենց ուզում էր լույսը բացվել, թաղվեցին Ավետարանոց գյուղի վերևի անտառում: Մտան մի կաղնու փշակ:

— Ուտի եմ ուզում,— ասաց Փանահ խանը:

Եղավ մի պահ, որ Միրզեխանը մտածեց սպանել նրան ու գնալ Հայոց մեծ իշխանի մոտ... Բայց սարսափեց սեփական մտքից: Հենց թիչ առաջ Փանահ խանը կրկնեց նրան տված խոստումը՝ երբ ես ամբանամ իմ իշխանության մեջ, ապա քեզ եմ տալու հաշնեի մելիքությունը, Միրզեխան: Իսկ ով չի կամենում իշխանություն ունենալ, նա պարզապես ավանակ է:

Խանն արթնացավ կարճ ու տազնապած քնից, խզզաց.

— Մելիք—Շահնազարն իր տա՞նն է:

— Իր տանն է՝ Ավետարանոցում:

— Պետք է մեր մասին լուր տալ նրան:

Երկու դիշեր ու երկու ցերեկ մնացին ծառի փշակում: Միրզեխանը խոռոչից դուրս էր սողում, մասուր կամ մոշ քաղում, ուտում ինքը և տալիս նաև խանին: Մի անգամ ես նրա մեջ միտք ծագեց՝ սպանել Փանահին, սակայն այնպիսի դող բռնեց մարմինը, որ թիչ մնաց ահից գոռա: Այլևս այդ մասին շատածեց և գրանից իրեն հանգիստ էր զգում:

Բախարը երեք դուռ ունի, երեքն էլ փակ:

Սակայն աստված զուրբ բացեց նրանց համար: Դա նշով փշակում նրանց թաքնվելու շորրորդ օրը: Երկուսն էլ անվերջ ասածու անունն էին տալիս ու օգնություն աղերսում նրանից: Ով հենվում է ասածուն, նրա գործը կհաջողվի:

Մի շուն մոտեցավ նրանց թաքստոց փշակին, հոտոտեց, ապա ետևի ոտքերով հողը փորելով, երկու թե երեք անգամ հաշաց: Միրզեխանն ու Փանահը ահից փաթաթվեցին միմյանց: Շունը որսի էր: Տեսնես ո՞ւմ է բերում ետևից: Փախարստականներն արդեն տակները թրջել էին, երբ փշակի առաջ, շան մոտ անկվեց... Ո՞վ: Շունչները պահեցին:

— Ա՛, Փանահ, զողո՞ւմ ես...

Միրզեխանի շունչը տեղը եկավ: Եկվորը Մելիք-Շահնազարն էր: Օ՛, բախա, քեզ ցերեկով էինք ման գալիս, դու դիշերով եկար:

— Դեպի թո տունն էինք գալիս,— տեղը շտկվեց Փանահ խանը:— Տեսնո՞ւմ ես վիճակներս, եղբայր իմ:

— Իմ ծառայի վիճակից վատթար ես:

— Բայց դու ինձ կփրկես,— ասաց խանը:— Դու պարտավոր ես դա անելու:

— Ակն՝ ընդ ական,— ասաց Մելիք-Շահնազարը:— Քո արած ոճիրներն այնքան շատ են, օ՛, Փանահ ճրո խան, որ հաղիվ թե փորումդ տեղավորվեն:— Անզուսպ ծիծաղեց:— Կնիկարմատ եք դարձել: Հո՛, հո՛... Կնկա փոխանով եք փախել: Թե մեկը ձեր փոխանները հանի, իբր թե կնկա... Ահից լեզաճաք կլինի՝ ցցված ժանիքներից տեսնելով:

Խանն ու տանուտերը նրա ասածից զողացին: Մելիք-Շահնազարը գնաց, շունը թողնելով թաքստոցի առջև: Հենց որ փորձում էին շարժում անել, շունը տնկվում էր ահեղ, ատամները ծնգծնգացնում: Բայց ահա և մարդ երևաց: Սա տղամարդու զգեստներ գցեց թաքնվածների վրա:

— Հագեք: Դուրս եկեք ու հետևեցեք ինձ,— ասաց մարդը:— Դե՛, հա՛: Մելիք-Շահնազարը ձեզ է սպասում: Դե՛, հա՛... Հո որդեա՞ծ չեք:

Խանն ու Միրզեխանը թեթևացած շունչ քաշեցին: Գնացին նրա ու շան հետ: Մի փոքր խորացան անտառում: Աղբյուրի մոտ պազել էր մելիքը և խոզի խորոված է ուտում: Միրզեխանի բերանի շրերը գնացին: Փանահի կոկորդը լցվեց թուրով:

— Հիմա քեզ հետ ինչպե՞ս վարվեմ, խա՛ն:

Մելիք-Շահնազարը բերանից խորովածի ու գինու հոտեր փչեց նրանց մոտիկներին: Նրա մոտ պազած ութ, թե տաս իր զինվորները մի լավ հոհացին:

— Դե ասա: Քանի՞ անգամ փրկեմ քեզ, ստոր մունեալի:

— Չեմ կարծում, թե դու թո մատով թո աչքը կհանես,— ասաց խանը:— Կարծում եմ թո մայրը քեզ ոչխար չի ծնել, այլ՝ աղվես:

— Քեզ էլ՝ գայլ,— ծիծաղեց Մելիք-Շահնազարը:— Նրստի՛ր: Դու էլ նստի՛ր, Միրզեխան:

Երկուսն էլ նկատեցին, որ մոտիկ ծառերից մարդիկ են կախված: Լեզուները հանել էին, աչքերը շոկ երկնքին, որ փայլատակում էին մայրամուտի կարմրից: Նրանցից գար-

շահոտ էր գալիս: Մելիք-Շահնազարը մի գավաթ գինի գեմ արեց Փանահ խանին:

— Միմյանց լավ ճանաչենք: Մառերից կախածները քո մարդիկ են, հիսուն հոգի: Գողության էին եկել:

— Հասկանալի է,— ասաց խանը:— Գողին կամ պիտի սպանել, կամ վաճառել:

— Հիմա էլ դու ես իմ գերին: Այդպե՞ս չէ:

— Սուր լեզու ունես, մելիք եղբայր:

— Եթե թուրս բթանում է, լեզուս եմ սուր պահում: Եթե քո գլուխը ինձ նեղություն տա, կկտրեմ:

— Միայն այդպես:— Խանը նորից գինի խմեց:— Ինչ որ մարդուն նեղություն է տալիս, պիտի ոչնչանա, թեկուզ դա նրա աջ ձեռքը լինի, կամ զավակը: Չեմ կարծում թե դու, Մելիք-Շահնազար, այնքան տխմար լինես, որ անձիդ օգուտը չհասկանաս ու կտրես իմամ Ալիին գրավ դրած իմ գլուխը:

Մելիք-Շահնազարը գիշերով նրանց տարավ իր ամրոցը: Թաքուն տարավ ու թաքուն մացրեց իր հարկաբաժնի մի Նեղ-վածք սենյակ:

— Համբերեցեք:

Ամեն օր նա իր տարօրինակ հյուրերի համար ուսելիք ու սառը շուր էր ուղարկում: Հյուրերը շփտեին, թե ինչ է սպասվում իրենց, սակայն այլևս մահվան տաղանայ չունեին:

Ութ, թե տասը օր հետո, գիշերով Մելիք Շահնազարը վառվող կերոն ձեռքին մտավ հյուրերի խուցը: Երկար նայեց Փանահ խանին:

— Գիրացել ես, խան իմ: Շահած-պահած մսացու մերուն ես դարձել: Քո բարեկամ Ատրպատականի խանը քեզ շատ է սիրում, այդպե՞ս է:

— Երևի նա յոթ օր սուղ պահի, երբ լսի իմ մահվան լուրը,— ասաց խանը:

— Տոթ օր էլ կուրախանա, ե տր քեզ տեսնե՛:

Խանի շրթունքները ծամուկեցին:

— Մազրո՞ւմ ես: Մատանայի ձի՞ն ես նստի:

— Ձի՞,— խորհեցաց Մելիք-Շահնազարը:— Երկու չի պատրաստ են գրսում: Ձեզ կուղեկցի Ատրպատականի խանի մարդը, նա ես ձիավոր է: Նրա երդմանը ես հավատում եմ: Ես ձեզ կկանչեմ... Կկանչեմ: Երթաք բարով:

Նա նրանց հանեց Ավետարանոցից, դրեց ձիերի վրա,
հանձնեց Ատրպատականի խանի մարդուն:

— Աստված ձեզ հետ:

Մի օր հետո Փանահն ու Միրզեխանը անցան Արաքս գետը
և մտան Պարսկաստան: Միրզեխանի մտքի մեջ Երնշիկն էր:
Ախ, տե՛ր աստված, փրկիր նրան:

* * *

Այս ե՛ս եմ, ե՛ս եմ: Ես՝ Պարսից շահի էլլի-գեսալան
Սաֆար-Ալի Արզուլ Հասան միրզես, արդեն ընտելացել եմ
հայոց կյանքին ու թվում է գտել եմ իմ նախնի բույնը: Երբեմն
մտածում էի վերադառնալ արքունիք ու խնդրել, որ ինձ մի
ուրիշ գործի զնեն, սակայն գոհանում էի վիճակդ, մանա-
վանդ, որ Պարսկաստանը այնպես լքվում էր ինչպես փոթորկված
ծով, իրար ետևից գահեր նետելով շրեղեն անդունդների մեջ...
Ինչո՞ւ տաշեղ դառնամ այդ ծովում: Ինչո՞ւ Հայերն ինձ հետ
վարվում են հարգանքով, նաև երբեմն զիջումներ անելով,
եթե ես, մարդկային բերումով, քայլս ծուռ եմ դնում:

Մելիք-Աստվածապույլ իշխանը շքախմբով մեկնեց իր երկ-
րի արևմտյան մեծ քաղաք Երևան: Ինձ էլ տարավ հետը: Երե-
վանը խաղաղ հյուսում էր արևային իր մեղվափեթակը: Գե-
րագահը օրնիրուն Երևանի իշխանների հետ էր, զորքի մեջ:

Մի օր իմացա, որ Ատրպատականի խանը դեսպանություն
է ուղարկել Հայոց աշխարհի գերագահ իշխանի մոտ: Ես
շտապեցի տեսնելու իմ երկրի մարդկանց: Նրանք յոթ հոգի
էին, բոլորը երևելի անձեր: Գլուխ ունեին Քավրիզի Շեյխ ուլ
Իսլամին, որ բավականին շահել էր, սրամիտ ու ինչպես երե-
վաց՝ հանդուգն: Երբ այց արի նրան, նա գրեթե գոռաց
վրաս:

— Այստեղ դու գլավուր հայերի՞ն ես սատար լինում, էլլի
միրզե:

Ես ձեռքս, որ բարձրացրել էի սալամի, թափով ցած բերի:

— Լեզուդ կարճ պահիր ու ձայնդ հնազանդ, խանի մարդ:
Ես շահի էլլին եմ հայերի երկրում ու դու որևէ իրավունք չու-
նես ինձ վրա: Եթե բանը իրավունքի վրա զնենք, ապա դու իմ
ստորագրյալի վիճակում կգտնես ինքզինքդ:

Շեյխ ուլ Իսլամը հասկացավ, որ սխալ արեց, ներողութիւն հայցեց ինձնից ու մենք հաշտվեցինք: Մեկ, թե երկու օր հետո հայոց գերագահ իշխանը ընդունեց խանի պատվիրակներին: Նրանց ընդունեց ոչ թե Երևանի իշխանի շքեղ պալատում, որ գորգերով ու բյուրեղյա շահերով պերճացած էր, այլ մի անշուք սենյակում, որի հատակին նույնիսկ գորդ չկար: Ինքը՝ Մելիք-Աստվածապով իշխանն նստած էր հասարակ աթոռակի, պատերազմական զենք ու զգեստի մեջ, գլխին բարձրագույն իշխանութիւն նշանակ խաչակիր արծիւ, որ սակի շէր, այլ հասարակ պղնձից: Շեյխ ուլ Իսլամը երկար ու բարակ ողջունեց: Նրա լեզվից մեղք էր ծորվում, բայց մեղք, որ շինովի է, ոչ բնական և դա ներկաները զգում էին: Իր խանի անունից նա տրանջաց, որ հայերը խախտում են հայոց ու պարսից թագավորի միջև կնքված դաշնի պայմանները: Մելիք-Աստվածապովը բարձր քրքջաց դեսպանի երեսին, փոքր ինչ թեքվեց դեպի նա:

— Իսկ ասա, էլլի՛, արդյոք, պահպանո՞ւմ է քո խանը մեր հաշտութիւն պայմանները: Զի՞ խախտում նախ ինքը: Ասա՛: Գն ասա:

Շեյխ ուլ Իսլամը ինչ-որ ծամծմեց, ծամովեց ու ես խրդճացի՝ նրան ստորացած վիճակում տեսնելով: Չէ որ, ինչ էլ լինի, իմ երկրի պատկերն է նա այս պահին:

— Կգա օր, որ ես քո խանին կկախեմ իր արտաբնոցի պատից հենց միայն այն բանի համար, որ նա ապաստան է տալիս թուկից փախած Փանահ ավազակին, նրան օգնում է ամեն ինչով, որ նա մտնի մեր տունը և զավթի մեր հողը: Ամա կերավ, հա՛...

Այսպես նրանք խոսեցին այդ օրը:

Հաջորդ անգամ Ատրպատականի դեսպանին հայոց գերագահ իշխանն ընդունեց արդեն պալատում: Սա շատ շքեղ էր և այնքան լուսավոր, որ դեսպանները նույնիսկ շփոթվեցին: Նրանց, ինչ խոսք, նաև ինձ թվաց, թե թագավորական պալատում ենք: Գերագահը նստած էր երեսնուհին քահի, որ ընդհելուզված էր անհամար թանկագին քարերով, բազկակալներին՝ առյուծներ, մի թաթով խաշ, մյուսով սուր բռնած:

Պատվիրակներին ներս բերեց Մուռ Վարդապետ հարյուրապետը: Շեյխ ուլ Իսլամի ականջին ասաց.

— Մունկի եկեք:

Պարսիկները ծունկի եկան այս անգամ արդեն փափուկ գույներով շողացող գորգերի վրա: Շեյխ ու Իսլամը շողորթոթ ողջունեց հայոց մեծին: Գերագահը թեև գիտեր, թե նա ով է, բայց ընդհատեց նրա շողում խոսքերի հոսանքը:

— Ինչո՞ւ ես եկել իմ երկիրը, Շեյխ ու Իսլամ պատվելի:

— Իմ տիրոջ՝ Ատրպատականի խանի աղջիկը քո գերին է:

— Հետո ի՞նչ: Գեշի է, ուրեմն գերի է: Չէ որ քո տերն իր աղջկան ուղարկել էր իմ թշնամի Փանահ ցեղապետին նվեր, իբրև անկողնու էգ:

— Իմ տերը մեծ սգի մեջ է, օ՛, բարի իշխան: Դու արձակիր նրա աղջկան ու նա խոստանում է հավիտյան բարեկամ լինել հետդ՝ քո թշնամիների դեմ:

— Իմ թշնամին քո խանի ընտրած փեսացու Փանահն է,— շանթեց Մելիք-Աստվածապովը:

— Ալլահի կամքով այսուհետև միայն բարեկամություն կլինի մեր միջև: Կերգվենք Ղուրանի վրա:

— Ձեր երգումը քառասունք չունի,— որոտաց հայ իշխանը:— Դուք անբարիշտ ու խարերա եք, դուք աղուհաց մոռացող եք: Դուք մեր թիկունքում դանակ եք սրում մեր դեմ: Գե, հիմա դանակը կտեսնեք:

Գերագահն այնպես էր խոսում, որ սարսափում էին ոչ միայն պարսիկ ղեսպանները, այլև ա՛հ էին զգում նրա յուրաքիններն ու ես: Շեյխ ու Իսլամը անվերջ գլուխը կպցնում էր գեանին, երգվում իր բոլոր սրբություններով, որ այլևս նեղություն չեն տա հայ գյուղերին, կպատժեն Փանահ Ալուն: Երբ զահազուխը փոքր-ինչ հանդարտվեց, ղեսպանն ասաց.

— Իմ տերը մեծ գերեզին է խոստանում քեզ, տեր գերագահ: Երեք հարյուր ոսկի, հիսուն ընտիր նժույգ, վեց հազար ոչխար...

— Ուզում էիր ութ հազար ասել, այդպես չէ՞,— իշխանի քրքշոցից պատերը զնգացին:— Այո, այո, հենց այդպես էլ ասած կլինի քո խանը:— Ժամանակ չտվեց նա:— Մոռացկոտ մարդ ես երևում, Շեյխ ու Իսլամ էլլի: Ես իմ մոռացկոտ ծառաների ականջները կտրում եմ:

Գեսպանը խոստացավ կատարել նրա պահանջը և աղաչեց ազատ արձակել խանի աղջկան: Նա նորից երգվեց մեր

կրօնի բուրբ իմամների գլուխներով, որ իրենք այլևս ոչ մի նեղութուն չեն տա հայերին:

Մելիք-Աստվածապովը ձեռքը բարձրացրեց ու խստութիամբ կտրեց.

— Հասկացա՛նք: Հերիք է զուրս տաս, զեսպան Շեյխ ուլ Իսլամ: Քո խանին հայտնիք գերեզմներ, այլապես ես նրա դատեր արյունոտ շապիկը միայն կուղարկեմ իրեն:

Այդ օրը իշխանական ճաշին գերագահն ինձ ես մասնակից արեց ու ես շատ զոհ մնացի: Հատկապես ինձ զուր էր գալիս հայերի հարիսա կոչվող կերակուրը, որի համը կարծես մանկութունից բերանիս մեջ է: Բայց որտե՞ղ եմ կերել, չեմ հիշում:

Երբ ճաշը վերջացրել էինք, գերագահ իշխանը Շեյխ ուլ Իսլամին մեզմ հարցրեց.

— Հո չե՞ս մոռացել, թե ինչ գերեզմն պիտի տա խանը իր դատեր համար:

— Այ, օ՛, տեր...

— Կրկնիր:

— Երեք հազար ոսկի, հարյուր նժույզ, ութ հազար ուլխար:

— Այդպե՛ս,— ծիծաղեց գերագահը:— Յոթ օր հետո, կիրակի օրը, իրիկնամուտին իմ մարդիկ քեզ կապասեն Ջուղայի մոտ, Արաքսի գետանցում: Ըանաչո՞ւմ ես: Բարի՛: Իմ մարդիկ կրերեն քո խանի աղջկան: Կտաք, կաններ:

Հայերը զեսպանին ճանապարհեցին: Գերագահը զնաց եկեղեցի՝ առաժոտովա աղոթքի: Ինձ էլ ասաց՝ եթե կուզես, արի: Ես սիրով զնացի: Եկեղեցում տեսա Աարպատականի խանի աղջկանը՝ իրեն փրկած Քուրի Արզուման հարյուրապետի հետ՝ կողք-կողքի: Խանի աղջիկը, իրոք, շքեղ էր, ինչպես հին բանաստեղծներն են ասում՝ Շիրազի հրեղեն վարդ, և կարծես ուրախ էր: Ես զարմացա գերագահի վրա, ինչո՞ւ է նման գանձ փոխանակում մեռած ոսկու, ձիերի ու ուլխարի հետ: Անշափ զարմացա, երբ տեսա, թե ինչպես է խանի աղջիկը ծուր գնում, խաշակներում ճիշտ և ճիշտ հայի պես: Երբ զուրս էինք գալիս, ես պարսկերեն նրան հարցրի. — Հու՛վատափո՞ր ես եղել, սիրուն խանում:— Ո՛չ, առաց նա:— Ես իմ հավատին հաստատ եմ:— Որի՛ն:— Իմ սիրուն: Իմ հավան իմ սերն է:— Ես սարսափեցի ու այլահին աղաչե-

ցի ներել այս կապը կտրածին: Այնուամենայնիվ չարցրի՝
հարյուրապետը սրտո՞վդ է:— Նա իմ հոգին է:— Միրո՞ւմ է
բեզ:— Շատ լեզվիդ տվիր, էլ չի՞ միրզե: Քեզ ի՞նչ...

Մի երկու, թե երեք շաբաթ հետո Արաքսի անցքից վերա-
դարձավ հայերի գորախումբը՝ Թուրի Արզուման հարյուրա-
պետի գլխավորութիւնով: Նրանք խանի աղջկան տարել էին
փոխանակելու ոսկու, ոչխարի ու ձիերի հետ: Ետ էին եկել ոչ-
խար ու ձիեր բերելով, նաև ոսկու պարկերը, նաև, օ՛, ալլահ,
փրկիր, բերել էին իրեն՝ խանի աղջկանը:

Թուրի Արզուման հարյուրապետը ահա թե ինչ պատմեց
ինձ.

— Մենք ասրում ենք թշնամիներով շրջապատված, էլ չի
միրզե: Արշունախում ու նենգ են ձեր խաներն ու բեկերը:
Վատ շի լինի, եթե մենք հայերս նրանցից սովորենք խաբել,
խորամանկել, կեղծել: Այդպե՞ս... Խանի դուտարը շուգեց
վերադառնալ իր հոր տունը: Նա հիմա իմ կինն է:

Խանի աղջիկը բաց արեց գիրկը և հարյուրապետին ըն-
կալեց լիովին:

— Օ՛, իմ տերս, իմ սիրելիս...

Նրա թրթուռն քողի փեշերը ետ գնացին ու նա բուրեց
խենթացնող:

— Քաղցրացիր իմ համբույրներով, փրկիչ իմ, և հոգիդ
հարուստ պահիր: Ո՞ւմ է պետք այն գեղեցկութիւնը, որ
շրջապատված է հոգու աղբատութիւնով:

Մոմերի լույսերն ընկան պարսկուհու աչքերին ու դրանք
հրավառվեցին:

Գերագահ իշխանը Թուրի Արզումանին հազարապետի աս-
տիճան շնորհեց: Կամար Սուլթանը իր ամուսին Ազամ բեկի
հետ եկավ հորը շնորհավորելու: Փաթաթվեց պարսկուհուն:

— Այ գեղեցիկ քույրիկս, հորս համար հոգատար կնիկ
կլինես, հա՛: Նա շատ է տառապած: Մորս վաղուց է կորց-
րել, ես նույնիսկ չեմ հիշում նրան:

Ես հիացա այս արարքից: Մարդը, ինչ էլ լինի, մնում է
մարդ, եթե աստված նրան խիղճ ու արթուն դատելու կարող-
ութիւն է տվել:

Մի շարաթ հետո պարսկուհու դիակը հանեցին Հրազդան գետի մի փրփնջանից: Տնցող բան էր: Ի՞նչ եղավ, ինչպե՞ս չբամուսն դաւձաւ դժբախտը: Ոչ որ չգիտեր:

Այդ օրը Կամար-Սուլթանն ինձ ասաց.

— Ամեն բան շէ, որ պետք է գրես քո այդ դավթարի մեջ, միբոցն ազա: Պարսկուհին խեղդվեց գետում լողանալիս, ինքն իրեն... Ոտքն ընկնում է քարի արանք ու... Այդպես:

Խոր շնչեց, ոտնգերից կրակ թափվեցին:

— Իսկ ես ի՞նչ պատասխան տալի մտքս ուրվականին, որ ամեն գիշեր կախվում է գլխիս ու խեղդում ինձ: Ես մտքս վրեժն եմ առել...

Ես սարսափեցի:

ԿԱՌԻՆ ԼԻՆԿԵՐՈՐԿ

Տարիներն անցնում էին իրար հտկից: Հայոց աշխարհի իրավիճակը որքան բարդանում էր, այնքան գերագահ իշխան Մելիք-Աստվածապովը դառնում էր զգոն, հեռատես, շրջահայաց: Մենք նրա մտտիկներս նրա մեջ երկյուղ կամ շփոթմունքի շնչին պահճանգամ շտեպանք: Նա շարունակում էր իր ձեռքում ամուր պահել Հայոց պետութան ղեկը: Գրեթե շէր անզբաղանում այն ցնցող իրողությունը, որ Վարանդայի մելիք Հովսեփը սպանվեց իր եղբոր՝ Շահնազար քեկի ձեռքով և որ սա ինքնազուգի իրեն մելիք է հռչակել ու անշատվել Հայոց ուխտական միաբանությունից: Մելիք Շահնազարի յուրաքանչյուր արարք, նույնիսկ այն թե ինչպես է ամեն երեկո նա իր կնոջ խնամքով լողանք ընդունում, հայտնի էր դառնում գերագահին: Զրարերդում և, անշուշտ, ողջ երկրում միայն մեկ-երկու հոգի գիտեին, որ տանուտեր Միրզեխանի կինը՝ Երնջիկը Վարանդայի դավաճան Մելիքի զղյակից աստժո ամեն օր որևէ լուր էր ուղարկում Զրարերդ: Ես սքանչանում էի Երնջիկով: Աստվածային կորով ունի այդ գեղեցիկ տիկինը, երեկվա միանձնուհին: Իր կանացի բարեմասնությունները նա չի ուզում զոհարեցնել է ազգին ու հայրենիքին:

Հայոց Գերագույն Գահաժողովին հավատարիմ էր մեծ զորակայան Զրաբերդը: Նրա հետ էր երբեք չվհատող Գիզակը, որ արդեն, Վարանդայի օտարացած սեպով կտրված էր: Միաբանութեան շղթայի մի օղակը առաջվա պես ետանդի մեղքութիւնն էր ու անբնկնում Գլուխստանը: Գանձակ մեր մեծ քաղաքի պարոնտերը Մելիք Հովսեփի գրեթե պատանի որդի Մեծում բեկն էր: Նա իր իշխանութեան տակ եղած քաղաքից ու շրջակա գյուղերից ամեն օր ոգևորիչ լուրեր էր առաքում զորակայան: Այդպես Հայոց ուխտին հավատարիմ էին Ձազաձորը, Կապանը, Գողթան-Երնշակը՝ իրենց ամրապինդ զինվորութեամբ, Արարատյան աշխարհը, Գեղարքունիքը: Մելիք-Աստվածապոլ իշխանը վաղուց մտադիր էր պետութեան մայրաքաղաք հռչակել Երևանը, գերագահութիւնը Արցախից տեղափոխել այնտեղ: Սակայն իրադրութիւնները փոփոխվում էին արագ և նա իր այդ նպատակը հետաձգում էր:

Միաբան իշխանները գերագահ Մելիք-Աստվածապոլին հաճախ ուղղակի պատին էին սեղմում:— Զորքով զնանք դավաճան Մելիք-Շահնազարին ոչնչացնենք:— Գերագահը չէր արձագանքում նրանց այդ պահանջին, մի բան, որ ինձ համար տարօրինակ էր: Միայն մի անգամ նա նրանց ասաց.

— Ներքին թշնամութիւնն արտաքին վտանգից առավել կորստաբեր է: Կարծում եմ պետք է հաշտութեան ուղիներ գտնել:

Նա իրավացի է: Մելիք-Հովսեփը թաղված է, այլևս նրան ետ չես բերի: Ասկա է՝ Վարանդայի տերն այժմ Շահնազարն է: Իսկ Վարանդան հզոր է՝ ամեն կողմով և բռնում է երկրի հարավ-արևելքի ամենից կարևոր գիրքը: Ուրեմն, պետք է ելք գտնել Մելիք-Շահնազարին ետ քաշելու իր բռնած դավաճանական ուղուց:

Գերագահին լսում էին: Նա կարողանում էր իր կամքը ոչ թե բռնութեամբ, այլ՝ համոզելով ներշնչել իշխաններին ու զորքին: Պարզ է, նա ոչ թե վախենում, այլ զգուշանում էր նոր կորուստներից:

Պարսից զեսպան Սաֆար Ալի Արզուլ Հասան միրզեն մեկնեց իր երկիրը: Նրան ճանապարհ զննելուց հետո գերագահն ինձ ասաց.

— Շտապիր Երնջակ՝ Հովհաննես Խանդամիրյանի մոտ: Նախիջևան քաղաքում մի պարսիկ նախկին վեքիլ-վերակացու՝ Հեյգար Ալի կոչվածը իրեն խան է հռչակել ու նեղություններ է տալիս մեր Երնջակ-Գողթան միավորումին:

Ես մեկնեցի Երնջակ՝ Շաղկերտ:

* * *

Գինետան մշուշը ետում է: Բերան-բեղերից ժայթքող գուլը, փաթաթվելով գինեշողին, անձրևում է խրախճացողների վրա: Ամբոջի հակա օդայի քարե պատերը, զիհի ծանր սյուն-գերանները քրանել են և նրանցից գլուր-գլուր դեղին հեղուկ է ծորում լավաշի կույտերի, պանրի ու խաշած մսի սինինների վրա: Երնջակի ու Գողթանի զորապետ-տանուտեր Հովհաննես Խանդամիրյանը արջի թաթեր ձեռքերով ճեղքեց կապայի օձիքը: Կարերբ ճոնշացին, փղոսկրե կոճակները թռան աչ ու ձախ: Զահել ցույ է, մոնշաց:

— Բավակա՛ն է: Հոգիս կերա՛ք...

Ուշ աշնան գիշեր է: Երնջակի ու Գողթանի լեռնակուտակ գավառների վրա կեռ սրի պես կախվել է կիսալուսինն ու թարմ թրիք տեսած համառ էշի պես չի էլ շարժվում տեղից: Տանուտերը նորից բորբոքվեց, կպավ նախիջևան քաղաքի իշխան-քալանթար Խարխիմոսին:

— Ինչո՞ւ ես հանգուրժում պարսիկ Հեյգար Ալի խանին քո քաղաքում, մա՛րդ: Ինչո՞ւ: Ահա երեք ամիս է, շնթուկած է քո տանը:

Իշխան Խարխիմոսը ծանր, լերկ գլուխը մի կերպ բարձրացրեց.

— Զարմանալի ես, տեր մեր: Հեյգար Ալի խանը Պարսից շահի կողմից դեսպան է ուղարկված Հայաստան: Ես ի՞նչ կարող եմ անել:

— Իսկ ինչո՞ւ չի գնում գերագահի մոտ:

— Ասում է սպասում եմ իմ թագավորի նոր կարգադրությունը: Գերագահը տեղյակ է նրա ժամանելուն:

— Քեզ հայտնի՞ է, որ շահը նրան նենգ նպատակով է ուղարկել մեր երկիրը: Արաքսի այն ափին դեսպան Հեյգար Ալի խանը զորք ունի պահած, հենց մեր քթի տակ...

— Սակայն ես ի՞նչ կարող եմ անել,— աղաղակեց իշխանը:— Դեսպան է: Դեսպան է: Ինքդ ինչպես կամենում ես, վարվիր նրա հետ:

Հովհաննես Խանդամիրյանը նրա վերջին խոսքերը շսեց երևի: Գինու կուլան քաշել էր գլխին: Խմե՛ց... Քուխ, ոլոր բեղերը ծծեց, սրբեց թևքով:

— Հանգուցյալ գերագահ Մելիք-Ավան իշխանն ինձ նշանակեց ձեր գլխին տեր ու զորապետ: Այսպե՛ս... Իմ իշխանությունն ընդունեց ու հաստատեց նոր գերագահը: Ինք՛հրդ էլ եք համաձայն եղել: Ուրեմն՝ եզան նման ենթարկվեցեք կամքիս:

Մի հիսուն մարդ էր հավաքված՝ զորապետեր, տանուտերեր, իշխաններ: Ազգույթի պարոնտեր Ստեփանոս իշխանը բիկաց կուշտ ու կուռ, մատով հարդարեց երկկողմ սրած բեղերը:

— Իսկ դու, զորավար մեր, մի՛ երկյուղիր: Ահ ունե՛ս այդ դեսպան Հեյգար Ալի խանից: Հա՛, հա՛, հա՛...

Հովհաննես Խանդամիրյանը զնաց նրա վրա:

— Խոնջոցդ կտրի՛ր: Չէ հա՛՝ քո խոտոր լեզվից էլ եմ երկյուղում: Ականջս գերագահի հրամանին է: Քե ազգ արեց...

Այսպես տեսա ես Շաղկերտը: Պինդ է, ամրահիմն:

* * *

Մի օր Հովհաննես Խանդամիրյանը դարբնի իր տաք ու կոշտ բնույթով ինձ ասաց.

— Դեսպան Հեյգար Ալին իմ բարեկամությունն է որոնում:

— Երևի մտքումը ծուռ բան կա,— ասացի ես:

— Էհե՛, միամիտ ես, խոջա Աբրահամ: Ե՛րբ է պարսիկը հայի հետ շիտակ եղել, որ հիմա լինի: Վա՛յ հավատացողին:

Տազնապները պատճառներ ունեն: Իրանի նոր շահը ուզում է ոտնատակ տա Հայաստանի հետ կնքած պայմանի գիրը, Ատրպատականի խանին քրս է տվել մեզ վրա, զինում է Զառչի Փանահին: Այս ամենին գումար եղավ դավաճան Մելիք-Շահնազարը:

Հայոց երկնակամարը նորից է ծածկվում սև ամպերով:

Մի առավոտ Հովհաննես Խանդամիրյանն ինձ առաց, թե Գեապան Հեյդար Ալի խանը ցանկութուն է հայտնել ինձ հետ որսի գնալ Երասխի շամբուտները:

— Պատրաստվիր՝ դու էլ: Խանն իր որսի շունն էլ է հետը բերելու: Գիտե՞ս, շունն իր շան անունը «էրմենի» է գրել:

Ես սարսափեցի:

Ոչ մեծ խմբով մեկնեցինք որսի:

Երբ իջանք մի ձոր ու բարձրացանք մի ոչ ցցուն լեռ, մեր հանդեպ շինական մարդկանց մի համախումբ քարավան դուրս եկավ: Զինվորները ուզեցին զենքի դիմել, կարծելով թե Փանահ ավազակին ենք հանդիպել, սակայն Հովհաննես Խանդամիրյանը նրանց անզորացրեց:

— Դժբախտ հայեր են:

Մեծ-փոքր, կին ու տղամարդ կոլուված էին գեղնափոշու մեջ:

Զիերի, ավանակների, նույնիսկ եզների վրա տնային իրեր էին բեռնած, նաև ոտքերը իրար կապած հավերի փնջեր, խուրջիներում փոքր երեխաներ, որ գլուխները հանած, անհույս նայում էին շես էլ կարող ասել՝ մե՞զ, թե՞ երկնքին: Հովհաննես Խանդամիրյանը ձին պահեց:

— Ի՞նչ մարդիկ եք:

— Հայ քրիստոնյաներ, տեր իշխան,— առաջ գալով ցատումով, տառապանքով աղաղակեց բավականին ջահել, կորովի մի շինական:— Ընդունելի՞ է:

— Ո՞ր գյուղից եք:

— Զհանդամի տակից,— գրեթե զրոաց նույն շինականը: Նրա հանգով մյուսները, երևի մի յոթ հարյուր ծեր, ջահել, երիտասարդ, երեխա, իրենց բերանների խոռոչները բաց արին ու կրկնեցին:

— Զհանդամի տակից: Մակվա կողմից ենք: Քշված պարտիկ խանի զորքով: Հե՛, հե՛յ...

Ավանակները սկսեցին զոռալ, լեզուները հանած Թանշին ավոզ շները ոռնացին, բեռներին ճանկերով կառչած կատուները մլավեցին: Թվաց, թե հիմա բոլորը կճաքեն անհուսությունից, հերսից:

— Ուրեմն հեռանում եք ձեր տեղերից, — հարցրեց Խանդամիրյանը:

— Ի՞նչ հեռանալ: Փախչում ենք ստույգ մահից: Մակվա խանը դանակը խոր է խրել մեր բուկը:

— Գեպի ո՞ւր...

— Գեպի Հայաստան: Գեպի ձեզ: է՛յ, Հայաստան, եթե դու տեր չկանգնես մեզ, ապա գյուղովի աշքներս կփակենք ու մեզ կզցենք Երասխի երախը: Այո, այո:

Խանդամիրյանը գուրգուրեց դժբախտներին: Ահագին զրուցեց հետները, բավականին հուսադրեց ու նրանց ուղարկեց Շաղկիբու:

Հասանք որսատեղ: Նստեցինք, սպասեցինք շահի դեսպանի գալու: Մյուս օրվա առավոտյան փողերի ձայներ լսեցինք և շան հզոր հաչոց: Ահա, ուրեմն, Հեյդար Ալին գալիս է... Նա երևաց երեսուն, թե քառասուն ձիավորների հետ: Այդքան, ոչ ավելի:

Մերոնք, որ հանգած խարույկի շորս բոլորումն էին, վեր կացան:

Հովհաննես Խանդամիրյանը ու էլի զորապետներ ծուլլ, ոչ եռանդով դնացին դեսպանին ընդառաջ: Սա ձիու վրա էր, նիզակը դիք տնկած, որի գլխին ձիու շորացրած պոչ էր, իբրև թագավորական նշանակ: Տեսե՛ք, տեսե՛ք, մոնղոլի ու թաթարի ժառանգ եմ և իմ աստվածն ու հավատարիմ կինը ձին է: Սատկել է իմ աստված ձին, և ես նրա սուրբ ազին եմ պահում: Տեսե՛ք-տեսե՛ք: Խանդամիրյանը բռնեց նրա ձիու սանձը: Դա ինձ դուր չեկավ:

— Ուրախ եմ, խան, որ քեզ տեսնում եմ իմ տիրույթում: Թող Քնարեն¹ անիծի ինձ, թե ուրախ չեմ:

Գեսպանին ուղեկցող սարբազներից² մի քանիսին իսկույն հետիոտն դարձան ու օգնեցին, որ իրենց տերը ձիուց իջնի: Խանը մի պատառ բորոն հաց դեմ արեց Խանդամիրյանին: Սա հացը թաթախեց աղով, կիսեց-կեսն ինքը գրեց բերանում, կեսը՝ խանը:

Երկու պարսիկ բարապան, շղթայի ծայրերը ձեռքերին

¹ Քնարե. — մուսուլմանական նշանավոր տաճար, ուխտատեղի:

² Սարբազ — պարսիկ զինվոր:

փաթաթած, հետիոտն բերում էին դեսպանի որսի շունը: Դա լերկ մեղքով, ինչպես իր տիրոջ ամիլած գլուխը, հորթի շափ գազան էր, երախի մեղ, որ բաց էր, մի ամբողջ գոնի կտեղավորվեր: Ըս նկատեցի, որ շան վզից ոսկեպատյան թալիսման ու ոսկե ճարմանդ է կախված: Խանը բարապաններին հրամայեց շանը կրակի մոտից մի քիչ հեռու տանել: Գարձավ Խանդամիրյանին:

— Օրը բարի սկսվեց, արբար:

— Այո, — հաստատեց մեր զորապետը: — Քիչ առաջ փախստական հայ գեղջուկների հանդիպեցի: Մի կերպ սարդել են Մակվա խանի ճիրաններից: Ուղարկեցի Շաղկերտ:

— Ներող եղիր, ս՛վ աստծուց սիրված, — ասաց Հեյգար Ալին: — Շատ ես երես տալիս ստոր ուսմիկին: Չէ՞ որ այդ փախստականները քոնը շեն, այլ՝ թագավորական են, Մակվա խանի սեփականը: Գու, եղբայր իմ, նրանց պետք է գանահարելով ետ առաջի իր տիրոջը: Գրանք շահական զորքի կերակրողն են, զինվորի հացը, ռոճիկը: Ինչպե՞ս կարելի է զինվորի բերնի հացը կտրել:

Թեև դեսպանը խոսում էր մեղմ, բարեկամի շեշտերով, նույնիսկ հաճախ ժպտալով, սակայն, եթե ոչ շատերը, զոնե ես նկատում էի, որ նրա աչքերը նենգության քուրաներ են, որ բորբոքվում են զուցե հենց այդ լպրծուն, քծնող ժպիտներից:

— Է՛հ, եղբայրս, — շարունակեց նա: — Ինչո՞ւ վշտանալ գեղջուկի համար: Ռայան ի՞նչ է, որ նրա ցավով տապակվես: Մեռնում են, թող մեռնեն: Չէ որ թե ինձ, թե քեզ և թե այդ ստոր ուսույցի համար մահը մեկ է, միշտ կա, և հազիվ մեկն իմանա, թե երբ կժամանի: Զարմանում եմ՝ ուայն ի՞նչ է, որ նրա համար դու տառապում ես:

Այս ամենն ասաց խոնարհ խրատատուի հոգատարությամբ: Ինչ դիմակ էլ հազնի նա, միևնույն է, նրա բերանով խոսում է ինքը՝ շարյաց հրեշը: Ըս զարմանում եմ՝ այս ի՞նչ գյուրին է հոգին ծուրը:

Տեսնելով, որ իր քարոզները որևէ արձագանք չեն գտնում Խանդամիրյանի մոտ, Հեյգար Ալին նայեց երկնքին, հովտին ու այլ բան մտածելով՝ ասաց.

— Անշուշտ, հաջող որս կունենանք:

— Այո, — համաձայն գլխով արեց Հովհաննես Խանդամիրյանը: — Քո պատիվը գդակ է իմ գլխին, ողորմած դեսպան:

Նստեցինք: Հացից բանից կերանք, նաև շարբաթ խմեցինք: Խանը ոտքի կանգնեց:

— Որսը շկսե՞նք:

— Սկսենք, — վեր կացավ նաև Խանդամիրյանը: — Սկսենք: Քարայծերը հիմա իջնում են դեպի Արաքսը՝ ջրի:

Պատրաստվեցինք: Խանդամիրյանն ասաց, թե առաջներս վարազներ են գուրս գալու, իսկ վարազին սովորական դիրմա՛ մանրով շնա խփի, պարզ է, պետք է, ուրեմն, հրացանները լիցք անել խոշորագնդակ փամփուշտով: Նա սարբազներին հարցրեց՝ ինչո՞վ են լիցքված իրենց թվանքները: Նրանք ասացին՝ դիրմա-վառողով:

— Չեղա՞վ: Որս անելու փոխարեն, ինքներդ որս կդառնաք:

Սարբազներն իրենց հրացանները տվին մեր զինվորներին, որպեսզի մերոնք վարազ ու արջ սպանելու փամփուշտ լիցքավորեն: Հայ զինվորները սկսեցին զբաղվել Նոանց զենքով: Հովհաննես Խանդամիրյանը մոտեցավ շան շղթան բռնած բարապանին:

— Թագավորի լայաղ շուն է: Անունն ի՞նչ է, բարապան:

— Էրմենի, — պատասխանեց բուրժ մուրթով բարապանը:

— Ո՞վ է նման անուն դրել շանը:

Խանն աչքունքով փորձեց բան հասկացնել բարապանին, սակայն շնապահը շրմբոնելով նրան, շարունակեց:

— Մեր տեր խանն է այս շան անունը դրել «էրմենի»: Մենք բոլորս սրան «էրմենի» ենք կոչում:

Խանդամիրյանը ոչնչացնող հայացքով նայեց Հեյդար Ալի խանին:

— Այո-որսն սկսենք:

Գեսպանի գույնը զնաց: Մի ակնթարթ հետո սարբազները, որ քառասուն, թե հիսուն հոգի էին, կապկապած ընկած էին խոտերի ու շոր ցախի վրա: Խանը երկար ոտքերը ծալեց:

— Ներիք, իշխան: Հա՛յ, ներիք: Միամիտ քառախաղ է ստացվել: «էրմենի...»:

Խանդամիրյանն իր սամի մատներով բռնեց զեսպան խանի կոկորդն ու ծունկը դնելով նրա կրծքին՝ խեղդեց: Քստմենլի տեսարան էր, բայց ես մեծ հաճույք ստացա: Շանը, որ զսպված էր զնշակալով, փոքի կողմից մեկնեցին Հեյդար Ալի խանի կրծքին ու կապկպեցին:

Շանն ու խանին իրար կապած գցեցին մի խոր վիհ:

* * *

Սղանակը ցրտի էր: Գե, մտնում ենք 1751-ի ձմեռոց ծոցը: Շաղկերտը ծխում է խաղաղ: Մակվի գաղթականներին տեղավորել են հոգատար, խնամելով: Նրանք սկսեցին եռանդուն կարկատել Երնջակ քաղաքի հին ավերակները: Փառք շատ, աստված, մեր երկրում մի ավերակ էլ է կենդանանում:

Ջրաբերդից սուրհանդակ եկավ Շաղկերտ: Գերագահից հրաման է բերել՝ շտապ մեկնիր նակորզան ու Միջնավան: Այնտեղ միացիր Մելիք-Ծսայի իշխանին ու մեկնիր Շամախի, դիմավորելու Ռուսաց կայսրուհու զեսպանին:

Մենք իսկույն մեկնեցինք դեպի արևելք: Նախիջևան քաղաքից, որ մեր թիկունքումն է, այլևս վտանգ չկա: Նրա մեջ շնթուկած զեսպան Հեյդար Ալի խանը թաղված է իր սիրեկան շան հետ: Արաքսի այն ափին եղած պարսկական զորախումբը հեռացել է:

Խանդամիրյանը մի տեղ իմ ձեռքով, ինձ թելադրելով, նամակ գրեց Պարսկաստանի նոր թագավորին:— Մեծ շահ, մեր երկիրն ուղարկած քո զեսպան Հեյդար Ալին անասունի մեկն էր: Լակել էր անհավատը: Խեղդվեց Երասխ գետում: Գիակը չգտանք:

Մտանք մեր Որդուլատ: Այս ժայռաճեղքի փոքրիկ քաղաքի քալանթարը, որ տեղացի հայ էր, իր զորաչոկատով ընդառաջ եկավ:

— Ինձ էլ հետդ տար, զորավար:

— Ոչ, — հրամայեց Խանդամիրյանը:— Տեղդ մնա ու շարունակիր հսկել Երասխի գետանցը:

Մեղքի բերդում երկու օր զորապետը հետևեց տեղական զորախմբի վարժանքներին: Գոհ մնաց:

Վերջապես դուրս եկանք Երասխի նեղ կիրճից: Հանդի-

պեցիներ մուրացկանի ձև ու կերպարանքով մի բարձրահասակ հայի: Սա նույնիսկ շքեքվեց արահետից, որ մեզ ճամփա տա: Իսկ արահետով անցնել հնարավոր է միայն իծաշարով՝ մի ձին մյուսի գավակին կպած: Մարդը ցնցոտիների մեջ էր, ոտքերին սև կոշտուկներ՝ մեկը մի գորտի շափ ու խոր ճաքերով, որոնց մեջ մրջյուն կարող էր տեղավորվել: Խոշոր գլուխ ուներ՝ թեքված աչ ուսին: Մի զինվոր գոռաց:

— Է՛յ, ոչլոտ, ճամփա տուր: Չես տեսնո՞ւմ, իշխան է գալիս:

— Չահլես մի՛ տար, Հիսուս-Քրիստոսից մերժված մեղավոր,— գոչեց մարդը:

Սա տեսա, որ նրա ձայնը բնավ էլ մուրացկանի չէ, այլ՝ խրոխտ է, զրնգուն, նաև կուշտ: Նրա աչքերը կրակոտ էին, հայացքում երկյուղի նշույլ չկար: Ուսից կախված էր կաշվե մաշախ, ձեռքին ուներ կեռակտուց, հաստ մական: Սա կասկածեցի՝ մի՞թե սա մուրացող է:

— Ո՞վ ես, է՛յ, ո՞վ ես:

— Դե ձեզ ի՞նչ,— վերջապես տհաճությամբ մի կողմ քաշվելով, գոչեց մարդը:— Ձեզ ի՞նչ, թե ով եմ:

— Բայց չէ՞ որ մենք կարող ենք հենց հիմա քեզ շանսատակ անել:

— Հո՛, հո՛, հո՛, մե՛ծ բան է,— կատաղի ազազակեց մարդը:— Ամեն տեղ նույնն եմ լսում՝ կսպանեմ, սատակ կանեմ: Մեկն էլ չկա ասի՝ կփրկեմ, կփրկե՛մ...

Մի թիշ մեղմացավ, հառաչեց.

— Մարանդից փախստական եմ: Մարանդը, հրե՛ն, գետի էն մի կողմին: Մարանդի հայությունն եմ: Փախա՛նք... Առաջ ընկա՛ գաղթականության համար ճանապարհ՝ որոնելու Իսկ դուք՝ շանսատակ կանեք:

Մենք նրան վերցրինք հետներս: Խանդամիրյանը հրամայեց նրան ձի տալ: Ըարպիկ թռավ ձիու վրա:

Լեռների շորացած խոտերի բույրերը վերջացան: Չգացվեց Երասխ գետի գաղչ գուր: Զիերը փոշտացրին, զինվորներն աշխուժացան: Երևում է մոտենում ենք բնակավայրի, դա հուշեցին ձիերն իրենց փոշտոցներով: Այն էլ ասեմ, որ մեզ հետ էր զորապետի տիկին Ասպապը, որ թեթև վետվեալում էր ձիու վրա: Նոր չէ, որ գիտեմ նրան: Ասպապի քրն-

քըշանքը ոգևորիչ էր: Նշանակում է մենք խաչ ու հույս ունենք:

Սրասխ գետն իր պղտորությամբ հենց մեր կողքին է՝ վրան գետալին դեղին բաղեր: Գորշ տափարակը կրակ շնչեց մեր երեսին, կարծես մտնում էինք թանրատուն: Մեր գլխավերևում Արամազդ լեռան հավերժոզ սառցաշերտերն էին՝ ժայռային վիհերով:

Հովհաննես Խանդամիրյանը ձիու գլուխը շրջեց գեպի արեվածագ: Ի՞նչ նպատակներ ունի, շփեմ: Կարծես գրոսնում էի, ձիուս բաշը երբեմն շոյելով: Չհարցրի ճանապարհը բեքելու պատճառը: Առհասարակ իմ սկզբունքն է իշխանների հարց շտալ:

Գտնվում ենք Բարկուշատի մեծ գաշտի նախաշեմին, որին այստեղ Քաշունիք են ասում: Լավ երևում է գեպի Կասպից ծովը ձգվող հարթավայրը, որ հենց այս մեծ գաշտի շարունակությունն է՝ կտրված Սրասխ մեծ գետի անկողինով: Կիսաանապատ տարածքներ էլ կային, որի երեսին նայելուց սարսռում էի, ինչպես օձ տեսնելիս: Հեռվում երեվում էին այգիներով գանգուրված օազիսներ՝ գավառի մի քանի շեն մնացած հայոց գյուղերը: Խանդամիրյանը, շփտես ինչու, խուսափում էր մտնել այդ գյուղերը: Գնում էինք գրանց շրջանցելով:

Գեմ առանք բավականին ընդարձակ ավերակների և ես կռահեցի, որ սա հայոց հին նակորդան քաղաքն է: Կամեցա երեսիս խաչ հանել՝ ողորմի ասելով այս մի մեռածին, բայց շարի: Ավերակների մոտ, իր ճերմակ ալիքները քարերին զարնելով, անցնում էր անտեր-անտիրական մնացած Արզկան գետակը: Փլատակների միջից շնագայլեր փախան՝ առամները ծնգծնգացնելով՝ ինչու՞ խախտեցիք մեր մեռած թագավորության անդորրը: Հին եկեղեցին կիսաթափ կիսախուլ հիշ ունի: Չի՛, Չի՛... Սուրբ Եղիշեն:— Չի՛: Փշաքաղվեցի կարծես մորս անթաղ դիակը տեսնելով:— Չի՛...

— Սա մեր հին նակորդան քաղաքն է, — ձիու վրայից ասացի Հովհաննես Խանդամիրյանին:— Սուրբ Եղիշեի գլուխն այստեղ է թաղված:

— Այսի՞նքն... Անո՞ւնը:

— Անունը Ղիշի վանք: «Չի» ասածս նորոգման տարին է, որ արել են ուղիղ շորս հարյուր ութսուն տարի առաջ:

Ես սպասեցի, որ նա էլի հարց կտա, բայց շտվեց՝ պետք է քո ավերակը: Իսկ փախչող շնագայլերը ոռնում են:— Չի... Չի...

* * *

Դեմ առանք մարդկային մի բավականին խոշոր զանգվածի, որ գլորվում էր ապականող ավազափոշու մեջ: Շինական ամբոխ էր՝ երեսա, կին, ծեբ, էշեր, ձիեր: Նույնիսկ եղներն էին բեռնված շուլուփալասով, պղնձե ամաններով:

— Է՛յ, ո՞վ եք, ի՞նչ եք:

— Մարանդի հայերն են, — ասաց մեզ միացած մարանդացին:— Չե՞ք տեսնում մեր վիճակը: Այսպիսի թշվառության մեջ էլ ո՞վ կլինի, բացի հայից: Քոչում ենք, փախչում ենք...

— Ախր ինչո՞ւ: Ախր ո՞ւր...

— Ջառչին բկներս կտրում է քո դանակով: Փախչում ենք դեպի սառած լեռան մյուս երեսը:

Հովհաննես Խանդամիրյանը ծանր իջավ ձիուց: Մենք՝ ես: Մեզ միացած մարդը, որ շարացած պատասխանեց, ավելի շար գոռաց.

— Իսկ դու ո՞վ ես, է՛յ... Ո՞վ ես, որ մեզ հարցում ես անում:

Ամբոխն սկսեց աղմկել, ոռնալ, ճչալ: Խանդամիրյանը գոռաց:

— Վե՛րջ տվեք ձեր սիրտ ուտող լացուկոծին: Քոչ ձեր ավազները մոտ գան:

— Փախչո՞ւմ ենք: Կորչո՞ւմ ենք, — ոռնացին մեծահասակները:

— Փախչո՞ւմ ենք: Կորչո՞ւմ ենք, — արձագանքեցին փոքրերը՝ տղա-աղջիկ, մանրիկ թաթիկներով, ահով լցված աշքերով, անհույս ձայներով:

Հովհաննես Խանդամիրյանի դեմքը սկսեց վարդագունել գլխին խփած արյունից: Նրա քունքերը նկատելի շարժվում էին, քարի վրա մեկնված մոդեսի փորի պես: Նա ձիուն խթանեց ուժգին: Չին ծառս եղավ, սակայն զսպելով սանձի պրրկ-

վածքով, կանգնեց ետևի ոտքերի վրա: Խանդամիրյանը մըտ-
րակը ճոճեց բարկությամբ:

— Որ զնում եք, հապա ո՞ւմ եք թողնում ձեր հողը, ձեր
սունն ու տեղը, ո՞ւմ:

Ամբոխի միջից մեկը բղավեց.

— Է՛յ, մի քիչ կամաց գոռա, իշխան: Տեղդ տաք է, հա՞: Մեզ օր չի տալիս ավազակ Զառչի Փանահը: Մեզ կեղեքում է, մեզ լկնում է, մեր պատիվը արօրում է շունը: Իսկ մենք պահապան ու տեր շունենք: Գնում ենք այս անիծված աշ-
խարհից կորնչելու: Զբվո՞ւմ ենք...

Այսպես աղաղակեցին, հառաչեցին, գոչեցին բոլորը: Խանդամիրյանը սկսեց խոսել հանդարտ, համոզող:— Գնում եք ո՞ւր: Հենց որ դուրս գաք մեր Հայաստանի սահմաններից ձեզ կլափեն լեռնաբնակ ցեղերը: Աչ զնանք՝ վտանգ է, ձախ գնանք՝ ձախսողութուն, վերև ու ներքև՝ նույնը: Ամեն տեղ բաց երախներ ու սուր ժանիքներ կան: Դուք ինքներդ ձեզ կորստյան եք մատնում:

Երկար այսպես խոսեց նա, վերջում, երևի համոզվելով, որ իր քարոզը ինչ-որ բանի հասցրեց, ասաց.

— Օտարության մի՛ ձգտեք, մարդիկ: Էլի ձեր տեղերում է ձեր փրկությունը՝ զենքով, շարին դիմադրելով:

Գյուղացիները, որ հափշտակված նայում էին նրան, սկսեցին տատանվել: Կանայք հեկեկացին, երեխաները վաշ-
նասուն արին:

— Վա՛յ մեզ: Հիմա մենք ի՞նչ անենք: Գետը մեզ տանի՛...

Նրանց քահանան, որ երիտասարդ էր, ցածրահասակ, մկան զնշով ու ականջներով, բարալիկ ձեռքով բռնեց Խանդամիր-
յանի ձիու սանձը:

— Դու մի՛ խառնվիր մեր գործին, տե՛ր իշխան, քո ճա-
նապարհը զնա խաղաղությամբ: Մենք հեռանում ենք ոչ մեր
կամեցողությամբ, այլ՝ ստիպված:

Խանդամիրյանը ցասկոտ նայեց նրան, դարձավ շինա-
կաններին:

— Սրա՞ն եք լսել, հա՞, այս մատաղ խժոող կատվի՞ն, հա՞:

Ես նկատեցի, որ հուսահատված, մոլորված փախստական-
ների երեսներին, փոշու շերտի տակից, հույսի նման բան

երևաց: Նրանցից ութ-ինը մարդ, որ սաստիկ նման էին միմյանց, առանց վարանելու եկան, տնկվեցին Խանդամիր-
յանի առաջ:

— Ահա մենք, տեր իշխան: Ասելիքդ ի՞նչ է:

Ես նրանց հարցումի մեջ նաև հանդիմանութուն նկա-
տեցի՝ մենք թողել ենք մեր տունն ու արտը ու փախչում ենք՝
աշխարհից կորչելու, իսկ դու ինչ կարող ես անել, է՛յ: Հը՞:
Նրանց աշքերում սարսափ էր:

— Զպիտի հեռանաք, — երկար լռելուց հետո վճռական
ասաց Հովհաննես Խանդամիրյանը:

— Այլապե՞ս...

— Կկոտորեմ բուրբիդ:

Գեղջուկները պատռեցին իրենց շապիկների օձ! քները:

— Դե կոտորիք, էլի՞...

Խանդամիրյանը բռնեց նրանցից մեկի լղար, քաշքշված
մորթով վիզը:

— Լո՛ւր, լո՛ւր...

— Հա՛, ի՞նչ անենք, — նորից ազազակեցին շինական-
ները, այս անգամ սակայն զիջելու պատրաստ: — Ասում ենք
անտեր-անտիրական ենք: Երնջակի հզոր իշխանը մեռել է,
Հայոց սպարապետին, ասում են, սպանել են, նրա զորքը,
ասում են, ցրվել է: Հայի իշխանութուն, ասում են, այլևս
չկա: Մենակ ենք մնացել, ուզում ենք գոնե փրկել մեր թըշ-
վառ զավակներին:

— Ո՞վ է նման ստեր հաշում, — ձայնը ցածր անելով
խստորեն հարցրեց Խանդամիրյանը: — Երնջակի զորապետը
ե՞ս եմ: Ե՞ս եմ: Հայոց զորքի սպարապետը ողջ է առաջվա
պես: Մեր զորքը համախումբ ու կուռ է: Ո՞վ է նման կոր-
ծանիշ սուտ փշել ձեր գլուխներին:

Բուրբը նայեցին քահանային: Մի կին ծղրտաց:

— Մեր օծված տերտերն է ասում, մեր այս քահանան:

Հովհաննես Խանդամիրյանը մտրակն իջեցրեց քահանայի
գլխին: Նրա ափնարկով երկու զինվոր ձիերից իշան, քահա-
նային կապկպեցին:

— Սուտ է խոսել այս սև սատանան, շինականնե՛ր: Երե-
վում է նա շարին զործակից է: Մեր աշխարհն ամուր է, մեր
իշխանութունը՝ հզոր: Ոչ մի թշնամի այսքան ժամանակ չի

կարողացել մտնել ու շի մտնի մեր տունը: Մեր ժողովրդի սուրբ կտրուկ է իր բոլոր թշնամիների ու այս քահանայի նման վախկոտ շների շլինքներին:

Գաղթողները թափվեցին իրենց քահանայի վրա: Նրան այնքան ծեծեցին, որ նա ուշաթափ ընկավ: Կիսկած պարկի պես նրան զցեցին մի շորու բեռան վրա: Խանդամիրյանը ժողովրդին հրամայեց հետևել իրեն, ինքն ընկավ գաղթական ամբոխի առաջն ու գնաց: Բոլորը հլուհնազանգ հետևեցինք նրան:

Շուտով մտանք Նակորզանի ավերակները: Մի բլրի վրա-լից Խանդամիրյանը ձեռքը մեկնեց զեպի ավերակները:

— Այս քաղաքատեղին ձեզ, մարանդցիներ: Լսո՞ւմ եք, աստծու լրածներ: Սա ձեզ, սա ձեզ՝ և հող և փլատակներ: Եկե՛ղեցի էլ ունի՝ թվին ՉԻ՝, ՉԻ՝... Հիմա կդառնա ի՛, ի՛... Ի՛մս, ի՛մը: Այդպես: Մխեցեք ավերակները:

— Բա որ Փանահ խանը նորի՞ց գա:

— Կուվեցե՛ք: Սատկեցրեք: Կուվեցե՛ք... ՉԻ, ՉԻ...

Երկու օր ու երկու գիշեր մենք մնացինք Նակորզանի ավերակներում: Զորքը օգնեց, որ դժբախտ գաղթականությունը մի կերպ տեղավորվի փլատակների մեջ: Խանդամիրյանը առաջինը մեզ հանդիպած մուրացկանին գյուղապետ կարգեց, տաս հրացան տվեց նրան, նաև թրեր:

— Պահեցեք երկիրը, հայեր: Երկիրը ձեռքից մի զցեք...

Մաքրեցինք եկեղեցին: Մի տիրացու կար գաղճականների մեջ: Խանդամիրյանը նրան քահանա օծեց իր ձեռքով:

Մենք շարունակեցինք մեր ճանապարհը: Հեռավոր լեռան լանջից նայեցի ետ՝ ցած: Նակորզանի ավերակներից ծխեր էին բարձրանում: Հովհաննես Խանդամիրյանը ինձ ասաց, թե ոչ ոք ընկածին չի օգնի: Հասկացիր: Սուա բաներ են՝ աստված, Քրիստոս, խիղճ, գութ: Մարդը մարդուն ուսող գազան է: Կարողանում ես ինքդ քեզ պաշտպանիր, փրկիր: Չէ՞, մեռիր:

Շատ հետո ասաց.

— Նակորզանը կենդանացավ: Նակորզանը կապրի ասածով:

Ես մտածեցի՝ իսկ ինչ պակաս աստված է ինքր:

Այո, աստված է, մեռածին կենդանացնում է: Բայց սար-

սափեցի իմ այս մտքից ու երեսիս խաշ հանեցի:— Մեղաքեզ, աստված: Ներիր, ների՛ր...

Գաշտի ամայության վրա ստեպ-ստեպ ճախրում էին վիթխարի արծիվներ: Նրանց ստվերները, գառների հետապնդող գայլերի նման, վազում էին խանձված հողի վրայով...

Երասխի ափին Հովհաննես Խանդամիրյանն ուրախ դիմավորեց իրենից մի քանի տարով մեծ Գիզակի Մելիք-Ծսայուն: Ես Խանդամիրյանի մեջ մի քիչ, այո, մի քիչ հեղություն նկատեցի: Նաև իմ զարմանքը շատ եղավ, որ Երնջակի տերը ինչպես տեսա, չէր շտապում իր զգացմունքները թաքցնել: Մելիք Ծսային հարցրեց դեսպան Հեյդար-Ալու մասին: Խանդամիրյանը միայն կցկտուր բաներ ասաց: Նրա այդ զսպվածությունն ինձ հասկանալի էր:

Գնացի՛նք դեպի Միջնավան: Կես ճանապարհին մի բարձրահասակ հետիտուն դիք կանգնեց Խանդամիրյանի ու Մելիք-Ծսայու առաջ:

— Իսկ ինձ շք կանչում, հա՞: Ես, ի՞նչ է, աստծու ստեղծածը շե՞մ:

Նրա մորուքը փառահեղ էր, լավ խնամված: Արծվային հպարտ հայացքը մատնող էր: Նա ու Խանդամիրյանը մի պահ կասկածի վարանմունքով նայեցին միմյանց:

— Բայց դու ո՞վ ես, հանդուգն մարդ,— հարցրեց Մելիք-Ծսային՝ ճիգ անելով հիշել՝ որտե՞ղ է տեսել այդ ահարկու աշքերը, թանձր մորուքը: Իսկ որ տեսել է, ինչպես նկատեցի, կասկած չուներ:

— Ես քաղցած եմ գայլի պես: Նաև մրսում եմ,— ասաց մարդը:— Հրամայեք ինձ կերակրեն ու զգեստ տան: Հրավեր արևը լինել ձեզ սեղանակից, ապա կիմանաք, թե ով եմ ես: Իսկ դուք գիտեմ, թե ովքեր եք: Օգնեցեք ինձ և ես կբացվեմ: Այս աշխարհում նույնիսկ շունը չի առանց շահի հաշում:

Մելիք-Ծսային փայլատակեց: Երևի հարկավոր էր լսել նաև նրա ձայնը, որ շխալվեր:

— Օհո՞, դու պատվելի ֆռանգմասուն ես: Հիշեցի: Ահա թե ի՞նչ... Հիմա մենք քեզ կուշտ կկերակրենք ու քո հոգնոր կոչումին և դիրքին վայել զգեստ կտանք: Միայն վախենում

եմ, որ այդ զգեստը կարճ լինի քեզ վրա ու քո վրայից էլ մեռնի հոտ գա: Ֆռանգմաստնի այն զգեստը, որ քեզ պիտի տանք, իմ ձեռքով կախաղան հանված քեզ նման մի ուրացողի հագին էր:

Ես այս ամենը լսեցի զարհուրանքով: Պակաս նեղված չէին նաև մյուսները: Այնինչ ֆռանգմաստն հայր քմծիծաղում էր մորուքի մեջ:

— Կա՛մ է,— ասաց նա:— Ուրախ եմ, որ դու, իշխան, շես մոռացել ինձ: Կարծեմ ընդամենը մեկ անգամ ենք իրար երեսի նայել:

— Փարախից ոչխար գողացող գայլին շե՛ս մոռանա,— ասաց մելիքը:— Քո գայլային հայացքը մատնեց քեզ: Եկել ես հոտիցս գառնե՞ր թոցնելու:

— Ինչո՞ւ սպանեցիր իմ հավատակցին,— կծի հարցրեց ֆռանգմաստնը:— Աստծու հավատի դռները բաց են բոլորի համար:

— Հոռմի պապի շունն էր քո դավանակիցը,— հանդիստ ասաց Մելիք-Եսային:— Մեզ մոտ վաղուց ի վեր կարգ է՝ ում թեկուզ մի կորեկի շափ կասկածում ենք դավանանքը ուրանալում, սպանում ենք:

— Վատ չէ...

Մի շոր վեհություն ու մի երերուն ծածկամտոթյուն տեսա ես մուրացկան ձեացնող այս կաթուղիկ հայի մեջ: Նրա աչքերում, նույնիսկ սարգոստյան կնճիռների արանքում թունավոր միջատներ էին ծվարած:

Մի քանի օր նա մեզ հետ էր: Մելիք-Եսային նրա հետ վարվում էր ինչ-որ շափով զիջող: Անվերջ նրան հարցնում էր իր դավանանքի մասին: Միտիոներ հայր ասաց, թե ինքը ցանկանում է Ամարասում գալրոց բաց անել:

— Դավաճան Մելիք-Շահնազարի որչո՞ւմ,— հարցրեց Մելիք-Եսային:— Օհո՞, նշանակում է քո այդ վիզը, որ բավականին հաստ է, պետք է կտրվի:

Մելիք-Եսայու ձայնն այնպես հզոր էր, որ մոտիկ ծառերին թառած կաշաղակները փախան: Ֆռանգմաստնը փնթփնթաց.

— Ենորհակալ եմ: Հիմա դուք ձեր ճամփան գնացեք, ես՝ իմ:

Նրա կապայի թևքը ետ գնաց: Նա շտապեց դաստակը ծածկել: Ասպապ տիկինը կպավ ամուսնուն:

— Ասում է հայ եմ: Բայց տեսա, սոֆուլիի նման ձեռքին սատանայի պատկեր է դաշված: էս մարդը...

Մելիք-Սասյին ֆրանգմասոնին մոտ կանչեց:

— Ձեռքդ տուր հրածեղտի, մարդ, կարգ է:

Եվ, իրոք, նրա դաստակին սատանա էր դաշված: Սասյու աչքերը թռան ճակատին:

— Խարո՞ւմ ես... Լրտե՞ս ես...

Ֆրանգմասոնի ուսապարկից, որի մեջ իբր թե հիվանդ քրոջ համար քաղցրավենիք էր տանում, հետով թխած դաթայի միջից շորսծալ թուզի՞ հանեցին: Ջառչի Փանահ ցեղապետի նամակն էր՝ գրած Մելիք-Շահնազարին: Մասունը շփործեց էլ կեղծել: Արդեն բռնվել է: Իսկ նամակը օձի լեզու ուներ: «Ռուսի մի գնդապետ ու նրա մարդիկ Բարսիլից գալիս են Ջրաբերդ, պետք է նրանց ոչնչացնել... Մեր մի ցամախ վայրը Քանդակ գյուղի կիրճում...»:

Մելիք-Սասյին դարձավ լրտեսին:

— Խոստովանի՛ր:

— Ամեն ինչ պարզվեց, — ասաց լրտեսը: — Այո, ինձ Փանահ խանն է ուղարկել: — Դարձավ Ասպապին: — Մուր աչք ունես, խանում: Ինչպե՞ս նկատեցիր ձեռքիս դաշած սատանան:

— Աստժո կամեցողութունն էր, — երկյուղած ասաց տիկինը:

Լրտեսը քրքշաց, որ ձիու խրխինջի էր նման:

— Հավատա, խանում, ոչ մեր պաշտած սատանան կարող է թեթևացնել մարդու տառապանքը, ոչ էլ քո Քրիստոսը կփրկի ձեզ: — Դարձավ Մելիք-Սասյուն: — Այլևս բան մի՛ հարցրու ինձ, Մելիք Ավան-իշխանի զավակ Մելիք-Սասյի, և թող քո այդ մտերիմ իշխանը ևս բան չհարցնի: Վե՛հ եղիր, ինչ ուզում ես արա հետո: Միայն ինձ դավաճան մի՛ դարձրու, մի ստիպի, որ ես դավեմ իմ տիրոջը, որ Փանահ խանն է:

Եվ իրոք, նա այլևս ոչինչ չասաց: Նրա վզից ծանր քար կապեցին ու զցեցին Սրասիս գետը: Ասպապ տիկինը երեսին խաշ քաշեց: Դե, մարդ սպանեցին:

Շտապեցինք գեպի Քանդակ: Մելիք-Սասյին մանր կծմը-

ծող, շնանանճերի պես խայթող մտքերի մեջ էր: Հայհոյում էր ինքն իրեն՝ ինչո՞ւ մտքից չի հեռանում այդ Փանահը: Ի՞նչ անենք, որ ավազակապետ է: Շամախու պարսիկ խանն էլ մի կողմից զզվացրեց:— Չարիք է Փանահը,— պետք է իրացյալ ուժերով ոչնչացնենք նրան:— Այսպես ասաց Շամախու խանը, երբ մի քանի ամիս առաջ ինքը նրա տանն էր:— Խանը նաև խնդրեց, որ իր վերաբերմունքի մասին տեղյակ պահի Հայոց աշխարհի մեծերին: Կինը՝ Բեգում խաթունը՝ քնքշանքով ասաց.

— Դե, դու, իմ գլխի տե՛ր, վստահիր ինքդ քեզ: Ի՞նչ սքանչելի առավոտ է, զգո՞ւմ ես:

Ծսային ձիու վրայից շույց նրա շքեղ զարդարված գլուխը: Կինը զգացվեց սաստիկ: Այնպե՛ս կուզեր հենց ձիու վրայից փաթաթվեր նրա վզովը և մի պինդ համբուրեր, բայց քաշվեց զինվորների ներկայութունից: Բացի, դա, ամուսինը կարծես մի տեսակ ահ ունի ավազակապետից:

Երբ արդեն լեռների սաքերի տակ էին Բեգում և խաթունն ասաց.

— Գուցե թեքվենք դեպի Քիրսի անտառները: Այնտեղ վայրի խոզերը շատ են:

— Միրտդ վարազի խորոված է ուզում,— հարցրեց Մելիք-Ծսային:

— Նաև նստենք մի փոքր զազարի:

— Եղավ:

Կինը փվեց երջանկութունից, ամուսինը, որ իրասածի էր, նաև հաճախ բռի ու կռպիտ, զիչեց: Ուրախ էր, որ Ծսային ամուր կամք ունի ու խիստ է, թեև ընդամենը քսանյոթ տարին լրացավ վերջերս: Իրասածի է, բայց իրեն շմերժեց:

Ձյուն կա արահետների վրա: Բայց ձյունն ահա հալ ընկած վազում է՝ շփտես որ կորցրածը գտնելու, գուցե թե ինքն էլ կորչելու:

Նաև տար է:

Մոտեցել էին Քիրսի ստորոտին, երբ կառկառ գետի ճեղքից երեսուն-քառասուն ձիավորով զիզակցիների զեմ ելավ Գյուլխատանի Մելիք-Հովսեփը: Մելիք-Ծսային ուրախացավ անզուսպ:

— Է՛, ողջո՞ւյն, եղբայրս: Էս ո՞ր խայից:

— Բարեկամը բարեկամին հեռվից է տեսնում, Մելիք-Եսայի: Ողջո՛ւյն: Ողորմի հորդ:

— Քո հորը նույնպես: Այս ո՞ւր:

— Դե ի՛նչ, — այլ բան ասաց Մելիք Հովսեփը: — Լսել եմ, եղիլ ես Շամախու խանի մոտ:

— Ձեռքիդ քամի ունես, տեր Հովսեփ: Մտածում էի քեզ էլ լուր տալ: Հրոսակ Փանահը կապը լրիվ կտրել է:

— Մեղքին Մելիք-Շահնազար հենարան ունի:

Ձիերը քշեցին կողք-կողքի: Արահեռը կարծես ցնծում էր Բեզում խաթունի, ինչպես և Ասպապ տիկնոջ կանացի բույրերից: Հովհաննես Խանդամիրյանը հարցրեց.

— Կայսրուհու դեսպանը դո՞ւրս է եկել Աստրախանից: Աստրախանում մեր Շաղկերտը առևտրական տուն ունի: Իմացիք, եզրորն սպանած Մելիք-Շահնազարն ուզում էր գործակցել դեսպան Հայդար-Ալի խանի հետ...

Բեզում խաթունը ցնցվեց Շահնազարի անունը լսելուց: Հիշեց, թե ինչպիսի կատաղի հայացք ունի: Այդպես փայլում են հովազի աչքերը, երբ որս է տեսնում: Ա՛խ, տե՛ր աստված, այդ գազանը թշնամությամբ է լցվել իր ամուսնու՝ Եսայու դեմ:

Մելիք Հովսեփը նորից խոսեց:

— Շահնազարը դարձյալ մարդ է ուղարկել Ատրպատականի կողմը՝ Փանահ ցեղապետի մոտ: Նոր դավեր է հյուսվում մեր շուրջը:

Մելիք Եսային քրքշաց ամուր բռնելով ձիու թամբի կեղը:

— Հոր փորոզն ինքն է ընկնում մեջը: Ես մազաշափ անգամ ա՛հ չունեմ այդ Շահնազարից: Միայն սիրտս ճաքում է քրոջս համար, որ նրա օրինավոր կինն է: Հիմա երեք կին է պահում, մեկը՝ քույրս: Բայց ես նրա աճուկները սրիս կոթով կզնջիեմ:

Լռեցին երկար:

Հացի նստեցին անտրամադիր: Մելիք Եսային ձեռքը նույնիսկ շտարավ խորովածին, որ բուրում էր դրզառդ: Հովհաննես Խանդամիրյանն ասաց, թե լավ կլինի, որ գերազահը հավատարիմ լրտես մարդ ունենա սարքալույունների ցեղապետի մոտ:

— Ի՛նչ է մտքինդ, — հարցրեց Մելիք-Եսային:

— Պետութեան գլուխը անգամ բարեկամի մոտ իր ականջն ու աչքը պիտի ունենա ուր մնաց թշնամու մոտ շունենա:

— Դա ազնիվ միշոց չէ, — ասաց Սասիին:

— Ը՛մ, — տարակուսեց Խանդամիրյանը: — Երկրի տերը պետք է քիչ մտահոգվի ազնվութեան մասին: Լրտեսութունը թագաւոր է կործանում կամ փրկում: Փանահ խանն ամեն առավոտ, նամազ անելուց առաջ իր ձեռքով մարդ է մորթում, թողնում թարտալիս, ինքը կողքին նստում իր նամազն անում, լափն ուտում:

Նորից գնացինք:

Դեռ չէինք հասել մեր երկրի հյուսիսի սահման կուր գետի եզրին եղած մեր Քանդակ ավանին, երբ Ջրաբերդից ձիավոր սուրհանդակ հասավ մեզ: — Շտապ վերադարձեք: Ռուսաց զենպանը չի հասել Շամախի: Նրա ճանապարհը փակել են պարսից թագաւորի զորքերը: Դեսպանն ստիպւած ետ է դարձել:

Մեր գլխին կարծես սառույց թափվեց՝ սուր-սուր, խոշոր բեկորներով:

Ետ եկանք Տող՝ շարզված, փշրված: Նորից փակվեցին մեր հուլիսի դռները: Հովհաննես Խանդամիրյանն իր մարդկանց ու կնոջ հետ նույն օրը մեկնեց Երնջակ:

ԵՐՐՈՐԴ ՄԱՍ

ԳՆԻՆ ԱՌԱՋԻՆ

Արշան մեզքի մշուշը, ինչպես վառվող դիակի ծուխ, շէր հեռանում Ավետարանոցի վրայից: Այդ մահահոտ ծխից Մելիք-Շահնազարը ոչ թե ցավում կամ զզջում էր, այլ՝ զազազում: Նրա ավագ կինը՝ Սոնան իր սևավոր սենյակից թաքուն անիծում էր նրան: Մյուս կինը՝ Թագուհին միայն հեկեկում էր, մոռոթը թանձր բարձի փափկության մեջ խրած: Այնինչ Մալայիկ խաթունը, որ կրասերն էր կանանցից, ցընծում էր հոհոալով, ամեն բանում խրախուսում ամուսնուն:

Ինձ Ավետարանոցի ամբողջում տեսնելով, Սոնա տիկինը հեծեծաց.

— Օ՛, անմեղ հոգի Գոհար մայրապետ, դու դավաճանի որջ ես բնկել: Ինչո՞ւ եկար:

Միտքս է՝ Մելիք-Շահնազարին խոնարհեցնել դեպի Հայոց ուխտը: Պետք է, օ՛, մարդի՛կ, Մանասերի նման բարեկամներ որոնեցեք ձեր թշնամիների մեջ: Ո՛չ աղոթի՛վ, և ո՛չ հույսով դեպի վերին տերը: Ո՛չ, Ոչ էլ այս ամբողջից մի քիչ վերև գտնվող սուրբ Ղիշիի ուխտի միջոցով, որտեղ ես նոր վարժարան եմ հիմնել, որի սառը քարերին հաճախ եմ ծնրադրում: Նրան դիմելով շէ մեր ազգը վտանգի երախից հանելու հնարը: Տխմար են նրանք, ովքեր գետն ընկածի համար ափին ծունկի եկած միայն աղոթում են: Ո՛չ, Պետք է ձեռք մեկնել խեղզվողին: Ասում են, եթե մաքուր հոգով դիմես ասածուն, եա օգնական կլինի քեզ: Դատարկ հույս, ցնորք: Ոչ թե անթուրիդ տակ քար պահիր՝ հարվածելու հակառակորդիդ,

ինչպես անում են ոմանք միամիտների դասից, այլ աղ ու հաց մեկնիր նրան՝ քարեկամութիւն կոչով:

— Իմացիր, Սոնա տիկին, մենք շատ դժբախտութիւնների ենք ենթարկվում:

— Բայց ոչ տիրոջ կողմից, — ահով շշնջաց նա:

— Մարդու օգտակար խորհրդատուն ոչ է տեր աստվածը կամ նրան սպասավոր ոմն, այլ՝ իր ցավը, մարդկային ցավը: Օգտակար օգնականը մարդու ցավն է: Նման մարդը բարի ու հոգատար է լինում:

— Աստված եթե մի ձեռքով վերցնում է, երկու ձեռքով տալիս է:

Ինչպիսի՞ մտորութիւն: Աստծու էութիւնը ես լավ գիտեմ: Նա միայն վերցնում է, այն էլ հինգ հազար ձեռքով: Սակայն, միեւնոյն է, ես աղոթում եմ նրան և օրհնում: Այսօր էլ ես վատ չեմ աղոթել ու օրհնել նրան: Սակայն դու խուլ ես, ո՞վ ամենազօր կոչված, և ես չեմ կարող վերահասու լինել քո գործերին:

Երեկոյան, երբ ես իմ համեստ ընթրիքի հոգսումն էի, այս անգամ Քազուհի տիկնոջ սեղանակցութիւնով, ինձ այցի եկավ ինքը՝ Մելիք-Շահնազարը: Քազուհին խոնարհ ոտքի կանգնեց, ես՝ ոչ: Մելիքը նստեց...

— Մեղադի՞ր ես ինձ, օ՛, սրբուհի, օ՛, երեկվա իշխանուհի, որիդ զենքի շառաշը այժմ էլ մեր լեռներում է: Մեղադի՞ր ես, որ ես սպանեցի եղբորս...

— Ո՛չ, — ասացի ես:

Նրա աչքերը փայլ տվին, նրա հոգում կարծես լույս ճառագեց:

— Հապա ինչպե՞ս...

— Մեղադիր կլինեմ, եթե փորձես հայրենիքդ սպանել... Հնարավոր էր, որ եղբայրդ քեզ սպաներ: Սակայն դու նենգ ես... Եվ ինչպես տեսնում եմ՝ ողջ ես: Նենգն ու վատը ողջ է մնում մենամարտում:

— Ի՞նչ կկամենայիր, ո՞վ ահեղ ոգի:

— Որ դո՛ւ սպանվեիր...

— Ինչո՞ւ:

— Որ հազարներն ապրեին, որոնց դու ծախում ես...

— Բայց ես իմ բախտի նժույզը գտա:

— Եթե շարունակես այդպես, դո՛ւ, Մելիք Շահնազար, կորցնելու ես քո բախտի նժույզը, ասել է՝ դուխդ:

— Մի՞թե, մի՞թե...

— Դու ավելի վատթարն ես, քան Քրիստոսին խաչողը:

— Աստծո մեղքն է, — ասաց: — Նրա ստեղծածն եմ:

— Դու կսոսկաս քո արարքից, ինչպես սատանան՝ Քրիստոսի շրից:

— Ես ինքս բաց արի իմ բախտի դուռը:

— Բայց նա կփակվի հավիտյան: Եթե աստված բացի իր ողորմութիւնն դուռը, ապա դու դժոխքի կրակների մեջ կայրվես: Իմացիր, Մելիք-Շահնազար կամ սատանան է քո մեջ, կամ դու ես սատանայի մեջ:

— Դու կախարդ ես, սրբուհի:

— Իմացիր, — ասացի ես, — ճակատագիրը քամու պես բան է, մի օր անպետք քուրձը կհասցնի երկինք, մյուս օրը երկնքից մտերիմ աստղ կզլորի ցած: Եթե լավ նայես ինքդ քո ներսը, ապա կտեսնես, որ դու շես այս աշխարհի տեր սրբանվեր Վաչագան թագավորի զարմ, այլ՝ ե՛ս:

— Ինչի՞ց դատենք:

— Յուրաքանչյուրիս ունեցած խելքից: Այսպես՝ ինչո՞ւ ես վայրենի ցեղապետ Փանահ խանի քամակը մտնում, մա՛րդ:

— Նա ինձ զինակից է:

— Նա՛ այդ Փանահ թագառական հովազը ուզում է կործանել մեր Ղարաբաղը, նաև քո տունը: Մեր Չագեձորում մի ուամիկ կար: Չմեռը նա մի սառած օձ է գտնում, դնում ծոցում, բերում տուն: Ծծին տաքացնում է սեփական մարմնի վրա՝ մեղք գալով: Եվ երբ օձը տաքանում, ուշքի է գալիս, խլրտում է նրա ծոցում ու խայթում թույնով: Ռամիկը մեռավ: Եվ եթե դու կուզես դրա իսկութունն իմանալ, տեր մելիք, ապա ես կտանեմ ու ցույց կտամ քեզ նրա գերեզմանը, որի վրա գիր չկա, այլ օձ է քանդված:

— Ուրիշ ի՞նչ ունես ասելու ինձ, Գոհար իշխանուհի, օ՛, միանձնուհու սքեմներով սրբուհի:

— Քանի որ քո եղբորն սպանելով իշխանութիւն տեր դարձար, ապա հիշիր՝ ինքդ Հուդայի կերպար ավիր քեզ:

Նա քմծիծաղեց:

— Դատարկ բաներ են: Վերջը՝ Ո՞րն է ասելիքդ: Ո՞րն է ելքը:

— Քեզ կհաստատենք քո իշխանության վրա: Մեռածի ետևից ոչ ոք չպիտի մեռնի...

— Պայմանը:

— Վտարիք քո տանն ապաստան տված Փանահ ցեղապետին: Եղիր Հայոց Ուխտին հավատարիմ: Եվ դու կստանաս այն բոլոր շնորհները, որ ունեւ եղբայրդ, գուցե թե առավել...

Մեր այս զրույցին սարսափով ունկն էր դնում Քազուհի տիկինը: Ես նրա՞ խղճում էի: Մելիք-Շահնազարը եռմեռում էր ինքն իր մեջ:

— Ձեր միտքն է Փանահին կտրել ինձնից: Ձե՞ք հաշոդի:

Այո, դժբախտաբար հզոր է այս մարդը: Նա ինքն իրեն լի կեղծում:

• • •

Մելիք Շահնազարը արժաթե պատյանով բավականին ծանր մի սուր մեկնեց Փանահ խանին:

— Այս սուրը հինգ հարյուր տարվա է: Նա մեր իշխանական տան ոգին ունի իր մեջ: Ես սա ընծայում եմ քեզ: Նա քո բազուկներին անընկճում ուժ կտա:

Գտնվում էինք Ամարասի վանքի իմ օթևան-առաջնորդաբանում: Օրը աշնանային էր: Մելիք Շահնազարի կողով Փանահ խանը ահա նորից է եկել Հայաստան, հետը բերելով հարյուր ձիավոր սարբազ և տանուտեր Միրզխանին: Նա համբուրեց թրի կոթունը:

— Երգվում եմ միշտ լինել քեզ զինակից ու հավատարիմ, տե՛ր Մելիք-Շահնազար, եղբայր իմ: Պատրաստ եմ կովելու քո թշնամիների դեմ:

Իմ սիրան ինչ-որ տեղ ցավաց: Բայց դա շատ կարճ տեղեց: Դե, ինձ ի՞նչ, թե ում մահակն ում քամակում է: Ես արդեն եպիսկոպոս եմ: Այո, ես՝ Իսրայելյա եպիսկոպոս եմ: Իմ իշխանության տակ է Ամարասի այս վանքը, իմն են նրա բոլոր կալվածները, որ ինձ է շնորհել Մելիք-Շահնազարը:

Գիշերը ծածուկ վերադարձանք Ավետարանոց: Մելիք-

Շահնազարը Փանահ խանի ու նրա զորքի հետ փակվեց իր ամրոցաբերդում: Բերդը, որի մեջ էր նաև իշխանական զրդյակը, կատարյալ անառիկ էր՝ հզոր պարիսպներով, մարտական աշտարակներով, երեք կողմը քարահերձ անդունդներ: Այդտեղ էր տեղավորված նաև Վարանդայի զորքը՝ երեք հազար մշտական զինվոր՝ հեծյալ ու հետևալ:

Շուտով, Փանահ խանի խորհրդով, մեկիքն սկսեց կրկնակի ամրացնել բերդը, թեև անհնարին էր դա առնելը, եթե միայն տերը շմատնի: Մի օր, երբ անցնում էի իմ կացարանի մոտով, իմ երբեմնի հոմանուհի Երնջիկ աիկինը քրքջաց ինձ վրա:— Ես թքեմ քո երեսին: Դո՞ւ էլ, դո՞ւ էլ Հուդայի ոգի առար:— Ես փախա... Նույն օրը Մեկիք-Շահնազարն ինձ ուզարկեց եաշեն՝ իր թշնամի Մեկիք-Ապրես իշխանի դուռը: Եղբոր ընտանիքը կտտորելիս, խրխափորի էգ հովազը կարողացել է փախցնել Մեկիք-Հովսեփի շորս տարեկան մի տղա զավակին:— Լակոտը հիմա Մեկիք-Ապրեսի տանն է: Գնա, որ բերես:

Ես զնացի եաշեն՝ Ուլու Պապ բերդը, Մեկիք-Ապրեսին հորդորեցի, որ նա Մեկիք-Շահնազարի եղբոր զավակը տա իրեն: Մեկիք-Ապրեսը համբերատար լսեց ինձ ու հանդիմանելով ասաց.

— Եվ դու, աստծուն սպասարկող եպիսկոպոս, եկել ես անմեղ երեխային տանես, որ ուրացողը, եղբայրասպանը նրան էլ մորթի, հա՞:

— Ո՛չ, ինչո՞ւ, տեր մեկիք,— մեղա զալով ասացի ես:— Մեկիք Շահնազարը նման բան չի՞ անի, չէ: Զէ որ նա իր տանը իր զավակի պես պահում, խնամում է իր եղբոր մի աղջկան: Քեզ մոտ եղած երեխան Շահնազարի հարազատն է, իր եղբոր զավակը: Շահնազարն ուզում է ինքը պահի, խնամի իր եղբոր որդուն: Բարի է նրա նպատակը:

Մեկիք-Ապրեսը ինձ վռնդեց իր տնից: Ես ետ եկա ու նրա մերժումը հայտնեցի իմ իշխանին: Նա բան չասաց:

Մեկիք-Շահնազարն ու Փանահ խանը ծածուկ պատրաստվեցին պատերազմի: Հայոց գերագահ իշխանը, իր զորքերի հիմնական մասով գտնվում էր Գանձակում: Առիթից օգտվելով, բորենու զգուշությամբ, բոլորովին աննկատելի, խանն ու Մեկիք-Շահնազարն իրենց միացյալ զորքերով մի գիշեր

անսպասելի նույնիսկ ինձ համար, պաշարեցին Ուլու-Պատրերդը: Ես անզամ տեղյակ չէի, որ նրանք Ատրպատականից բերել են տվել ոչ միայն Փանահի Սարըջալու ցեղը, այլ նաև Զուանշիր, Քարիբլու, Օթուզիքի անուններով ռազմաշունչ ցեղերը: Դրանց խնամքով թաքցրել էին թանձր անտառների մեջ: Իմ մեջ խղճի խայթի պես բան առաջացավ՝ Մելիք-Ապրեսին տեղյակ պահել օտար զորքերի իր տան շնմին լինելու բանը: Սակայն այս թույլ միտքն իմ մեջ ցնդեց:— Մի՛ խաղա կրակի հետ,— ներշնչեցի ինքս ինձ:— Քեզ ի՞նչ: Ինձ չկժող օձը թող հարյուր տարի ապրի:

Մելիք Շահնազարը բերդի տակից գոչեց:

— Է՛յ, Մելիք-Ապրես, եզրորս որդուն տուր ինձ:

Մելիք Ապրեսը վերևից քար գցեց:

— Տամ, որ նրան էլ սպանե՛ս:

Է՛հ, ինչ կարող ես անել, ամեն գործում աստծու մատը խառն է: Կարծելով թե Մելիք-Շահնազարը մեն-մենակ, միայն փոքրաթիվ զորախմբով է եկել, այն էլ ոչ թե պատերազմելու, այլ եզրոր որդուն տանելու, Մելիք-Ապրեսը անխոհեմ եղավ: Իր փոքրաթիվ զորախմբով նա դուրս եկավ բերդից ու համարձակ գրոհեց մելիքի վրա: Մելիք-Շահնազարը ցնծաց.

— Տխմա՛ր, քո ոտքով ես գալիս դեպի քո մահը:

Ես հանգ արի գոռալու՝ ն՛տ դառ, Մելիք-Ապրես, թակարդի մեջ ես ընկնում: Ե՛տ դառ, փակվիր քո ամրոցում, բայց նորից նույն սանձող ուժը փակեց բերանս՝ քեզ ի՞նչ: Քեզ ի՞նչ...

Անտառում թաքցրած զորքերը շորս կողմից արշավեցին հաշենի փոքրաթիվ զինվորների վրա... Թե ինչ ահռելի սպանդ եղավ, շեմ կարող նույնիսկ մտովի պատկերացնել: Միայն այսքանն ասեմ, որ ոչ թե մեկի վրա քսան, այլ քառասուն մարդ գրոհեց: Ի՞նչ սքանչելի է... Մելիք-Ապրեսի մարդիկ, շրնկրկեցին տեսնելով որոզայթը, այլ խիզախ գրոհեցին թշնամիների վրա... Բայց ընկան մեկիկ-մեկիկ...

Ընկա՛ն...

Փանահ խանն իր ձեռքով կտրեց Մելիք-Ապրեսի գլուխը, հազցրեց նիզակի ծայրին: Եվ ինչո՞ւ է աստված ինձ այսպիսի ստոր հոգի տվել: Ահա թշնամին կտրեց արյունակցիս

գլուխը, իսկ ես միայն թուքս եմ կուլ տալիս՝ լեշից կշտացած շան պես:

Մելիք-Շահնազարն ու Փանահ խանը մտան Ուլու-Պապ բերդը: Կողոպուտը սոսկալի էր, նույնիսկ եկեղեցու պատկերները պոկեցին, խժոնեցին: Մելիքն ու խանը Միրզեխան տանուտերին հռչակեցին ներքին հաշեն զավառի տիրակալ: Ես ես շնորհավորեցի նրան:

— Գոհ եմ, — ասացի, — նաև անշափ կուրախանա տիպինդ՝ Երնջիկը: Գե, հիմա նա իշխանուհի է: Ո՞ր է:

— Թողի Ավետարանոցում, — ասաց շլացած Միրզեխանը: — Չասացի էլ, թե ուր եմ գնում: Երևի հիմա տրամում է առանց ինձ:

— Գե, շուտով կխնդա, կուրախանա:

Մելիք Շահնազարը ներքին հաշենի բոլոր ծխերը նվիրեց ինձ: Էլի շինի մի տաս հազար ծուխ կա: Վայելիր: Գո՞հ ես:

Հաջորդ օրը մենք վերադարձանք Ավետարանոց: Խանն ու մելիքը շտապում էին: Ուր որ է Ուլու Պապի անկման լուրը կհասնի Գանձակ, Մելիք-Աստվածապով գերագահ իշխանին...

Չյուն եկավ:

• • •

Ավետարանոցում օրն ինձ համար բացվում էր ցնցումներով: Ինչքան ջանում էի մտքիցս պոկել իմ մեղսագործ լինելու զգացումը, չէի կարողանում: Ես տառապում եմ... Մի լուսադեմի բոլորովին անսպասելի իմ կացարանը մտավ Մելիք-Շահնազարի ձեռքում: Ես ծյուր մայրը:

— Բարի լույս շեմ ասի քեզ, սև՛ մարդ: Մեր լույսը խավարած է:

Ես զարհուրում էի՝ ինչպես է այս կինն ապրում իր տան դժոխքում, ինչպես է հանդուրժում իր որդուն սպանողին: Նա նստեց, սկսեց մորմոքվել, ձերունական շորացած գլուխը ձեծելով: Ատելուխամբ նայեց պատից մոայլ նայող սրբերի պատկերներին ու թքեց նրանց վրա:

— Հոգիս առե՛ք... Առեք, պրծե՛ք: Է՛: Մեղք եմ: Փրկեցեք ինձ տառապանքից՝ ինձ մահ տալով: Խո՞ւլ եք:

Սրբերն ու շոր պատերը միայն սառը կլանում էին նրա հառաչանքը, թողնում անարձագանք: Ախր ահեղ աղետ թափվեց նրա գլխին, մի որդին սպանեց մյուսին, ապա դավաճանեց ազգին, հայրենիքին: Նա այսպես մորմորվում էր, երբ նրա ինձ մոտ լինելուն անտեղյակ, իմ խուցը մտավ Մելիք-Շահնազարը: Շան պես գամփոնեց մոր վրա:

— Ի՞նչ ես ուզում, շար ոգի: Հրե՛շ...

— Դիա՛կդ, — աղաղակեց մայրը: — Քի՛շ արյուն արիք, հիմա էլ աղջիկ թոռնիկիս կին ես տալիս Փանահ Ալուն, հա՛:

— Ա քեզ ի՞նչ, — գոռաց Մելիք-Շահնազարը: — Աղջիկը եղբորս որբն է, ասել է՝ իմն է, կուզեմ շան կտամ, կուզեմ՝ գայլի...

— Բայց նա իմ թոռնիկն է, — մղկտաց մայրը: — Եթե նրան շան տալիք կամ գայլի, բախտավոր կլինեի:

Սարսափած ներս մտավ հազիվ տասնչորս տարեկան աղջիկը:

— Տատի, փրկիր ինձ: Չեմ ուզում խանին: Չեմ ուզո՞ւմ...

Հորեղբայրը տեղից ծառս եղավ, բռնեց նրան, որ շարդի: Ես հազիվ կարողացա դժբախտին խլել զազազած Մելիքից: Տատը ծղրտաց.

— Չհամարձակվե՛ս...

— Պիտի տա՛մ, — հեաց Շահնազարը: — Պիտի տա՛մ:

— Ինձ մորթիր, հորեղբայր, — աղաղակեց աղջիկը: — Ինձ սպանիր, իմ դիակը տուր շներին:

Նա նորից փաթաթվեց տատին: Տատը նրա ձեռքը բռնեց, դուրս եկավ: Մի՞թե Շահնազարը սսկվեց: Պառավն ո՞ւր տարավ աղջկան:

Տատը թոռան հետ վազեց միշանցքներով, կպավ Փանահ խանի կացարանի փակ դռանը:

— Դուռը բա՛ց, բա՛ց... Դուռը բա՛ց:

Դռները ետ գնացին: Իշխանուհին մտավ ներս: Փանահ խանը մեկնված էր հատակին, գորգերի վրա, գլուխը կարմիր մետաքսե բարձի:

— Վե՛ր կաց, ավազա՛կ, — գոչեց Մելիք-Շահնազարի մայրը: — Քո գիմաց իշխանուհի է: Վե՛ր կաց շնթոկած տեղիցդ: Խանը ծուլորեն նստեց, ձեռքերը տարածելով հորանչեց:

— Ի՞նչ է կամենում երևելի խաթունը:

— Հեռացի՛ր մեր տնից, շո՛ւն:

— Եթե դա քո որդի Մելիք-Շահնազարի կամքն է,— ասաց խանը:— Հենց հիմա կհեռանամ:

— Ես Շահնազար անունով որդի չունե՛մ: Զունե՛մ...

Խանը լսելիք թրթռաց: Նա ձեռքը մեկնեց տատի փեշերին կպած աղջնակին:

— Ա՛խ, դու գեղեցիկ էլ ես, կատվի ձագ: Մոտեցի՛ր...

Աղջիկը ծղրտաց: Տատը Ֆշշացրեց խելագար:

— Զեռքդ քեզ քաշի՛ր, շո՛ւն: Գո՛ղ, սրկա: Շո՛ւն...

Նա կապալի փեշի տակից կեռ գանակ հանեց ու թռավ գեպի լսելիք կանգնած խանը: Սակայն կծկվեց գլխին հասած բռունցքի հարվածից: Խփողը որդին էր՝ Մելիք-Շահնազարը:

— Դանակդ քո փո՛րը խրի՛ր, չաղու:

Իշխանուհին հագիվ կարողացավ ոտքի ելնել: Կու՛մ արեց, թքեց որդու երեսին: Ծղրտաց.

— Հեռացրու այս շանը մեր տնից, Շահնազա՛ր: Սպանի՛ր այս ավազակին, մելի՛ք: Ինձ՝ քո մորը: Խելքի եկ: Խելքի ե՛կ...

Նա թռավ որդու վրա ու շուրջը մատնեցով խրվեց նրա կոկորդը:

— Կխեղզե՛մ: Կխեղզե՛մ... Դավաճան, ուրացո՛ղ, եղբայրասպա՛ն...

Որդին օլորեց մոր ձեռքերը, կապկպեց նրա մետաքսե շալի տուտով, ու շարտեց սենյակից դուրս, այնտեղ կանգնած ծառաներին:

— Տարե՛ք... Տարե՛ք...

Բռնեց եղբոր աղջկա ծամերից, փալատի պես նետեց խանի գիրկը:

— Հնազանդվի՛ր, քած:

Աղջիկը կատվի թոխըով ցատկեց բաց պատուհանի գոգին ու իրեն զցեց անդունդ... Մելիք Շահնազարը հանդարտ դուրս եկավ: Նրան հետևեց խանը: Մելիքը նրան ասաց.

— Ներող եղի՛ր, որ քեզ անհանգստացրին իմ ցեղակիցները, խան:

— Զարմանում եմ,— ասաց խանն ուսերը ձգելով:— Այս-տեղ դու տե՛ր ես, թե՛ ծառա:

Մելիքի մայրը միջանցքում գոռում-ճչում էր.

— Սատկեցրե՛ք Փանահ ավազակին: Նա քանզում է հա-

յոց տունը: Սպանեցեք Մելիք-Շահնազարին, նա դավաճա՞ն է...

Որդին ոչ պակաս կատաղի գոռաց:

— Ես քեզ մահու կտամ, ջաղո՛ւ...

— Ես արդեն մեռա՞ծ եմ: Ես կխեղդեմ քեզ և ձեռքերս շնե գողա:

— Զղջա՛, հրե՛շ,— մոր գլխին հարվածներ տեղաց որդին:— Ընկիր ոտքերս, զղջա՛:

— Երբե՛ք...

Նրա շրթունքները արյունոտ բացվում էին որդուն ուղղած նշովքի անեծքներով: Մելիք-Շահնազարը գոռաց իր ծառաների վրա:

— Վերջացրե՛ք սրան: Ես խելագարվո՞ւմ եմ...

Մառանները թոկով կապեցին պառավին ու կախեցին ամրոցի աշտարակից: Յաժում անզղների սվաճվաքը հոշոտում էր նրա թոռնիկ աղջնակի դիակը: Շուտով անզղները ծանր-ծանր բարձրացան դեպի աշտարակը և սկսեցին ծվատել նաև իշխանուհուն: Նրանից մնաց բոլորովին ճերմակ կմախքը՝ ճերմակ ոսկորների շաթոն, որ զեղին լույս էր տալիս գիշերները...

— Այս վայրերը քեզ ծանոթ են, պարոն խոջա Աբրահամ: Սա ինձ հարցրեց Ազովխոսի զորախմբի պետ Թումա հարյուրապետը:

— Հրամանդ, ծանոթ են,— պատասխանեցի ես:

Ես ու նա գալիս ենք Զրարերդից: Գերագահ իշխան Մելիք-Աստվածապովը դժվարով տարավ խաչենի անկման լուրը: Մահացու սեպը, որի զլուխը Վարանդան էր, ավելի խոր խրվեց երկրի մարմնի մեջ՝ խաչենագետի հովիտն ի վեր: Ես գերագահին հարցրի՝ ո՞րն է հիմա մեր անելիքը:

— Մեկնեցեք Երնշակ,— պատվիրեց նա:— Հրամանս է Հովհաննես Խանդամիրյանին՝ ամուր նստել տեղը: Թող չգա դեպի մեզ: Իր վրա ես վտանգ կա:

Եվ ահա ես ու Թումա հարյուրապետը, իր երեսուն ձիավորով, Զրարերդից հասել ենք Գողթան՝ Որդուատ քաղաքի

մտտերքը, գնում ենք Երասխի կիրճն ի վեր: Շաղկերտ ամրո-
ցավանի առաջ խոնված ամբոխի պատը մի կերպ արմունկ-
ներովս ճեղքելով, մոտեցանք Հովհաննես Խանդամիրյանին:
Նա կանգնած էր զենքերի մեջ հուրհրատող կնոջ մոտ: Թումա
հարյուրապետը գոչեց:

— Ընդ մեզ, զորապետ, ընդ մեզ:

Նախկին քահանա Թուման բարձրահասակ էր, շիկավուն,
նաև միամիտ ու պարզ վարմունքով: Խանդամիրյանը շրջ-
վեց մեր ձայնի վրա:

— Եփածը սառչում է, Թումա հարյուրապետ: Ախ, դու
է՛լ, խոջա Աբրահամ: Ի՞նչ կա:

— Գուցե թե այլևս եփելու բան չմնա,— ասացի ես:—
Ջրաբերդից ենք գալիս...

— Գլո՞ւխ եք բերել:

— Առայժմ գլուխ ենք թաղում:

— Այդպե՛ս,— զոմուաց զորապետը:— Մելիք-Շահնազարը
թշնամի ցեղապետ խոթեց մեր աշխարհի կողք, հա՞:

— Է՛հ,— ասացի,— նման նզովյալից ի՞նչ էիր սպասում:

Նա շրջվեց, աչք սրի պես բարձրացրեց: Շուրջն ազմկող
զորքն ու ժողովուրդը պապանձվեց: Ես թափով քաշեցի նրա
հուժկու ուր:

— Բայց դու ընդ մեզ, զորապետ: Խաչենի Մելիք-Ապրեսն
սպանվեց: Խաչենն ընկա՞վ...

Կարծես թե շսեց իմ հավարը: Կարծես թե հենց նոր տե-
սավ մեզ:

— Ատրպատականից պարսիկ զորք է գալիս մեզ վրա:
Հա՛...

Ինձ թվում էր, թե մեր բերած բոթը քարե կարկուտի պես
պիտի տեղար Շաղկերտի վրա, ցնցեր զարբին զորապետին:
Բայց նման բան չեղավ:

Սա Սյունյաց աշխարհի Երնջակ գավառն է, մի քիչ ձա-
խում, արմունկ-արմնկի՝ Գողթանը: Երկուսն էլ Կապուտջիղ
մեծ լեռան Մասիսահայաց ճյուղերի ամփոփն են՝ խիտ ու
կուտակ: Մեծ ավանի մոտով հզոր քրքջալով զեպի Երասխ է
գահավիժում Երնջակ գետը: Նրա ափերը խեղդված էին
անհամար քարատներով, բերդանման մանր աշտարակնե-

բով: Ավանի մի մասը պղնձի բովեր ու արհեստատներ էին՝ մուրճերի աղմուկով, փուքսերի հրաշունչ երախներով: Խանդամիրյանը բռնեց ձեռքս, ինձ խոթեց կողքի շիկացած բովը: Այդտեղ թնդանոթ էին ձուլում:

— Պատրաստվում ենք, — ասաց հպարտ: — Իրանի շահը հաջողել է զաղտագողի Նախիջևան քաղաքը զորք խոթել: Խանդանը՝ էլի Հեյդար Ալի անունով: Վտանգ է:

Թումա հարյուրապետը գնաց իր տունը՝ Ազուլիս: Ես հանգրվանեցի Շահկերտի պղնձի բովերում: Այրվում էի տենդից: Չգիտեմ ինչ ուղի եմ բռնել: Առևտուրի գործերս թողած, տեղից-տեղ եմ վազվզում: Այս մտքերն էին տանջում ինձ: Թվում էր, թե հոգիս փրկելու համար ելք չեմ գտնելու:

Գիշերվա կեսին ինձ արթնացրին: Ահա, հիմա էլի նա՝ ուսմիկ զորապետն է կանչում: Խցից դուրս եկա շկամ: Գյուղամիջին, ձիու վրա ինձ էր սպասում նա:

— Գիտեմ, որ հմուտ ես ձի վարելում, խոջա Արրահամ: Նստիր ահա այս նժույզը: Մի քիչ վայրենի է, բայց կզսպես:

Ինձ մոտեցրին մի կրակոտ ձի: Ես թափով թռա նրա մեջքին՝ սհեղ մտածելով՝ փրկիր ինձ, տե՛ր աստված:

Գնացինք: Չորապետը հետը վերցրել էր ընդամենը տասը ձիավոր: Ո՛ւր ենք գնում: Ինչո՞ւ: Չհարցրի: Սրտիցս արյուն է կաթում: Դե, բախտն ինձ ուր ուղում է թող տանի: Տանի՛... Մենք ջարդում էինք մեր ձիերի կողերը:

Գիշերվա կեսին մտանք Յղնա մեծ գյուղը: Հանդարտ քնած են մարդիկ: Երանի՛ ձեզ: Մեզ դիմավորեցին հարյուրապետ Տեր-Թուման, էլի մի երեք հոգի:

— Հը՞, — ձիու վրայից հարցրեց Հովհաննես Խանդամիրյանը:

— Յղնայում հարյուր մարդ հավաքվեցինք: Սպասում են հրամանիդ:

— Համո՞զ են:

— Բոլորը: Միայն գենք է պետք: Ընչազուրկ ուսմիկներ են: Տաս հոգի վանքի գյուղերից են փախել եկել: Հավաքեցինք:

Մի երկու ժամ հետո մտանք Ազուլիս: Գեղեցիկ քաղաքը խեղդվել էր երեսը ձորերի մեջ: Տներն այստեղ բարձր էին, երբեմն շորս հարկ: Մի տան պատուհանները լուսավոր էին

ու ես նկատեցի ներսի պատի որմնանկարները: Երևի Նաղաշ
Հովնաթանի գործն էր: Ազուլիսում ես զորագունդ էր կազմ-
ված: Քաղաքի պարտնտեր Ստեփանոս իշխանը վազեց Խան-
զամիրյանին ընդառաջ:

— Պատրա՞ստ եք:

— Քեզ ենք սպասում:

Հովհաննես Խանզամիրյանը ձիու վրա ողջունեց աշխար-
հազորային գնդին, որ երևի մի երեք հարյուր հոգի էին: Չեղբերը
թափահարում էր կրքով:

— Գուք բոլորդ ոտնիկ կստանաք, իմացեք, ձեզ կհազց-
նեմ, կպահեմ կուշտ: Եղբայրներ, ով հող շունի, կստանա:
Իմացեք, թշնամուց ավարը՝ գերի, զենք, ձի, կանանոց, հաց,
բոլորը ձերն են: Չերն են:

Իշխանը թովմա առաքյալի վանքի խոր դամբարան-նկուղը,
որտեղ սրբի գերեզմանն էր: Ըրագ արին: Սառը խցում խնամ-
քով յուզած, դարսված էին երևի հազարից ավելի հրացան,
արկղներով փամփուշտ: Զորապետը հաստ թաթերով շոշա-
փեց զենքը: Նրա երեսին կարմիր երանություն հայտնվեց:
Կարծես նոր նշանված է ու շոշափում է սիրելիի զեմքը:

— Գոհ եմ ձեզնից, ազուլիսցիներ: Այ, սա գործ է:— Իշ-
խան Ստեփանոսին ասաց:— Կարծում եմ Ազուլիսում առատ
կտավ կճարվի:

— Այո, կճարվի:

— Կաշի էլ:

— Կաշի էլ:

— Տասնհինգ օր քեզ ժամանակ, իշխան,— ասաց Խան-
զամիրյանը:— Աշխարհազորիդ հազցրու, կեցցրու զորա-
կան զգեստի ոճով: Զինիր ու սպասիր կոշիս: Քաղաքացիներ-
րին ասա շփախենաք, տաուզ բողկեր, կտավի, կաշվի ու
ամեն ինչի համար կվարձատրեմ:

Վերադարձանք ողևոր:

• • •

Շաղկերտում ինձ ասացին, թե Գոհար միանձնուհուն
տեսնող է եղել Մեսրոպավան գյուղում, որ Կապուաշխը լեռան
ցածրի մի ճեղքում է: Ես դարձացա՝ ինչո՞ւ է այդ խորհրդա-

վոր զորավար-միանձնուհին եկել այս կողմերը, ի՞նչ նպատակ է հետապնդում: Ես մարդ ուզարկեցի Մեսրոպավան, սակայն նրան այնտեղ չգտան: Ասացին, թե տեսել են, որ գիշերով մեն-մենակ բարձրացել է դեպի Կապուտջուղի վերևները... Ես սոսկացի՝ մի՞թե սքանչելի հոգին գնում է մարելու սուրբ Մեսրոպի քարայրներում...

Առավոտյան Հովհաննես զորապետն ինձ ևս մասնակից արեց իր նախաճաշին: Գինի խմեց՝ բուռ-բուռ եփած լոբի խժռելով: Զորապետ է, բայց դեռ վրայից ոամիկի, գարբնի հոտ է գալիս: Գրեթե գոռաց.

— Հա՛... Պարսից շահը ձգտում է կտրտել Հայաստանը: Ես դրա դի՛նը... Նախիջևան քաղաքում նոր խան է շնթոկացրել, որ հայի նախիջևան նահանգը խլի Հայաստանից: Հիմա էլ Փանահ շանն է խռթում Ղարաբաղ, որ հայի այդ հողն էլ խլի: Ես նրա՛...

Կրժոտեց երկար, թափ, գինով ցողված բեղերը:

— Շուն Մելիք-Շահնազարը հետն է նույն լափը զխկտում: Նաև տանուտեր Միրզեխանը: Իրա՞վ եմ:

— Միանգամայն, — ասացի շտապելով:

Նա կավե գավաթն ուժգին զարկեց քարե սանդիկ:

— Կմորթե՛մ...

Ես սարսռացի: Երկար լռեց, լոբու կարմրավուն կլեպները մատով հանեց բերանից:

— Ժրել է այս նոր Հեյդար Ալի խանը: Խի՛, խի՛... Ինչո՞ւ չէ: Պարսկաստանում գզվոտոց է, առիթը ճանկել է ուզում: Նոր շահին ոսկեհուռ թուր է նվիրել, նաև դանձ: Գա՛նձ... Շահի ոտը պաշելով, կաշառելով, մեր դեմ կոտորչներ է հանում: Այնտեղ էլ Փանահ ու Մելիք-Շահնազարն են նրան հենարան, քրս են տալիս մեզ վրա:

Երնջակ բերդը հենց Շաղկերտ ավանի զլխին է, ահռելի բարձր ժայռի վրա: Անհիշելի հին է, միշտ հայոց նախարարության ամրոց ու միջուկ: Այսօր էլ: Պատերազմների ժամանակ ժողովուրդը բարձրանում էր այդ բերդը, փակվում այնտեղ, իսկ զորքն իջնում էր դեպի Երասխամերձ տափերը՝ եկող թշնամիներին ընդառաջ: Այդպիսի քանի՛ հազար տարի... Բերդից մի փոքր վերև, գետի ակունքների մոտ Փառակայի պղնձե ելքերն են: Այդտեղ է հայը ձուլել առաջին

պղինձը, որով ապշեցին Եղիպտի փարավոններն ու Բաբելոնի քրմերը: Այժմ էլ ահա գործում են թանկ մետաղի այդ ելքերը:

Լեռնաճեղքերում, ինչպես և Երասխի քարավազներում դարանած դետրերը գրեթե ամեն օր պարսիկ լրտեսներ էին որսում, բերում Շաղկերտ: Դրանք կամ շահի, կամ Հեյդար Ալու, կամ Փանահ ցեղապետի մարդիկ էին՝ վարձու սրիկաներ, ուղարկված մեր կողմերը: Հովհաննես Խանդամիրյանն անձամբ հարցուփորձում էր նրանց, ապա կախում բերդի պարսպից:

Այնուամենայնիվ տազնապը սաստկանում էր: Ամեն ինչից երևում էր, որ ծանր պատերազմներ են լինելու Խանդամիրյանը մտածեց Ջրաբերդից օգնություն խնդրել, սակայն շարեց: Չէ որ այնտեղ էլ հայ մելիքները դժվարին կռիվներ են մղում Մելիք-Շահնազարի ու Փանահ խանի միացյալ զորքի դեմ:

Երնշակը մնացել էր մեն-մենակ:

• • •

Նախիջևան քաղաքից եկող ճանապարհի մի կայում ևս պահակ էր դրված: Խանդամիրյանը գրեթե ամեն օր այց էր անում այդ պահակին: Ահա նորից նա այնտեղ է, ևս էլ հետը:

Լուսարացի նման բան էր: Մեր դեաքը ազդ արեց, թե մոտենում է Հեյդար Ալի խանի զորքը: Չորահարթում ցորենն արդեն հնձել էին, խրձերը դիզել: Խանդամիրյանը սուրհանգակ ուղարկեց բերդ՝ թշնամին զալիս է: Նա հրամայեց հավաքել ցորենի դեզերն ու բերել, կուտակել նեղ ու երկարուկ ձորանցքի խցանում:

Թշնամին, որ տասնապատիկ ավելի ուժեր ուներ, դասավորվեց կիսալուսնաձև: Թմրուկներ զարկեցին ու սեպ դառնալով մղվեցին դեպի ձորի կայք: Մերոնք խրձերով ցորենը կրակ տվին: Մի ակնթարթում կրակը ծառս ելավ երկինք ու տարածվեց դեպի արտերի խողանք: Թշնամու առաջապահ գունդը ետ-ետ մղվեց: Հովհաննես Խանդամիրյանը մի գունդ հանեց դիրքերից ու կողքի ձորի միջով աննկատ հասցրեց թշնամու թիկունքը...

Ճակատամարտը եռաց...

Կեսօրին մեզ հասավ մեր բուն զորքը: Խանդամիրյանը անցավ նրա գլուխն ու մղվեց առաջ: Հեյզար Ալի խանն իր բանակի միջուկն ուղղեց դեպի նա: Ժայռերի ուտիւր զորդացին մեր երկու թնդանոթները: Ռումբերը ծանր վժժացին արեւից դեղնած օդում և բնկան պարսիկների խմբավորման մեջտեղը:

Կռիվը բորբոքվեց:

Սևեր հագած կանայք ու աղջիկներ երևացին կռվի դաշտում՝ վիրավորներին օգնելու: Ես միացա նրանց: Ասպապ տիկինը Շաղկերտում հիվանդանոց էր ստեղծել: Կանայք, նաև շատ պատանիներ, վիրավորներին հանում էին ճակատամարտի կրակներից, տանում գյուղ, տեղավորում եկեղեցիներում ու տներում: Վենետիկում ուսանած մի շաղկերտցի ծերունի վիրաբույժ անդադար շարժման մեջ էր: Եվրոպայից էր վերջերս եկել հայրենի տանն սպառելու իր կյանքի մնացորդը: Նա հմտորեն դարձանում էր վիրավորներին: Երբեմն վիրավոր էր մեռնում: Քահանաները բուրվառով խունկ էին ծխում մեռնողի գլխին, սուրբ մատուցի նշխար դնում բերանում: Հաճախ նշխարն ընկնում էր մեռնողի բերանից:

* * *

Գիշերը դադար եղավ: Տեր-Քումա հարյուրապետը հենց զենքերը վրան մտավ եկեղեցի:

— Ինչ էլ լինի, մենք պետք է տիրոջը մատուցենք մեր հոգու ընծան՝ սուրբ պատարագով:

Նա ավետարանը ձեռքն առավ, ատրճանակը դրեց նրա բաց էջին ու զվարթ կարդաց:— Դարձո սուր քո ի տեղի չուր, զի ամենեքեան, որ սուր առնուցուն, սրով անկանիցին:

Եկեղեցում հավաքվածները, նաև նրա զինվորները ծունկի եկան և նրանց աղոթքի միապաղաղ խշշոցը սփռվեց խնկի բույրի հետ: Ապա սկսեցին խմբովի երգել: Տաճարի քարե կամարները զնգացին՝ մեղմիկ արծազանքով: Ոմանք բուրվառներ խնկարկեցին: Քուման Քրիստոսի միս ու արյուն նշխար-մեռոնով հազորդեց իր զինվորներին: Հենց եկեղեցուց նա իր զորախումբը տարավ ճակատամարտի:

Կեսօրին նա ձիու վրա կանգնեց մոտս: Նրա սրի ծայրից

արյունն էր կաթկթում: Քահանայական փիլոնը տեղ-տեղ արյունոտ էր: Քամբախտուրդինից պզնծն սրվակ հանեց, մեկնեց ինձ:

— Գինի է, խոջա Արրահամ, մի կու՛մ արա:

Սա սրվակը ետ ա՛վի:

— Մեզա՞՛ քեզ: Դու քահանա ես, սուր ունես ձեռքիդ, արյունն ես անում, հերիք չէ, հիմա էլ գինո՞՞վ ես արբենում:

— Անե՞՞ծք ես տալիս,— քրքջաց Քուման:— Ուզում ես, որ շունչս անկողնո՞ւմ փչեմ: Է, հե՛:

Նա ձիուց ցած թռավ, կոացավ արյան մեջ բնկած մի պարսիկի գիակի:

— Է՛, հե՛... կերել, տոզել է շունը: Յոթ փութ կլինի, էն խաչը:

Վերավորներ հավաքող կանայք մի հիսուն գերի պարսիկ գինձոր առաջներն արած քշեցին դեպի գյուղ: Նրանց զենքերը պլոկել էին, գզակները պատռտել, կոշիկները հանել: Մի գերի խելագար գոռաց:

— Օ՛, շեյթա՛ն, շեյթա՛ն: Չեզ թնդանոթ որտեղի՞ց, հայեր: Երկնից կրակ թափվեց մեր գլխին: Չէ՛, չէ՛, ինքս տեսա իմ աշքով: Երնկքից թևավոր օձեր էին թափվում մեզ վրա: Շեյթա՛ն, շեյթա՛ն... Այս հայերի երկրում գևեր են ապրում, ալլահը վկա:

Այս անգամ էլ լիովին ջախջախվեց Հեյդար Ալի խանի զորքը: Ինքը՝ խանը հազիվ կարողացավ ձողապրել:

Շաղկերտը ցնծում էր:

Գերիների խմբերը ահուզողով էին նայում հաղթողներին: Հայ զորապետները խռնվել էին ամրոցի հրապարակում: Մարտի մեջ ապանված պարսիկների գլուխները կտրեցին լցրին մեծ-մեծ ջվալներ, բռնեցին չորիների ու հանձնելով պարսիկ գերիներից ութ հոգու, ուղարկեցին Սպահան, շահին նվեր:

Մելիք Շահնազարը հարբած օրորվեց դեպի Փանահ խանը:

— Քեզ համար մի նպաստ որչ շինեմ, խան իմ, որ նադիրն էլ գնբեզմանից թե կանգնի, գա, կրունկիդ էլ շի հասնի: Վեր կաց, գնում ենք:

— Ո՞ւր:

Մելիք-Շահնազարը խփեց նրա ուսին:

— Գնա՛նք: Գնա՛նք: Զզվում եմ, երբ ինձ հարցակոխ են անում:

Նա գլուխը դեմ արեց աղբյուրի գուռին, փնշացրեց ջրի սառնությունից: Այդպես երկար մնչաց-փնչաց ջրի տակ, քացով հարվածեց ծառայի փոքին:

— Զորացրո՛ւ գլուխս: Գինին թռա՛վ, թռա՛վ...

Քիչ հետո նա ու Փանահ խանը, հիսուն ձիավորի ուղեկցությամբ, դուրս եկան բերդից, անտանն անցնելով՝ իջան Արկաթալի և Շոշ գյուղերի արանքը: Մելիքը խրխնչաց ձիու նման:

— Այստեղ Մխիթար սպարապետը ջարդեց թուրքական բանակը: Հե՛, հե՛: Հայրս էլ հետն է եղել: Ոսկորները տեսնո՞ւմ ես: Քսանհինգ հազարանոց թուրքի բանակը այստեղ կործանվեց: Հե՛, հե՛...

էլի զնացինք: Հանկարծ մելիքը շրջվեց դեպի ինձ:

— Է՛յ, Իսրայել եպիսկոպոս: Հի՛, հի՛, երեսուն տարեկան էլ չկաս, բայց արդեն քեզ «հայր» են ասում: Հա՛յր... Զէ, չէ մի էլ ի՛նչ: Երբ կաթողիկոս դառնաս, կթքես էջմիածնի վրա ու քու գահը կունենաս: Պապիդ եղբայրը շի՞ սատկել զեռ:

— Ոչ,— դառնանալով որ այդպես կոպտում է ինձ, հնազանդ պատասխանեցի ես:— Ապրում է:

— Երեի հարյուր կա, չէ՞:

— Պետք է որ լինի:

— Ուրեմն, կաթողիկոս դառնալուդ օրը շեմին է: Հա, ինչ էի ասում: Մխիթար սպարապետը միտս եկավ: Նրա, նրա էն իբր... էն Գոհար խաթունը, որ միանձնուհի է, ո՞ւր է:

Ես տեղյակ չէի, թե որտեղ է Գոհար միանձնուհին, ուստի պատասխանեցի թե չգիտեմ: Նա ինձ հանձնարարեց լուր իմանալ նրանից:

Սկսեցինք բարձրանալ ժայռերով ծրարված հսկա լեռը, որ սիս էր՝ ահեղ թեք լանջերով ու բարձր, շատ բարձր կատարով:

— Սա Շոշ լեռն է,— խանին ասաց Մելիք-Շահնազարը:

Մեր ձիերը հազիվ էին մազլցում անհամար կեռամաններով կածանը, որ նեղ էր՝ արծաթե գոտու պես:

Այդպես մի հինգ ժամ, գուցե թե ավելի, մենք ելանք: Ձիերը քափ ու քրտինքի մեջ հետո էին, ունեզներից արյունոտ փսլինք էր թափվում խանձված հողին, քարերին: Եթե գուլսդ բարձրացնես լեռան զագաթը տեսնելու, գլխարկդ կզլորվի:

— Հին անունը ի՞նչ է, — հարցրեց Մելիք-Շահնազարը՝ կառչելով ձիու բաշին, որ շահի ոտքն ի վար:

Ես ասացի, թե այս Շոշ լեռան անունը հնում Շիկաքար էր: Ութերորդ դարում Սյունիքի ու Արցախի հզոր տեր Սահլ Սմբատյան իշխանը բերդ է շինել: Հիմա բերդը ավերակ է:

Շիկաքար-Շոշում մի հիսուն տուն հայեր կային, որ ո՞վ գիտի, ո՞ր նոյի ժամանակներից ապրում են ժայռերին կառչած: Հայերը, որ Շահնազարի հպատակներն էին, իրենց տիրոջն ու խանին զիմավորեցին գլխարկները հանելով, բայց ոչ ընկուճ: Նրանց այդ պահվածքը ես վտանգավոր գտա: Մելիքը առավ նրանց բարևը, ձեռքը պարզեց լեռնագագաթի երկարությամբ:

— Այստեղ բերդ պիտի լինի, բերդ-քաղաք:

Գրպանից մի բուռ ոսկի հանեց խփեց գետնին:

— Բերդ-քաղաք: Շուշի... Շուշի: Այս լեռը քեզ եմ նվիրում, իմ խան: Փանահ խան: Քեզ: Թե շերմախտից տառապես ու քեզ գցես այս բարձրը, կբուժվես տեղնուտեղը:

Նրա ձայնը զզրվում էր հին բերդի ընդարձակ ավերակների մեջ:

— Քե՞զ...

Տանուտեր Միրզեխանը խոնարհ կրկնեց նրա գոռոցը:

— Քե՞զ...

1753 թվականի դարձան վերջն էր:

Երբ հեռանում էինք Շուշուց, Խաչենի տեր Միրզեխանի Երնշիկ տիկինը ինձ մեկուսի ասաց.

— Հույս, տեր Իսրայել, որ շես մոռացել ետրիտուփի հովազի ժանիքները:

Ես ցնցվեցի: Քանի՞ մեկ այս կինը հիշի հեռավոր օրերի այն սարսափը ու դրանով ապտակի հոգուս: Ես ցանկացա հեռանալ նրանից, բայց նա նորից կծոտեց.

— Շուշին Սարբըալու Փանահին նվիրելով, դուք գերեզման եք փորում Ղարաբաղի համար:

Ես քրքրացի՝ շեշտ նայելով նրան:

— Օ՛, կի՛ն, օ՛, շեկ հովազ, դու քո իզության հմայքները ճոխացրու, որ քո ամուսին տանուտեր Միրզեխանը շղզվի քեզանից:

Շուտով Փանահ խանը մեկնեց Ատրպատական ու այնտեղից բերեց իր Սարբըալու, Սոֆուլու, և էլի մի քանի թափառական ցեղեր: Ես նրանից իմացա, որ պարսից նոր շահը նրան ոսկի է տվել՝ Շուշին ամրապնդելու համար: Մելիք-Շահնազարը առատ խոստումներով Թավրիզից հինգ հարյուր հայ գերդաստան տեղափոխեց, բերեց Շուշի: Այդ հայերը, որ զզվել էին Պարսկաստանի խառնակ վիճակից, արհեստի մարդիկ էին:

Ամբողջ ամուսնը Փանահ խանն ու Մելիք Շահնազարը անքուն, անդադար բանելով, վերականգնեցին Շուշի բերդի կիսափուլ պարիսպները, պնդեցին նրա Գանձակյան դարպասը, արահետը սեղմեցին այնպես, որ եզան սալլ անգամ չանցնի:

Աշնանը Փանահ խանը գնաց Շամախու ու Շիրվանի կողմերը, այնտեղից ևս մուսուլման ցեղեր բերեց, տեղավորեց Շուշի բերդ-քաղաքում: Դրանք Փյուսյան, Կարաշարլի, Ջինլի, Դամրլի-Հասանլի, Ղըզլ-Հազիլի, Սաֆի-Փյուրդի, Քյոյ-Ահմեդլի, Սահաթլի, Քենգերլի կոչվող վաշկատուն ցեղեր էին: Խանը նրանց անսահման իրավունքներով օժտեց, բնդարձակ հողեր պարգևելով: Մելիք-Շահնազարը հռչակեց, թե այն հայ արհեստավորն ու վաճառականը, որ կգա նորաստեղծ Շուշի քաղաքում ապրելու, քսանհինգ տարի հարկատուրք չի տա, նրանից մաքս չեն վերցնի: Երկու հզոր հայ վաճառական ու արհեստավոր բնտանիքներ ևս եկան պարսից կողմերից, ու բույն գրին Շուշիում: Քաղաքը խտացավ, ծավալվեց, դարձավ մարդաշատ: Հայերը բնակվեցին լեռնագագաթի վերին թերթի մոտ, մահմեդականները՝ ցածի:

Այսպես սկսվեց 1754 թվականի գարունը:

Մելիք-Շահնազարը Հայոց աշխարհի սրտում օտար խառնական որչ շինեց, զրանով նա Ղարաբաղի գերեզմանի առաջին քարը դրեց: Մեր հայոց արևելքում, ուր մի մուսուլմանա-

կան խրճիթ անգամ չկար, բնավորվեցին քոչվոր խմբեր: Մե-
լիք-Շահնազարը Շուշվա հին եկեղեցիներից մեկը նվիրեց
Փանահ խանին: Սա տաճարը վերափոխելով դարձրեց մրդ-
կիթ: Իմ ներկայությամբ Մելիք-Շահնազարը հաշենի տեր, իր
դրածո տանուտեր Միրզեխանին ասաց.

— Երբ մենք կործանեցինք Ուլու Պապ բերդը և զլխատե-
ցինք Մելիք-Ապրես իշխանին, ինչ-որ մեկը հասցրեց փախց-
նել եղբորս տղային: Նրա գոյությունն ինձ հանգիստ չի տա-
լիս: Գտիր նրան ու բեր ինձ՝ մեռած թե՛ ողջ:

Ես սարսափով նայեցի տանուտեր Միրզեխանին՝ մանկա-
սպա՞ն կղանա: Նա միայն ժպտում էր: Այդպես կատուն է
ատամները բաց անում՝ մկան վրա հարձակվելիս: Ես ցան-
կացա միջամտել, խնդրելով, որ մանուկ փախստականին
չհետապնդեն, սակայն նորից նախատեցի ինձ՝ քեզ ի՞նչ, քեզ
ի՞նչ: Տիրողը ե՞րբ է մարդ եղել, որ հիմա լինի, քեզ ի՞նչ...
Քեզ շատ համարեցին նույնիսկ մի աղախին էգ: Շա՛տ...
Խանի հարեմը բերել են՝ երեսուն կին: Իսկ իմ միակ էգին
խեղդել են:

Մի երկու շաբաթ հետո, երբ ես նորից Մելիք-Շահնազարի
մոտ էի, նրան սեղանակից, անսասելի երևաց տանուտեր
Միրզեխանը: Կապերտի մեջ փաթաթված ինչ-որ զրեց մելիք-
առջև, կապերտի ծալերը ետ տվեց: Երա միջից դուրս եկավ
Մելիք-Շահնազարի եղբոր՝ Մելիք-Հովսեփի փոքրիկը՝ որին
գայակը կարողացել էր կոտորածից փրկել: Տղան սաստիկ
գունատ էր, վախեցած, նրա նիհար ծնոտը դողում էր, ոտ-
քերը ծալվում էին: Բայց նա կարողացավ խոսել:

— Գու իմ հորեղբայրն ես, շէ՞, մելիք ապա:

— Ես եմ:

Երեխան փաթաթվեց Մելիք-Շահնազարին:

— Հս քեռին փիսն է, փի՛սն է: Ուզում էր ինձ ուտի: Չես
թողնի, շէ՞, հորեղբայր:

— Հը՛մ...

Մելիք Շահնազարը նրա ձեռքին մի պատառ գաթա դրեց,
վրան մեղր քսելով:

— Երևի սոված ես, ջանս: Կե՛ր, կե՛ր:

Հացը դեռ երեխայի բկումն էր, երբ մելիքը դաշույնով կըտ-

րեց նրա կոկորդը, արյուն կաթկթացող զուտը բարձրացրել էր
Կարված կոկորդից ընկալ հացի պատառը: Ես ակամա մըղ-
կըտացի:

— Այս ի՞նչ արիք, տեր մելիք: Այս ի՞նչ արիք, զու ինձ
վկա դարձրիր քո մարդասպան արարքին:

Մելիքը ջրբշաց երկար:

— Բա թողնեի էս լակոտը ապրե՞ր, մեծանա՞ր: Թողնեի,
որ ինքն իմ վիզը կտրե՞ր՝ հոր ժառանգությանը տեր դասնա-
լու համար: Այո՞: Դու տխմար ես, տեր Իսրայել:

Ես նրան խնդրեցի թույլ տալ երեխայի մարմինն ու զու-
տը թաղելու իմ վանքում: Ես համաձայնեցի: Իմ ձեռքով հողի
փոքրիկ փոսին հանձնեցի երեխայի մարմինն ու զուտը,
զրանք իրար կայցնելով: Ես մի ամբողջ զիշեր ազոթեցի նրա
համար: Ինձ թվում էր, թե ես երկար շեմ դիմանա այս ցնցում-
ներին: Սակայն նորից բռունցքով հարվածեցի սեփական բե-
րանիս: — Քեզ ի՞նչ, Քեզ ի՞նչ...

Շուշին շարունակում էր մարդաշատ զանալ: Փանահ խանն
ու Մելիք-Շահնազարը նորարնակներին այնպիսի արտոնու-
թյուններ սահմանեցին, որ բազմաթիվ վաճառական, նաև
արհեստի տեր ընտանիքներ եկան Կապանի Հալիձորից,
Ծրնշակի Շաղկերտից, Գողթանի Ազուլիսից, Մեղրուց:

Հայոց Գերագույն գահաժողովը մի քանի անգամ զորա-
հավար արեց՝ Շուշվա վրա հարձակվելու նպատակով, սա-
կայն, ի ուրախություն մեզ, զրանք ձախողվեցին: Մի զեւ-
քում, երբ Զրարերդի զորքն ուզում էր շարժվել դեպի Շուշի,
Գուգարքի կողմերից օսմանլու բանակներ արշավեցին դեպի
Գանձակ: Հայկական զորքը մեծ ճիգով միայն կարողացավ
երամ գետի ավազանում ետ վանել թուրքական վտանգը:
Մի այլ անգամ, երբ նորից էր գերագահը պատրաստվում
Շուշուց քշելու Փանահ խանին, Կովկասի լեռնաբնակ ցեղերի
հորդաներ հոսեցին դեպի Վրաստան ու Հայկական հյուսիսը...
Ի՞նչ դաժան ճակատագիր: Եվ այս Փանահն ի՞նչ բախտավոր
աստղի տակ է ծնվել, որ կարծես աշխարհը միայն հոգատար
է նրա նկատմամբ:

Օ՛, Սողոմ-Գոմոր, հեռացի՛ր ինձնից: Օ՛, խաշ, ինձ մի՛ լքիր և մի՛ նկատել տուր, որ իմ ձեռքերը ևս թաթախում եմ ազգիս արյունով: Եվ դու, Խաշենի Մելիք-Ապրես իշխան, ինչո՞ւ խարվեցիր ստոր Մելիք-Շահնազարի ձայնին ու ընկար Փանահ Ալի բորենու երախը: Իսկ ևս, որ կարող էի քեզ զգուշացնել, գոռալ, փրկել, նման բան չարի... Մեղա՛-մեղա՛...

Սակայն՝ ոչ, ո՛չ: Մի մեղադիր լինիր ինձ, աստված իմ, անր իմ: Ինչո՞ւ հապա գու ինձ ստոր ստեղծեցիր:

Ես ամեն լուսարացի ծուներ եկած նույն ազոթքն եմ անում: — Մեղա՛, նահատակվող Ղարարազ, մեղա՛...

Մելիք-Շահնազարն ու Փանահ խանը Խաշենի մելիք են գրել տանուտեր Միրզեխանին: Ես զարմացած եմ՝ հապա ինչո՞ւ չի ցնձում Երնջիկ տիկինը՝ իմ հովազը... Նա՛... Օ՛, բախտ անիծված: Շամախու ետին մի ջրաղացպանի դուստրը հիմա իշխանուհի՛ է: Խաշենն ընկել է, Վարանդան Փանահի զինակիցն է, Գիզակի ուժերը հեռու են, նրա գլխին ևս սև ամպեր են կուտակվում: Զագծորի ու Կապանի տները հազիվ են կարողանում իրենց ապահովել պարսից կողմերից անվերջ գեպի իրենց հովիտները խուժող թուրք սեմականերից, Երնջակն ու Գողթանը տեական կռիվների մեջ են պարսից խաների հետ:

Ոչ մեղա գալով, այլ ի ցույց հավատացյալ ժողովրդին, ևս աղաղակում էի. — Տե՛ր, գոնե հիմա խաղաղություն պարզևր գծրախտ աշխարհիս Հայոց:

Ի՞նչ եղավ, այս ի՞նչ եղավ: Գերնգահ իշխանից սպառնալի վերջնագիր ստացա: — Դու, դավաճան Իսրայել եպիսկոպոս, հեռացիր մեր աշխարհից... Ուրեմն սրողի վարազույրս պատրոված է: Ուրեմն՝ կատարվել է սատանայի կամեցողությունը: Ահա ևս ինձ ճանաչեցի, ինձ գտա՛: Գե, ուրեմն, մնաս բարյավ երբեմնի իմ շիտակ ճանապարհ: Ես՝ Իսրայել եպիսկոպոսս այլևս մեռած եմ նույնիսկ ինքս ինձ համար: Զկա՛մ... Այլևս դարձի ճանապարհ չունեմ: Զկա՛: էշ նստելը մի կորուստ ու պախարակություն է, էշից իջնելը՝ կրկնակի: Եվ հենց այն բանը, որ ևս դարձի ճանապարհ չեմ ուզում, ինձ ավելի էր զորեղ դարձնում:

Ահեղ տեկվեցի Մելիք-Շահնազարի ու Փանահ խանի առջև:

— Հետո՞ :

Բարկությունս խնդրեց ինձ :

— Վարձս եմ ուզում...

Հոգուս հեռավոր մի անկյունում հագիվ զգացվող խլրր-տուր եղավ: Կուզենայի, որ հենց հիմա ինձ կտոր-կտոր անեին: Ո՞վ իմանա, զուցե թե հոգիս մաքրվի կատարածս մեղքերի մրից:

Մելիք-Շահնազարը ծանրագին նվերներով ինձ ուղարկեց էջմիածին: Երեք ամիս հետո ես սուրբ իշման վայրից Ամարաս վերադարձա կաթողիկոս օծված:

ՊՈՒՆ ԵՐԿՐՈՐԳ

Վարդավառի տոներն են:

Ուխտեկ ժողովրդի անթիվ-անհամար խմբեր խոնվել էին ոչ միայն իմ գահաթոռ Ամարասի վանքի պարիսպներից ներս, բակում և գավթում, այլև սփռվել էին տաճարների շրջակայքում, այգիներում, մանրկոհակ ձուլակներում: Ոչ միայն վանական եղբայրները, ես նույնիսկ քիթ սրբելու ժամանակ շուների: Պետք է ընդունել ուխտավորներին, նրանց մասունք տալ, վերցնել նրանց բերած բնձաները, օրհնել մատաղի ուխարները՝ օրը պակասը-պակասը, էլի մի յոթ հարյուր գլուխ:

Ամառը կիսվել է: Հիսուս Քրիստոսի Պայծառակերպության տոնն է: Մարդիկ իրենց տները զարդարել են եղննուկանաչ ճյուղերով, միմյանց վրա առատ ու անխնա շուր են ցանում: Գե, ախր տոն է: Ի սկզբանե սա հեթանոս ծաղկավառ էր: Ինքը՝ մեր սուրբ Լուսավորիչը այդ տոնը շրջեց դեպի Խաչվածի պաշտամունքի սեղանը:

Զնգում է ամառային տապ երկինքը: Զնգում է Ամարասի տաճարը: Իմ կաթողիկոսական խոյր-թագը վեհ շոգում էր գետնաքարը ամբոխի վրա: Իմ ուշադրությունը գրավեցին երկու տարօրինակ ուխտավոր: Սրանք քաչված էին, խիստ հեզ ու խոնարհ: Կարծես ոչ թե գառ էին բերել, այլ հենց իրենք էին եկել մատաղվելու սուրբ Գրիգորիսի շիրիմին: Նրանք վանքին առատ նվերներ տվին: Այդքան բարիք հագիվ թե երկու գյուղ տային: Ես կասկածեցի նրանց՝ մի՞թե սովո-

քահան շինական են կամ արհեստի մարդիկ: Իմ մի սարկա-
վազի միջոցով իմացա, որ նրանք ասում են, թե իրենք Գի-
լանից եկած բրուտներ են: Ես հրամայեցի նրանց տեղավորել
առանձին խցում: Կասկածս օր առ օր սաստկանում էր: Սար-
կավազին հանձն արի մանրամասներ իմանալ նրանց մասին:

— Խիստ սակավախոս են,— ասաց սարկավազը:— Միայն
մի բան են հարցնում՝ արդյոք Մելիք-Շահնազար իշխանը
զալո՞ւ է ուխտի, եթե այո՞՝ ե՞րբ: Այս բանն իմ տազնապը
սրեց: Ինչու են այս գիլանցիները հետաքրքրվում մեր իշ-
խանով: Ի՞նչ նպատակ ունեն:

Տաճարում, պատարագի ժամանակ, որտեղ ծունկի էին
եկած նաև գիլանցիները, ես անսպասելի նկատեցի, որ նրան-
ցից տարեցը ինձ խիստ ծանոթ է: Հեռվից հեռու զննեցի նրան
ու սարսռացի: Ախ, դո՛ւ, ծպտված քավթառ, ես քեզ ճանա-
չեցի: Դու Չազեձորի Մելիք-Օհանն ես: Կերպարանափոխվել
ես, մորուք ու բեղերդ խուզել, իբր թե քյոսա ես: Ախ,
դո՛ւ... Երեկոյան, երբ իմ սարկավազը նրանց համար ուտե-
լիք էր տանում իմ սեղանից, իմ կամքով, ես նրան հանձնա-
բարեցի գիլանցիներին ասել, թե վաղը առավոտյան Մելիք-
Շահնազարը կլինի այստեղ: Լուր է տվել: Սարկավազը ետ
եկավ:

— Պատվերդ կատարեցի, վեհափառ:

— Հետո՞:

— Տարեցը իմ ասածը լսելով ցնծաց: Նրա աչքերը փայ-
լատակեցին անողոր:

Օ՛, աստված մեր, ոտքիդ փոշին դառնամ, որ դու շտիմա-
րացրիր ինձ, ես շվաղեցի գիլանցիների խուցը, շասացի թե
քեզ ճանաչեցի, Մելիք-Օհան: Օ՛, աղվե՛ս:

Առավոտյան սարկավազն ինձ ասաց, թե գիլանցին ան-
հանգստանում է: Ինձ հարցրեց՝ ինչո՞ւ չի եկել Մելիք-Շահ-
նազարը: Մի՞թե չի գալու: Այո, այո, այդ դու ես, Մելիք-
Օհան: Միտքդ կոահեցի: Քեզ ճանաչեցի: Ինչպես մոռանամ
Պավղոս մարգարեի խրատը:— Եղիցին մարդիկ, որ ամենայն
ժամ ուսանին և երբեք ի գիտություն ճշմարտության ոչ հա-
սանին:

Երեկոյան թաթախման սուրբ մատուներին թույն խառնեցի

և ուղարկեցի իրենց Գիւանից ուխտի եկած համարողներին
Գիշերը նույն սարկավազը տազնապով արթնացրեց ինձ:

— Գիւանցիները մեռան: Մեռա՛ն...

— Չա՛յնդ...

Ես նրա հետ շտապեցի գիւանցի կոշիկներին խուցը: Այո,
երկուսն էլ՝ ծեր ու երիտասարդը գեղակուր մեռած էին, օա-
րածոված հատակի օալ քարերին: Գիւանցիները գննեցին: Ավագի
գրպանից հանեցի նրա կնիքը՝ «Մելիք Թհան»: Քեթեկացած
շունչ քաշեցի: Նրան շրջեցի գլուխը գեպի աղոթարան և, ո՛վ
հրաշք, նա շարժվեց, գալարվեց: Նրա աչքերը բացվեցին:

— Շուն Շահնազարը փրկվե՛ց...

Փորձեց կանգնել: Ես ոտքս գրի նրա թաթերին: Ճիգով
նա գոչեց.

— Դո՛ւ ինձ գեղակուր արիր, Իսրայել:

— Ե՛ս:

— Պզծեցիր թաթախման սուրբ մեռուներ:

— Ես փրկեցի իմ ախրոջը՝ Մելիք-Շահնազարին:

Նա հառաչելով նորից տապալվեց ու շունչը փչեց:

Ես բնավ մեղքի խայթ չզգացի: Դե, աշխարհ է, ճակա-
տագիր է, ո՞ւր կարող ես փախչել վերուստ սահմանածից:
Այս անգամ էլ ինձ բնավ մեղսագործ չզգացի: Այս սատկածը
պարարտացել էր իր իշխանական փառքով, ինձ չէ՛ր ընդու-
նում: Ես իմ գործն եմ անում, իսկ խիղճ, զութ-մութ ասված-
ները մաշված, ծակծկված գուլպաներ են, հանիր ոտքիցդ,
գնն գցիր:

• • •

Ասածու շնորհած խաղաղ երեկո էր: Վարանդայի գավառը
մանրակոհակ լեռներով ու անտառով գանգուրված բլուրնե-
րով ծփում էր՝ իր արքայաշուք զգեստը երբեմն-երբեմն
փոխելով՝ կանաչի, ապա ծիածանի գույնի, ապա բաց կար-
մըրի ու թրթռուն կապույտի: Արևի հրեղեն ջահը հանգչում էր
Կառկառ զետի ալիքների գրկում: Իրիկնային մշուշի մեջ
կույլ էր գնում Ծղիշեի վանքը: Ամեն ինչ կախարդական ու
գեղեցիկ էր ու ասես շրջակայքի հրեղեն շունչը թափանցում
էր մինչև իմ մարմնի ուղն ու ծուծը: Ես հիացմունքով էի

նայում ներքևի դաշտի տարափոխիկ գույներին ու լսիկ ունկրնդրում ոչ հեռվում խշշացող անտառի ձայներին: Քայց և մի տեսակ տխուր էի առնչվում այս աշխարհի գույներին, հետզհետե մշուշին կույ գնացող դաշտի հեռուներին: Իմ հոգին պարուրված է անշոշափելի թախիժով և մի ծանր ու ճրնշող բան էր սեղմում իմ կոկորդը:

Իմ ականջները լցվեցին մոտիկ եկեղեցու զանգերի ձայները: Ես աչքերս փակեցի՝ խորը վայելելու երկինք տանող ու ցավերից մարդու հոգին մաքրող այդ մելոտ ու նաև ինչ-որ տեղ մաղձոտ զոզանջները: Ինձ թվաց, թե ես ինքս ինձ գտահենց այս վայրկյանին՝ ժայռերի ստվերների մեջ, ուր լսում եմ ժայռերի ազոթքը: Ես նույնիսկ խղճացի Մելիք-Օհանին: Թեև արդեն հասակն առած էր նա, բայց պարթև էր, խոշորկրակող աչքեր ուներ ու մի միամիտ հավատ՝ զեպի մարդ արարածը: Նա հանդուգն էր ու շատ ուժեղ, երկաթե լոճ ծալող բազուկներ ուներ: Ես մտածեցի՝ որքա՞ն լավ կլինեք, որ Մելիք-Օհանն իր այդ հզոր ձեռքերով ինձ խեղդեր: Ես բնավ ձեն-ձուն չէի հանի: Զիտա վրա մտովի ծունկի եկա Տիրամոր պատկերի առաջ ու ազոթեցի դժբախտ Մելիք-Օհանի համար:

Մութը վրա էր կոխել: Ես հասա Ավետարանոց: Ինձ իսկույն տարան Մելիք-Շահնազար իշխանի մոտ: Ես թամբախուրջինս վերցրի ու երբ մտել էի իշխանական զիվանք, ցնցվեցի՝ այս ո՞ւմ ոտքն եմ եկել: Խուրջինից հանեցի կտրրված գլուխը ու գցեցի իշխանի ոտքերի տակ:

— Ձագեձորի տեր Մելիք-Օհանի գլուխն է: Ընդունիր:

Մելիք-Շահնազարը ցնծությունից իրեն կորցրեց ու շոքեղոք մոտեցավ կտրված գլխին: Ես գլուխը գետնից թոցրի:

— Ձագեձորի բոլոր եկեղեցիները և վանքերը հանձնիր Ամարասին՝ ինձ, իշխան: Այս գլուխը, կարծում եմ, էժաններից չէ:

Ես հրովարտակ ստացա՝ Ձագեձոր գավառի բոլոր ծխերն ու եկեղեցիները իմն են: Հրովարտակը դրի խուրջինիս այն աչքում, որով բերել էի Մելիք Օհանի գլուխը և հանգիստ վերադարձա Ամարաս:

Ջորիս, որ սպիտակ էր, մանր քրքրաց: Վանքի պարսպի

ներսի պատանկյունի հսկա թզենուց կապած երկու էիեր նկատեցի, նրանց մոտ Միրզեխան տանուտերն ու երթուփի հովազին՝ Երնշիկ տիկնոջը: Ես նախանձի տառելությամբ շանթեցի Միրզեխանին՝ մարգարիտը խողի առաջ են լցրել: Լսեցի Միրզեխանի ձայնը:

— Օ, տիկի՛նս, քո գեղեցկութիւնն ավելի շքեղ է, քան գեղեցկության համբավը առ հասարակ: Քո տոփանքն ավելի մեծ է, քան ինքը՝ վայելքը:

Ես փակեցի ականջներս: Ա՛խ, ոչ մի կերպ չեմ պոկի հոգուցս երխափորի կիրքը: Երնշիկը մի անգամ հող վերցրեց երխափորի սրբազան քարայրից, աղի նման թափեց գլխիս:— Մտքումս, ^և ասաց, — սրբի անուն եմ տալիս, բայց որի՞նք, չգիտեմ:— Երբ երխափորի ժանիքներից Գոհար միանձնուհին ազատեց ինձ ու Երնշիկ տիկնոջը՝ երխափորի, շեկ հովազին, շոյեց նրա ճերմակ պարանոցը:— Շտապիր գտնելու քո կյանքի սեփական արահետը: Մի կարծիր, թե գետն ամեն օր գաթա է բերելու, և թե քո բախտը միշտ քեզ կճանաչի:

Ես սարսափում եմ Գոհար միանձնուհուց, երբեմնի այդ հզոր զորավարից: Մի վեց ամիս առաջ նա ինձ դեմ արեց պատին:— Եթե ընկու՞մ տեսնեմ, ասաց, եթե նեղված տեսնեմ Ղարաբաղը, Ղարաբաղի հայի հոգին, ապա կգերազանեմ քո շիինքը կտրելն ու ասածու երեսին թթելը:— Ես նրան հարցրի՞ որն է հայի այսօրվա անելիքը, խնդիրը:— Զարմանում եմ, ասաց, կաթողիկոս ես ու ետին մոնթի շափ խելք շունես: Այսօրվա մեր միակ ցավը, միակ խնդիրը Շուշի քաղաքը փրկելն է Փանահ ավազակից, Ղարաբաղից օտար ոտքը կտրելը:

Շաղկերտից եկած, Շուշի քաղաքում բնակվածներից էր իմ ծանոթ մի զարգար՝ ոսկերիչ իր գերզաստանով: Նա նույնիսկ շցանկացավ իմ շնորհավորանքն ստանալ՝ իր գալու առթիվ: Մելիք-Շահնազարին ասաց կորոզով:— Ես չեմ եկել Շուշի՝ քո գործակիցը լինելու, տե՛ր մելիք: Ես չեմ եկել Սարըշալու ցեղապետի ստրուկը լինելու:— Բայց, ասաց մելիքը, — չէ որ նորարնակներդ, այդ թվում նաև դու, ազատ եք ամեն հարկ ու տուրքից:— Զարգարը հոհաց նրա երեսին:— Ազատութիւնը, ասաց, հոգու է, ազգային է: Դու օտար

մեկին բերիր դրիր մեր գլխին՝ Սարըշալու մի ավազակապետի: Գու խարեությամբ ինձ և շատերիս բերիր Շուշի: Սակայն իմացիր, տե՛ր իշխան, Ղարաբաղը երբեք թո մականի տակ չի ընկնւի ու չի դառնա օտարին կեր ու կուր: Ժամանակներէ մեկ կամ տաս տարով շին շարժում, այլ՝ հարյուրամյակներով: Մի կարծիր, թե դու և թո դրածոն Ղարաբաղը կմարսեր:

* * *

Կիրճի վրա վիթխարի արծիվ էր ճախրում, այն էլ այնքան ցածր, որ նրա ծավալուն ստվերն ընկնում էր կողք-կողքի ընթացող Մելիք Հովսեփի ու նրա զորապետ Մուռ վարդապետ Ավագի ձիերի վրա, երբեմն խրանացնում նրանց: Արահետը նեղ էր, հազիվ երկու ձիեր էին կարողանում զնալ իրար կից: Նրանց ետևից գալիս էր Մելիքի թիկնապահ շուկատը: Մելիքն ու զորապետն իրենց գոտիների արանքում խրած ունեին զույգ ատրճանակներ, նաև դաշույններ: Թիկնապահները հրացանակիր էին:

— Փանահ խանը երևում է պինդ է շնթակել մեր տանը, — ասաց Մելիք-Հովսեփ իշխանը: — Այլապես հազիվ թե մեր գերագահ իշխանը այդպես տագնապեր: Նրա այս հրավերի մեջ ես հուսահատութուն եմ զգում:

Մուռ վարդապետ Ավագը բան չասաց: Ինքն ավելի լավ գիտի վիճակը: Հայոց իրենց երկրի վրա կախված վտանգը մեծացել է: Մենակ են մնացել Զրաբերդի ու Գյուլիստանի իշխանապետութունները: Մելիք-Շահնազարը Վարանդան դրեց Փանահի ոտքերի տակ՝ որ դռնից ուզում ես, մտիր, խան: Հետո երկուսով վերցրին Զալալյան տան իշխանութունը ու դա հանձնեցին դավաճան Միրզեխանին, սրան մելիք հռչակելով ետընն գավառի վրա: Գիզակը հեռու է ու կտրված: Բարկուշատն ու Զաչեճորը ծանր օրեր են ապրում: Զկա հզոր Մելիք-Սահնը: Ո՞վ կլինի այդ գավառի տեր իշխանը, հայտնի չէ: Երնջակն ու Գողթանը անհավասար կռիվների մեջ են պարսիկ խաների դեմ: Երևանին նորից է թուրք սուլթանը սպառնում: Գեղարքունիքը ծանր կռիվներ է մղում հյուսիսից եկած լեռնականների դեմ:

— Պետք է հաշտվեինք կատարվածի հետ,— ասաց Մելիք Ղովսեփը:— Պետք է ընդունեինք Շահնազար բեկի իշխանությունը, երբ նա հղորոն սպանեց ու ինքը տեր դարձավ վարանդային:

— Կարծո՞ւմ ես,— տարակուսեց Մուռ Ավագ զորապետը:

— Հիմա ի՞նչ ստացվեց: Գավաճանը դիմեց մեր թշնամուն և նրա օժանդակությունն ստացավ:

Երեկոյան դեմ, Քարթառի նեղոց կիրճում գերագահ իշխանի մարդիկ կտրեցին մեր ճանապարհը:

— Թերվեցեք ձախ, մտնենք Հաթերք: Գերագահը ձեզ այնտեղ է սպասում: .

Մի կես ժամ հետո արդեն Հաթերքում էինք: Մի տան ընդարձակ բակում մեզ ընդունեցին Մելիք Աստվածապովն ու Քուրի Արզումանը: Հանգստացանք մի փոքր, մեր վրայից մաքրեցինք ճանապարհի փոշին:

Հայոց գերագույն զահաժողովը գումարվեց գրեթե կիսով: Գյուլիստանի Մելիք Ղովսեփը շսպասելով գերագահի խոսքին, գոշեց:

— էլ համբերելու տեղ չմնաց: Ի՞նչ ենք թառել մեր ծերպերում: Պետք է ժողովրդին ոտքի հանել: Պետք է սկսել...

— Այո, պետք է սկսել,— հավանեցին մյուսները:— Պետք է գնալ ու կործանել Փանահ խանին, նրա զաշնակից Մելիք-Շահնազարին: Այլապես մեր վերջը վատ կլինի:

Մեկը կարծիք հայտնեց, թե հարկ է նոր խնդրադիր ուղարկել ռուսաց կայսրուհուն: Թե հարկ լինի՝ նահատակվենք Վարզանանց սրբերի պետ:

— Նահատակվելը մերժում եմ,— կտրուկ ասաց գերագահը:— Նաև պետք է կռվել՝ հաղթելու ու ապրելու հավատով: Իմացեք, այժմ հաղիվ թե ռուսները կարողանան օգնական զորք տալ մեզ, Եվրոպան նրանց զոռում է: Մեր հույսը դնենք մեզ վրա:

Այս Հաթերք մեծ գյուղը Քարթառ գետի միջին հոսանքի վերևներումն էր, հին բերդավան: Զորահովիտը խիստ ամրապինդ վայր էր, դրա միջուկը Հաթերք բերդավանը, որ շքեղացած էր լեռան անտառամած մի լանջի: Ահեղ ժայռերի ու անմատչելի դիրքի շնորհիվ դեռ վաղնջական օրերից հեթանոս հայերը պաշտամունքի վայր էին դարձրել այս տեղը,

այս պնդոցը, այստեղից դեմ ելել արևելյան տափաստան-
 ներից երևացող կիսավայրենի ցեղերին: Այստեղից են հայե-
 րը վանել սակերի, ապա հոների, խաղարների, արարների
 ներխուժումները: 1248 թվականին Կողմանք Արևելից հա-
 յոց գահերեց իշխան Հասան-Ջալալ Գուլան, որ դարձավ ինք-
 նակալ թագավոր, ամրացրեց կիսավեր բերդավանը և դարձ-
 րեց իր աշխարհի ամուր միջուկներից մեկը: Այդ ժամանակ-
 ներից այս ամրոցավանը ոչ միայն ուժի և դիմադրության
 բռունցք է՝ թշնամիներին ի սարսափ, այլև մտավոր լույսի
 կենտրոն: Միջնաբերդը շրջափակված էր հաստարեստ պա-
 րիսպներով: Բուրգերը թանձր էին, աշտարակները՝ ամրա-
 կուռ: Հասան-Ջալալ Գուլա թագավորը այստեղ նաև ապա-
 րանքներ է շինել, որ ավաղ, հիմա փլատակ են: Գեռ երևում
 են ժայռերի մեջ կտրած ամբարանոցներ, գինետներ, շտե-
 մարաններ, որ ծածկված են հողով: Գարերի ավերիչ ձեռքը
 այստեղ կործանել է շատ բան: ՄՂ, թշնամու ձեռքով շեն
 ավերվել այս պնդոցները, այստեղ ոչ մի թշնամի ոտք չի
 դրել: Ահեղ ժամանակն է կործանել անկործանելին: Հաթեր-
 քի շուրջը, թանձր ծառապուրակներում ահա երևում են անց-
 յալի փառքերի բեկորներ՝ պալատի սալահատակ, հրաշալի
 կամարի մի նշխար: Կանգուն է միայն հին զոլյակի հրաշա-
 կերտ հորինվածքով ամարաթը: Սա իր քարե քանդակներով,
 կառուցման հմայքներով զմայլացնում էր բուրբին: Այո, լրիվ
 կանգուն է՝ խաշաձե ու բարձրաթռիչք: Նրա քարերին երե-
 վում են հայոց լեռներում բնակվող հավք ու շորքոտանու,
 հովտային պտուղների ու բույսերի պատկերաքանդակներ, որ
 ասես կենդանի են, շնչում ու բուրում են: Կառուցող վարդա-
 պետն այս քարերին շարժում է ավել, լեզու դրել նրանց բե-
 րանում, որ խոսում են դարերի հեռուններից: Պատերի մեջ
 երևում են նաև հեթանոս իմաստներ՝ խիստ ու վեհ: Ասում են,
 թե երբ Հասան-Ջալալ Գուլա թագավորը առաջին անգամ
 եկել է այստեղ, այնքան խուճկ, կնդրուկ ու մոմ են ծխել,
 որ դրանց բււյրերը հասել են Մոսկով լեռան կատարին, սփռո-
 վել Կուր գետի հովտով մեկ: Այդ ժամանակ քաղաքի կերպ
 ու ոճ է ունեցել ահա խաղաղ ծխացող այս Հաթերք մեծ ավա-
 նը: Ներքևում ընկած ընդարձակ հովիտը պերճ էր գրեթե
 միմյանց կից շեններով, այգիներով, որ նույնպես ճոխ էին:

Գերագահը Գլուխատանի մեկիքին ասաց, թե ուսաց Յլի-
զավետա կայսրուհին դեսպանութիւնն է ուղարկել Կոստանդ-
նուպոլիս՝ Բարձր Դռան ու սուլթանի հետ հաշտութիւն եզրեր
որոնելու: Շատերիս գլխին ասես սառը շուր լցրին:

— Ստո՛ւյգ է:

— Մի կարծեք, թե միայն մենք ենք Ռուսաստանի ձայնը
որոնում, ձեռքը հուսում:

Գերագահը Հայոց ժողովի մասնակիցներին խնդրեց այդ
մասին ոչ ոքի ոչինչ չասել: Թող միայն իմանանք մենք ու
մեր մեջ մնա: Քաջութիւնը մենակ ու անօգնական է, եթե
պակաս է խելքը, թշնամուն մոլորեցնելու, խաբելու ուժը:

Գերագահը տառաճում էր: Եթե Յլիզավետա կայսրուհին
սրտանց է կամենում օգնել հայերիս, ապա ինչո՞ւ է դեսպան
ուղարկել թուրքի սուլթանի դուռը:

Ժողովը վճռեց պատրաստվել պատերազմի Փանահ խանի
դեմ: Որոշվեց Չագեձորի սպանված մեկիքի փոխարեն նորը
նշանակել:

Դժվարին, սակայն և ոգևորող օրերի էինք սպասում:

* * *

Մելիք-Աստվածապով գերագահի եղբայր Ադամ բեկը, որ
տակավին երիտասարդ է, հաճախ է հարցով կաշուս ինձ՝
ի՞նչ երկրում ենք, ո՞ւր ենք հասել: Իջնում ենք Մեծ Կով-
կաս լեռնաշղթայի գծվարին անցքերով: Իմ վաճառական քա-
րավանի ձիերն ու շորիները, որ երկու հարյուր գլուխ են,
տառապած, քրտնած տանում են բեռներս: Ինձ հետ տուն է
դառնում նաև Ադամ բեկը, իր տասնյոթ տարեկան որդու՝
Մեծյումի ու իր տասներկու զինվորների հետ, որ բերում է
նրա կնոջ հայրը՝ Թուրի Արզուման հարյուրապետը: Ես Ադամ
բեկին հանդիպեցի ուսի Մողղոկ քաղաքում: Հիմա համա-
խումբ իջնում ենք մեծ լեռան միակ անցքով: Շուտով դեմ
առանք սառույցներից պակված սպիտակ փրփուր Կախ գե-
տին: Ամենի անկումներով սա գալարվում է դեպի հարավի
հորիզոնները: Ադամ բեկը նորից կախվեց շիւթիցս՝ ո՞ր
գետն է, հաջորդ հանգրվանը որտե՞ղ կլինի: Ասացի՝ սա Կախ
գետն է, սրա հոսանքն ի վար կիջնենք մինչև Կախավան:

— Հայի՞ երկիր է Կախը:

— Հայի, հայի: Գետը, ինչպես տեսնում ես, կախված է լեռան ուտից, գրանից էլ անունը՝ Կախ:

Ավանի քարվանսարահի տեր հայը հոժար ընկալից մեզ: Նրա որդիներն ու ծառաներն իրար խառնվեցին: Լվացվեցինք օձառով, հանգարավեցինք: Ազամ բեկի ցանկությամբ մտանք գինեատուն: Դրա տերը նույնիսկ վախեցավ մեր Տորքի պես հսկա գինվորներից, մանավանդ, երբ սրանք սկսեցին ուսել ազահ, ինչ խոսք, նաև խմել: Մի անկյունում հեզ նստած էին երկու աշուղ՝ սազերը ծնկներին: Ազամ բեկը մի կուլա գինի ու Կուր գետի ձուկ ուղարկեց նրանց համար: Աշուղների երգը զարձակ հոգու մեջ լցվող մեռոն:

Քե խամ հարնիս, քե զար հարնիս,

Կու շինիս զումաշ, ևազանի...

Զգացի, տեսա՛ Ազամ բեկը խիստ կարոտեց զար ու զումաշ կնոջը՝ Կամար Սուլթանին: Ախր երեք ամիս է, ինչ տնից հեռացել է:

Երեք ամիս առաջ Հայոց Գերագույն գահածոզովք Ազամ բեկին ուղարկեց Ռուսաստան: Երեք ամիս նա ու հարյուրապետ Քուրի Արզումանը, զոնեզուս ընկան: Հիմա ետ են գառնում Հայաստան: Ի՞նչ են տանում իրենց հետ, հե՛ջ՝ դատարկ խոստումներ, միայն խոստումներ: Ազամ բեկը ձեռքը զարկեց սեղանին:

— Զզվե՛լ եմ...

— Ինչի՞ց, հայր,— կարեկից հարցրեց որդին: Հայրը կոպիտ շոյեց նրա գլուխը:

Քե խամ հարնիս, քե զար հարնիս...

Երգը լցվում էր ուղիղ գինու զավաթը, հետո կոկորդները, և զնում զեպի սրտի խորշերը: Երգ ու գինի ու՛ խարված հույսեր... Դատարկ են ետ գառնում տուն:

Գիշերը քնեցինք միևնույն քարե օղայում: Իջեանի տերը քաշքշվելով ասաց՝ զուցե ձեզ համար բողե՞ր բերեմ: Ազամ բեկը բռնեց նրա օձիքը:

— Փսխածդ լափի՞ր, ավանակ:

Օրորվեց հարբած: Որդին նրան պառկեցրեց թախտին,

ծածկեց այժեհնակաճով, զնաց ձիերին ակը տալու՝ ծառաները թիմարե՞լ են, ալափ տվե՞լ են: Ես եկավ, պառկեց խամփաց-նաղ հոր մոտ:

Գինեմշուշը տանում-բերում է: Որ տանում ես, էլի ինչի՞ ես ետ բերում, ա՛յ մշուշ: Դեմը կանգնեց սևեր հազած միանձնուհի Գոհարը: Ազամ-բեկը քնահարամ գինեկուր շշնջաց:— Օ՛, իշխանուհի Գոհար: Օ՛, միանձնուհի: Հրամայի՛ր: Լուր տուր Կամար Սուլթանիցս: Իսկ այստեղ բողբեր են առաջարկում ինձ: Փրկի՛ր, ս՛վ աստվածակերպ:— Ես նրան դուրս տարա, կոացրի առվի վրա, սառը ջուր լցրի գլխին:

— Սթափվիր, բեկ, ուժ հավաքիր...

Նստեցինք դեմ դիմաց՝ նա, նրա, որդին, ես ու թուրի Արզումանը: Կարծես մեռելատան ենք՝ ի՞նչ է, ի՞նչ է: Ազամ բեկը նորից հանգ արեց երգելու, բայց նայելով իմ երեսին, որ երևի դեղնակապ էր, շրթունքներս սեղմ, հայացքս՝ զսպող, սթափեցնող, երգը գինեհամ թուրի հետ կուլ տվեց: Գինու մշուշը լիովին ցնդեց գլխից: Յնդեց, այո: Չլինի՞ տեղը թթված անիմաստություն մնաց: Բայց ոչ, ահա զղրղաց նրա ձայնը:

— Դատարկ ենք տուն դառնում, է՛... Դատարկ:

Ես նրան ասացի, թե Կառկառ գետի ցածրերում երկու ամիս առաջ նոր ճակատամարտ եղավ: Մեր զորքը նորից շարդեց Փանահ խանին: Շունն իր շնացեղ Մելիք-Շահնազարի ու տանուտեր Միրզեխանի հետ, որին մելիք են հոշակել ուրիշի տան վրա, փախավ մտավ Շուշի բերդը: Այսպես: Իմացիր: Միրզեխանին Սուռ վարդապետի ճանկերից խլել է կինը՝ Երնջիկը, փրկել: Իսկ Շուշին անառիկ պատյան է դարձել եղբորդ համար: Փանահ խանը հինգ անգամ դեսպան ուղարկեց եղբորդ մոտ՝ արի հաշտվենք:

— Հաշտվե՞ց,— գրեթե գոռաց Ազամ բեկը:

— Ո՛չ, ս՛չ...

— Եթե հաշտվի, վիզը կկտրեմ, թեկուզ եղբայրս է:

Բեռնվեցինք մեկնելու: Իջանք Կապաղակ հայոց բերդավանը, այնտեղից Պարտավ անցնելու: Սակայն... Անսպասելի Կապաղակ եկավ ձիավորների մի ոչ մեծ խումբ: Բոլորս զարմանքով տեսանք, որ խումբը բերում է տղամարդու զգեստ հազած Կամար Սուլթանը: Նա նույնիսկ գլխարկը հանեց, որից շաղ եկան առատ մազերը: Զիու վրայից թռավ զեպի որդին:

— Մեծը՛ւմս... Ա՛խ, ա՛խ: Այնպե՛ս եմ կարօտել ձեզ...
— Երբ փոքր-ինչ դադար էինք առել ու Կամար Սուլթանը խաղաղվել էր ամուսնուն ու որդուն գտնելու հուզմունքից, նա ինձ ասաց.

— Գերագահ իշխանի հրամանն է, որ դու, երեւի Աբրահամ Երևանցի խոջա, մեկնես Սպահան՝ պարսից շահի ոտքը:

— Իբրև ի՞նչ, — շշմեցի ես այդ անակնկալից:

— Իբրև Հայաստանի ղեսպան: — Նա ինձ մեկնեց մի բավականին հաստ ծրար: — Անելիքդ շարադրված է այդտեղ: Մանրամասն:

Կապաղակից դուրս եկանք առավոտ ծեղին: Մի քիչ հետո մենք բաժանվեցինք: Աղամ բեկն իր մարդկանց հետ մեկնեց դեպի Պարտավ, ես՝ հարավ, դեպի Բազկանի մեծ դաշտը: Կանցնեմ Կուր ու Երասխ գետերը, կմտնեմ Փայտակարան: Այնտեղ՝ Բազավան փոքրիկ քաղաքում հավատարիմ մարդիկ ունեմ, կօգնեն ինձ:

Տափակ տարածված Սպահան քաղաքը արթնանում է բարձր, դեպի վեր նեղացող մինարեթների ծկլթոցներից: Ամեն տեղ խուժող, գանգ ծակող այդ բարակ ոռնոցներից արթնանում է մրափած քաղաքը: Ես՝ ես: Արթնանում ու սարսափում եմ՝ նորի՛ց թագավոր են սպանել: Նորի՛ց մի հինգ-վեց հազար զուլա պիտի կտրվի այս անիծված քաղաքում: Մունկի եմ գալիս՝ երեսս դեպի Երուսաղեմ: — Օ՛, բարեգութ աստված, բռնիք այն ձեռքը, որ կբարձրանա իմ երկրի վրա: Օ՛, երկինք, տառապում եմ անվերջ ավերմունքների վկա լինելով: Օ՛, տե՛ր...

Ես Հայաստանի ղեսպանն եմ Պարսից աշխարհի մայրաքաղաքում և զարմանում եմ, որ ահա գեռ կենդանի եմ: Երբեմն նույնիսկ շեմ հավատում, թե զուլիսս շի կտրված, շոշափում եմ երկու ձեռքով և շգիտեմ՝ ուրախանա՞մ, որ զուլիսս տեղում է, թե՛ ողբամ: Ախր այնքա՛ն զուլիսներ են թոցվում այս աշխարհում, որ թե լցնես ծովը, շուրք կկանգնի: Սպահանում ինձ զմավորել է իմ բարեկամ Սաֆար Ալի Աբդուլ Հասան միրզան: Շահի հրամանով նա ինձ տեղավորել է

պալատի մի հարկաբաժնում և պատիվներ է տալիս: Աշնան որբ քամի է սուրում արքայական մոռյլ պալատների արանքներով: Կարծես հեռուներից հազար զիրիլ բերող այդ քամին դժգոհ շառաշիւով Սպահան զցեց նաև Փանահ Ալի խանի ծառա-դեսպանին: Դա սաստիկ մտահոգեց ինձ: Վիրավորանքս մեծ եղավ, երբ թագավորը ինձնից առաջ նրան բնդունեց: Փանահ խանի մարդը մեջքից կտտրատվելով Շահ Ռուհի առաջ և ոչ մեկ անգամ ու մեկ օր, այլ յոթ անգամ ու յոթ օր աղերսեց:— Խղճա, օ՛, բարեգութ, մեղքացիր քո ստրուկին, որ ես եմ՝ Փանահ խանս՝ քո թշնամիների թըշնամին: Զեռքդ դիր զլիխս, օ՛, հզոր, որ քո սաստող սրով կործանեմ հայ ցեղը՝ քո թշնամուն:

Այսպես օրը հինգ, թե յոթ անգամ իր աղերսանքի խընդրանքն էր թափում պարսից թագավորի ոտքերին Շուշում շընթըռկած խանը: Եվ եղավ օր, որ մարգարեի փոխանորդ թագավորը կակղեց, ինչպես բեդուինի մեկը, որի ուղտը զողացել են անապատում: Ինչպես ինձ հայտնեց Սաֆար Ալի միրզան, շահն իր մտերիմներին ասել է՝ ավելի լավ է Փանահ շուն ունենամ, քան Աստվածապով հայ դաշնակից:— Ես Սաֆար Ալի միրզային խնդրեցի արագացնել իմ ներկայանալը շահին: Նա ուսերը վեր քաշեց:

— Դժվարինս կամեցար, եղբա՛յր իմ: Շահ Ռուհը ջարդում է այն քարն անգամ, որն իր վրա թեկուզ բնականից խաշ ունի:

— Բայց,— ասացի,— չէ որ մենք՝ հայերս ձեզ հետ դաշն ունենք՝ շահ Ռուհի պապ մեծ նազիրի ձեռքով հաստատած:

Սաֆար Ալի միրզան քորեց աչականչը, որի բլթակին սև խալ կար, հազաց բռան մեջ:

— Մենք զիտենք, որ դուք՝ քրիստոնյա հայերդ ողորմած եք լինում, երբ մեկին տեսնում եք վշտի ու վտանգի ցավի մեջ, խիղճ և գութ եք ցույց տալիս նմանին:

— Մի՞թե վատ բան ենք անում դրանով,— զարմացա ես

— Ոչ միայն վատ, այլ՝ վատթար:— Նրա ականջի խալը կարծես եռակի սևացավ:— Օրինակը հենց ձեր Մելիք-Շահնազարը: Զէ՞ որ նա ողորմաց Փանահ ավազակապետին և այն էլ քանի՞ անգամ...

Ես նրան ասացի՝ կաշվիցդ դուրս եկ, Սաֆար Ալի Աբդուլ

Հասան միրզա հանուն քո, հանուն աստծու, հաշոդիր, որ քո շահն ընդունի ինձ: Նա համաձայն գլխով արեց: Սակայն շահը միայն խոստանում էր՝ վաղը, մյուս օրը կընդունեմ:

Այսպես մի ողջ ամիս սպասվեց: Ես վիրավորված գտա ոչ միայն ինձ, այլև իմ հայրենիքը և, առանց շահից իրավունք առնելու, հեռացա Սպահանից ու շտապեցի Հայաստան: Իսկ աշունն արդեն սպասվում էր, հայոց լեռներում ուր որ է կսկսվի ձմեռը՝ երկար ու տաղտկալի: Ջրաբերդում ամեն ինչ խաղաղ ու անվրդով էր առաջվա պես: Գերագահ իշխանը լսեց ինձ, գլխով արեց:

— Հավանում եմ արարքդ, Աբրահամ Երևանցի: Այն, որ Քրեյ ես Շահ Ռուհի տան վրա ու հեռացել, ողջունելի է:

Ես մնացի նրա տանը: Հետզհետե նկատեցի, որ մեր այս մի հզոր իշխանի հոգեբանություն մեջ ինչ-որ խաթարում կա: Երևի տատանվում է՝ կդիմանա՞ մոտեցող արհավիրքներին: Սակայն իմ այդ կասկածի մեջս դադտնի էի պահում, ինչպես զարշիլի մի հիվանդություն, և նկատելու չէի տալիս: Իսկ մեզ հասնող լուրերը ուռած էին, տագնապալի:— Գարնան գալու հետ Շահ Ռուհը արշավելու է Հայաստանի վրա:— Լուրերի միջուկը սա էր՝ երբեմն գունազարդած, երբեմն խունոցրած: Մեկից-Աստվածապովը հուսադրում էր՝ նման քամիներ առաջին անգամը շենք տեսնում, գա էլ, գնա էլ:

Մի անգամ, միասին ճաշելիս, ես գերագահին ասացի.

— Լսել եմ, որ Բարվի ու Ատրպատականի խաները Փանահ խանի հետ դաշն են կռել՝ մեր դեմ, տեղյա՞կ ես, տեր գերագահ:

— Տեղյակ չեմ,— ասաց Աստվածապովը:— Բայց չեմ դարմանում:

Մի այլ անգամ, երբ լավ տաքացրած օգայում ես ու ինքը նարգի էինք խաղում: Քուրի Արզումանը եկավ ու նրան զեկուցեց, թե Ղարսի մեջ շնթակած թուրք փաշան մարդ է ուզարկել Փանահ խանի մոտ, ասելով պատրաստ եմ օգնելու քեզ՝ հայերի դեմ:

— Գանձակում կոտորված իր զորքի վրեժն է ուզում հանի թուրքը,— ասաց գերագահը, զարբեր հանգիստ ձգելով տախտակին:— Գա էլ, գնա էլ:

Այսպես գրեթե ամեն օր:

Ձմեռովա ընթացքում գերագահ իշխանը երեք անգամ մարդ ուղարկեց Պետերբուրգ՝ ուսաց կայսրուհու մոտ: Երեքն էլ ետ չեկան, ավելի շուտ՝ տեղ չհասան: Կցկատուր լուրեր ստացանք, թե մեր մարդիկ Գերբենդում անհետացել են, անշուշտ Գերբենդի պարսիկ խանի սադրանքներով: Զրաբերդը նորից երկու անգամ պատվիրակութիւն ուղարկեց Սպահան՝ շահ Թուհի մոտ, հարցումով՝ արդյո՞ք Պարսկաստանն իր խոստման տերն է, կպահպանի՞ իր դաշինքը հայերի հետ, որ կնքվել է Եղվարդում համատեղ թափած արյունով, համատեղ ձեռք բերած հաղթանակով: Այս պատվիրակները ևս անհետացան...

Այնինչ հայոց աշխարհի ձմեռը մանում էր իր ճերմակ մալանչները՝ հափտենականության անխախտ հրամանով:

* * *

Հեյդար Ալի խանը ահուսարսափի մեջ էր: Պարսից գահը նորից երերում էր, ձեռքից ձեռք ընկնում գրեթե ամեն տարի: Ինքը՝ Հեյդար Ալին, որ սոսկ դարուղա էր՝ շահի հարկահանը նախիջևան քաղաքում, ուրիշ այլ իրավունք չուներ: Նախիջևան քաղաքն ուներ իր հայ իշխանը: Արքայական հարկերն ինքը խանն էր հավաքում, ուղարկում Սպահան: Միայն այդքանը: Ամեն տարի ինքը մեծագույն դժվարութեամբ, մի կերպ ժողովում էր տուրքերը: Իսկ ահա արդեն մի տարի է նախիջևան քաղաքը հրաժարվում է հարկ տալուց: Քու շահերը խոզի ճտերի պես մորթվում են իրար ետևից, ո՞ւմ հարկ տանք, — ասում են քաղաքացիները: — Եվ ինչո՞ւ տանք: — Քաղաքում տաս հազար ծուխ հայ է, հազար ծուխ պարսիկ: Երանք իրար հետ ապրում են մի շապիկի մեջ՝ միակամ ու միմյանց բարեկամ: Ոտքները գրին մի շմշկում ու զոռացին՝ հարկ չենք տա՛...

Հարեան Երնջակում իրենք իրենց են հայերը և Սպահանին մի ծակ բրինձ անգամ չեն ուղարկում: Խանը լուրեր է ստանում, թե Հովհաննես Խանգամիրյանն ուզում է արշավել նախիջևան քաղաքի վրա և իրեն վճնդել: — Հայաստան է, հայի քաղաք է, — ասում է, — դու ո՞վ ես, ի՞նչ ես: Հեռա-

ցի՛ր մեր անից: Եթե շահին հարկատուք է պետք տալ, ինքներս կհավաքենք, կտանք:

Խանի կլոր ճակատը քրտնում էր ու նա կորցնում էր արիության վերջին փշուրն անգամ: Այժմ էլ ահա մտովի բարկանում է իր ազգական Շահ Ռուհի վրա: Մի տարի առաջ բարձրացավ գահ, բայց մի զինվոր էլ է շի ուղարկել նախիջևան: Ետին մուլլայի նման տարվել է աղոթքներով, շեյխերի ու սեյիդների հետ Ղուրանի փթած վեճերն է պարզարանել կամենում: Բաց է թողել երկրի սանձերը: Երկիրը կործանվում է ներքին ահեղ ցնցումներից:

Դեռևս աշնանը խանն անցել է Արաքսը, պարսից կողմերից ինք հարյուր պարսիկ վարձել, բերել իբրև զորք: Գրանք իր գլխին շարիք են դարձել: Ուտում-խժոում են, փորները պարարտացնում: Բայց և ինքը հույս ունի այդ վարձկան զորքի վրա՝ Երնջակի դեմ:

Խանը իր վարձված զորքի պետերին հավաքեց խորհրդի: Կանչել էր նաև քաղաքի քալանթար իշխան՝ Խարիսիմոսին: Իր նեղ աչքերն այնպես էր կկոցել, որ ներկաներին թվում էր, թե մեջքից մախաթ են խրել ողնաշարի մեջ: Իշխան Խարիսիմոսի ծիծաղը բռնում էր ցանցառ բեղերի տակ: Այս նոր նշանակված խանը, որի անունը նույնպես Հոյդար Ալի էր, նման էր կողոպտված վաճառականի: Գիտի՛ խանը մեծ երկչուղ ունի Հովհաննես Խանդամիրյանից և վերջերս, գրեթե ամեն օր աշխատում է, որ հետը լինի Խարիսիմոսը: Խանն իր զորապետներին հրամայեց հենց այսօր քաղաքի զանազան մասերում եղած իրենց բնակարաններից իրենց ընտանիքներով տեղափոխվեն ու ապրեն իր հետ՝ պալատում: Խարիսիմոսը նրան ասաց.

— Քաղաքում սով է, խան: Չարհուրելի բաներ են լինում: Մի պարսիկ տղա կտրել է մեռած քրոջ ստինքն ու կերել: Խանը սարսափից զուենատվեց:

— Ի՞նչ անեմ: Ի՞նչ անեմ:

— էշի մօի համար հայ ու պարսիկ վաճառականները բուռ-բուռ ոսկի են տալիս:

— Հա՛, ի՞նչ անեմ:

— Քաղաքը հանձնենք Հովհաննես Խանդամիրյանին: Ուրիշ ելք չկա:

Այս անել ասի մեզ էր Հեյդար Ալի խանը, երբ Գողու Բայազետի կողմից, որ Հայոց Գարոյնք աշխարհն էր, բոլորովին անսպասելի իր մոտ երևաց Գողու Բայազետի զորքերի թուրք փաշան:

— Մի՛ վհատիր, խան,— անփույթ նստելով տանտիրոջ մատուցած զահավորակին, մտերիմ ասաց փաշան:— Ես պատրաստ եմ երեք հազարանոց բանակով զալ և օղնել քեզ:

Հեյդար Ալի խանը շտապեց շարքաթով ու ալժիրյան սուրճով հյուրասիրել նրան՝ մտքում ընկնելով ալլահի ոտքերը և փառք տալով նրան:

— Սահայն ո՞ր պայմանով, փաշա:

— Չնշին,— լկտի ասաց փաշան:— Պայմանն այս է: Գու թույլ կտաս որ ես կողոպտեմ Նախիջևան քաղաքը, ինչ ուզեմ, անեմ գյաւուր հայերի հետ: Եվ զիտես սա կլինի իմ վարձը: Իմացիր, ինչքան գերի վերցնեմ, իմս կլինի, զու զրանց վրա իրավունք չպիտի ունենաս: Ընդունելի՞ է:

Հայդար Ալի խանը, որ բարձրահասակ էր, ձիային մտութով, քիչ մնաց ընկնի նրա ոտքերը:

— Ընդունելի է: Համաձայն եմ:

Մի շարքի հետո թուրք փաշայի զորքն անցավ Շահթախաի հին կամուրջն ու մտավ Նախիջևան:

* * *

Երբ բարձրացանք Կապուտջիղ լեռան թամբը, մեր առաջ բացվեց հեռավոր ճերմակ հորիզոն, որի բարձրում լողում էր Արարատ լեռան սպիտակափառ զազաթը, ինչպես առագաստ բացած նավ ծովի մեջ: Ներքևում Արաքսի հովիտն էր՝ կապույտ և անշարժ: Լեռան զլխին սարսափեցնող լուռություն էր:

Սկսեցինք գորովել գեպի Երնջակ գետի ակունքները, որ ընկնենք Շաղկերտ: Ես թեթևացած հառաչեցի:

— Իմացիր, հարյուրապետ Տեր Թումա,— ասացի ինձ ուղեկցողին:— Մի տաս անգամ անցել եմ Կապուտջիղի այս զոնապանը և միշտ փոթորկի միջով, ա՛հը սրտումս: Հիմա փառք ասածուն, խաղաղ է:

Իմ քարավանը, որ այնքան էլ մեծ չէ, հասավ Մեսրոպավան գյուղը: Այդտեղ մեզ ընդառաջ եկավ Հովհաննես Խան-

դամիրյանը: Ես պատկառում եմ այդ բարձրահասակ, թուխ մազմորուքով, կորովի դարբնից: Ոսկեթել կարերով պատմու-
ճան ունի հագին, պղնձե սաղավարտ և կարմիր, երկարաճիտք
կոշիկներ: Նման բան հագնում են միայն իշխանական զարմի
մարդիկ, իսկ ինքը ոամիկի ծագում է: Արծաթե պատյանով
թուրը խաղալիքի պես քարշ էր ընկել նրա կողքից, գոտու
մեջ խրած էր ատրճանակ, աչ ձեռքում դիք բռնել էր երկա-
րակոթ նիզակ:

Մայրամուտը երկար ստվերներ գցեց Երնջակ գետի կիր-
ճին և կիրճը խաղաց կապույտ ջրերի հրաշքի ու երկնային
գույների ծփանքի մեջ: Խանձված ժայռերի տակից հանկարծ
պոկ էր գալիս ցերեկն այնտեղ մակաղած քարայծերի հորան
ու խելակորույս արագությամբ նետվում գեպի ձորի խոր-
խորատները:

Նախ ինքը՝ Հովհաննես Խանդամիրյանը մտեցավ գետին:

— Սպասեք, — ասաց, — ես անցնեմ, հետո դուք: Եթե
անցնելու է...

Նրա նժույզը հոտոտեց ջուրը, գլուխը բարձրացրեց, նայեց
մյուս ափին, խրխնջաց արծաթահունչ ու մտավ գետը...
Մյուս ափից նա ձայն տվեց:

— Անցեք: Անցնելու է:

Մի քիչ էլ գնացինք: Երևաց Շաղկերտը: Չիերը, ախոռի
մոտիկություն զգալով, խրխնջացին:

Շաղկերտը խաղաղ ծխում էր՝ կապույտ լեռների արան-
քում բարուրված: Երնջակ բերդի մարտկոցներում դեռք զին-
վորները փող հարեցին: Թնդանոթածիզները քրքջացին հուժ-
կու:

Արդեն յոթ-ութ տարի է, ինչ այս լեռներում ոչ հրացանի
ձայն է լսվում, ոչ թնդանոթներն են հագում: Խաղաղ էր Շաղ-
կերտը՝ ամեն մեկն իր առօրյա հոգսի ետևից: Շատերը նույ-
նիսկ բանի տեղ շղթին իմ վաճառական քարավանը:

Միջնաբերդի դարպասից դուրս մղվեցին մի քսան ձիա-
վոր: Հովհաննես Խանդամիրյանն ուրախ գոչեց.

— է՛, հե՛... Վերջապես եկանք: է՛, հե՛, տեսեք, է՛, Խոջա
Աբրահամ Երևանցուն էլ եմ բերել, Տեր Թումա հարյուրա-
պետին էլ: Սրանց ձեռները երկու տարի կա, շենք լսում:

Շաղկերտի զինվորները, որ հրացանակիր էին, խանդա-

վառ ողջունեցին իրենց առասպելական զորավարին: Հովհաննես Խանդամիրյանը կապույտ նժույզի վրա նստած էր թեթև, վեհ: Նրա սաղավարտը փայլում էր նոր ներկից: Առիթը եկավ ու ես նրան հարցրի:

— Նախիջևանից ի՞նչ տեղեկութուն կա: Քաղաքի մասին է խոսքս:

— Հե՛լ,— թրելու պես պատասխանեց նա:— Այս մի նոր վեթիլ-վերակացուն, որի անունը նույնպես Հեյդար Ալի է, օսման երկրից Նախիջևան է բերել երեք հազար թուրք զինվոր: Շուն շան որդի...

Նա իր Նոան շեմին հետիոտն դարձավ: Քարե աստիճաններով ցած վազեց Ասպապը ու խոնարհ ողջունեց ամուսնուն: Նրա երեսից կարոտի շերտեր էին թափվում: Խանդամիրյանը շույեց նրա գլուխը, աչքով արեց ինձ:

— Կինս խելառ մոզու պես է, վազում է, շիմանալով, որ կարող է ոտքիս տակն ընկնել:

— Ողորմի կնոջդ ծնողներին,— ասացի ես:

Խանդամիրյանը քրքջաց.

— Դու քեզ ականջները թակած էջի նման մի՛ պահիր, խոշա Աբրահամ: Մեռածներին ոչնչով չես օգնի, օրհնութունդ ողջներին տուր:

Հաշորդ առավոտ ինքը՝ Խանդամիրյանը եկավ ինձ մոտ: Ես զննող նայեցի նրան՝ ահ ունի՞ պարսիկ խանի մեր աշխարհ բերած թուրք զորքից: Ես նրա սրված գեմքին, աչքերի մեջ որևէ տազնապ չտեսա:

— Այդպե՛ս,— ասաց նա՝ շգիտեմ ում դիմելով:— Մեր տան մեջ օտար պալար բուսավ՝ Փանահ խան:

Ես նրան ասացի, թե միաբան մելիքները պատրաստվում են կործանելու Շուշին: Արդյոք՝ ինքը կարո՞ղ է զորքով միանալ նրանց: Նա այնպես նայեց ինձ, կարծես ես օրորոցի մանուկ էի:

— Հեյդար Ալի խանը թուրք վարձկան զորք է բերել, մխրճվել Նախիջևան, գլուխը՝ Մուստաֆ Գեմալ փաշա: Այստեղից մի քալլ հեռանամ թե չէ, շունը կկործանի Երնջակն ու Գողթանը:

Այո, հայոց միաբան ու միահավաք աշխարհի կողերը

դանակներն են մխրճված՝ մեկը Շուշի՝ Փանահ Ալին, մյուսը՝ նախիջևան՝ Մուստաֆա Քեմալ փաշա թուրքը:

— Հույսներս ինքներս մեզ վրա դնենք,— ասաց Հովհաննես Խանդամիրյանը: — Աստված մեռած է մեզ համար: Մեղա՛, մեղա՛... Թեկուզ քավթառ ազգես էլ դառնալ, այլևս խաների հետ լեզու չես գտնի: Օձի պոչը կտրել ենք: Պոչը, ոչ գլուխը:

* * *

Երնջակում ապրում ենք ժայռերի ճեղքերում պատանված, ինքներս ու մեր աստվածը: Զրարերդի հորիզոնից գրեթե ձեն-ձուն չէր գալիս: Որևէ լուր շունեիներ նաև Երևանից: Նախիջևան քաղաքը մխրճված պարսիկ խանն ու թուրք փաշան կտրել էին մեզ Երևանի հետ կապող միակ ուղին՝ Գալլի Գրունը լեռնանցքը:

Մի օր Հովհաննես Խանդամիրյանն ինձ ասաց հենց հիմա մեկներ նախիջևան, պարոն խոջա Աբրահամ: Ահից ես կժկվեցի: Զլինի՞ թե վերջս է: Իմ գլուխը կամ Հեյդար Ալին կկտրի, կամ թուրք Մուստաֆա Քեմալ փաշան: Անցել եմ հազար փորձանքների միջով, մի օր, անշուշտ, աղետի եմ գալու:

— Հեոգ կլինի Թումա հարյուրապետը,— ասաց Խանդամիրյանը:

— Որ դիակս բերի՞:

— Որ միասին գլխատվեք,— ծիծաղեց զորապետը: — Ընկերովի մահը, ասում են, հարսանիք է: Զեմ փորձել: Մի՛ սընչանա, խոջա Աբրահամ, վերջդ չէ: Շոռոթի զորապետ Ստեփան Անհողինը երեկ Զուղայում կալանել է Հեյդար Ալի խանի մի եղբորն ու մեծ որդուն: Հիմա նրանք այստեղ են:

Իմ շունչը տեղը եկավ:

— Պատա՞նդ:

— Դու և Թուման ապահովված եք: Զեմ կարծում, թե Հեյդար Ալին այնքան ստահակ գտնվի, որ քու և Թումայի դատարկ գլուխների համար իր եղբորն ու որդուն զոհի: Կնա:

— Ինչո՞վ:

— Ասա՛ պահանջս է Մուստաֆա Քեմալ փաշային հեռացնել նախիջևան քաղաքից: Այդպես:

— Ուրեմն՝ բարեկամացիր թշնամու հետ, — ասացի, — այդպե՞ս:

Թեև ինչ-որ շափով խաղաղ էին Երնջական ու Գողթանը, բայց Հովհաննես եանդամիրյանը, ինչ խոսք, նաև շատերը, նաև ես, զգում էինք, որ լեռների ընդերքում կրակ կա: Կայաթի՞: Նույն օրը ես ու Թումա հարյուրապետը մեկնեցինք: Նախիջևան քաղաքը Շաղկերտին մոտ է, ձիով մի ոչ լրիվ օրվա ճանապարհ:

Եվ ես երբեմն դառնանալով-դողում եմ մեր բախտի անվերջ երեքմունքից ու երկնքի խոռով լինելուց մեր հայ ազգից: Աշնանային օրը բացվում էր հնձած արտերի ղեղին թախիժով, դալարիքի վանոդ անգունությամբ: Եվ ձիուս փռնչալն էլ այնպես դառն էր, որ կարծես այդ փռնչոցը թե կայչի քարի, քարը կճաքի: Ես հենց այնպես թողնում եմ, որ ձիս իր մառիթը խոթի խոզանի տակից ցցված կանաչի մեջ: Օրը դալկանում է մրգահամ քամիներով:

Իրիկնամուտի մշուշը կարմրեց սպառնալի, ապա ցրվեց՝ տեղը սպիտակ ազուլեղի թողնելով: Երևացին քաղաքի եկեղեցիների գմբեթները, արաբ խալիֆի տիկին Մումինե խաթունի այստեղ շինած մզկիթի կանաչ-կլոր գագաթը՝ սպառնալի բռունցք, տափակ տների վրա: Դեռ քաղաք չմտած մեզ ընդառաջ եկան երկու պարսիկ ձիավոր: Մեկը ձեռքը կպցրեց ճակատին, զրեց սրտին: — Ողջու՞յն հայ իշխանի մարդկանց: Մալամ սուրհի՛ս: — Թումա հարյուրապետը շոր հարցրեց՝ զուո՞վ ես: — Ես Հեյդար Ալի խանի նայիրն² եմ, համեցեք:

Նա մեզ տարավ միջնաբերդ, ուր խանի պալատն էր, նաև իր կացարանը: Իսկույն փլավ ու շարքաթ բերին: Օրը արդեն մթնում էր: Նայիրն ասաց.

— Ապահով եղեք, ո՞վ իմ ազնիվ հյուրեր: Հավատացած եմ, որ մեր խանը ձեզ ձեր երեսի ջրով ետ կուղարկի:

— Որպեսզի ապահովի իր եղբոր ու որդու կյանքը:

— Ի՞նչ, — շշմեց նայիրը: — Չեմ հասկանում:

— Խանի եղբայրն ու մեծ որդին մեր իշխանի պատանդներն են՝ Շաղկերտում կալանված:

Նայիրը գունատվեց: Երեկ ոչ իրեն, ոչ իր խանին հայտնի

1 Սուրհի—բարի: 2 Նայիրն—գործակալ:

չէր տակաւմին, թե ինչ է կատարվել իրենց հարազատների հետ: Նայիրը մեկին ինչ-որ տեղ ուղարկեց ու ետ եկավ, ծալապատիկ նստեց մեր գիմացը: Պարզ է, մարդ ուղարկեց խանին հայտնելու, թե իր որդին ու եղբայրները գերի են Շաղկերտում:

Մեր եկեղեցիներին զանգերը զողանջեցին: Ես ու թուման մեր երեսներին խաչ հանեցինք: Նայիրն ասաց.

— Դուք մարդկանց ասածու առունն եք հրավիրում անշունչ, մեռած պղնձե ձայնով: Մուհամմեդ մարգարեն մարգու ձայնով է դա անում:

— Երկուսն էլ աղբահոր գցելու բաներ են,— ասացի նրան:— Ձեր Մուհամմեդը ևս մի բարի պտուղ չէր: Կարծեմ նա ամուսնացել է Այշե անունով մի աղջկա հետ, երբ աղջիկն ինք տարեկան էր, ինքը՝ հիսուն: Ինչ վայրենի բան... Աղջիկը զղվում է քավթաոխց, երեսին շպրտում:— Դու էլ կարծում ևս, թե մարգարե՞ ևս, հա՞: Դու սո՛ւտ ևս, սո՛ւտ ևս:— Այդպե՞ս է եղել:

— Այդպես,— ասաց նայիրը:— Դե, ո՞վ իմանա:

Երբ պատրաստվում էինք քնելու, պարսիկն ասաց.

— Ջարմանալի ժողովուրդ եք դուք հայերդ: Դուք նման եք ձեր լեռներին: Ձեր կերպարանքները խիտա ու ահարկու են, նայվածքները վեհ ու խոժոռ, նաև ինչ որ տեղ կուպիտ:

— Այդպես է,— ասացի ևս:— Մենք բուսել ենք այս լեռներում: Մեր լեռները մեզ իրենց նման են ստեղծել:

— Ասում են, թե դուք ուզում եք ձեր թագավորութունը վերականգնել:

— Մենք արդեն բորբոքել ենք մեր հայոց թագավորութան մարած կրակը, որ թեև երբեմն ուժը նվազել է, բայց երբեք չի մարել:

— Կհաջողե՞ք:

Կերտնի գեղին լույսը թրթռաց: Ջարմացա՛հ հարցը այս պարսիկը տվե՞ց, թե՞ սենյակի գեղնած պատը: Դա նաև իմ ներքին, մշտական հարցն էլ էր, որ կպած է կոկորդիս: Ինչ-որ երկյուղ պատեց սիրտս, անմատչելի խորհրդավորութուն տեսա պարսիկի երկարավուն, հնդկական թխությամբ մոտ-թին:

— Ձեր եկեղեցիները լի են զրքերով,— այլ բան ասաց

Նայիրբը:— Գրքերի թագավորութիւնն եք ստեղծել ձեզ համար, որ ի՞նչ...

— Ես այնքան չեմ պատկառում տիրոջ գոյութիւնից, որքան գրքերից,— ասացի ես:— Գրանք ինձ համար մի-մի մարգարն են, մի-մի սուրբ:

— Թղթե սրբով աշխարհ չես պահի: Հայի մոլորութիւնն է, մեջը՝ վտանգ:

Ողջ գիշեր պարսիկի ասած այս խոսքերն էին զանիս մեզ:

Լուսարացի հետ ես դուրս եկա քարն պատշգամբ: Այս ընդարձակ խորշից լավ երևում է քաղաքը: Քաղաքը, սակայն, կարծես մեռած է: Ոչ մի հայ բաց շարնց իր արհեստի տունը կամ խանութը, որ երևի մի քանի հազար են: Ով իմանա, գուցե թե դրանք կողոպտված են: Եկեղեցիները ևս լուած են: Միայն ահա մինարայի գլխից ծղրտում է մի պարսիկ մուլա:

Խանական սարայ պալատը ևս սկսեց արթնանալ: Սա միշտ նարեդ է բլրի վրա, տակը Նախիջևան գետը, դրանից քաղաքը ջուր է կլանում ագուգանների խիտ ցանցով: Կավե այդ խողովակներն իրենց վրա ունեն Արտաշես աշխարհակալ արքայի կնիքը, որ տեսել եմ թրծած կավի լանջին:

Քաղաքի պարիսպներից դուրս Նոյի բրգաձև դամբարանն է: Այնտեղ ես եղել եմ ու տեսել հայի սեպ գրեր: Գրանց լեզուն սակայն ինձ անմատչելի է: Գրանից ես դառնանում եմ: Մարգկության հայրը՝ նոր մարդդ Նոյը իր հանգստարան վայրը ընտրել է Նախիջևանի այս բլուրը, տեղ, ուր ինքն առաջին անգամ իջավ Արարատի գլխից, դրանից էլ Նախիջևան: Նոյը վախճանվել է հող մշակողի զգեստով, խաղողի որթ տնկելիս: Դե ես հավատում եմ դրան, ողջ ընտանիքով էլ ու եզով, առյուծ-օձով իջել է Արարատ լեռան գլխից, նավով թիավարել Արաքս գետի ջրերի վրայով, պտտել ողջ Արարատյան դաշտում և իր համար ապրելու տուն ընտրել այս բլրի վրա: Նոյի նավից մի այնպիսի թնդյուն է զորդացել, որ պատանում եզած Նոյի ու նրա որդի, թոռ ու ծոռերի կանանցից երեսունը, որ հղի են եղել, վախից պտուղը վիժել են: Գրանից էլ գետի մերձ Զուղայի սահանքին ասում են Վիժք:

Ես զարմացա՝ ինչո՞ւ քաղաքում թուրք զորք չի երևում:

Ո՞ւր են: Ետեիցս ոտնաձայն լսեցի: Քաղաքի իշխան Խարի-
սիմոսն էր:

— Բարի լույս, խո՛ջա:

— Մի՞թե բարի,— զարմացա ես:— Ո՞ւր է, քաղաքումդ
թուրքի զորք չեմ տեսնում: Զկա՞ր:

— Կար,— ասաց իշխանը:— Այս զիշեր անսպասելի քաշ-
վեցին Երասխի մյուս կողմը: Ինչո՞ւ: Տեղյակ չեմ:

— Ուրեմն մենք՝ ես ու թուման անտեղի ոտք թակեցինք
եկանք:

— Մուստաֆա Քեմալ փաշան հեռացավ: Թեև երկու օր
մնաց մեր քաղաքում, բայց հասցրեց ահագին վնասներ տալ,
նաև շատերին գերեց: Փաշայի հեռանալուց առաջ գնացի
գերիներին տեսնելու:

Խարիսիմոսը այնպես էր խոսում, կարծես վերհիշում էր
վաղուց մոռացված մի շնչին բան:

— Այնպես զժբա՛խտ էին: Փաշան շորս հարյուր հայ էր
հափշտակել:

— Սախեցի՞ն:

Ոտարորիկ էին, ցնցոտիների մեջ: Աղջիկները գրեթե մերկ
էին, տրորված, ճմրթված, ոտներին արյան բծեր: Հրեա
գերեվաճառներ տեսա: Սրանք թափվել էին գերետերերի
գլխին, սակարկում էին՝ վեց ղուռուշ, ավելին չեմ տա:— Զէ,
տասը ղուռուշ:— Զէ, վեց, այլևս սրա վրա հալ կա՞, արյունը
ծծել ես: Մի զեղնած, մազերը զզզիզ աղջնակ փաթաթվեց ոտ-
քերիս:— Դո՛ւ ինձ գնիր, հա՛յ: Գնիր, քո շունը դառնամ: Մի
կին, որ երևում էր, բարեկիրթ ընտանիքից էր, կրծքին սեղմած
պահում էր մեռած մանկանը:— Եկե՛ք... Եկեք զավակիս միսը
կերե՛ք:— Մի թուրք չավուշի հարցրի՝ քանիսո՞վ ես տալիս
շունչմարզը, քանի՞ ղուռուշ: Զեմ էլ հիշում ինչ ուզեց: Ես հար-
յուր գերի գնեցի, նաև մեռած երեխային՝ մոր հետ: Մեռածին էլ
ողջ գին տվի: Գերիներին ուղարկեցի Շաղկերտ: Հարյուր գերի:
Գնեցի դրամով: Գնեցի՞... Մյուսներին թե ինչ արին, չգիտեմ:
Թուրքը դաժան կողոպտեց նախիշևան քաղաքը, հերթը Երըն-
ջակին ու Գողթանին էլ կհասնի:

Արևը սկսեց իջնել Կապուտաշիղ լեռան գլխից: Դե, էլ ի՛նչ,
թուրքը հեռացել է: Այլևս ինչո՞ւ մնամ այստեղ:

Ես ու թումա հարչուրապետը ահա վեհովեստում ենք մեր
ձիերի վրա: Վերադառնում ենք Շաղկերտ:

Արևը տաքացրեց մեզքս:

Նորից պղտորվեց, սևացավ հայոց երկիրը:

Պարսից գահին նստած Զենդ Քերիմ անուեով շահը ներ-
խուսեց Հայաստան: Այս լուրը Շաղկերտ հասավ զզրզոցով:
Առաջիններից մեկն էլ ես էի, որ դա լսեցի իմ խլացած ականջ-
ներով: Լուրը ցնցեց նաև Հովհաննես Խանդամիրյանին: Նա
միանգամայն վստահ էր, որ Պարսկաստանի հետ կնքած
խաղաղությունը անխախտ է: Գոնե ինձ այդպես էր թվում:
Երևի մեզք եմ կատարում: Նախիջևան քաղաքի Հեյդար Ալի
խանը հիմա բացեիրաց գոռում է:— Օրը եկել է: Մենք Նա-
խիջևան քաղաքի հայությանը ճիտահան կանենք: Նրա պա-
լատում մխտում էին Զենդ Քերիմ շահի ուղարկած պաշտոն-
յաները, զորապետները: Արանք խանին զոգոռում էին մեր
Երնջակի դեմ: Նրանք ոչ միայն վեց հազար զորք էին բերել,
այլև շահական հրովարտակ՝ քաղաքի հայությանը լիովին
կողոպտել, մինչև վերջին ուլը հավաքել և ուղարկել իրեն՝
շահին: Ախ, տեր աստված, այս ի՞նչ նոր ազեղ հղեցիր մեզ,
մեր ո՞ր մեզքի համար:

Նախիջևան քաղաքից մի քանի փախստական հայեր ըն-
կան Շաղկերտ:

— Օգնեցե՛ք: Հեյդար Ալի խանը մեր իշխաններին բան-
տարկել է՝ Խարխուխին, Աստվածատուրին, բուրդին: Բըռ-
նել է նաև քաղաքի հայ վաճառականներին, արհեստի տերերին,
տոհմավազներին: Շահը վեց հազար զորք չէ, վեց հազար
զազան է մտցրել քաղաք: Շահը խանին քրս է տալիս ձեր դեմ՝
ոչնչացրու Երնջակն ու Գողթանը:

Իմ ձեկները կարծես կարտեցին:

Շուտով հայտնի դարձավ, որ Զենդ Քերիմ շահը Պարս-
կաստանի արևելքից ու հարավից մահմեդական անհամար
ցեղեր է անցկացրել Երասխը ու տեղավորել Նախիջևան քա-
ղաքում և նրա շրջակայքում: Իրավիճակը այնքան լարվեց,
որ բուրդիս թվում էր, թե ահա-ահա երկիրը կփլվի: Ամեն

ինչ կատարվեց զարմանալի արագ: Հիմա այս ի՛նչ եղավ, ինչ ստացվեց: Մեր մեծ Հայաստանից, որի կեսն է մնացել մեզ՝ ինքն իրեն, իր վաղեմի իշխանապետությամբ, երկինքը լիովին խռովել է: Մի՞թե եղածն էլ պիտի կորցնենք: Ես ձեռքերս կառկառում էի ասածուն:— Լո՛ւր մեզ օգնություն, տե՛ր..

Բայց երկնքի ականջը խուլ է, աչքը կույր՝ թան կերած շան նման, համենայն դեպս այդպես է մեզ՝ հայերիս համար:

Հովհաննես Խանդամիրյանը կատարյալ ռազմունակ զորք էր ստեղծել: Նայում ես, հպարտությունը լցվում է աշխարհով մեկ: Զորքը գնդերի է բաժանել, գնդերը՝ հարյուրակների, տասնյակների: Այնպիսի հրամանատարներ ունենք, որոնց նույնիսկ Ֆռանկի Կառլոս Մեծը կնախանձի: Բայց ահա այդ փոքրաթիվ, ազնիվ ու ինքն իրենով գոհացնող գնդերի վրա ահռելի ուժեր են հավաքվում՝ գրոհելու՝ սև ամպ ու թուխպ, ուղտերով, թնդանոթներով, հղփացած խաներով: Եվ շատ, շատ՝ անապատի ավազր քեզ օրինակ:

Հետագայում, ոչ շատ օրեր հետո, այլ գրեթե նույն այդ ժամանակ, մեր Թումա հարյուրապետին հաջողվում է ծայրաված պարսիկ զինվորի կերպով թափանցել դժոխք դարձած երբեմնի շեն ու շքեղ Նախիջևան քաղաքը: Ահա թե ինչեր պատմեց նա: Նախիջևան քաղաքի սուրբ Գևորգ եկեղեցին բանտ են դարձրել: Հեյդար Ալի խանը հրամայեց բանտարկված հայ իշխաններին ու տանուտերերին հանել բալ: Բարձր պարիսպների շուրջկալի մեջ ենք: Երկաթե ծանր զաները փակեցին: Սուրբ Գևորգի զանգակատան զերաններից մարդիկ են կախված՝ շար ոլորած թոկերով: Ես սարսռացի: Ախր դրանք քահանաներ են, նաև ժանոթ վարդապետ կա՛ լեզուն հանած: Գանդին սև ազոավներ են թառած ու կացում, պոկում են լեզվի միսը, ծրտում խաչքարերի վրա: Բանտարկյալներին հանեցին: Նախ նկատեցի Խարխսիմոս իշխանին: Հազիվ ճանաչեցի, գրեթե մերկ էր, մարմնին այնքան վերքեր, որ շես համրի: Գլուխը կնդած էր ու ամբողջովին արյան մեջ: Աչքերից մեկը բութ գործիքով հանած էր: Նրա ձեռքերն անզոր կախվել էին, շխերը կտրած ոշխարի ոտքեր: Երևում էր զահեմը հողերը ոլորելով՝ ձեռքերը արմունկներից հանել է:

Նրա մտտով հազիվ քայլում էր նրա պատանի որդին՝ նույնպես խոշտանգված: Աստվածատուր իշխանի քիթը, ականջները, շրթունքները կտրտված էին ու արյունը թարախել էր: Նա հենվել էր իր եղբոր ուսին ու մի ոտքի վրա հազիվ էր ցատկոտում: Նա կում արած արյունը թքեց Հեյդար Ալի խանի ուղղությամբ, բայց նա հեռու էր ու թուրք շհասավ: Խարիսիմոսի որդին ծնկեց հոր առաջ ու աչքերը շոնց: Նա մեռնում էր: Երկու մուլա տղային պոկեցին գետնից, շտապելով թլպատեցին:

— Մեռիր իսլամի հավատով:

Բայց նա մեռած էր: Մեռածին թլպատեցին:

Կալանված քահանաների մորուքները խանձեցին նավթի կրակով: Այնպիսի հոտ ընկավ եկեղեցու բակը, որ պարսիկ խաները ետ-ետ գնացին ու բռնեցին քթները: Խարիսիմոս իշխանը խռպոտ գոռաց:

— Միևնույն է շուն Հեյդար Ալի, դու մեզ շես կարող սպանել:

Նրա փորը շիկացած շամփում խրեցին:

— Չես կարո՞ղ:

Հայերի միջից մի ծերունի դուրս եկավ, որին շհանաչեցի: Նրա ծնոտը զարդած էր, երկու բազուկները ևս:

— Ու, ո՛ւ, ո՛ւ... — արավ նա ահեղ առաջանալով գեպի Հեյդար Ալի խանը: — Ո՛ւ...

Մեկը նրա թիկունքից ծանր քար շպրտեց խանի կողմը: Բայց քարը կպավ թթի ծառին ու ընկավ աղմուկով: Մառից շոր տերևներ թափվեցին: Բնի կեղևը քերծվեց ահագին տեղ ու երևաց ծառի ոսկորը:

Մերունուն և քար խփողին վառեցին:

Պարսիկ զինվորները բրերով, սրերով սկսեցին կոտորել խոշտանգված, ալլակերպված հայերին: Զինվորների մի ուրիշ խումբ կողքի տաճարից հանեց հինգ, թե վեց հարյուր հայ կանանց ու աղջիկների, մերկացրին նրանց, ու սկսեցին պղծել հենց մեռնող ամուսինների ու եղբայրների առաջ:

Խանը խրխնջում էր ձիու պես: Մյուս խաներին ասաց՝ ընտրեցեք դրանցից, այդ կիներից ում կուզեք: Պեար կգան: Կին ևն, շէ՞:

Այս եղեւնը ես իմ աչքով տեսաւ: Այդ օրը երևի վեց-յոթ հարյուր մարդ սպանեցին խաները:

— Մենք այնպես կանենք, որ Նախիջևանում այլևս մի հայ չծրտի:— Գոռում էր Հեյդար Ալի խանը:— Չծրտի՛...

Քաղաքում տաս հազար հայ ընդունել են իսլամի դինը: Ո՛վ տեր աստված, և դեռ հայեր կան մեր մեջ, որ ասում են հաշտվենք այս գազանների հետ: Ի՛նչ ստոր բան է մարդ արարածը: Ողորմի՛ քեզ, հայի Նախիջևան քաղաք:

* * *

Հովհաննես Խանդամիրջանն ինձ ուղարկեց Ջուղա: Ուր-միայի Փաթ Ալի խանը ես գալիս է Հեյդար Ալուն միանալու:— Գու ինչո՞ւ ես գալիս վրաս, Փաթ Ալի խան, — հանձնարարեց նրան ասել:— Չէ որ ես քո նկատմամբ թշնամություն չունեմ: Մտածիր, ես կանցնեմ մեծ գետն ու քո աշխարհը մոխիր կանեմ:

Փաթ Ալին թթված նայեց ինձ, լսեց խոսքս: Հոհոց՝ սատկած լեշ տեսած գայլի պես:

— Երնջակն ու Գողթանը պարսից շահը նվիրել է ինձ: Ես գալիս եմ ձեզ քշելու իմ տիրույթներից:

Այսպես ասաց: Ես նրա ասածը հաճախ կրկնելով, ետ դարձա ու հաղորդեցի Հովհաննես Խանդամիրջանին: Ասպապ տիկինը ձեռքը բարձրացրեց ամուսնու վրա:

— Կանիժե՛մ քեզ, եթե երկնչել ես, եթե աչք ես թարթել ահից: Քո զիակը կուզեմ տեսնել, քան քո երկյուղը:

Խանդամիրջանը հեզ համբուրեց նրա ձեռքը:

Աշնանային օրերը բնավ չէին սթափվում շոգից: Հովհաննես Խանդամիրջանը Շաղկերտի ու շրջակա գյուղերի ժողովրդին քաշեց, պնդացրեց մոտիկ Երնջակի բերդում, որ լավ նորոգել էր դեռ մի ութ-ինը տարի առաջ: Նա զորքի զլուխն անցած շեշտակի մտավ Ատրպատական՝ Ուրմիայի խանի տիրույթները և այնտեղից այնքան հաց-ալյուր, ձեթ, անասուն բերեց լցրեց Երնջակի բերդը, որ տաս տարի բավական էր իր ժողովրդին: Չուկեցին նաև երեք նոր թնդանոթ ու պղնձե շատ ուժերը: Սպասում ենք խաների միացյալ բանակի հարձակմանը: Իսկ դա շուշացավ:

Ազուլիս քաղաքի աշխարհազորի գունդը՝ լավ հագնված ու զինված տղամարդիկ, նաև հոգևորականներ, բռնեցին Արաքսի Քարավազի անցումը՝ թշնամու հաճանական հայտնրվելու դեմ: Ես այցելեցի նրանց ու ազուլիսցիները ինձ վրա ոգևորիչ տպավորութիւններ բողոքեցին:

— Կմեռնենք մինչև վերջին մարզը, — ասացին նրանք: — Սակայն շնք ենթարկվի թուրքին, պարսիկին: Պատանքներ պատրաստիր մեզ համար, խոջա Աբրահամ:

Պարսից թագավորի ուխտադրութիւնը մեզ՝ հայերիս ինչ-որ շափով հանեց թմրութիւնից: Մենակ Ազուլիսը չէր, ամեն գյուղ թր զորախումբն ստեղծեց ու շտապեց Շաղկերտ: Այլևս ոչ ոք չէր մտածում իր մասին՝ կայրի՞, թե՛ կսպանվի:

Պարսիկների ու Գողու Բայազետի թուրք փաշայի միացյալ զորքը Գողթանի ու Երնշակի վրա հարձակում սկսեց Տղնա մեծ ավանի կողմից: Մերոնք թնդանոթներով հարվածեցին նրանց աջ թևին: Դեմ դիմաց կանգնած, գետնի մեջ խրամված հակառակորդ կողմերը կարծես չէին էլ նկատում միմյանց: Խփում էին թնդանոթներով, հրագնեով: Պարսիկները, ինչպես ասացին ինձ, քսանմեկ թնդանոթ ունեին:

Լուսաբացին Շաղկերտի դարպասներից դուրս հոսեցին հայոց զորակազմի գնդերը: Նախ հեծնյազորի երկու գունդ դուրս եկավ ու սլացքով զնաց թշնամու հետևակի վրա: Աջից ու ձախից զրոհեցին աշխարհազորային խմբերը: Արաքսի Քարավազի կողմից եկավ Ազուլիսի գունդը ու մտավ մարտի մեջ:

Բախումը շեշտակի էր: Խաները փորձեցին դիմադրել, սակայն նրանց կուտակ զանգվածների վրա թափվեց մեր թնդանոթների կրակը: Ես զարմացա, թե ինչու թշնամին թրնդանոթներով չի խփում մեզ: Սակայն պարզվեց, որ այդ թնդանոթներն այլևս չեն գործելու: Գիշերվա կեսին Շոռոթ գյուղի աշխարհազորը՝ երեք հարյուր հոգի, գաղտագողի մտել է թշնամու թնդանոթների դիրքերը: Սրերով խողխողել են թնդանոթաձիգներին, թնդանոթները ոչնչացրել:

Նախ խուճապվեց թուրքական հետևակը: Հայոց հեծնյազորը շեշտակի հարվածեց նրան, երկկիսեց ու սկսեց բրդել: Երեկոյան կողմ Տղնայի մատույցներում այլևս թշնամի չմնաց: Հովհաննես Խանգամիրյանը հրամայեց փախչողներ-

րին հետապնդել մինչև նախիջևան քաղաք ու վերադառնալ: Այդ գործին ուղարկեց նաև Բիստ գյուղի հետևակ աշխարհազորը: Պարսից բանակը շախշախմեց գրեթե գլխովին: Փոսերում, ձորակներում, քարերի տակ, արտերում դիակը դիակի վրա էր ընկած: Ուր նայում էի, լեշ էր: Անզգիների, բազենների, արծիվների երամներ երևացին ու սև ամպերի պես սկսեցին պտտվել լուսած ռազմազաշտի վրա: Պարսիկների անտեր թողած ձիերի մի քանի երամակ խելահեղ սլանում էին նեղ ձորահովտի մի ծայրից մյուսը: Մերոնք արկաններով բռնեցին ձիերն առաջնորդող հովատակներին ու դարձան երամակների տերը:

Հավաքեցինք դաշտում թափված զենքը: Խաների ու թուրք ժաշայի վրանները պոկեցինք, բռնեցինք ուղտերի: Հովհաննես Խանդամիրջանի հրամանով աճարը, մինչև վերջին փամփուշան ու դաշույնը կուտակեցինք Շաղկերտի եկեղեցում: Դա պետք է բաժանի շինական աշխարհազորին:

Հայոց զորքը պաշարեց նախիջևան քաղաքը: Ծանապարհին նրան միացան Շոռոթ գյուղի աշխարհազորը՝ Ազամալի որդի պարոն Աղեկսանզրի գլխավորությամբ և էլի գյուղական խմբեր: Քաղաքի արվարձաններն իսկույն դատարկվեցին: Հեյդար Ալի խանը իր զորախմբով փակվեց միջնաքերում, որ մի բարձր բլրի վրա էր, հաստ պարիսպներով, աշտարակներով: Հայերը վիճակործան սարքը հրեցին առաջ, մուսկերին պարիսպներին: Վերևում թառած պարսիկ զինվորները սկսեցին քարյուղի քրձերով կրակ թափել ցած: Սակայն դա իսկույն մարում էր՝ ընկնելով հրեշի թաղիքե թաց մեշքին: Հայերը թնդանոթներով սկսեցին խորտակել հաստաքեստ պարիսպը: Փայտե վիթխարի տնակի որովայնում, թնդանոթների հետ թաքնված հրացանակիրները գնդակահար էին անում պարիսպների վրա երևացողներին:

Պատը սկսեց զորգոցով քանդվել:

Պարսպի գլխին երևաց Հեյդար Ալի խանը՝ դրահների մեջ, գոռուզ, հոխորուացող: Մի տասնապետ սողոսկեց պարսպի ձեզրից ներս: Քիչ հետո պարսպի գլխից նա գոռաց.

— Ընդունիր Հեյդար Ալու ջանդաքը, զորապետ:

Նա պարսպի գլխին երևաց միայն մի ականթարթ: Թափով բռավ ներքև՝ փլված քարերի վրա, գրկում Հեյդար Ալի խանը:

Խանը այնպես շախչախմբեց, որ զլուխը թռավ մի կողմ, մարմինը՝ մի այլ: Հայերը ուսմբերով սկսեցին պայթեցնել պարիսպը՝ ներս խուժելու համար: Ահա, ահա անցքը կայանանա:

Կեսօրին մոտ էր: Բոլորովին անապասելի թնդանոթի երեք-չորս ուսմբ թիկունքից սուրալով ընկան հայերի վրա: Հովհաննես Խանդամիրյանը ցնցվեց՝ ո՞վ է իրենց թիկունքից խփում: Խնչ է, ի՞նչ է: Վերջնապահ ջոկատներից մարդիկ վազեցին եկան:

— Պարսից մի նոր բանակ նստեց մեր թիկունքին, — գուժեցին նրանք: — Բանակը առաջնորդում է ինքը՝ իրանի թագավոր Զենդ Քերիմ շահը:

Ամեն ինչ շրջվեց գլխիվայր: Իսկ հազթանակն արգեն մեր բռան մեջ էր: Հայոց զորքը զլուխը դարձրեց ետ: Հովհաննես Խանդամիրյանը հեծելազորի իր փոքրիկ խումբը շեշտակի տարավ պարսից բանակի վրա: Անօրինակ թռչելով հեծելախումբը մխրճվեց դաշտը զանգված-զանգված բռնած թշնամու բանակի խորքը: Աչ ու ձախ սրահարելով, հրացաններից կրակելով հայերը հասան բանակի միջուկին, որի մեջ տեղում արքայական վրանն էր: Իրա առաջ, մեծամեծերով շրջապատված կանգնած էր Իրանի նոր թագավոր Զենդ Քերիմ շահը: Հովհաննես Խանդամիրյանը գոռաց.

— Գու պիտի սատկե՛ս, շահ, Ստո՛ր...

Հայերը հրացաններից կրակ տեղացին: Պարսիկներն իսկույն շրջափակեցին շահին՝ տասնյակներով ընկնելով հայերի զնդակներից: Արքայական թիկնապահ զորախումբը, որ երեք հազար հրացանակիրներ էին, շորս կողմից վրա տվին, սեղմեցին հայերի փոքրիկ խումբը, որ շատպում էր զեպի արքան: Մեկիկ-մեկիկ ընկան բոլոր հայերը:

Մայրամուտի կարմիր բոցերը թանձրացան: Մանր վիրավոր Հովհաննես Խանդամիրյանը վերջին շնչում գոչեց:

— Ա՛խ, դժբա՛խտ Հայաստան: Սպանվո՛ւմ ես...

Գիշերը, լուսնի զեղին վարագույրը պատռելով, ես գոռ Հովհաննես Խանդամիրյանի մարմինը: Երեքակի կիսավեր եկեղեցու բակում ես փոս փորեցի, նշխար դրի նահատակի բերնում ու իջեցրի գերեզման: Ես բուռ-բուռ հող լցրի նրա վրա: Հետո կրծքովս, հետո մարմնովս...

Հեռացա լուսաբացին:

Արևը խաղարել էր Գողթանի վրա: Նաև Երնշակի վրա: Նաև ողջ հայոց Նախիչևանի վրա: Բայց մի՞թե վերջի՛ն գերեզմանը օժեցի ես: Ախ, անողորմ աստված: Շտապեցի Զրաբերդ: Ի՛նչ անիծվածն ու դժբախտն եմ ես: Ախր ահա նորից սև լուր եմ տանում:

ԳՆՈՒՆ ԵՐՐՈՐԳ

Զրաբերդը մեռելատան էր նման:

Գայթելով շտապում եմ գերազահ իշխանի մոտ, անիծում ինքս ինձ: Նորից սև լուր եմ բերել ախր: Սակայն ի՛նչ կարող ես անել, այսպիսին է տիրոջ սահմանածը: Հզոր կամարներով ապարանքի շքամուտքը կարծես փլվեց գլխիս: Մելիք-Աստվածապով իշխանը զուրս է եկել: Ինձ գիմավորելու՞ն: Ո՛չ, ես արժանի չեմ նման պատվի: Նա երևաց ներսես կաթողիկոսի, Քուրի Արզումանի ու էլի մի քանի գորապետի հետ: Ո՛չ, մի՛ զառանցի, ասացի ինքս ինձ, ինձ գիմավորելու չեն զուրս եկել, պարզապես ինչ-որ տեղ են շտապում: Ես մոռացա նույնիսկ բարևել, բերանս միջից երկու անել, որ ծանր լուրը հայտնեմ: Գերազահն ինքը զուխը թափ տվեց:

— Գիտե՛մ: Գիտե՛մ: Սև բոթը լույսից էլ արագ է հասնում: Երնշակը կործանվել է: Գիտե՛մ: Հովհաննես Խանդավազի իշխանը սպանված է:

Ողջ օրը ես անցկացրի նրա՝ գինվորների հետ: Կարծես մեռած էի: Զորս կողմից, ինչ խոսք, նաև երկնքից կործանիչ փոթորիկներ էին շրջապատել Հայոց աշխարհը: Մի բուռ հպարտ աշխարհ՝ իր լեռներին ապավինած մի քաղաքի ժողովուրդ, սակայն ընկած աստծու աչքից:

Ամեն երեկո, ժամերգութունից հետո, իշխաններն ու գորապետները հավաքվում էին ի մի՛ խորհրդի: Ես նկատեցի, որ ներսես կաթողիկոսը հակված է Փանահ խանի հետ հաշտվելու մտքին: Այդ միտքը, երևում է ծագել է շատերի մեջ ու Զրաբերդ խուժել Երնշակի անկման հետ:

— Զենց Քերիմ շահը արշավում է Հայաստանի բոլոր կողմերը, — մի անգամ բոլորովին անվերապահ ասաց կաթո-

դիկոսը:— Երնշակը, Նախիջևանը, Երևանն ու Կարբին արդեն հպատակվել են պարսիկին:

— Ասելիդ ի՞նչ է, վեհափառ,— հարցրեցի ես:

— Շարվա ու Բարվի խաները ընդունել են Զենգ Քերիմի գերիշխանութունը: Նրանք ևս զորքեր են կուտակում մեզ վրա գալու:

Մի առավոտ, երբ զնացի գերագահ իշխանին սրարի լույսս ասելու, նրա մոտ տեսա Փանահ խանի սուրհանդակ մեկին: Շուշվա խանը հաշտութուն էր առաջարկում: Այս անգամ գերագահը նրա բաներին դուրս շարեց իր տնից, ինչպես արել էր մի քանի անգամ:

— Մի՛ շտապիր,— ասաց նա խանի մարդուն:— Որոշողը ինքս եմ, ոչ դու:

Ես հասկացա, որ գերագահը հակվել է հաշտվելու: Զգիտեմ, դա ինձ ուրախացրե՞ց, թե՛ հակառակը: Բայց ինչ-որ դառը կոշտուկ դեմ առավ կոկորդիս: Փորիցս ճիշ ելավ մինչև բերանս:— Նման միամտութուն մի՛ անի, իշխան: Մի՛ մտլորվիր, հա՛յ: Բայց միտքս մնաց մեջս, շկարողացա հայտնի անել, գոռալ, ճշալ: Կամեցա կասկածս ասել գերագահի եզրորը՝ Արով հարյուրապետին, սակայն նա տանը շէր, կնոջ ու մի երկու մտերիմների հետ մեկնել էր Երևանի Մաքենացոց ուխտը: Ժամանակ գտավ...

Զորս, թե հինգ օր հետո Մելիք-Աստվածապով իշխանը Փանահ խանի մարդուն ասաց, թե բանակցութունները կանենք Ամարասի վանքում, գալիք չէ, մյուս շաբաթ օրը առավոտյան: Խանը պետք է գա միայն Մելիք Շահնազարի ուրեղ հետ, միրզա՛:

Միրզան պատշաճից ավելի խոր գլուխ տվեց, երևի ցրնծութունը թաքցնելու: Գերագահի ձայնը անզիջում ու հրամայական հնչեց:

— Մեր հանդիպումը պետք է գաղտնի մնա նույնիսկ աստծուց:

• • •

Նշանակված օրվա նախօրեին, մի մոռյլ երեկո, Մելիք-Աստվածապով իշխանը մեկնեց Զրաբերդից՝ միայն ութ ձիավորի, նաև ինձ հետ:

Գնացիներ:

Ամարասում մեզ դիմաժորեց Իսրայել սրբազանը: Հեզ ողջունեց գերագահ իշխանին, բանի տեղ շղեկում ինձ:

— Վերջապես կխաղաղվի մեր աշխարհի փոթորկոտ երկիրները, — ասաց նա իշխանին: — Թշնամությունը երբեք պղտղաբեր չի եղել: Ողջունում եմ, տեր գերագահ, որ ընդունում ես քեզ պարզած ձեռքը: Պետք է վերջնական հաշտվել թե՛ խանի, թե՛ Մելիք-Շահնազարի հետ: Դա է մեր ազգի շահը:

Ամարաս էր եկել Փանահ խանը՝ Մելիք-Շահնազարի ու ինձ ծանոթ միրզայի հետ: Փանահը զուգված էր արքայական շուքով՝ գլխին կարակույն քրզածն փափախ, գազաթը՝ փոս: Նրա կոշիկները կարմիր էին, մի բան, որ միայն թագավորներն էին կրում: Նա թուխ, նոսր, բայց երկարավուն մորուք էր սահում, որ երբեմն ծալվելով խաղում էր կարմիր կապալի օձիքի վրա: Նրանից ոչ պակաս շքեղ էր հագնված Մելիք-Շահնազարը: Միայն սա մորուք չէր պահում, այլ՝ երկար, կոշտ բեղեր, այտերն ու ծնոտը խնամքով սափրած էին:

Մենք իջանք ձիերից: Վանքի արեղաները զու շուր լցրին գերագահի ձեռքերին: Լվացվեց օձառով, սրբվեց: Խանն ու Մելիք-Շահնազարը հարգանքի այց արին գերագահին, խոնարհ ողջունեցին նրան, մեկը Քրիստոսի կարգով, մյուսը՝ Իսլամի: Աստվածապով իշխանը շրարձրացավ տեղից, կես բերան պատասխանեց նրանց ողջունին:

— Երեկո է, — ասաց նա, — իսկ երեկոն սատանայինն է: Մեր զրույցը կկայանա առավոտյան, լուսո բարության մեջ, որ մեզ կշնորհի բոլորիս միակ տերը:

Ես Իսրայելին ասացի, թե ամեն զեպքում համաձայն եմ, որ խանն ու գերագահը հաշտվեն: Հարցրի՞ զու որևէ վտանգ չե՞ս տեսնում այս գործի մեջ:

— Ի՞նչ վտանգ, բարեկամս, — Իսրայելը երեսին խաշ հանեց: — Վտանգ չկա: Այս հաշտությունը օգտակար է մեզ: Ես հարցրի՞ ի՞նչ ցեղի սերմ է Փանահը՝ պարսի՞կ է:

— Ոչ:

— Թո՞ւրք, թաթար:

— Ո՛չ, ո՛չ, — վստահ պատասխանեց նա: — Ինքը երբեմն ասում է Սարըջալու եմ, երբեմն՝ Զիվանշիր, եսն՝ Կարափափախ: Հավանական է վերջինս:

Կարափափախ քուչվոր ցեղը գիտեմ, թափառում է Ատրըպատականում, Երասխ գետի այն կողմերին: Հայաստանին հարևան է: Այդ երկրում երևացել է մի հիսուն-վաթսուն տարի առաջ՝ հեռավոր Թուրանից:

— Ես հավատացած եմ, որ իշխանը գտնվում է վստահելի ձեռքերում՝ թո տանը, տեր Իսրայել:

— Հանգիստ կարող ես մնալ խողա Արրահամ, — նույնիսկ քիչ-ինչ նեղացած ասաց Իսրայելը: — Գերագահը նաև իմ իշխանն է, իմ բարեկամը: Մենք լիովին հաշտվել ենք:

Այնուամենայնիվ ինչ-որ կասկած մնաց հոգուս մի հեռավոր ծալքի մեջ, որ գնալով ուռչում է:

Տեր-Իսրայելը, որ հիմա Արևելից հայոց կաթողիկոս է նստած Ամարասի վանքում, վայելում է Մելիք-Շահնազարի, նաև, ինչ խոսք, նրա բարեխոսությունը, Փանահ խանի խնամքըն ու առատ հովանավորությունը: Նա նույնիսկ իրեն դուրս է դրել հայոց արևելյան եկեղեցու զահակներուն Գանձասարից, որի կաթողիկոսն իր պապի եղբայր Տեր-Ներսեսն է, արդեն հարյուր տասնմեկ տարեկան: Տեր Իսրայելն իր առաջնորդարան զահասենյակը զուգեց շքեղ ու խնամքով: Երկու զահավորակ, որ երենոսյան փայտից են ու, երևի ութ-ինը հարյուր տարվա, դրեց հատակին պարզած տաք գորգերի վրա՝ դեմ դիմաց, մեկը խանի համար, մյուսը՝ գերագահի: Մյուս պատվիրակները, նաև Մելիք-Շահնազարն ու Իսրայել կաթողիկոսը մնացին ոտքի: Գրեթե միասին մի դռնից ներս մտավ Աստվածապով իշխանը, մյուսով՝ Փանահ խանը: Խանն սպասեց, որ նախ իշխանը նստի: Բանակցության առաջին հանդիպումն անհամ էր՝ փոխադարձ ողջուններ, անցյալը մոռանալու խրատ-խոստումներ: Երկրորդ հանդիպումը կայացավ այդ օրվա երեկոյան: Երբ եկեղեցում կարգ էին կատարում, Մելիք-Աստվածապով իշխանը կաթողիկոսին հարցրեց.

— Դու, տեր Իսրայել, հավանո՞ւմ ես մեր բռնած այս գործը:

— Անշուշտ, — ասաց կաթողիկոսը օրհնության հանգով: — Դու իմաստուն վարվեցիր, տեր գերագահ: Միշտ էլ թշնամու հետ հաշտվելը օգտակար է: Մեր՝ հայերիս վիճակը, անշուշտ, ինքզ էլ տեսնում ես, որ գնալով դառնանում է, ուրեմն, ո՞ւմ վրա հույս դնենք, եթե ոչ հարևանիդ՝ լավ է, թե վատ: Պարս-

գաստանք նորից հզորացել է, նրա թագավոր Զենդ Քերիմ շահի սարսափը աշխարհիս կեսը ծունկի է բերել:

— Պապիդ եղբայրը՝ տեր ներսեսը գառամյալ է: էսօր-օգուց նա, հրեի, շիինի, կհանգչի ի տեր: Ուրեմն, հետու շէ այն օրը, երբ դու միացնես մեր երկու կաթողիկոսությունը և քեզ համար փառավոր գահ զարձնես Գանձասարը:

— Օրհնվես,— ասաց Իսրայելը:— Ինձ համար՝ ոչ, այլ նրա համար, որ օգտակար էս մտածում ազգի ու Հայաստանի համար:

Բանակցությունները վերսկսվեցին: Մելիք Աստվածապով իշխանը գահավորակին նստած էր վեհ, հանդարտ: Առնելով խանի ու Մելիք-Շահնազարի երեկոյան ողջույնը, խոսեց կտրուկ:

— Մեր հաշտության պայմանը սա է, Փանահ խան: Հայոց Գերագույն գահաժողովը քո խանությունը, այսինքն՝ քո իշխանությունը ընդունում և ճանաչում է միայն Հայաստանի սահմանից դուրս...

Խանը ցնցվեց: Մելիք Շահնազարը ինչ-որ խոնչաց՝ երկար սուլելով: Գերագահը բանի տեղ շղթեց ո՛չ առաջինի ցիցվելը, ո՛չ էլ երկրորդի մոնշոցը, շարունակեց նույն հանդարտությամբ:

— Քո իշխանությունը, խան, Հայաստանը կճանաչի միայն պարսից Ատրպատական աշխարհի այն լեռներում, ուր քո ցեղերն են:

— Ինչպե՞ս,— տեղը տնկվեց խանը:— Հապա Շուշի՞ն, Ղարաբաղը՞:

— Դու, խան, ոչ մի իրավունք չունես Հայաստանի ո՛չ Շուշի քաղաքի, ոչ էլ Ղարաբաղ գավառի վրա: Ոչ մի: Դա քո հոգեբը չեն:

— Գոնե Շուշի քաղաքը ճանաչեցեք իբրև իմ սեփականություն:

— Երբե՛ք:

— Շուշին ինձ է նվիրել նրա օրինական տեր Մելիք-Շահնազարը, իբրև ինձ համար տուն ու բնակություն,— ասաց Փանահը ատամները կրճտելով:

— Կրկնում եմ,— ասաց զերագահը:— Կրկնում եմ, Փանահ խան, հեռացիր Հայաստանից ու գնա քո քոշվոր ցեղերի թափառավայր Ատրպատական: Այդ զեպքում մենք՝ հայերս խոստանում ենք քեզ հետ ապրել քարի հարևանությամբ ու խաղաղ:

Խանը դամոաց.

— Ուրի՞շ:

Աստվածապով իշխանը վեր կացավ:

— Ուրիշ պայման չկա: Չի լինի:

Նա դիմեց զեպի սրահի դուռը: Սակայն հենց այդ պահին, կողքի սենյակից ներս թռավ խանի երևի քսան-երեսուն զազազած մարդիկ, նաև տանուտեր Միրզեխանը ու թափվեցին զերագահի վրա: Ես փորձեցի սուրս հանել ու օգնության հասնել իր վրա թափվածների դեմ կովոզ գահերեցին, սակայն ետեվիցս մեկն ինձ քարշ տվեց, հանեց սրահից ու հրեց զեպի արտաքին դուռը:

— Փախի՛ր...

Տանուտեր Միրզեխանի տիկինն էր՝ Երնչիկը: Ետևիցս լսեցի Մելիք-Աստվածապով իշխանի մոնչոցը:

— Ղարաբաղն են մորթում...

Ես՝ Աբրահամ Երևանցիս վկա եղա այդ ստոր եղեռնագործությանը: Շտապեցի Ջրաբերդ: Գուցե թե օգտակար լինեմ զլիսատվոզ ազգիս: Հասել էի Քարթառ զետի հովիտը, երբ անսպասելի դեմ առա Աղամ բեկին՝ կողքին, ձիու վրա՝ կինը: Ինքը առաջինը ողջունեց ինձ:

— Բարի տեսանք, խոջա Աբրահամ:

— Մեր բարին խավարե՛ց,— ձեռքերս թափահարեցի ես:— Շտապենք: Շտապենք Ջրաբերդ...

— Եղբա՛յրս:

— Այո, նա:

— Մեռա՞վ...

— Ընկավ Փանահ խանի թակարդը...

Չիարշավ անցանք Քարթառի մյուս կողմը: Աղամ բեկը երբեմն ձեռքով հարվածում էր իր գլխին:

— Ա՛խ, եղբա՛յր, եղբա՛յր: Ինչո՞ւ գառան մուրորությամբ զնացիր մտար գալերի որջը:

Ան ու սուգ օրեր են:

Նախիջևանը զավթած խանը մեծ շուքով եկել է Շուշի Փանահ Ալուն շնորհավորել՝ հայոց իշխանապետին սպանելու առիթով: Մի փոքր ավելի ուշ իմացանք, թե Սպահանում ինչպիսի ստոր դավեր են նյութում Հայաստանի դեմ: Պարսից արքունիքում շնթուկած Անգլիայի ու Յրանսիայի դեսպանները անվերջ գրգռում են Զենգ Քերիմ շահին ու նրա խաներին՝ մեր դեմ: Անգլիան ու Յրանսիան միմյանց կոկորդ են կրքոտում: Բայց երբ Հայաստան են հիշում, թքում են իրար բերանում: Միմյանցից ոսկոր են թոցնում: Բայց երբ հայերիս բարեկամ ռուսի, Ռուսաստանի խնդիրն է մեջտեղ գալիս, բրիտանական թագավորն ու Ֆրանսիական կայսրը միանում են նրանք ամեն կերպ խանգարում են, որ ռուսը ոտք դնի Արևելքի ճամփաներին: Այս երեքի արանքում մենք ենք տրորվում: Սպահանի, Քավրիզի ու Շիրազի հայ հարուստները կաշառել են շահի ներքինապետ կիզլար աղասուն, շահի մորթ, նույնիսկ բարձրագույն դատավոր գիվանբեկին, էլի խաների ու պալատականների՝ խափանելու շահի արշավանքը Հայաստանի վրա: Բան չի ստացվել: Մեծ վեզիրը անգլիացոց ձեռքին է, շահն էլ մեծ վեզիրի ճանկերի մեջ է: Անգլիացիները իրենց շունն են դարձրել նաև շիա կրոնի առաջնորդ Սյուզդեր ուլ-Սուզդարին:

Տանուտեր Միրզեխանը, տիրասպան եղավ, Փանահից մելիքություն ստացավ ու ատելի դարձավ ողջ հայությունը, Մելիք-Շահնազարից ոչ պակաս: Նա իր տանը գրեթե չէր լինում: Իր ոտքերը քարշ էր տալիս Փանահ խանի հետ՝ նրա զորքում կամ Շուշվա նրա ապարանքում: Իսկ երբ իր տունն էր գալիս, ոչ թե ապրում էր իր ծնված գյուղում, այլ փակվում էր վրանում, իր փոքրագունդ զորքի հետ:

Հիմա էլ իր տիրությունն էր:

Գիշերը կարծես անսպասելի եկավ: Ոչ մեծ վրանում մենմենակ նստած գիշերաճաշ էր անում: Մեկածալ կոացել էր տաք խաշլամայով լիքը պղնձի վրա, որ Փանահ խանի իրեն

աված պարսիկ խոհարար-ծառան էր եփել: Մտքի մեջ իր ձեռքով ևս սպանված Մելիք-Աստվածապով իշխանն էր: Զոլման կամ ափսոսանքի որևէ զգացում չէր առաջանում նրա մեջ: Սակայն նեխած հոգում օձի պես երբեմն ահի, երկյուղի կծիկ էր գալարվում: Իշխանի որդին՝ Ազամ բեկն անշուշտ, իմացել է պատահածը:

Անսպասելի ամուսնու վրանը մտավ Երնջիկը: Միրզեխանը նրան ճանաչեց ոտքերից: Գլուխը կախ շարունակեց լափել իր կերբ, մեկ-մեկ էլ պղնձե թասից շարբաթ խմել: Ինչո՞ւ է եկել կինը, ի՞նչն է նրան ստիպել տուն ու տեղ թողած ձիու թամբը հարել ու դալ: Իզուխան կիրքը՝ Հազիվ թե: Այս երեք տարվա ընթացքում, երբ ինքը մելիք դարձավ, հազիվ երեք անգամ է հանդիպել նրան: Կինը ատում է իրեն, ինքը գիտի, խորշում է իրենից: Տանը, լսել է, մնում է իրրև սզվոր: Տնեցիներին գրգռում է իր դեմ: Փոքր եղբայրը, որ քսան տարեկան է, սպասում է իր մահին, որ ինքը իշխանության տեր դառնա: Եվ ինչպե՞ս կինն իմացավ իր տեղը: Ինքը մի տեղ երկու-երեք օր չի մնում, անվերջ նստավայրը փոխում է՝ գալլի ոհմակի պես, իր զորախմբով: Փոխում է, որ թշնամի-նեքը տեղը շիմանան: Իսկ կինն ահա եկել է:

Մելիք-Միրզեխանը գլուխը բարձրացրեց: Այո, գիմացը կանգնած էր կինը: Կարծես եկել է իրեն թաղելու: Աչքերից թույն է կաթում: Հանդուգն է:

— Ինչո՞ւ եկար, — մուտաց՝ մսի համ զկրտալով:

— Ես չէի կարող քեզ մենակ թողնել այս ծանր պահին, ամուսին իմ:

— Ի՞նչ ծանր պահ: Ի՞նչ է պատահել: Պորտս պատերազմի դաշտում է կապած: Պատերազմի սովոր եմ:

— Նաև դավաճանելու...

Մելիք-Միրզեխանը բազմաթիվ անգամներ է կնոջից նախատինք լսել՝ ինչու միացար Փանահ ավազակին, ինչո՞ւ հեռացար հայ իշխանների միաբանությունից, ինչո՞ւ, ինչո՞ւ... Սակայն այսպիսի կտրուկ սահմանում չէր լսել՝ «նաև դավաճանելու»: Մի փոքր կարծես կորցրեց իրեն, ապա գոռաց.

— Ի՞նչ, ի՞նչ...

— Սթափվի՛ր, մա՛րդ: — Կինը ծունկի եկավ, որից նա կրկնակի ահեղ երևաց: — Սթափվի՛ր, զզջա՛: Հեռացիր օտար,

Յշնամի խանից, քավիր մեղքերդ՝ հայրենի իշխանության հետ
միանալով: Զգշա՛...

Մելիք-Միրզեխանը կապտեց մինչև ականջները:

— Ուրի՞շ:

— Միայն դա:— Կինն սկսեց աղերսել նրան, նույնիսկ
համբուրեց նրա ոտքը, փեշը:— Ետ կանգնիր բռնածդ ստոր
ճանապարհից, ամուսի՛ն իմ, մե՛ղք ես, զավակներդ մեղք
են, ես դժբա՛խտ եմ: Հեռացիր օտարի ծառայությունից, միա-
ցիր մեր ազգին: Ազաշում եմ:

— Բայց ինչո՞ւ դու համաձայն եղար իմ կինը լինել, երբ
ատում ես ինձ:

— Հույս ունեի քեզ դարձի բերել, կտրել զավաճանու-
թյան սևից ու փրկել ետաշուն:

Միրզեխանը ատամները կրճտեց:

— Հեռացի՛ր: Զքվի՛ր...

— Դու դարերի անեծքն ես դնում իմ զավակների վրա:

— Լռի՛ր, լռի՛ր...

Կնոջ խնդրանքը դարձավ պահանջ, ցասում:

— Սթափվի՛ր, մա՛րդ: Ազաշում եմ՝ ետ կանգնիր բռնածդ
ճանապարհից:

— Հա՛, հա՛,— քրքշաց Միրզեխանը:— Քեզ քո Գահար
ազոսովն է ուղարկել, իմ Յշնամին:

— Ո՛շ, ինձ քեզ մոտ է բերել իմ խիղճը:

— Քո երակներում հովազի արյուն է ետում: Կթափե՛մ:
Հեռացի՛ր...

— Երբե՛ք:

— Մի՛ ստիպիր, որ արյուն թափեմ,— ճշաց Միրզեխանը:

— Արյուն արդեն թափում ես,— անզիշում ասաց կինը:—
Հայի արյուն ես թափում դու՛ զավաճան, ուրացո՛ղ...

Միրզեխանի կատաղությունը ուժգին խփեց գլխին, աչքերը
մթնեցին: Մոռս եղավ տեղից, բուռնցքները սեղմեց, որ հար-
վածի կնոջ գլխին, բայց հենց այդ ակնթարթում այրող ցավ
զգաց փորի մեջ: Նրա ձեռքերը թուլացան, ցանկացավ բղա-
վել, սակայն ձայնը կորած էր: Կինը դաշույնով խառնեց նրա
փորոտիքը, դաշույնը դուրս քաշեց, սրբեց նրա կապույտ կա-
պալի փեշով, որ խալաթ էր ստացել Փանահ խանից:

— Դավաճանի վերջն ա՛յս է:

Երնջիկ տիկինը դուրս եկավ վրանից, հեծավ ծառի տակ հեղ կանգնած ձին ու նրա հետ խառնվեց գիշերային խաղաբին: Նրան հետևեցին իրեն ուղեկցած երեսուն ձիավորները, որ պահվել էին ամուսնու նստատեղից մի քիչ հեռու, անտառի թանձրության մեջ:

Գիշերը խուլ ու խոժոռ թազնել էր աշխարհի վրա:

* * *

Մութը խոժոռվում էր:

Մեր ետևին մնաց Ջրաբերդը՝ բարձր ու ահռելի ժայռերի վրա, կատարն արևի վերջին շողերից կարմիր: Կողքիս Ադամ բեկն էր: Անվերջ շտապեցնում էր զառիթափի կեռամաններով հագրիվ ընթացող ձիուն: Բավականին մեծ խմբով գնում ենք մոտիկ Ջրվշտիկ անապատը: Ես հենց այս կեսօրին հասա Ջրաբերդ, բեկին պատմեցի, թե իմ դժբախտ ձեռքերով Ջրվշտիկում հողին հանձնեցի եղբոր մարմինն ու զլուխը՝ Հայոց երկրի գերագահ իշխանին: Բեկը շտապում էր տեսնել եղբոր գերեզմանը: Շուշիում Փանահ խանի մարզկանցից ստացա սպանվածի մարմինը, դրա համար բավականին խոշոր գումար վճարելով:

Գետն անցնելով, մի փոքր ևս առաջացանք Մսով լեռան խորերում: Ադամ բեկը ինձ հարցրեց, թե ինչու գիակը շքերիք ամբողջ, թողեցիր ցածում: Ասացի՝ նախ սաստիկ տառապեցի արդեն քայքայվող գիակը բերելով: Ապա ահ ունեի Մելիք-Շահնազարից: Նրա մարդիկ հետապնդում էին ինձ...

Կիրճի նեղ լեզվակի վրա Ադամ բեկի ապուլապների քարայր գամբարաններն էին: Անգունդի խորքից հագրիվ էր լսվում Ջրվշտիկ գետակի մոնչոցը, որ գալարվելով գնում էր գեպի Արցախի մայր գետ Թարթառի գիրկը: Անցանք անգունդի վրա խոնարհված մի նեղ լեռնաբազուկ: Գրեթե հորիզոն շկար: Վերևում երկնքի շիկակարմիր մի շերտ էր միայն՝ ծիրանի գոտի, որ շես իմանա՝ երկնային ո՞ր հրեշտակի մեջքից է պոկվել:

— Ջրվշտիկ անապատ-տաճարը քո նախնին է հիմնել, — ասացի բեկին: — Այսինքն՝ Մեծ Հայքի Արևելից կողմանց թագավոր Վաչական Բարեպաշտը:

— Եղբորս նրա մո՞տ ես թաղել, — հարցրեց բեկը:

— Հենց նրա շիրմին կից: Օրհնեցի և օծեցի հապշտապ:
Մեն-մենակ էի: Ահս՝ մեծ:

Գեռ անապատին շհասած, անսպասելի մեր դեմը ելավ Ադամ բեկի աներ ու նրա զորաց հարյուրապետ Քուրի Արզումանը: Ձիու վրայից հեծեծաց:

— Ասացի մի՛ գնա, մի՛ հավատա խանին: Գնաց բարի մարդը և...

— Լացուկոծիդ վե՛րջ տուր, — խիստ ասաց Ադամ բեկը:

Հարյուրապետն իշավ ձիուց: Հզոր անկոտրում մարդ էր, բայց ահա կորացել է մեջրից, ոտքերը հաճախ են ճոճվում: Քուրը խեղճ-խեղճ քարշ է գալիս գոտուց ու երբեմն զնգում՝ քարի դիպչելով:

Վանքի մոտից դեպի իշխանական դամբարանները տանող արահետը ոլորվում էր անդունդի եզերքով: Շատ ներքեվում երևացին մի մեծ գյուղի տափակ կտուրները, եկեղեցու խոյաձև գմբեթը: Քուրի Արզումանը կանդ առավ մի ժայռախոռոչի առջև, որ պսպած արջի կերպարանք ուներ ու կարծես ոռնում էր: Կարճ սուլեց: Ժայռի խոռոչը գուրս եկան երկու զինվոր՝ թրերով ու հրացաններով:

— Կերոն բերեք, — հրամայեց հազարապետը:

Ձինվորները զարմանքով նայեցին Ադամ բեկին՝ ի՞նչ ունի այնտեղ: Բայց պատիվ բռնելով հեռացան: Մթին ժայռախոռոչից ճենճահոտ էր գալիս: Ադամ բեկը քիթը բռնեց:

— Կարծես դժոխքի դռանն ենք:

— Աշխարհն ինքը դժոխք է, — ասաց Քուրի Արզումանը:

Կերոն բերին, լուսավորեցին մեր ոտքերը: Ցածր առաստաղով, երկար ու նեղ բնական քարանձավի խոնավ պատերին, որ իրենց վրա դեռ պահում են նախամարդու շունչը, ծումովեցին արնագույն լույսի ծվեններ: Գաղչացած աղտեղության ու փթող մասի հոտ ընկավ մեր քթներին: Ադամ բեկը զզվեց, բայց հնազանդ հետևեց ինձ: Ծս կանգնեցի իմ ձեռքով արած հողակույտի կողքին:

— Սա՞ է, — հարցրեց Ադամ բեկը:

— Սա է:

— Բաց արեք:

Ծս հասկացա, որ բեկը շի հավատում ինձ, մտածում է՝

գուցե ես խարում եմ, գուցե այստեղ թաղվածը իր եղբայրը
չէ կամ, ո՞վ իմանա, ոչ ոք էլ չի թաղված այս թմբի տակ:
Նրա կասկածը իմ նկատմամբ հասկանալի էր:

Թուրի Արզումանն ու էլի հինգ-վեց զինվոր բահերով ու
թրերով բաց արին գերեզմանը: Վերջապես հասան կարպե-
տի մեջ փաթաթած մարմնին: Աղամ բեկն իր ձեռքով ետ տվեց
պատանքը:

— Դո՛ւ ես, դո՛ւ ես, եղբա՛յր իմ: Երանի՛ կուրանայի ու
քեզ սպանված շտեմնեի:— Նա համբուրեց եղբոր կտրված զու-
խը, կրծքին ծալած հողոտ ձեռքերը: Կանգնեց, դարձավ ինձ:
— Գոհությունս քեզանից անսահման է, խոջա Աբրահամ: Ես
հավիտյան պարտական կմնամ քեզ, որ կարողացել ես եղբո-
րս մարմինը փրկել անօրենների պղծագործ ձեռքերից:

Ես մտքումս հազար փառք տվեցի աստծուն: Բեկը նորից
համբուրեց եղբոր ձեռքերը:

— Ես կլուծեմ քո վրեժը, եղբա՛յր իմ: Կլուծե՛մ...

Լույսը արդեն բացվել էր, երբ ետ դարձանք, մտանք Ջրա-
բերդ: Կամար Սուլթանը թևատարած վշտով գրկեց ամուսնուն:

— Աստված ողորմի եղբորդ: Ուսերդ մի՛ թուլացրու,
երկրի հոգսը վրադ է, ամուսին իմ: Հզորացիր եղբորդ հիշա-
տակով:

Քահանաների դասը ինձ ողջունեց զուսպ ու խոնարհ: Ինձ
ու Աղամ բեկին հրավիրեցին եկեղեցի գերագահի հիշատա-
կին պատարագ մատուցելու: Ինքս ևս մասնակցեցի ծեսին,
անվերջ սրբելով արցունքներս, որ, շգիտեի, թե ո՞ր ազրյու-
րից են այդպես առատ ծագում: Կեսօրին մոտ միայն դուրս
եկանք աստծու տաճարից՝ մեր հոգու պարտքը մատուցելուց
հետո: Կամար Սուլթանը ամուսնու կողքից քայլում էր բուրդո-
վին անշփոթ: Ինձ թվաց, թե նա հար ու նման է երխափորի
հովազին: Ո՞ւր է: Ո՞ւր է նա՝ Երնջիկ տիկինը, որ սուր է
մխրճել իր ամուսնու փորը: Օ՛, ինչ հզորություններ ունեն
այս գեղեցիկ արարածները: Ես տեսնում էի, որ ամուսնու
վիշտը, նրա բախտի նկատմամբ ունեցած տագնապը բնավ
չի խեղճացրել Կամար Սուլթանին: Ինչ-որ շափով նա նման էր
նաև մի այլ հզոր ու անընկճում հոգու՝ Գոհար միանձնուհուն:
Ես օրհնանքով եմ տալիս Գոհարի անունը, հպարտությամբ
նայում Աղամ բեկի տիկնոջը: Ես հավատում էի, որ ոչ մի

ձեռքի երբեք չի հաշողվի ընկճել նրա կանացի ուժը: Հեշտու-
թյամբ են տղամարդիկ ոչնչանում:

Տանը Կամար Սուլթանը սգո սեղան գցեց: Ազամ բեկը գի-
նի լցրեց, մի գավաթ ինձ մեկնեց, մեկը կնոջը: Ինքը ևս
վերցրեց.

— Խմիր, կին իմ, բայց ոչ իբրև ողորմաթաս, այլ իբր
վրեժի երգում:

Կամար Սուլթանը խմելուց առաջ ասաց.

— Դու ինձ համար սիրելի ես աստծուց առավել, ամուսին
իմ: — Բարձրացրեց խոշոր, սև աչքերը, որոնք լիքն էին ար-
ցունքներով, ինչպես ձեռքի թասը՝ զհինով: — Եղբորդ կորուս-
տը ևս մեզ ապրելու և դիմանալու ուժ կտա:

Նա արծաթե մատուցարանի վրա սև սուրճ բերեց և Մուխ-
րանի շաքար, մի բան, որ նորութուն էր մեզանում: Բեկը
հոտ քաշեց սրճի գավաթից: Ինձ թվում էր, թե գինի խմելիս
նա մտքում կրկնում է կնոջ խոսքը: «Դու ինձ համար սի-
րելի ես աստծուց առավել, ամուսին իմ»: Որքա՞ն նվիրվա-
ծութուն, ինչպիսի՞ մաքուր անկեղծութուն կար շշուկով
ասած այդ խոսքերի մեջ: Ազամ բեկը սրճի փինջանը ցած
դրեց, վերցրեց կնոջ մի բռաշափ ավետարանը, որի եզրերը
քրքրվել էին մատների հաճախակի շփումից, ու սկսեց կար-
դալ: Կինը բռնեց նրա ձեռքը:

— Դենը դիր, շեմ ուզում, որ դու էլ խրվես այդ տաղտուկի
մեջ: Դրանում միայն վիշտ կա, խեղճութուն, արցունք: Եվ
այդպես ամեն տեղ՝ տանը, պատերազմի դաշտում, գրքերի
մեջ: Մեր գրքերը արյունով են գրված, արցունքով կազմված:
Երբ նայում եմ մեր դժբախտ հայրենիքին, արյունը սառչում
է երակներին մեջ: Մաս առ մաս կտրտել են մեր մարմինը:
Նախիջևանում հիմա մահմեդական օտարն է, Շուշում օտարն
է՝ թշնամին, մեր Գողթանում պարսիկ օտարն է, Կարսում՝
թուրքը: Երկրիս մի մասը թուրքի երախում է, մի մասը պար-
սիկի ու էլի շփտեմ ինչ շուն ու գելի ճանկերում: Իսկ այդ
սուրբ կոչված գիրքը միայն մեռելահոտ է շաղ տալիս շուրջը:

Իմ սիրտը տրոփաց ոչ թե ցավից, այլ զարմանքից: Այո,
այդպես է, այս կինն իրավացի է, նաև կարծես նախատում է
ամուսնուն: Գուցե թե այլ անգամ Ազամ բեկը շտաներ թե-
կուզ հեռավոր շափով իրեն ևս առնչվող նախատինքը, կտրեր

հանդուգնի լեզուն, սակայն կնոջ մոտ նա իրեն հեղ ու խոնարհ էր պահում, երևի ինքն էլ շհասկանալով դրդապատճառը: Ինչ-որ զսպող, հնազանդեցնող ուժ կար կամար Սուլթանի մեջ:

Առավոտյան նա ինձ էլ վերցրեց հետը ու գնաց զորանոցները, որ հայրենի Մոխրաթաղ գյուղում էին, բացի բերդապահ գնդից: Թուրի Արզումանը զորքը շարեց իսկույն, զորական քահանան խռպոտ սաղմոսեց հանգուցյալի հիշատակին — Փողե՛ր, — զոռաց Ազամ բեկը: — Փողեր հնչեցրեք Գե՛...

Խելահեղ վարժանք սկսեցեք՝ Զորքը պետք է շուտափույթ պատրաստել կռիվներին: Վճռեց իր բանակն ամբողջովին դարձնել հեծյալ:

* * *

Մի գիշեր արթնացրեց ինձ՝ գնացինք Գյուլիստանի Մելիք Հովհաննիսի որդի Բեկլար բեկի մոտ: Նա Ազամ բեկի տարիքին էր՝ հանդուգն ու անդիշում զորական: Այդ օրերին բնակվում էր իր հոր տիրույթ Թառինջ մեծ ավանում, որ Թարթառի ձախափին էր: Այս Գյուլիստանը հայոց Արցախական աշխարհի հին Գյուտական գավառն է, որին ծանոթ էին Հայկ նահապետի զավակները, միշտ Զրաբերդին հարևան ու մարտակից:

Բեկլար բեկին գտանք գյուղի հրապարակում, մեկին պատժելիս: Ես ցնցվեցի: Երբեք նման պատժաձև չէի տեսել: Բեկլար բեկը դարբիններին հրամայել էր կրակի վրա կարմրացնել փլավքամիչ պղնձե անոթը: Մենք հազիվ էինք ոտք դրել հրապարակում, երբ բեկի հրամանով, շիկացած, բոց արձակող փլավքամիչը փայտե կոթավոր երկար ունելիներով դահիճը վերցրեց ու զլխարկի պես հազցրեց մահապարտի բաց զլխին: Նախ այրվող մազի, ապա մսի ճենճածուխ ելավ...

Ազամ բեկը գոչեց.

— Մի՛ արա, մի՛ արա՛...

Մահապարտը մեռած բնկավ: Նրա զլխից զլորվեց տակավին շիկացած փլավքամիչը և գանգի ոսկորները շաղ եկան ծուխ արձակելով:

— Օ՛, եղբայր իմ Ազամ բեկ, բարի տեսա, — գոչեց Բեց-

չար բեկը՝ բազկատարած մոտենալով իր թանկ հշուրին:—
Աշխիս ու գլխիս տեղ ունեաւ Ա՛խ, ասացիր՝ մի՛ արա, մի՛
արա, հա՛: Ահա, խոզա Աբրահամ, քեզ էլ բարի տեսաւ:

— Անաստված կերպով մեռցրիր մարդուն, — հեաց Ադամ
բեկը:

— Հի՛-հի՛-հի՛, — ժիծաղեց երիտասարդ բեկը:— Բա քո
եղբոր նմա՛ն: Եթե նա Մելիք Շահնազարին ու Խնձորեստանի
շահ տանուտեր Միրզախանին ինձ նման խարաններ, վառեր,
ապաներ, ի՛նչ ազոսով էր Փանահ գողը, որ ծրտեր մեր գլխին:
Նրանք համբուրվեցին:

Երեկոյան գնացինք մոտիկ Հոռեկա ամրոցի զորանոց-
ները: Բեզլար բեկը ձիու վրայից հա խոսում էր:

— Իմ ապուպայ Մելիք Աբովը, որին Սև Արով են ասել:
Լահ՛լ ես, Սև են ասել: Ով մի փոքր անհնազանդ է եղել, էլ
չեմ ասում դավաճան, նմանին այրել է խարույկի վրա: Հապա
ինչպե՛ս, տեր և եղբայր իմ: Հայրենիք, ազգ պահելը խաղու-
պա՞ր ես կարծում: Է՛, հե՛...

Նա ցույց տվեց իր պապ Սև Արովի դամբարանը, որ քա-
րաշեն խաշակերպ էր՝ յոթ թղենիների արանքում:

— Թղենիներն իրենք իրենց են բուսել: Գանձակի խանը
գողացել է այդ մի պապիս սոսկ անունը լսելուց: Է՛, ժամա-
նակներ, մարդիկ, ինչո՞ւ փոխվեցիր: Գեպի վատը, վա՛տը:
Տեսնում է Քավրիզի խանի շքնազ աղջկան՝ և, հասկանո՞ւմ ես,
սիրահարվում: Հա՛, հա՛: Արջի պես այդ բիմբոս, ուղտի պես
ծուռուճուռ Սևը սիրահարվո՞ւմ է: Գնում Քավրիզից փախց-
նում է խանի աղջկան, այս Հոռեկա վանքում քրիստոնյա կրն-
քում, դարձնում իր կինը: Հա՛, է՛, հա՛... Քավրիզի խանը յո-
թանասուն անգամ զորքով գալիս է ապուպայիս դեմ, յոթա-
նասուն անգամ էլ պարտված փախչում:

— Ուրեմն, — ասաց Ադամ բեկը, — քո մեջ պարսիկի
արյուն կա՞:

— Երանի՛ շէր պարսիկի խորամանկության կեսն իմը
լիներ, հայինը լիներ...

Գիշերը մնացինք Քառինջում:

Մի երկու օր հետո, նույնիսկ ինձ համար անսպասելի,
Փանահ խանից բաներ եկավ Գյուլիստան՝ Մելիք-Հովսեփի
մոտ:— Ականջ արա խորհրդիս, իշխան Մելիք-Հովսեփ, —

պատմիրել էր խանը:— Լսիր, նաև տես, թե ես ինչ վիճակի հասցրի քո զերագահ Աստվածապով իշխանին: Եթե շես ուզում նրա բախտին արժանանալ, ապա անհապաղ ընդունիր իմ գերիշխանութունը, հպատակվիր ինձ:

Մնիր-Հովսեփը բանբերին կրկնել տվեց խանի պահանջը ևս, լսեց, քրքշաց երկար, որից ա՛հ զգացի նույնիսկ ես:

— Փանահ՛ ավագակը խենթացել է Աստվածապովի արյունը խմելուց, հա՛: Կարծում է, թե հաշոդել է, հա՛, Հայաստանի Ղարաբաղը ժուկի բերել: Գնա քո խանին ասա, բանբեր, թող իր գերեզմանի տեղը որոշի:

Բեկլար բեկը Քափով մտտեցավ հորը:

— Հա՛յր, թույլ տուր Փանահին ես պատասխան տամ: Ե՛ս:

Հայրը համաձայնեց: Գրեթե պատանի բեկը Փանահ խանի գրի թուղթը դեմ արեց՝բանբերին:

— Կե՛ր: Մամիր ու կեր քո բերած այս թուղթը: Կե՛ր, ու երբ գնաս քու շանորդի տիրոջ մտա, կերածդ կղկղանքի ու տուր քո խանին, իբրև մեր պատասխանը:

Պարսիկ բանբերը փլվեց գետնին:

— Ողորմի՛ր, իշխա՛ն: Օ՛, բարի մարդ, խղճա՛ անճարիս:

— Մենք ողորմութուն արժանացնում ենք նրանց, սվքեր ողորմելի գիտեն: Գուր անողորմ ցեղ եք ու գթության ոչ արժանի: Իմացեք, ձեր զլխին մենք այնպիսի պատուհաս կրե-րենք, որի նմանը չի կատարվել երկնքի ներքո, աշխարհի ստեղծման սկզբից և դարձյալ լինելու չէ: Թուղթը կե՛ր:

Բանբերն ստիպված կերավ իր խանի գրի թուղթը:

Վերագարձանք Ջրաբերդ:

• • •

Շուշի բերդ-քաղաքում գժգո՛հ, ծուլորեն բացվում էր ձմեռային գորշ առավոտը: Գիշերը ձյուն էր եկել ու շարունակում էր տեղալ՝ թացացնելով կտուր ու փողոց հայոց եկեղնցին, որ Փանահ խանը մնչիդի էր դարձրել: Նրա միևարեի զլխից երկարածոր ծղրտաց մուլան: Այդ կնառճ ձայնը խեղդվում էր թափվող ձյան վարագույրի մեջ: Ղողանջեց նաև նոր կա-

սուցած հայոց եկեղեցին: Քափառող անտեր շները ոտնոցով
ձայնակցում էին զանգերին ու մուլլայի ծկլթոցին:

Ես նկատում էի, որ Շուշին ինչ որ տաղնապի մեջ է:
Առավոտյան աղոթքի շտապող հայերն ու մուսուլմանները
սոսկում էին շների շարագուշակ ձայներից: Շտապում էին
իրենց գցել Քրիստոսի ու Մուհամմեդի տունը՝ ծնկաչոք խընդ-
րելու, որ տերը իրենց գթա, խղճա ու զսպի քաղաք խուժած
Քափառական շների ոհմակներին: Մի յոթ-ութ տարի առաջ
այստեղ բնավորված մուսուլման շայխն իր հարևան դերձակ
հային հարգանքով հրավիրեց շայի: Իրար ողջունելով նստե-
ցին կապերաի պատառիկով ծածկված գետնին, շայ խմեցին՝
շիանի-շաքարի հետ: Մուսուլման շայխն հայի լեզվով, ճիշտ
է կտրտված, ասաց.

— Էս գիշեր խանն էլի մարդ է գլխատել իր պալատում:
Աշխարհս զարձրել է Գար ալ-Իսլամ¹: Քող մահի բաժին
զաննա Փանահը:

Ես նկատեցի, որ դերձակ հայը վստահեց նրան: Վեր կե-
նալուց հայր ասաց.

— Կեսօրին համեցիր իմ զարգիխանան, եղբայր: Էսօր
ճտով փլավ ունեմ:

Չայիին ուղեկցեց նրան, զառնացած ասաց.

— Խանը շայիս հարկը բարձրացրել է երկու արասիով: Բա
այլահը կընդունի՞ նման անաստվածությունը:

— Վատ է, — ասաց հայը: — Փանահ ճրո խանը մեր թաղի
եկեղեցու վրա էլ է հարկ դրել:

— Այլահը զրա վիզը կոտրի:

— Կոտրի՞:

Ես նկատեցի, որ քաղաքի բնիկ հայերն ու եկվոր մահ-
մեղդականները արդեն բնակւացել են միմյանց, մտերմա-
ցել: Եթե խանի ֆառուաչ էր երևում մուսուլմանի տանը կամ
խանութում, հարևան հայն իսկույն հասնում էր նրան՝ ֆառ-
ուաչը հանկարծ զազանություն շանի՞: Կիսեղգի: Իսկ ֆառուաչը
զղրզում էր զարնանը գոմից հանած ցուլի պես:

— Հը՞մ, եղբայրացել եք, հա՞, հայ ու մուսուլման:

¹ Իսլամի օսեմասակ:

Շուշում աստօռ սրբ բացվում էր նաև մեծ բազարի զղբ-
գոցով:

Ես եմ: Այս ես եմ՝ խոշա Արրահամ վաճառականս: Լայն-
փեշ կապա ու կախթև արխալուղ ունեմ հագիս, վրան ձմե-
ռային մուշտակ: Ահա ես անշտապ անցնում եմ բազարի
խեղդոցով, անհամար կուղպակների ու արհեստի տների
արանքով: Ինձ հետևում են իմ շորս ծառաները՝ զինված ու
կորովի: Շուշում հայ կանայք արտակարգ գեղեցիկ են ու
հպարտ: Երեսները շեն ծածկում ու զարմանալի համարձակ
են: Ամեն քայլի խանութպան ու արհեստավոր հայ, թե մահ-
մեղական շտապում են գրակները հանել իմ առաջ:

— Ողջո՛ւյն, մեծ բազրգան խոշա: Սալա՛մ:

Ոմանց պատասխանում եմ, ոմանց՝ ոչ: Ես իմ վաճառա-
կան ճանապարհը փոխել եմ: Այլևս պարսից աշխարհը չեմ
գնում: Ազուլիսից անցնում եմ Մեղրի, ապա Կապան, ապա
այստեղ՝ Շուշի, այստեղից Գանձակ-Շամախի, հետո Բուսի
հողը: Թուսի թագավորը ութ անգամ պակաս է մաքս վերց-
նում ապրանքներիս համար, քան թուրքի սուլթանն ու պար-
սից շահը:

Մտեցյա դեղին տախտակներից հյուսած մի կրպակի:
Տերը՝ մուսուլման մի ժիր մարդ, ծամովեց իմ առաջ:

— Լուսբարաբ, մեծ խոշա արբար:

Կողքի նույնակերպ կրպակից վազեց, դարձյալ ծամովեց
հայ փերեզակ:

— Թթի օղի ունեմ, տեր խոշա աղա:

— Բե՛ր:

Ես սկսեցի լուսբարաբ ուտել ու թթի թունդ բախի խմել:
Քարաբլին անվերջ ժպտում է:

— Գիրք չես առնի՞, արբար:

— Հեր օրհնած, ես հո իմա՞մ չեմ, ոչ էլ զաղի, որ գիրք
առնեմ:

— Բայց դու հայ ես, արբար:

— Հետո՞ ինչ:

— Ես հայի գրյանք ունեմ,— ասաց քարաբլին:— Հայի
լեզվով են:

Նա մի ձեռագիր հանեց դարակից, դրեց սեղանիկի վրա:
Ես նայեցի գրքին, շուտամուտ տվի: Զեռագիրը մազաղաթյա

էր. կաշվե հաստ կազմով, որի արծաթե պահապանակներն ու դարձերը պակզած էին ու երևում էին սպի-վերք տեղերքը: Եւրոպիոս շողարձակումը խեղդեցի կուպերիս մեջ: Գիրքը ետ տվի:

— Էս զիրիլին մարդ փող կտա՞: Պետքս չէ:

— Հատը երեք արասի,— աղերսեց քարարչին:— Վաթսուն հատ ունեմ, ազնիվ խոշա: Իսկի թանկ չեմ ասում:

Վենետիկում հատը հիսուն ոսկով կառնեն, հիշեցի ես: Հանգ արեցի անցնելու: Տխմա՞ր է այս մարդը՝ երեք արասի:

— Պետքս չեն:

Քայլեցի: Քարարչին հետևեց ինձ: Իսկ իմ միտքը հեծնիս էր՝ կգա՞: Եկավ:

— Հատը երկու արասի:

— Մի արասի:

Ասացի ու սարսափեցի, իսկ եթե քարարչի մուսուլմանը չհամաձայնի՞: Թայց ահա նրա ձայնը:

— Համաձայն եմ:

Չհավատացի: Իսկ քարարչին ձեռքը դեմ էր արել ինձ:

— Վաթսուն արասին տուր: Թխի-զա:

Տվեցի: Էլի քան է քարարչու համար: Մի արասիով մի գառ կարող է առնել: Մի գառից էլ հարյուր բաժին քարար կամ խորոված կսարքի: Դե արի հաշվիր: Ախ, շուն շանորդի քարարչի: Էլի շահում ես, այն էլ ինչքա՞ն...

Գրքերը առա, շալակ տվի ծառաներիս:

Տասնմեկ հազար ծուխ ունի Շուշին, որ նոր քաղաք է: Տասնմեկից ութ հազարը հայ: Մեր այս հայերին այստեղ են հրապուրել բերել Փանահ խանն ու նրա թքածը լիզող Մելիք-Շահնազար իշխանը:— Ով գա մեր նոր քաղաքում ապրելու, տաս տարի ոչ մի հարկ ու տուրք չի տա:— Այս հրովարտակը հասել է շատ տեղեր: Եկել են անհամար մարդիկ: Ահա Երևանյան դարպասը: Ահա Ղազանչեցոց թաղը, ապա Ագուլեցոց, Հալիձորցոց թաղերը՝ խիտ ու կուտակ:

Ես, խոշա Աբրահամս, որ Երևանի զարմ եմ: Ահա ձեզ ասում եմ: Չեզ ասում եմ: Ես ահա կանգնած եմ Շուշվա իջեվանատան իմ վարձած վաճառանոցի ձեղնահարկ լուսամուտի առաջ ու ատամներս ավաշոփով մարքրելով՝ նայում եմ ձմեռային Շուշուն: Եկատեցի՝ ձյունեզեն մշուշի քողը ճեղքե-

լով, մեծ դարպասից քաղաք մտաւ ինքը՝ Մելիք-Շահնազարը: Ի՛նքը: Սիրտս խառնեց նրան տեսնելով: Հրացան զարկես, տապալես: Հրացան ունեմ, ատրճանակ էլ և, պարզ է, շեմ զարկի նրան: Պե՛տքս է: Անցաւ, ութ ձիավորի հետ, ինքն առջևից: Փողոցում եղած մարդիկ, որը ազբյուրը չրի էր գնում, որը բազար, որը եկեղեցի կամ մզկիթ, փախան այս ու այն կողմ: Հասնելով Փանահ խանի պալատի դարպասներին, մելիքը իր առաջը կարած զափուշի բաշու վրա գոռաց սաստիկ ու պահանջեց, որ նա խանին անմիջապես տեղյակ պահի իր գալը: Իշով ձիուց, այծենակաճի ու բուրգ փափախի վրա նստած ձյունը թափ ավեց: Ես շապակեցի հասնել նրա ետևից, զխարկս, որ յոթ ծալ մետաքսից ապարոշ էր, հանեցի:

— Ողջո՛ւյն, Վարանդայի տիրոջը:

— Ա՛,— ցնծաց նա ու նրա բարկությունը կարծես անցաւ:— Դո՛ւ ես ետզա Աբրահամ: Չես երևում: Նորաց գեներ...

— Օրից կա, տարուց կա,— ասացի նրան՝ զխարկս ծածկելով:— Չյուն է գալիս:

— Ես հենց քեզ ճրագով էի ման գալիս: Երեք հարյուր փութ մետաքսի բոժոժ ունեմ: Գուցե թե... Հը՞:

— Կառնեմ:

Նա ինձ ևս տարաւ Փանահ խանի մոտ: Ինքը գրեթե վազում էր, ես՝ ևս: Պալատական ծառայապետն ու զափուշի բաշին հաղիվ էին հասնում մեր ետևից ու ցույց տալիս թե որ ուղղությամբ գնանք: Մտանք լավ տաքացրած պալատը: Մելիքը ինձ նստեցրեց գորգերով ծաղկած մի օդայում:

— Սպասիր ինձ:

Պալատի արարողապետն ինձ համար սուրճ ուղարկեց զրանիկ տղայի միջոցով: Ես նայում էի շորս կողմս, սուրճը խմում առանց հաճույքի: Եվ ինչո՞ւ է աստված այսքան անեղ հայի հանդեպ: Մի տասը տարի առաջ հայոց աշխարհի մեր այս արևելքում ոչ մի օտար ազգ չկար: Հայ էր, երկու հարյուր հազար ձիւից ոչ պակաս: Հիմա անա ցեց է բույն դրել մեր այս մի աշխարհի սրտում: Կրժ՛ում է: Կեսը կրժե՛լ է:

Վերջապես եկան ու ինձ տարան խանի մոտ: Վագրի աչքերով Փանահը կորովանդամ էր ու բարձրագլուխ, նստած էր գորգերով և բարձրով փափկացրած գահավորակի: Ծնկնե-

բին տարածվել էր իր հարեմի կանանցից մեկը: Լեզգիուհի է, նվեր էր ստացել Գաղստանի Շամխալ ցեղապետից: Կիսամերկ աղջկան մի կողմ դրեց, մտայլ դարձավ մի քիչ կողմ բազմած Մելիք Շահնազարին:

— Գալղ բարի չէ, ի՛մ մելիք, իմ աստված:

— Գլուխստանի Մելիք-Հովսեփն ու Զրաբերդի սատկած տիրոջ եղբայր Աղամ բեկը քնած չեն: Իսկ դու քնած ես՝ բողի ծոցում, խան իմ: Քնած ես: Մելիքները զորք են հավաքում, այսօր-վաղը կզան մեզ վրա:

— Ի՛նչ իմացար, — խանը թթվեց:

— Մի հարցրու, — մելիքը խլրտաց փափկացրած թախտին, որից դեռ աղջկա մարմնի բուրմունքն էր գալիս: — Իմ ծածրակին էլ աչքեր կան: Իսրայել կաթողիկոսը եղել է նրանց մտ... Պետք է միջոց գտնել:

— Շուշին անառիկ է:

— Հնարավոր է թշնամին Շուշին ներսից պայթեցնել: Գիզակի Ծսային էլ մի կողմից է գալու:

Խանը բերանը բացած լսում էր: Ծս նկատում էի, որ նրա մեջ կիրք էր առաջանում՝ հենց հիմա գլխատել իր զինակցին, որ ամեն անգամ շարության վկայությամբ է գալիս մոտը: Սակայն ինչպե՞ս ինքը կտրի իր աջ ձեռքը, դանակ խրի իր իսկ սիրտը: Օ՛, տեսնում եմ՝ այս խանը միանգամայն սառը զլխով է կշռում, շափում, ձևում իրավիճակը: Զգում է՝ տեղը նեղ է: Գնաց Զրաբերդի ու Գլուխստանի վրա: Փախավ՝ ամեն ինչ կորցրած: Հազիվ է մի փոքր զորագունդ ստեղծել: Գրանով ի՛նչ անի: Գնաց Գիզակի Ծսայու վրա՝ փախավ պարտված: Գիզակի Մելիք-Ծսային ոչնչացրել է Մուղանի բերանին զրած խանական մի կայազորը՝ հազար երկու հարյուր զինվոր: Գլխովին՝ Մեկին էլ ողջ չի պահել: Եթե Գիզակն էլ ելք գտնի ու միանա Զրաբերդին, Շուշին կպայթեցնեն:

— Ասելի՞րդ:

— Պետք է զործել այնպես, ինչպես Մելիք Աստվածապովի հետ արինք:

— Հաշտությո՞ւն խնդրել:

— Խնդրիր, — երկարածորեց Մելիք-Շահնազարը: — Գրանով խոնջանիդ քարը չի ընկնի: Խնդրի՛ր...

Ծս զարմանում եմ, թե այս ահեղ տիրակալները ինչո՞ւ

են իրենց այդ խոսակցութիւնը վկա արել ինձ: Ի՞նչ նպատակով: Այսպես, նրանք երեք օր ինձ պահեցին իրենց մոտ: Ամեն օր ինձ հրավիրում էին ճաշի: Եվ ես մեծ հաճույքով վայելում էի աստծուց ինձ տված ողորմութիւնը, որ շատ առատ էր: Երրորդ օրվա երեկոյան, խանի գիվանում մեռելային լուսնի տակ էր: Խանը և մելիք-Շահնազարը զարմանալի հոգատար էին հետո: Մելիք Շահնազարը վերջապես մի թուղթ հանեց դարակից, մեկնեց ինձ:

— Խոջա Աբրահամ, մեր հույսը դու ես: Այս թուղթը հասցրու Ջրարեքի տիրոջը՝ Մելիք Աղամին:

— Ի՞նչ է, — հարցրի ես:

— Մեր խանը Ջրարեքի մեռած մելիքի փոխարեն իշխան է նշանակում նրա եղբայր Աղամ բեկին: Հրովարտակը տար, հանձնիր իրեն: Նաև շնորհավորիր: Նաև...

Խանը արծաթե ֆինջանով շարքաթ մեկնեց ինձ: Ես գլուխըս խոնարհեցի:

— Ես նախընտրում եմ գինին, խան: Եթե կարելի է նաև...

Նկատեցի խանի աչքերի փայլատակումը՝ ատելութիւնով: Բայց ժպտաց ինչպես իջևանատան էջան բող:

— Նաև ի՞նչ:

Խանն ու Մելիք-Շահնազարը ինձ հանձնարարեցին, խընդրեցին ամեն կերպ աշխատել իրենց հաշտեցնել Մելիք-Աղամի ու մելիք Հովսեփի հետ: Հատկապես Մելիք-Աղամի: Մինչև լույս մենք այդ բանի շուրջ էինք խոսում, մտածում: Ես նկատեցի, որ թե խանը, թե Շահնազարը ստիպված են ուզում հաշտվել հայ մելիքների հետ: Նրանք երգմնագիր տվին ինձ, նաև խոստացան մելիքներին հատուցել բոլոր վնասները, որ ստացվել են պատերազմների հետևանքով:

— Դու, խոջա Աբրահամ, — ասաց խանը, — ես շահ կուեկնաս մեր հաշտութիւնից, ոչինչ առանց փոխհատուցման չի լինում այս աշխարհում: Ուրեմն այսպես, խոջա, դու իրավունք կստանաս իմ երկրում ազատ առևտրի, առանց հարկ ու տուրքի, և մշտապես կվայելես իմ հովանավորութիւնը:

Ես մեկնեցի Ջրարեք:

Մելիք Աղամին գտա ոչ թե Ջրաբերդի իր տանը, այլ Մոխրաթաղ գյուղում, որտեղ նա պապենական ապարանքներ ուներ: Այդտեղ էր նաև նրա զորքը: Ինձ տարան նրա ապարանքի բարձր ձեղունը: Իմ զարմանքը շատ եղավ, երբ ես նրան տեսա կնոջ հետ շինական շախմատ խաղալիս, որին մերոնք ճատրակ են ասում: Նա խաղը կիսատ թողեց, վազեց ինձ ընդառաջ:

— Օ, եղբորս բարեկամ խոշա Աբրահամ, ողջո՞ւյն: Տիկինս՝ խաղը գրեթե շահում էր, եկար, ինձ փրկեցիր...

Մարդ ու կին ինձ ընդունեցին սրտաբաց և ես գրանից շատ գոհ մնացի:

Առավոտյան բեկը հարցրեց.

— Զլինի՞ աստի երկրից ես գալիս:

— Այ, եղբորս եղբայր,— ասացի,— գալիս եմ Շուշուց:

— Ահա՛,— մի տեսակ տրամեց Մելիք-Աղամը.— Գե, ի՞նչ կա որ, վաճառական մարդու համար բոլոր գոները բաց են.

— Եսանը հրովարտակ է արձակել՝ քեզ քո աշխարհի վրա մելիք հռչակելով:

Աղամ բեկը քրքշաց:

— Նա ի՞նչ շուն է, ս՞՞վ է, որ ինձ իշխանութուն է տալիս: Հայոց Գերագույն Գահաժողովը ինձ արգեն հաստատել է եղբորս գահին:

Ոչ թե ծառաները, այլ Կամար Սուլթանը սեղան բացեց քարե պատշգամբում, որտեղից լավ երևում էր ոչ միայն ծավալ-ծավալ Մոխրաթաղ գյուղը, այլև Քարթառի միջին հոսանքի շատ շեներ, անտառներ՝ գանգուր, և կանաչ արտերի ծովեր: Մելիք-Աղամը հրավիրեց նաև իր զորապետներին: Մարդ ուղարկեց Գյուլիստանի Մելիք-Հովսեփի ետևից:

Երբ բոլորը հավաքվել էին, իսկ դա իմ գալու վեցերորդ օրն էր, հաճելի երեկո արինք՝ առատ գինի, որ, ինչ մեղքս թարցնեմ, ես սիրում եմ, նաև վայրի վարազի խորոված:

Ես մելիքին հարցրի՝ ինչ է նշանակում Մոխրաթաղ: Մոխիր-ների կո՞ւյտ է եղել, ինչ է: Նա հարցական նայեց կնոջը:

— Նման բաներ իմ տիկինը կիմանա: Համեցե՛ք:

— Մոխրաթա՞ղ,— հարցրեց Կամար Սուլթանը, նազան-

քով: Ես նկատեցի, որ նա դժվարութիւններ է խոսում: Ա՛խ, հա՛, երկուողիս է, զավակ պիտի ունենա:— Շատ հնում, երկու հազար տարի առաջ, այստեղ մեր հայերիս Վահագն աստու կրակի ու արևի պաշտամունքի տաճար է եղել: Գրանից է անունը Մոխրաթաղ, այսինքն՝ սուրբ կրակի-մոխրի տեղ:

Այդ օրը և գիշերը մենք շխտեցինք զործից, սպանեցինք կերուխումով: Մյուս օրը եկավ Գլուխաստանի մելիքը՝ որդու և իր բանակի զորապետների հետ: Ես նկատեցի, որ Զրաբերդի տերերն ու Գլուխաստանի իշխանները բացառիկ հարգում և հավատում են միմյանց: Դա սրբազան վստահութիւն էր իրար նկատմամբ, որ ես քիչ տեղեր եմ տեսել:

— Հիմա որ խոսիր, եղբորս բարեկամ խոշա: Հույս, որ Շուշին իմ ետևից կարմիր խնձոր չի ուղարկել:

— Ուղարկել է, — ասացի ես ու նրան հանձնեցի իրեն մելիք շնորհելու թուղթը, որ տվել էր ինձ Փանահ խանը:

Բոլորը մի պահ լռեցին, նույնիսկ կարծես չէին շնչում: Մելիք Ազամը թուղթը շուտումուռ տվեց մատների արանքում:

— Ահա թե ի՞նչ: Երեկ էլ ասացիր այս մասին: Կարծում էի... Շանս նայեցեք, ձմերուկ ուտելուն: Լսո՞ւմ եք, մարդիկ, Փանահ խանը սղորմութիւն է անում ինձ, իմ իշխանութիւնն ինձ է շնորհում: Լսո՞ւմ եք:— Նա ոտքի կանգնեց, թուղթը վտակեց բոցհանի կրակով, փչեց մոխրին:— Հե՛յ-հե՛յ, — զոռաց ցնծութիւնով:— Մենք այս մոխրի պես քամուն կտանք Շուշին՝ իր խանի ու դավաճան Մելիք-Շահնազարի հետ: Հե՛յ, հե՛յ... — Նա կատաղի ինձ նայեց:— Ուրի՞շ:

— Խանը քեզ ու մյուս մելիքներին հրավիրում է հաշտութիւն: Հաշտութիւն է խնդրում, — ասացի ես, մտածելով՝ միամիտ մարդ եմ ես:

Բոլոր հավաքվածները միանգամայն ծառս եղան տեղներից, սկսեցին զոռզոռալ, հայհոյել խանին: Նույնիսկ այնպիսի հիշոցներ տվին, որ խորթ էին իմ ականջին: Մելիք-Ազամը բռնեց իմ օձիքը:

— Գո՛ւ, իսկ դո՛ւ, որ աշխարհի տակուզլտին ծանոթ ես ու հազար ամանից լակ ես լակել, ի՞նչ ես ասում, ի՞նչ խորհուրդ ես տալիս:

Ես հարիւմ պոկվեցի նրանից ու նստելով տեղս, ասացի.
— Խորհուրդ քեզ թող լինի քո եղբոր օրինակը, Մելիք-Աղամ: Եղբայրդ լսեց խաբերային... — Գազաթից մի երկու կում գինի կուլ տվի ու թարմացած ձայնով վերջացրի: — Չհավատար Փանահ խան շանը: Չհավատար, այսօր վաղը և հավիտյանս հավիտենից: Չհավատա՞ր...

Մելիք-Աղամը գրկեց ինձ ու ցավացնելու աստիճան պինդ պաշեց երեսս:

— Չհավատա՞ր...

ՊՈՒՆ ԶՈՐՐՈՐԳ

Փանահ խանը որբեկայրի կնոջ աղերսանքով նայեց Մելիք-Շահնազարին:

— Իմ առօջարկը հայերը մերժեցին: Իմ խնդրանքը ոտքի տակ են տվել: Տեսա՞ր:

— Տեսա,— հովանավոր ասաց Մելիք-Շահնազարը:— Բթացրու Զրաբերգի գլուխը: Կուրացրու Զրաբերգի աչքը: Ես քեզ հետ եմ...

Խանի պալատից սուրհանդակ ու էլլիներ թռան Շամախի, Մակու, Նախիջևան:— Մակվա խան, օգնիր: Շամախու խան, հասիր: Նախիջևանի Հեյդար Ալի խան, շտապիր: Օգնեցե՛ք... Հայերն ինձ ուտում են...

Այսպես անցան ամառվա ամիսները: Շուշու խանը իր սհմակի հետ բղավում էր՝ օգնեցե՛ք...

Սեպտեմբերի առաջին օրն է: Արև է, տաք է: Հենց որ լույսն սկսեց գունատ բացվել Քարթառի ձորում, հայոց զորքը պահվեց թանձր անտառների մեջ, տապ արեց: Հայ զինվորները շշուկով իրար ականջի ասում էին:— Մակվա զորքը եկել է: Շամախուց զորք է եկել: Նախիջևանից զորք է եկել: Եկել են մեզ վրա... Եկե՛լ են:

Ես ձիուս սանձը նետեցի Քուրի Արզումանին: Հարյուրպետը հարցրեց.

— Կռա՞լո՞ց է...

— Փանահի զորքը հասավ Քարթառի կամրջին:

Քերդապարսպի ժանգագույն ատամների արանքում կանգնած էր Մելիք-Աղամբը: Հանդարտ էր, կարծես խաղաղ երթ էր դիտում: Քրդի գետի նեղ ափին, գոմշանալների պես կուտակ խլրտում էր թշնամի խանի զորքը: Քուրի Արզումանը աշտարակի ելուստի ցցվածքից հաղորդեց.

— Աչ թևում Մելիք-Շահնազարի զորքն է: Հայի զորք՝ հայի դեմ: Ձախում Շամախու զնդերը՝ պարսիկ սարվազներ...

— Մելիք Հովսեփն ուշանում է,— ասաց Մելիք Աղամբը: Հեռացան պարսպից: Փոքրիկ եկեղեցու դիմաց Կամար Սուլթանն ընդառաջ եկավ ամուսնուն ու հորը, նաև խոնարհ բարեկեց ինձ:

— Մ, Գոհա՛ր իշխանուհի: Երբ մեր տեղը նեղանում է, դու իսկույն գալիս ես մեզ հարեհաս: Ողջո՛ւյն:

Գիշերը եկավ կարծես սովորականից շուտ: Մելիք-Աղամբ հրամայեց զորքին կերակրել: Երկար նայեց թշնամի բանակի կրակներին՝ քանահինգ հազար: Ինքը ընդամենը երեք հազար կովոզ ունի: Երկու հազար էլ Գյուլիստանից կգա՝ Մելիք-Հովսեփը: Ուր որ է՝ կհասնի: Նորից սուրհանդակ ուղարկեց Քառինջ:— Մելիք-Հովսեփին հայտնիր, որ արևածագին սկսելու ենք: Ինքը՝ թող աննկատելի մոտենա թշնամու թիկունքին: Հստա՞կ է:— Սուրհանդակը գլուխ տվեց ու միայն իրեն հայտնի լիոնային արահետներով շտապեց դեպի Քառինջ, որ հեռու չէր:

Հնիհե, չգիտեմ ինչ հնարքով բերդ մտավ գրեթե պատանի մի գինվոր: Կանգնեց Մելիք-Աղամբի առաջ:

— Գեղարքունի զորքը բերինք, տե՛ր իշխան: Ութ հարյուր ձիավոր ենք: Հրամայիր:

Աքաղաղները կանչեցին երկրորդ բերանը՝ գիլ, ոգևոր:

Բաժանվեցինք մասերի: Գնացինք: Մելիք-Աղամբն իր անձնապահ զորախմբով սկսեց մոտենալ հակառակորդի ճամբարի միջուկին: Անտառի թանձրությունը կլանեց նրան: Անտառը նիրհած էր: Երկինքն էլ էր նիրհի մեջ: Ժայռերը մրափել էին: Աղամամութն այնպես թանձր էր, որ թե մատ տաս՝ աչք կհանես: Զինվորները շարժվում էին անազմուկ, նույնիսկ կարծես շէին շնչում:

Անցանք մի նեղ կիրճ ևս ու կանգ առանք թղենիների

Քփակալի մեջ: Ուր որ է ժայռերի ծերպերը կկապտեն: Յայ-
զածագի սառնութիւնը Քափանցում էր օձիքներից ներս: Մե-
լիք Աղամբ մտեցաւ հրացանաձիգ զնդին: Թուրի Արզումանը
ինչ-որ մթմթալ: Երևի գիշերը վատ երազ էր տեսել, ուղեց
ասի՝ մի քիչ էլ սպասենք, սակայն գրեթէ իրենից անկախ
մոնչաց:

— Սկսենք:

Հրացանները լիցք արին: Թուրի Արզումանն իր ձեռքով
կայծքար բոցեց, վառեց պատրույզը: Ես անցա մի քարի ետև,
միանձնուհուս զոհատը հանեցի, հազա զորական հանգեցձս:

Արևածագի ծերատ պտունկը երևաց ժայռերի ժանիքների
արանքից և հենց կարծես նրանից բոց առած հրացանները
զզրզացին...

Ճակատամարտը սկսվեց...

Մելիք-Աղամբ ձիու վրա լարվեց պիրկ: Այդպես էր՝ հենց
մտանում էր մարտի պահը, նրա մարմինը ձգվում, սրվում,
կոշտանում էր, հոնքերը կիսվում էին ահեղ: Սակայն հենց
որ մտնում էր մարտի խառնարանը, դառնում էր բոլորովին
ուրիշ էութիւն, նույնիսկ շէր զգում ինքն իրեն: Մի սառը
հանգարտութիւն էր պարտւրում նրան: Մարդ ուղարկեց գյու-
լխատանցիների զիրքերը՝ ղեռ դուրս շգար ձորից, պատվերով՝
հրացանային կրակի տակ պահեցեք թշնամու կուտակում-
ները:

Արևի պտունկը հենց այդպես էլ սառած մնաց ժայռերի
կեռիկների արանքում: Կարծես ահ ընկաւ հրեղեն մարմինը:
Մուռ Ավագը շշմեց, նույնիսկ երեսին խաշ հանեց: Այծերի
հոտեր էին խոնավի բարբարոս լանջի ծերպերում: Զհավա-
տաց աշտերին՝ մի՞թե այժմ ես: Զինվորները գոռացին հո-
վիվների վրա:

— Ո՞վ եք, է՞՛...

— Զագեձորի գյուղերից ենք:

— Էդ էձերն ինչի՞ եք բերել:

— Բերել ենք Փանահ խանին ընծա: Երկու հազար
զլուխ են:

— Զէ՛-հա՛, — գոռաց Մուռ Ավագը: — Զէ՛-հա՛: Խանին
դրանց պողերը կուղարկենք, որ կոխի իր քամակը: Ինքը չէ,
մենք կկոխենք:

Ձագեծորցի հովիվները մի հիսուն հոգի էին, այծենի կազիլ կապաներ հագած, մի-մի հաստ մահակ ուսերին: Նրանց ավազը, որ գանգուր մորուք ուներ և հաստ մեծ քիթ՝ ոստի պիճիկ, հոհոաց՝ ճերմակ ատամների շարը ցցելով:

— Այծերով կկռվենք:

Վերևից հրացանները հազում էին ոչ հաճախ:

— Այծերո՞վ...

Օրն այգպես անցավ: Իսկ երբ մութը կոխեց աշխարհը, հովիվները պարկերից մոմեր հանեցին, երևի մի երկու հազար հատ: Քուրի Արզումանը այնպես ծիծաղեց, որ ձորը դորդաց:

— Մոմ եք բերել Երից Մանկուքի ուխտի՞ն: Ձեր քեռակինները նախշուն: Հը՞-ը... Ուխտե՞կ եք:

— Մեր ուխտը էս մեր էծերի քամակումն է, — ասաց ավագ հովիվը: — Մեր ուխտը շուտով կատար կտեսնես:

Հովիվները, որ զարմանալի էր, մոմերն ամբացրին այծերի կոտոշներին: Ամեն կոտոշի մի մոմ: Եվ գիշերը այնպես հանդարտ էր, ասես քամին էլ է մեռել, երկինքն էլ: Այծերի կոտոշներին ամբացրած մոմեր վառեցին ու այծահորանները թշեցին դեպի թշնամու բանակատեղը՝ Քարթառի նեղ եզրաշերտը... Այծերը վազեցին ցած... Կրակի հեղեղ իջավ դեպի Փանահ խանի ճամբարը: Այնտեղ երկու սարվազ արթնացան շլացնող լույսերից: Հենց նրանց զխավերևում, լեռնալանջերից անհամար կրակներ էին հոսում դեպի ցած: Երկինքն է փլվե՞լ, աստղերի կրա՞կն է թափվում:

— Է՛յ, է՛յ, է՛յ...

Ահից տապալվեցին:

— Է՛յ, է՛յ, է՛յ...

Լույսերի հեղեղը մոտենում էր: Մեր թնդանոթները դզրդացին: Դրանց որոտմունքը հազարապատկվեց ժայռերի խոռոչներում, քարանձավներում: Մուռ Ավազը իր աշխարհազորը բշեց դեպի խանական վրանը:

— Էս կո՞ղմը, տղե՛րք:

Տաղնապ գոռացող սարվազի կոկորդը կտրվեց հրացանի գնդակից: Քնաթաթախ ու քնահարամ սարվազների խմբերը փախան դեպի գետի անցումը:

— Զուլո՞ւմ է... Երկնքից ջիներ են թափվում մեր գլխին:

Վերևից հայերը ժայռաբեկորներ զլորեցին նրանց վրա: Գիշերը կատարյալ խենթացել էր: Հողագունդը երևի գուրս էր եկել իր ծիրից: Մելիք Շահնազարը կոպիտ հրեց խանին: — Տեղդ փոխի՛ր:

Թիկնապահներով շրջապատված Փանահը վազեց դեպի մելիքի ցույց տված կողմը: Վրանի շուրջը եռմեռացին կոտորներին կրակի խրձեր բերած այծերը:

Սուռ Ավագը աշխարհազորի խառնախմբերը տարավ դեպի նեղ ձորի բերանը: Սրամերկ շինականները ձիերի երամակների դեմ առան, Անթամբ, անսանձ ձիերը սարսափով փախչում էին գրեթե միմյանց հեծած: Շինականները նիզակները դեմ արին, պատ դարձան նեղոցքը փակելով: Ձիերը ծառածառս լինելով կանգնեցին, խմբվեցին, երևի մի հինգ հարյուր գլուխ:

— Օհո՛,— քրքշաց Սուռը:— Այ տա՛, սրանք պարսից խանի ձիերն են: Այ տա՛...

Շինականները բռնեցին ձիերին, որը խուրչինի քուղով, որը կաշվե գոտիով սանձ արեց նրանց գլուխներին, հեծան: Սրամակի ետևից խառնաշփոթ փախչելով՝ նեղոցքին հասավ զզրաշների մի ամբոխ: Շինականները մի պահ շփոթվեցին՝ ախր կանոնավոր զորք է իրենց դիմացը: Սուռ Ավագը ձիուց թռավ ցած:

— Ջարկի՛ր: Ջար-կի՛ր...

Ղզրաշները, որ մի երեք հազար հոգի էին, փախչում էին գլխապատառ, շատերը նույնիսկ գենքն էին շարտել: Նրանց կրնկակոխ հետևում էին շինական աշխարհազորի խմբերը՝ Քուրի Արզումանի գլխավորությամբ:

— Խփեցե՛ք:

Ղզրաշները բարձրացրին ձեռքերը, աղաղակեցին:

— Հանձնվո՛ւմ ենք...

— Ոչ որի լինայե՛լ,— հրահանգեց Սուռ Ավագը:— Սարի ծաղի՛կ են բերել շները: Ջարկեցե՛ք...

Կամար Սուլթանը երևաց ինչ-որ խորշից: Քռով շինականների բռնած ձիերից մեկի մեջքին, սուրը շողացրեց:

— Բրդեցե՛ք դրանց: Բրդե՛նք... Մեր Ղարաբաղում իր օրում զզրաշ չի ծրտել: Խփեցե՛ք...

Ղզրաշներին սկսեցին զլորել գետը:

Չորի խորքում, այնտեղ, ուր գետը ծունկ էր տալիս և մի հին կքած մատուռ կար, իրարանցում ընկավ: Չիու վրայից ետ տեսա, թե ինչպես Փանահ խանը ձիու գլուխը շրջեց ետ ու գնաց դեպի իր փախչող զորքը: Ահա նա մի զորախումբ կանգնեցրեց ու տարավ դեպի աշխարհազորի գիրքերը: Մելիք Աղամբը ձիահարյուրակով շտապեց կտրել նրա հանապարհը... Խանի դեմ դիմացից հարվածեց Մելիք Հովսեփը: Չորը լցվեց վայրենի աղաղակներով: Խուճապը խառնաշփոթեց խանի հետ եղած զորքին և: Սկսեցին ծուղակից դուրս գալու ելք որոնել...

Փանահ խանը փորձեց սրով, ատրճանակով ետ պահել փախչող զինվորներին: Բայց ապարդյուն: Դիմացից, աջից ու ձախից հայերը հրացանազարկ էին անում նրանց: Ներքևում Քուրի Արզումանը սրամարտ էր սկսել Մակվի խանի զորախմբի հետ:

Մելիք-Շահնազարը ձիու վրա փոթորկվեց Փանահ խանի առաջ:

— Հետևիր ինձ: Գլուխդ մի՛ կորցրու:

— Վերջացա՞վ,— հեաց խանը:

— Նոր է սկսվում: Ամեն ինչ նոր է սկսվում:

Փանահ խանը ձիու գլուխը շրջեց մելիքի հետևից:

— Արա՛գ, արա՛գ,— գոռում էր Մելիք-Շահնազարը:

Թարթառը դղրդում էր ահռելի ջրապտույտներով: Ալիքներն այնպես էին ծառս լինում, որ ահա ուր որ է, կկործանեն իրենց առջև եղած թաց, մամռած ժայռերը: Դիմացը, մի քիչ աջում, հայկական հետևակ աշխարհազորն էր: Փանահ խանի մեջքով կարծես օձ սողաց: Սարսուռաց: Հայերն սկսեցին քարեր գլորել փախչողների վրա, վառած խրձեր, նավթի բոցակույտեր նետել:

— Արա՛գ, արա՛գ... — առջևից սրտապնդում էր Մելիք-Շահնազարը:

Խանի ձին սպանվեց: Մելիքը նրան շան լակոտի պես պոկեց գետևից, գրեց իր ձիու թամբ-գավակին:

— Շունն էլ քո օրին շինի, խան: Պի՛նդ բանիր ինձ:

Փախչողների խառնախուժանք լեզապատառ իրեն գցեց գետի մեջ: Լողալ իմացողները գենքը գեն նետեցին, սկսեցին լողալ, շիմացողները ոռնում էին հուսահատ...

Եւորը ուժգին զարկեց Փանահի գլխին, երեսին, կրծքին: Մի պահ նրան թվաց, թե սուզվում, խեղդվում է: Մեկը նրա շիկնքից բռնած զուրս բաշեց: Խանը նույնիսկ զգաց, որ մի-
զեց ահից՝ շրի մեջ, շուր կուլ տվեց միզահամ: Ուշքը տեղը
եկավ, իրեն խեղդվելուց փրկողը նորից Մելիք-Շահնազարն
էր: Նրա վրայից շուր էր շոտում, լճանում ոտքերի տակ:

— Մի՛ սատկիր, խան, — զոռաց մելիքը: — Մենք փրկված
ենք: Հետևիր ինձ:

Նրանք փախան դեպի Խաչեն: Այնտեղից Շուշին մոտ էր:

...

Հավաքեցին թշնամու թողած զենքը, պարենը: Ավարը
կրեցին, տարան Զրարերդ ամրոցը: Հակառակորդի անհամար
գիսկները հորեցին: Մնան՝ կփթեն, հողը կապականեն:

Կամար Սուլթանը հրամայեց զորքին կերուխում տալ:
Ամրոցի պարեն-պաշարի մասանները բաց արին, դետնի մեջ
թաղած գինու կարասները հանեցին:

Զրարերդը ցնծում էր: Նեղ զուկակում և եկեղեցու բակում
խոնավել էին գերիների վտառները՝ երևի մի վեց հազար մարդ:
Գինով Մուռ Ավագը զոռաց նրանց վրա:

— Հիմի որ ձեզ վրա նավթ լցնեմ ու վառեմ, մեղք ունե՞մ,
իշի ծնունդներ, ինչո՞ւ կովով խուժեցիք մեր տունը: Հը՞...

Երբեմն գինու զավաթը դեմ էր անում որևէ գերու:

— Խմիր, պարսիկի տականք՝ հայոց աշխարհի արևշա-
տության: Համա ձեռքներիցս պրծավ ձեր խանը: Բայց միև-
նույնն է, վարտիկը ոտքերն եմ զցելու:

Փողոցներում, բակերում, խեղդված շուկայում զուռնա էին
եվազում: Գրեթե բոլորը պարում էին խելահեղ:

Գիշերը մրափեցին ով որտեղ կարող էր: Մյուս օրը ևս
խնջույք արին: Կամար Սուլթանը ոչինչ չէր խնայում զորքի
համար:

...

Երբորդ օրվա առավոտն էր: Զորանոցները խլրտացին: Մե-
լիք-Ազամը գալիս է զորքին այցի: Մուռ Ավագն ու Քուրի

Արզումանը իրենց գլուխներին մի-մի տաշտ սառը ջուր լցրին, որպեսզի գինովությունը փախցնեն:

— Մեկիքը մեզ մի լավ կտաքացնի,— ասաց Մուռը:

— Շատ էլ լավ կանի,— քրթմնչաց Քուրի Արզումանը:—
Լակել ենք:

Ձգաց, որ գլուխը երեք փթանոց է դարձել, աշքերն ուռել են: Դիմացը մշուշ է: Չի հիշում, թե երեկ, մյուս օրն ինչ է արել: Մուռը հիշո՞ւմ է: Հազիվ թե: Նա էլ է գլխին դազանակով խփած շան օրի: Հարբած գինվորներին խմբով քշեցին գեպի գետը:

— Ընկեք ջրի մեջ, է՛յ: Գուցե թե գինու թանձրն անցնի: Է՛յ, է՛յ...

Թեղանոթ ձուլող Ջարգար Մելքոնի հեշ վեջն էլ չէ: Խմել է ինչպես կալի եզը՝ գետից, և նույնիսկ քիթը չի կարճրել: Լողացան: Ջրվեցին: Նաև ջուր խմեցին շատ: Մի կերպ հավաքվեցին, կանգնեցին զորանոցի հրապարակում: Քուրի Արզումանն ու Մուռ Ավագը իրենց անսովոր ձիգ էին պահում, երբեմն թափահարում գլուխները: Մուռն ասաց.

— Մեկիքը հիմա մեր մեջքերը մի լավ կտաքացնի մտրակով:

— Շատ էլ լավ կանի,— մոմուաց Քուրի Արզումանը:—
Խելքներս տվել ենք սատանայի հեղուկին: Ա՛խ, ա՛խ...

Նա զզվում էր ինքն իրենից: Ձգում է, որ աշքերի տակ կապույտ պարկեր են, մեջները կարծես լիղի լցրած, բերանում ճիլջահրու աղուզահար պտուղի համ է, քիթը դարձել է մասան: Մուռը աշխատեց գինվորավարի ցցվել.

— Հարյուրպետս... Ես... Տեր մեկիք: Ձեկույցս այս է...

Մեկիք-Աղամը հոնքերը խոժոռել էր հաստ, շրթունքները սեղմել աճեզ: Բայց նկատեցին, որ նրա աշքերում քմծիծաղ կա՝ ներողի բարություն: Քուրի Արզումանը նույնիսկ մոռացել էր կոճկել կապայի բուր կոճակները, մի երկուսը մերակած չէին: Է՛, է՛հ: Կապայի տակից երևում էր խոնջանի փնջավոր բուզը: Ձինվորներից ոմանք հարբած օրորվում էին: Մի գեռատի գինվոր բացել էր բաճկոնի օձիքը և ընդհատ-ընդհատ երզում էր:

Թե ծամիզ ծիրն ասեմ,

ծիծերիզ ձերն ասեմ...

Տասնապետները փորձում էին լռեցնել նրան, շէր ստացվում: Նրան փաթաթեցին, տարան զորանոց: Մելիքը հայացքով ահեղ խեթեց զորապետներին:

— Լակե՞լ եք, հա՞: Հարբած գինվորը սատկած շուն է... Հա՞...

— Մեղավոր ենք, տեր Մելիք,— հազիվ լսելի ասաց Սուռ Ավագը:— Համ էլ: Ախր հազթանակ է...

Մելիք-Աղամբ կարակույն կապույտ գզակը նետեց օդ:

— Պանծա՞, պանծա՞, Հայաստան երկիր:

Գզակը փայլատակեց արևից՝ ամբոցի պարիսպների համայնապատկերի ոսկե մշուշում: Գզակների հեղեղ թռավ գեպի վեր:

— Հո՞ւտոա՞...

Այնպես տաք էր, որ հողից ելած փոշին կարծես կրակ կարած հալվում էր: Զորքի ցնծության որոտմունքը սփռվեց Քարթառ գետի խորերում, մշուշի պես թռավ, զարնվեց ժայռերին ու ետ եկավ:

— Այս անգամ էլ շախշախ եզավ մեր թշնամին: Աշքդ լո՞ւյս, զորք, ցնծա ժողովո՞ւրդ:

Ամբոցի դիմաց, Քրդի գետի աջի մի ժայռե փոքրիկ խցում ծունկի էի եկել ես՝ Գոհար միանձնուհիս, առջև՝ քարի վրա գրոց մատյանս, գրիչ և մեկան: Ձեռքերս բարձրացրի գեպի կապույտ երկինքը, ազոթքի շերտեր հղեցի՝ մեղմ շշուշոզով: Ձեռքերս իջեցրեցի, կողքիս դրած մատյանը վերցնելով համբուրեցի ու շարունակեցի գրել:— Եվ եզավ սա թվին հայոց... Ինքս երկյուղածությամբ ներշնչվեցի ինձնով ու այն, ինչ ներկայացրի, իմ հոգու շունչն է...

Քղենու թփից կաթավների երամ պոկվեց խշշոցով: Թփի մոտ երկու ստվեր խառնվեցին միմյանց:

— Այստե՞ղ: Այստե՞ղ...

Ձագեծորի հովիվներից մեկն էր: Նրան հաված աղջիկը թրթռաց պախրայի պես:

— Դու ինձ շես լքի, շէ՞:

Հովիվը գլխից պոկեց մաքենի փափախը, սեղմեց կրծքին:

— Երգվում եմ փափախովս, որ իմ պատիվն է, շեմ լքի: Աղջկա թուխ, աղեղ հոնքերը մեղմացան:

— Եվ կսիրես ինձ անբիծ հոգով: Հա՞, ջանա:

Հովիվը գրկեց նրան: Ես զլուխս կախեցի մատյանիս մե-
լանահոտի վրա: Այս շոր մոռայությունից մտովի պոկվեցի,
փախա... Փախա դեպի հեռավոր օրերիս ոսկեղենիկ մշուշները:
Երևացե՛ք, կորած աստղեր: Կենդանացե՛ք, մարած կրակ-
ներ...

Ահռելի լուսթյուն իջավ հոգուս: Ժամանակներն արձագանք
շավին կարոտի հառաշանքներին...

* * *

Հայոց զորքը պաշարել է Շուշին:

Զրարերդի պարտությունից հետո Փանահ խանն ու Մելիք-
Շահնազարը իրենց զորական մնացորդները մի կերպ հավա-
քել ու փակվել էին Շուշու պարիսպներից ներս: Անտոյկ ամուր
քաղաք-բերդը պաշարած հայերը համոզված էին, որ եթե
զենքով չհաշողեն ընկճել զլուխն ամպերի մեջ թաղված բերդը,
ապա կստիպեն, որ նա իր միսն ուտի քաղցից և իր զոները
բաց անի:

Հայոց զորաց ավագանին երկրի իշխանությունը կուտա-
կեց ի մի, դարձրեց ամրապինդ բռունցք: Պետական զերազույն
նոր կորիզ ստեղծեցին՝ Մելիք-Աղամի, Մելիք-Հովսեփի ու
Մելիք Ծսայու եռյակ իշխանությամբ: Զորքն ու ժողովուրդը
նեցուկ կանգնեցին հայ պետական այս նոր կարգ ու կազմին:
Սակայն, ինչ խոսք, նաև տագնապում էին: Իրանի բոլոր խա-
ները, որ տասնհինգ տարուց ավել է, միմյանց կոկորդ են
կրծում, տարին երկու-երեք թագավոր զահրնկեց անում,
արդեն միավորվել են Զենդ Քերիմ շահի գրոշի տակ: Պարս-
կաստանն ուշքի է եկել ծանր ցնցումներից, նորից դարձել
սպառնալի:

1761 անբարի տարվա գարունն էր:

Զենդ Քերիմ շահի զեսպան Սաֆար Ալի միրզան անսպա-
սելի երևաց Շուշվա պատերի տակ, հայոց զորքի ճամբա-
րում: Նա հայոց եռապետությանը հանձնեց արքայական կնի-
քով ու մոհրով պնդած հրովարտակ: Իրանի նոր Առյուծը,
ինչպես անվանում էին Զենդ Քերիմ շահին, ոչ միայն Շուշի
քաղաքի, այլև ողջ Ղարաբաղի վրա միահեծան իշխան է հաս-
տատել Փանահ Ալի խանին: Թագավորը խստազույն սպառ-

նախերով հայերից պահանջում է անհապաղ հանել Շուշու պաշարումը և ենթարկվել Փանահ խանին: Սպառնում էր մեծամեծ բանակներով ներխուժել Հայաստան:

Սա, Գոհար միանձնուհես, թողել էմ դպրական գործս և նորից ամփոփվել իմ զորական պատյանի մեջ: Նորից զորքի հետ եմ, Սա ինձ հանձնել էմ աստվածային շնորհներով օժտված Կամար Սոլթանի խնամքին և երբեմն հեռվից-հեռու, երբեմն երես-երեսի ականատես եմ իրար հաջորդող այս փոթորկուն անցքերին: Մելիք-Աղամին հարցրի.

— Ընդունելի՞ ես գտնում Զենդ Քերիմ շահի պահանջը: — Երբե՞ք, — վճռարար պատասխանեց նա:

Սա գոհ մնացի, նրա տիկինը՝ Կամար Սոլթանը՝ ևս:

Զորապետների եռյակը արքայական դեսպանին հանձնեց իր վճիռ-պատասխանի գիրը:— Իրանի երջանիկ տիրակալ Զենդ Քերիմ շահ, ողջո՛ւյն: Մենք ողջ երկրով, զորքով ու ժողովրդով քեզ շնորհավորում ենք՝ թագավորելուդ առիթով, որին արժանի ես անտարակույս: Քեզանով ուրախ ենք ի խորոց սրտի: Ո՛վ մեծազոր, ո՛վ աստվածային, զարմանում ենք, որ քո արքայական մեծությունը զորավիդ է կանգնել թուկից փախած ավազակ Փանահին: Եվ եթե դու Իրանի դյուցազնական տան զարմ ես, և գիտենք, այգպիսին ես՝ արիական գտարյուն, ապա ինչո՞ւ ես թիկունք կանգնում ստոր ծագումի անտոհմ ու սևարյուն մի ավազակի: Աստվածային Զենդ Քերիմ շահ, ողջ եղիր այժմ և հավիտյանս հավիտենից, Զենդ Քերիմ շահ, հիշիր, Հայաստանը քո ոտնակոխ բոստանը չէ, որ ում ուզես նվիրես: Մենք՝ հայերս թագավորություն ունեինք ձեր Գարեհ՝ Վշտասպանից հազար տարի առաջ: Եվ մենք հենց դրանք ենք՝ հայ: Իսկ դու պահանջում ես, որ հայոց մեր երեք հազար տարեկան բնօրրանը ենթարկվի Սարըջալու թերմացք, ձիագող մի անտոհմ ավազակի: Զի՛ լինի: Զե՛նք ընդունում: Մենք ինքներս ենք մեր երկրի օրինական ու բնիկ տերերը: Եվ չէ որ մեր ու պարսիկներիդ միջև ուխտ ու պայման կա՝ հաստատված ոչ միայն արքայական երդում կնիքով, այլև աստծու կողմից, որ միշտ արդար է ու բարի, նաև օժտված ու սրբագործված մեր ու ձեր թափած արյամբ՝ օսմանյան սուլթանների դեմ մղած համատեղ պատերազմներում: Մի՞թե հնարավոր է ուրանալ միատեղ թափած արյունը: Ոչ թե երկ-

յուզից, այլ խղճմտանքի ձայնով ասում ենք, նման բան մի՛
արա, թագավոր մեծ: Հայոց մեծաշխարհի Արցախը ինքն
իրեն է, իր խղճի, իր ձայնի, իր արյան ու երգման տերը:
Մենք մազի շափ անգամ չենք հեռացել մեր ու ձեր միջև կրն-
քած դաշնի ուխտից և երբեք մի լվի խայթոցի շափ անգամ
ցավ չենք պատճառել քո երկրին: Մենք ոչ մեկին ոչ ենթարկ-
վել ենք, ոչ էլ կենթարկվենք: Մենք մերժում ենք ստրկու-
թյան լուծը և պատրաստ ենք պաշտպանելու ինքներս մեզ,
մեր հողը, մեր հավատն ու պատիվը: Այս է մեր հաստատուն
խոսքը և անդառնալի կամքը:

Հայ իշխանները իրենց այս խոսքի գիրը հանձնեցին Սա-
ֆար Ալի միրզային ու, թեև վստահ չէին Զենդ Քերիմ թագա-
վորի ազնվությունը, բայց և այնպես նրան ճանապարհեցին
զուսպ հարգանքով:

Երբ շահի էլլի-դեսպանը հրաժեշտ էր տալիս մերոնց, իսկ
զա կատարվում էր այն վրանից ոչ հեռու, որի մեջ էի, ես նկա-
տեցի, որ նրա աչ ականջի բլթակին խոշոր, անբնական խո-
շոր սև խալ կա: Իմ մտքում հուշի հեռավոր կայծեր բոնրկ-
վեցին: Ո՞ւմ ականջին եմ տեսել այդ սև խալը: Ո՞ւմ մտա:
Որա՞նդ... Զեմ սխալվում, տեսել եմ: Տեսել եմ: Կամար Սուլ-
թանը փաթաթվեց ինձ:

— Բա՞ն հիշեցիր, մայրապետ:

Ես սթափվեցի:

Երկար ժամանակ նույն համոզմունքն էր մրճահարում
զուխս՝ տեսել եմ, տեսել եմ...

Տազնապներով էր բացվում Շուշվա օրը, մթնում՝ խա-
ցած խճողանքով: Հայոց զորքը օր-օրի սաստկացնում էր բեր-
դի պաշարումը: Սկսեցինք նաև թեղանոթներով արկակոծել
քաղաքը: Մենք իմացանք, որ Փանահ խանը վճռել է իր ազգ
որդուն՝ Իբրահիմ խալիլ աղային ուղարկել Զենդ Քերիմ շահի
մոտ: Նրան գիտեինք, հոր նման բիմբեռ ու ծառահասակ էր,
տասնութ տարին նոր լրացած: Որդին հորը հարցրել է՝ իբրև
պատա՞նդ ես ինձ ուղարկում:— Հայրն ասել է՝ ոչ, ես քեզ
կօծեմ սուկու բեռներով, որ տանես Պարսից թագավորին նվեր:
Կզնաս խնդրելու, համոզելու, որ շտապ զա ու փրկի Շուշին:
Կզնա՞ս:— Հրամանիդ հնազանդ եմ, հայր.— ասել է որդին:
Սակայն... սակայն մի՛ մոռանա մեր շարիաթի կանոնը: Քա-

գաժութի մտ պատմութեան ու գեղարուեստի կարող է գնալ միայն քարին արած՝ ամուսնացած մարդը:— Այդ առևտուրին ներկա Մելիք-Շահնազարն ասել է օգտակար է որդուդ շահի մտ ուղարկելը, խան իմ: Ես ևս հարկավոր կշիռով գանձ կտամ: Ոսկին նույնիսկ աստուծու փակ դուռն է բաց անում: Քո որդի Իբրահիմ նախընտրեալ արդեն արքունիքի է: Պատկեր: Ես իմ դուստր Հուրիդադին կտամ տղայիդ կնութեան:— Ես Ավետարանոցից բերել է իր աղջկան, նրան հայտնել իր վճիռը: Տասնհինգ տարեկան աղջիկը լաց է եղել: Հայրը նրան հրել է Իբրահիմի ոտքերի տակ: Համբուրի՛ր...

• • •

Կառկառ գետը շառաչելով զարնվում է ժայռերին հենված Մազն կամրջին, ջրի ցալքուններ շարտում Քարաբերդի պղնձկից կախված թղենու վրանաձև թփին: Թղենին շյուղերը իջեցրել է ցած ու ագահորեն կլանում է ջրի ցայտերը: Երբեմն ջուր է ցողվում նաև Կամար Սուլթանի գոռու մազերին, երեսին: Մազերի կաթիլները մնում էին գոհարների պես, այտերինը իսկույն հալվում մորթու տաքից:

Հայոց զորքը կանգնած էր Շուշի քաղաքի տակ՝ նրա ցածրադիր, սաստիկ թեք փնջերին, ապա կիրճերում, նաև աճելի վերևում, ուր սարալեզվակի վրա նեղ անցք էր՝ Երևանյան դարպասը: Զորքը թղենու ուր արմատների վրա է թառած, ցածում գետն է, նաև Քարինտակ գյուղը և մի ջրաղաց: Մելիքի թիկնապահ հարյուրակի զինվորները գիրքավորված են ջրաղացի մոտ: Հանկարծ Կամար Սուլթանը ծղրտաց:

— Նոր դավադրություն է կատարվել: Մելիք-Շահնազարն իր Հուրիդադ աղջկան կնութեան է տվել Փանահ խանի որդուն...

Ոչ ոք չարձագանքեց նրան:

• • •

Մելիք-Հովսեփը հևաց ձիու վրա:

— Պարսից բանակն անցել է Կառկառ գետը: Մոտենում է մեզ...

— Հայոց բանակում երկար փողեր հնչեցրին: Վերևից, Շուշի բերդի աշտարակից վառվող շահեր նետեցին ցած:

— է՛, հե՛, հե՛յ...

Ախր ինչո՞ւ աստված հոգիս շի անում: Գե եկ, մտաբերիր ինձ, այ ամենակործանիչ ու ամենափրկիչ աստված, առ իմ շունչը, իմ՝ խոշա Աբրահամ կոչվածիս հոգին: Առ, է՛, այս ինչքան անկումների եմ վկա:

— Զենդ Քերիմ շահը մեծ զորքով գալիս է մեզ վրա,— գամեց Մելիքը, կարծում եմ պետք է անհապաղ ետ քաշվել Շուշու տակից ու ներկայանալ շահին:

Մելիք Աղամբ գունատ նայեց նրան: Զլինի՞ սուրբ հանի...

Սուրբ հանեց: Բայց ոչ Մելիք Հովսեփի վրա:

— Կկոպենք Զենդ Քերիմ շահի դեմ: Նրա՛ դեմ: Շունը եկել է փրկելու շանը:

Ո՞վ է հասկանում, թե ում մահակն ում քամակում է: Մահակը երկու ծայր ունի...

Հայոց զորքը կազմվեց, կապվեց, գնաց դեպի Կառկառ գետի ցածրերը՝ պարսից բանակների դեմ:

Մտքը քամի անցավ Շուշու բերդի ատամների արանքից: Իմացանք, որ գիշերը խանն ու մելիքն իրենց միացյալ զորքով հեռացել են Շուշուց, խառնվել շահի բանակին:

Մենք իսկույն մտանք Շուշի:

* * *

Աշտարակի հրակնատից մուտղ քարի հոտը գրգռեց Մելիք-Աղամի բիմքը: Նա շեշտակի շրջվեց հենց նոր երևացած Սուռ Ավագ հարյուրապետի կողմը: Սրան թվաց, թե իշխանն իրեն հիմա կապտակի:

— Լուրն ուշ բերիր:

— Մի բարկանա, տեր մելիք,— հեզ ասաց Սուռը:— Թե այստեղից անգամ ինձ պցես ձորը, միևնույն է, կատվի պես թաթերիս կկանգնեմ: Պարսից զորքերը եկան... Վարարած Երասխը քեզ օրինակ:

— Ուրի՞շ:

— Փանահ խանն ու Մելիք Շահնազարը ընկել են թագա-
վորի ոտքերը:

Մելիք-Աղամը նրա հետ իջավ աշտարակից: Զորապետնե-
րին հրամայեց զորքը պատրաստել երթի՝ ամեն ինչով, զեն-
քով, ուտեստով, ձիերի գարու սեռներով: Կամար Սուլթանը
խանդաղատանքով նայեց Ասպապ տիկնոջը, ապա նրա ամու-
սին Մուռ Ավագին:

— Ուրեմն կին առար, հա՞:

— Այո, մեծ տիկին,— հեղ պատասխանեց Մուռ Ավագը:

— Հիշում եմ, մի տաս տարի առաջ հորս հետևներ տանն
էիր, ասում էիր երբեք չեմ ամուսնանա:

— Է՛հ,— ասաց Մուռը:— Նույնիսկ մեր տեր աստվածն է
իր խոստումը փոխում օրը մի հինգ անգամ:

— Ասպապը մեծահոգի է:

Նա համբուրեց Ասպապի երեսը:

— Մանրամասն կիմանամ մի ուրիշ օր: Հիմա կովի ենք
գնում: Պատերազմ է:

Մի ամբողջ տարի Մուռ Ավագը Զրարերդի մի քարայրում
պահեց Շաղկերտից մի կերպ փախած Հովհաննես Խանդա-
միրյանի այրուն: Սևերի մեջ էր: Անովերջ մոտենում էր մա-
տուռի կամ նա՛տտակի խաչքարի, մոմեր վառում, ծնրադիր
աղոթում: Ինքն ամեն կերպ աշխատուա չր նրան վերադարձ-
նել զեպի իրական կյանք, պոկել ոգիների մզոած աշխարհից:
Ինչ էլ լինի, կյանքը քաղցր է, ապրելը՝ պարտադիր: Զրա-
րերդի հաղթանակից հետո, մի երեկո, երբ ինքը հոգնած
մտավ իր քոզաիկը, այնպես ցնցվեց, որ քիչ մնաց ետ փախ-
չի: Քոզաիկի մեջ կանգնած էր Ասպապ տիկինը: Սակայն ոչ
տաղակալի սևերով, ոչ հոնքերը մոզած ու ոչ աղոթքի մրմն-
չոցով: Հագել էր իր աշխարհիկ շքեղ զուգսը, մազերը հյու-
սել, հանգուցյալ ամուսնու նվիրած ատրճանակը խոթել ար-
ծաթե լայն գոտու արանքը:— Ես վերադառնում եմ զեպի
կյանք, Ավագ:— Նրա ձայնը զվարթ էր, վճռականության շեշ-
տերով: Զհառաչեց, ձեռքերը պարզեց ինձ:— Ամուսի՛ն իմ...

Եկել էս, հա՞, Զենդ Քերիմ շահ,— բեղի ծայրը կրծելով ինքն իրեն ասաց Գիզակի Մելիք-Ծսային:— Հեշտ կուլ գնացող պատառ էս համարում մեզ, հա՞: Հետզ պատանք բերե՞լ էս, որ լեշդ փաթաթեն:

Զենդ Քերիմին տեսել է մի երկու անգամ, երբ Քավրիզի տերն էր միայն: Հողի սահմանով հարեան են, մեջտեղը Երասխ գետը: Հաստապառչ պարսիկ է, նազիր շահին ցեղակից: Երբ նազիրը ողջ էր՝ նրան թարուն թշնամի:

Տողի արծվաբնից Մելիք Ծսային տեսնում է աշխարհը: Իր տիրույթը ընդարձակ է, թուրքից ցնկնած Փանահն աշքունի Գիզակի վրա է: Վերևում Գիզափայտ լեռն է՝ Կատարո գազաթով, փեշերին կուտակ-թանձր անտառներ, հարավը Երասխի հարթ անկողինը՝ բամբակի ցանքսեր, գարի, որ մայիսի սկզբին հնձում են, ու անսպառ ցորեն, բրինձ: Պարսից աշխարհի հետ կապը Հողափերին կամուրջն է կամուրջ շահնդուրծող Երասխի վրա: Դա իր ապուպապ Առան նահապետն է կառուցել երկու հազար տարի առաջ: Է՛, քանդվեք այդ կամուրջը: Դրա վրայով Հայաստան մտավ Զենդ Քերիմ շահը: Իր մի այլ պապը՝ Ծսայի Աբու Մուսեհն ուղիղ հազար տարի առաջ այդ կամրջի մոտ ջարդեց արարական զորքը: Հա, եկել է պարսիկ զորքը: Մելիք-Աղամն ու Մելիք-Հովսեփը Շուշվա պաշարումը հանել են, իջել լեռնաշխարհի ստորոտը, գեմ կանգնել պարսից շահին: Իր զորքը ոչ թե աշխարհազոր է, այլ՝ մշտական ու կանոնավոր, համախումբ: Ութ տարի առաջ ինքը օրենք սահմանեց՝ զինվորական պարտադիր ծառայություն իր ընդարձակ գավառի սահմաններում: Ամբողջ զորքը հեծյալ է, սակայն նաև վարժ է հետիոտն մարտերի:

— Ի՞նչ էս ասում, կի՛ն իմ, պարսից թագավորը ինքն է զորքով եկել մեզ վրա:

— Իմ ասածը քո նպատակն է, իմ տեր,— հեզ ասաց Բեզում հաթունը:

— Գնա՞մ, թե փակվեմ բերդիս մեջ:

— Եթե դու փակվես, ինքս կգնամ զորքիդ գլուխն անցած:

Մելիք-Եսային տրտմեց: Ոչ խեղճութունից, ո՛չ: Գե, ինչ կա որ, կզնա արքայական զորքի, հենց արքայի դեմ: Կկովի, թեկուզ թշնամին երեք հարյուր հազար լինի: Կկովի: Ցավն ուրիշ էր...

Առաժոտյան Կատարո լեռան դետքից սուրհանդակ եկավ: Պարսից զորքն անցել է Կառկառի կամուրջը: Նրան են միացել Մելիք-Շահնազարն ու Փանահ Ալի խանը: Մելիք Եսային զորքը բերդից հանեց: Չի շտապում: Թող թշնամին տափաբակներից բարձրանա լեռնաոստերը: Այդպես՝ շտապելով էլ գնաց: Շուշի քաղաքը թողեց աջում: Գետն ի վար իջավ ու լեռնաոստի նեղոցքում հանդիպեց Մելիք-Աղամին:

— Նեղո՞ւմ է, — գանդաղ հարցրեց, ավելի գանդաղ իջնելով ձիուց:

— Չէ՛, — հեղնեց Մելիք-Աղամը: — Շահը կարմիր խնձոր է ուղարկել մեզ:

— Կուտը բկին կմնա:

Ցածում Աղուենի դաշտն էր՝ մթնած պարսից բանակի զանգվածներից: Ճամբարում, շահական վրանից ոչ հեռու, երևում էին Մելիք-Շահնազարի ու Փանահ խանի սև վրանները...

* * *

Լուսաբացի հետ ծանր-ծանր շարժվեց պարսից բանակը: Գիշանգղների երամներ էին ուղեկցում նրան, հետևից հավաքելով հսկայական բանակի թողած աղտեղութունը, կերակրի մնացորդ, նաև հոշոտելու հիվանդ, լքված զինվորներին:

Ռազմական ավազանին Մուռ Ավագին ու Թուրի Արզումանին հրամայեց իրենց հեծյալ հարյուրակներով հեռանալ դեպի Խաչեն գետի ավազային հովիտը՝ այդ կողմով դեպի Խաչենի վերևները ընթացող պարսկական բանակի մի ճյուղի շարժումը կասեցնելու:

Չորախումբը շարժվեց: Աշնան Խաչենը պղտորվել էր, վարարել, մի բան որ զարմանալի էր տարվա այս օրերին: Մի տեղ Մուռ Ավագը ձին քշեց դեպի մոտիկ խաչքարերի կուտակը: Քարերի անտառի միջից անսպասելի դուրս եկան հիսունի շափ հեախոտն մարդիկ: Նրանք հրացանները բռնել

էին զլուսններից վեր, հորիզոնական՝ «բարեկամ» ենք նշանով: Մեկը, որ խիստ բարձրահասակ էր ու երիտասարդ, գզակը հանեց:

— Ողջո՛ւյն, Սուռ հարյուրապետ, նաև քեզ ողջույն, Թուրի Արզուման: Ահա մենք եկանք:

— Ի՞նչ մարդիկ եք:

— Էստեղ, մոտիկ Առաջածոր գյուղից ենք: Եկել ենք մտնելու հայոց դրոշի տակ: Ես ուսմիկ եմ, սա էլ իմ պապն է: Նա ցույց տվեց ամբողջովին ճերմակ հագած, սպիտակ մորուքը գոտուն նստած մի բարձրահասակ ծերունու:

— Պապս է, ասացի: Հարյուրերեք տարեկան: Ոտքը գետնին տվեց, թե ես էլ եմ ձեզ հետ կովի գալիս ու եկավ:

Սուռ Ավագը համբուրեց ծերունու մորուքը: Ծերունին խանդավառվեց.

— Է՛, անունդ լսել եմ, Սուռ: Խաչը դեն ես գցել, զենք վերցրել, ոնց որ մեր էնիքը՝ Տեր-Ավետիս քահանայն՝ Գավիթ-Բեկի զորքում: Հա՛, արևդ ապրի: Հա՛, հա՛... Հայի փրկիչը զենքն է, զե՛նքը:— Նա կոացավ, ցամաքած մատներով մի բուռ հող վերցրեց զետնից: Քսեց երեսին, համբուրեց:— Մեր հողն է, մե՛րք... Հոտ քաշեցեք, մարդիկ, մեր հողից արյան համ ու հոտ կզգաք: Մեր հողը մեր արյամբ է կենդանի: Եկել եմ իմ արյունն էլ տալու մեր Ղարաբաղին, որ օտարի ճանկ չընկնի: Մենք մեր արյունով կենդանի կպահենք աշխարհը հայոց, մեր Ղարաբաղը...

Գնացին ու իջան Խաչեն գետի մեջ մտնող մի ոչ մեծ ձոր: Գլխավոր զորակայանի հրամանը հստակ էր՝ թշնամու առաջ փակ պահել զեպի Խաչենի վերևները տանող ձորաքերանը: Փա՛կ: Բնականից անհանդիստ, խլրտացող էր Սուռ Ավագը: Նաև համառ էր, հպարտ: Երբեք գլխարկ չէր հանում նույնիսկ իր մելիք տիրոջ առաջ: Զորապետներից ոմանք ատում էին իրեն, գիտի:— Մեր գլխին շարիք է դառնալու:— Հարյուրակի հեծյալները հլու-հնազանդ էին, թեև շատերը իրենից տարիքով մեծ էին: Լուռ կատարում էին նրա կենսաքերան հրամանը: Նաև գիտեին՝ նրա մարդկանցից ոչ ոք թիկունք չի ցույց տվել թշնամուն: Սուռը գիտի գրավել զինվորի սիրտը: Պատժող ձեռք ունի, նաև անուղղելի վրեժխնդիր է:

Հնար է գտնում հանկարծակի մխրճվել թշնամու թանձրության մեջ ու հաղթող դուրս գալ անհույս վիճակից անգամ:

Թուրի Արթուրմանը հարցրեց:

— Կհաջողե՞նք, Մուռ հարյուրապետ:

— Մի՛ տարակուսիր, կնիկ հո շե՞ս— խեթեց Մուռ Ավագը: Միտքը պարզեց: Դաշտ տեղը վտանգավոր է բախվել իրենցից հարյուր անգամ մեծաքանակ զորքին: Օձին պետք է հանել բնից, քաշել զեպի լեռնաճեղքերը և... կհաջողեն:

Զորախմբի մեջ էր հռակ Ասպապ տիկինը՝ վիրազարման միանձնուհիների հետ: Հագնել էին տղամարզու շղթատ, ով ինչ գտել էր՝ լայնփողք տաբատ, կաշվե գոտի, արանքներում դանակ: Զիերի վրա էին, հինված: Խուրշիներում զանազան դարման-դեղեր, վիրակապի կոշտ կտավ ունեին: Քիկունքներին սպիտակ խաշանշան էր կարված: Առաջ եկան բարձր խոսելով, աղմկելով: Զինվորները, զինվոր տղաները, հատկապես ազապները, սկսեցին ձեռ առնել միանձնուհիներին:

— Է՛յ, քույրիկնե՛ր, կովի ժամանակ ինչպե՞ս պիտի փախչեք, հաստ հատույթ-դմակ ունեք:

— Երեի դու ես ճղելու սովոր,— կծեց աղջիկներից մեկը, որ շնչ էր, կապույտ աշտերով, ունքերը սև:

Աղջիկները լեզու ցույց տվին բամբառակ տղային:

— Դե եթե դու տղամարդ շես, պարսիկը մեր գոտիները կթանդի:

— Ո՛ւ...— հառաչեց զինվորը:— Բերան է, բերա՛ն: Ամա իմ բեղերով էնենց փակեմ էդ բերանդ, որ...

Աղջիկը ձեռքը դրեց իր կրունկին:

— Այդ բեղերովդ իմ այստեղը կարող ես ծածկել միայն: Բոլորն այնպես քրքջացին, որ նույնիսկ ձիերը խրտնեցին: Կատակող զինվորը փլվեց ձիու թամբին: Ամոթից կարկամեց:

* * *

Մեծ դաշտի բերանից մինչև գետի եղեգնուտաները ծածկվեցին պարսից զորքերով: Գետին նստած սև քաշաթուխալ է, ինչ է: Մուռ Ավագը երկար նայեց թշնամու կողմը:

— Հույսներս ինքը՝ միայն տերը:

Խաշենի հովիտը մխրճված պարսից զորաբանակի գլուխն էր պատերազմներում թրծված Քյազիմ խանը: Զորքը բերում էր երթային կարգով: Պարզ է, շի նկատում իր առջևի գաբանը, ծուղակը: Պարսիկ զորապետները շէին կասկածում, թե մտնում են հայերի օղակի մեջ:

Իրիկնադեմին զորքը կուտակ-խոփվ կանգ առավ նեղ գետափին: Թաղնեց: Մխեր արին՝ ուտելու ազահուլթյամբ: Թուրի Արզումանն ու Սուռ Ավագը Առաջաձորի խումբը ուղարկեցին գետի հակառակ կողմը:— Լուսարացից առաջ սկսեցեք: Քարերով: Նախ քարեր զլորեցեք և շատ:— Նստեցին, մնացին: Գիշերը վրա հասավ: Սուռը գլուխը գրեց կնոջ ծնկին:

— Հեթիաթ պատմիր:

— Վախենում ես քնն՞ս, շա՛նս:— Ասպապ տիկինը ձեռքը խոթեց նրա բլուզի արանքով, սկսեց տրորել նրա մեջքը:— Լինում է, շի լինում...

Գիշերը հոսում էր աշնանային տազնապներով:

Մոշահավ ճկաց:

Լուսաստղը վերևից ժպտաց շգիտես ում: Կապույտ մշուշը սկսեց հեռանալ ձորից ու գետը երևաց բավականին հըստակ: Գիմացի լեռնազլխից միանգամից երեք, թե շորս հարյուր քարաժայռեր զլորվեցին գետի ձորի նեղոցքում կուտակ մրափած թշնամու բանակը:

— Սկսե՛նք...

Սուռ Ավագի ու Թուրի Արզումանի խմբերը ևս քարեր զլորեցին: Իսկ քար ինչքան ասես կար, Հայաստան է, շէ՞: Կպշում էին մեկին, զոռ անում, «հը՞» ու տեղից պոկում: Մի քարը զլորվելիս էլի հիսուն քար էր պոկում տանում:

Զորը գլրդաց...

Հայ հեծյալները, որ հետիոտն էին դարձել, զլորվող քարերի ետից իջան ձորը: Հասան գետեզերք ու ծառերի ետեվից հրացանային կրակ տեղացին փոշու ու քարամորրիկի մեջ խելազար խլրտացող, փախշող, վայնասուն անող պարսիկների վրա...

Երեկոյան անթամբ ձիերի վրա Զենդ-Քերիմի բանակի մեջ ընկավ ահեղ կոտորածից մազապուրծ եղած Քյազիմ խանը, հազիվ մի երեք հարյուր ձիավորների հետ: Շահը տրեկ-

ված էր իր վրանի առաջ: Փախստական խանը աղաղակեց ու երեսի վրա փռվեց: Շահը իր կողքի թիկնապահ զինվորից վերցրեց նիզակը, ահեղ հարվածեց Քյալիմ խանի թիկունքին: Նիզակը ճեղքեց խանի փորն ու մտավ հողը:

* * *

Պարսից զորքը, Փանահ խանի, ու Մելիք Շահնազարի առաջնորդությամբ մտավ Շուշի: Քաղաքը սակվեց հրաբխի ժայթքմանն սպասողի նման: Հայ բնակչությունը, որ տասից ինն էր, ահուսարսափի մեջ փակվեց տներում: Մահմեդական քաղաքացիները ևս սոսկումի մեջ ընկան: Գիտեին, թե ինչ աղետ է պարսից զորքը՝ անզույժ կողոպտող ու ավերող:

Զենդ Քերիմ շահը մետաքսե քմփուշով ծածկված, արծաթով ու ոսկով պատված ձիու վրա մտավ քաղաք:— Վերջապես դու իմ ոտքերի տակ ես, հայի Շուշի:— Զորքը մորեխի պես փռվեց քաղաքում: Կողոպուտը վայրենի էր: Պարսիկ զինվորները, որոնց վարձը կողոպտելու անսահման իրավունքն էր, խուժեցին հայերի ու իրենց հավատակից մահմեդականների տները, եկեղեցիները, մզկիթները: Մեկ-երկու օրում քաղաքի ողջ բնակչությանը մերկացրին մինչև վերջին թելը:

Զենդ Քերիմ շահը իր մոտ հրավիրեց Փանահ խանին ու Մելիք-Շահնազարին: Երբ սրանք ներս մտան, շահը Փանահին ասաց.

— Որդուդ ևս հրավիրիր: Ես ուզում եմ նրան տեսնել:

Քերին նաև Իբրահիմ խալիլ բեկին: Սա դողում էր նկատելի: Շահը շոյեց նրա կզակը:

— Օ՛, ցնծո՞ւմ ես:

— Քո գալու ուրախության դող է մեջս, Արև աստծո զավակ շահ,— կարողացավ ասել Իբրահիմ խալիլը:— Քո առջև ոչ թե մենք՝ մահկանացուներս, այլև ինքը՝ մարգարեն պիտի դողա, որ արժանացավ քո շնորհներին:

Շահը արքայական գավազանը տնկեց, ապա նրա ոսկեհուռ զնգով մանր հարվածեց Փանահ խանի ուրը: Սա ծունկի էր եկել Մելիք-Շահնազարից մի քայլ առաջ ու անվերջ զուհիւր խփում էր զեհներին:

— Դու, Փանահ խան, թեև ստոր ծագման սողուն ես, քայց քո հավատարմությունը շինայեցիր Իրանի գահին...

Փանահը հեկեկաց:

— Դու, Փանահ խան, ահա ստանում ես երկնայինի բարեկթությունը, որ ներշնչում է ինձ: Ես հաստատում եմ քեզ քո իշխանության վրա և ոչ միայն անառիկ Շուշին է քոնը, այլ ողջ Ղարաբաղ աշխարհը: Քո հպատակներն են Ղարաբաղի բոլոր հինգ մելիքությունները: Քոնն են: Քոնն են:

Շահը ականարկեց ինձ և ես՝ Սաֆար Ալի Աբդուլ Հասան բեկս, որ հլու կանգնած էի նրանից բավականին հեռու՝ երկվիթների մեջ, ծունկի եկա:

— Տո՛ւր:

Ես շահին մեկնեցի նախօրոք նրա հրամանով պատրաստած «ֆերման» — հրովարտակը: Ուրծուն թուղթը վերցնելով, շահը դա մեկնեց Փանահին:

— Ե՛լ տեղիցդ, սիրելիդ իմ Փանահ խան: Ահա քո իշխանության հրովարտակը: Այսուհետ Ղարաբաղ աշխարհի միակ տիրակալը դու ես: Դո՛ւ ես...

Փանահ խանը համբուրեց նրա ոսկեերիզ կոշիկները:

— Դո՛ւ ես: Այժմ վեր կաց ու կանգնիր իմ երևելի զորավարների ու խանների շարքում: Կանգնիր քո հպատակ ու բարեկամ Մելիք-Շահնազար հայի հետ, նրանից մի քայլ առաջ:

Հինգ օր հետո շահը նորից հրավիրեց խաներին: Փանահին ասաց.

— Հավատացած եմ, որ հավատարիմ կլինես ինձ, Փանահ խան: Հույս ունեմ, որ քո տիրույթներից կվճռո՞ղես հայ մելիքներին, որ ապստամբ են ու գյավուր ռուսներին բարեկամ: Ես մեկնում եմ Հայաստանից: Փեղ եմ հանձնում շոք հազար սավարի հեծելազոր և հինգ հազար սարբաղ հետևակ՝ իմ ու քո թշնամիներին կործանելու հավատով:

Նա էլի խոսեց: Ի վերջո մատով մոտ կանչեց Փանահի որդուն՝ Իբրահիմ խալիլին:

— Դու, զավակս, պատրաստվիր հետս մեկնելու Սպահան: Դու կապրես իմ արքունիքում, և շատ պատիվներ կբաժանաս ինձնից:

Ես տեսա, թե ինչպես ցնցվեց Փանահ խանը: Շահը նրա

որդուն պատանդ է տանում հետը: Իր վրդավմունքը ցույց
չտալու համար, խանը բնկավ շահի ոտքերը:

— Գու մեծ ես, դու բարեգո՞ւթ... Մ', ալլահի փոխանորդ:
Երեք օր հետո Զենդ Քերիմ շահը հեռաւ ՎՇուշուց: Նա
իր հետ տարավ իր զորքի հիմնական մասը, նաև Իբրահիմ
աղային՝ գաղտնի հսկողութեան տակ:

Հայաստանի լեռնագագաթները ձյունեւ էին:

• • •

Հայոց զորքը քաշվեց լեռների բարձրները: Դիզակի Մե-
լիք-Սասային վերևներով մեկնեց Դիզակ, Մելիք-Աղամն ու
Մելիք Հովսեփը իրենց զնդերով հեռացան դեպի Զրաբերդի
ու Գյուլիստանի պնդոցները:

Զիու վրայից Ասպապը թեքվեց ամուսնու կողմը:

— Հիշո՞ւմ ես Աղուլիսի Քումա ավագերեցին:

— Այո, ի՞նչ կա:

— Սպանվել է: Եկել է Ամարաս՝ գրյանք տանելու զրպ-
րոցի համար: Իսրայել կաթողիկոսը նրան սպանել է, դիակը
գցել գետը:

— Մի՞թե... Մուռ Ավագը շէր զգում, որ իր կոշտ մատները
չուփել են: Արդեն սկսում են մեզ սպանել՝ մերոնց ձեռքով:
Ահեղ է:

• • •

Հիմա շփտեմ էլ, թե ինչը ինչոց է: Մեկ տեսար մի քնա-
բեր հանդարտութուն է պատում ինձ և ես երկնքի մեջ եմ
ինձ զգում, իբրև մենավոր մի ամպ: Մեկ էլ էն տեսար, որ
«հաֆ»՝ քրքրում է հոգիս: Այսպես՝ ես ի՞նչ իմանայի, որ այս
Շուշի քաղաքում զարունը գալիս է տաք քամիների բերնին
խաղալով: Հո ես քամի՞ շեմ, կամ զարուն, որ իմանամ:
Քայց ահա ես կարող եմ ձեռքիս ընկուզների գավազանի սնա-
միջից երեք հարյուր արշին ընտիր մետաքս-արբիշում հանել
ու Շուշվա փերեզակներին զարմացնել:

Քամին հարավից՝ Երասխի կողմերից փչում է ինքն իրեն,
ու ոքի կարիքը շունենալով: Պարզապես բերանը կլորացնում

ու փշում է: Փշում է, ոչ կարող ես բռնես, ոչ էլ ինքդ նրա հանդով փշես... Տար քամին հանում է իր մեծ-մեծ, հիսուն հազար լեզուն, դրանով լիզում Շուշու տների պատերը, քարերը մաքրում ձմեռը նրանց վրա կպած կովի թրիքից ու հարբած մեկի փսխածից, որ շորացել է: Հետո սողում է մայթի վրայով, որ սալահատակ է, հավի պես քուլուլը անում, և ինչ-որ մի շնչին բան գտած, ցնծալով, գոռալով, պարելով տանում դեպի մոտիկ անդունդը: Քամին ետ է գալիս, աներևույթ լեզուն կոխում տանիքների ու փողոցի քարերին մնացած ձյան տակը, խուտուտ տալիս, քրքրում և... և ձյունը լաց է լինում՝ շփտեմ, հաճույթի՞ց, թե կորուսվելու ահից:

Միրելի՞, հարազատ Շուշի:

Բուր քարերը լաց են լինում: Քամին լիկացնում է ձյունը, մտնում եկեղեցի շտապող կանանց փեշերի տակ, մինչև ծնկների վերևը և թաց ոգևորությամբ խաղաում ինքն իրեն՝ մի տաք անկյուն գտած...

Սարսափելի Շուշի: Ռ՞նց ես դիմանում այս անպատկառ քամու խաղերին:

Այսպես եկավ 1763-ի գարունը՝ և անժամանակ հենց փետրվարի շեմին: Իսկ Հայոց լեռնաշխարհը թմրած-քնած էր:

Պարսիկ զինվորները՝ հաստ, բարակ, բարձրահասակ ինչպես ուղտ, կարճ, ինչպես կատած էշ, քրքշում, ծիծաղում են: Ով փոք ունի, բռնում է փոքր և հրհռում, ով շունի՞ վիզն է քորում՝ մի ծուռահույսը ժպիտ բարակ, թունրի պատին կպած քերինը շրթունքներին:

Ես աճարարություն եմ անում Շուշվա բազար-մեյդանում: Շուշին քրքշում է խենթացած: Պարսիկ զինվորներն էլ են հռհռում: Կուշտ ու կուռ են: Փանահ խանը ղոզում է նրանցից՝ Ջենդ Քերիմ շահի թողած զինվորներից, որ հինգ հազար հոգի են՝ հաստ ու բարակ, անկուշտ, պահանջող, լափող: Փանահ խանը կաշվից դուրս է գալիս, որ հացով, մսով, ձեթով, ձավարով, բրնձով լցնի պարսիկ զինվորների անտակ փոքերը: Խանը կողոպուտի է ուղարկում իր զորքը: Սրանք մաշկում են ոչ միայն հայ շինականի, այլևս Մուղանի դաշտում ձմեռող քոշվորներին: Որ բերեն լցնեն պարսից բանակի անտակ որովայնը:

Այո, այսպես եկավ 1763 թվականը:

Իսկ Շուշին՝ ոմանք կուշտ ու կուտ, ոմանք սոված զկրտացող, քրքշում է իմ աճպարարությունը տեսնելով:

Մեկ էլ հանկարծ մեկը գոռաց:

— Է՛յ, բռնեցե՛ք դրան: Դա սկի էլ հնդիկ աճպարար չէ: Դա Մելիք-Աղամ իշխանի զորապետ Սուտ Ավագն է:

Սա նայեցի դա գոռացողին ու տեսա, որ հաշենի ճրտ Մելիք-Միրզեխանի եղբայրն է: Սա իմ ձեռքի գավազանը տընկեցի ու վազեցի դեպի նա:

— Շո՛ւն, նորի՞ց ես դավաճանում:

Զինվորները թափվեցին վրաս ու ինձ քարան Փանահ խանի մոտ:

Տարան: Ետևիցս գալիս էր Մելիք-Միրզեխանի եղբայրը՝ ահով, երբեմն ետ-ետ անելով, գոռալով:

— Դրան պինդ պահեցեք, դա մեր շահի ու խանի թշնամին է: Է՛յ, հե՛յ...

Մի ողջ զիշեր ու նաև մի ցերեկ ինձ բանտարկված պահեցին: Ինձ ձեռեցին սաստիկ: Սա թքում էի ինձ խոշտանգողների վրա:

— Առյուծ եք կտրել, հա՞, կապկպած անձիս վրա: Սա ձեռ...

Այդպես ծեծված, արյունլիվա ինձ նորից զցեցին խանի առաջ: Մեկներս ծավում էին, սակայն ես ճիգ արի, մնացի ոտքի վրա: Այդ էր պակաս, որ ես ընկնեմ խանի առաջ: Խանը այլանդակ հարբած էր:

— Ինչո՞ւ էիր եկել Շուշի:

— Քեզ ի՞նչ: Քո քաղա՞քն է, ինչ է:

— Չես մտածո՞ւմ, որ լեզուդ տակից կկտրեմ:

— Հետո ի՞նչ, — ասացի, — լեզուս կկտրես, ո՛չ հոգիս, ո՛չ հավատս: Հետո ի՞նչ...

— Քո տերը, դու և քեզ նման մի քանի խելառ մտածում եք հայոց թագավորութուն ստեղծել:

— Այո, այդպես:

— Բայց, — շփտեմ ինչից, ինչ-որ շափով, մի փոքր մեղմացավ խանը: — Բայց չեք տեսնո՞ւմ, որ դուք հայերդ ընդունակ չեք թագավորութուն ունենալու:

— Օհո՞, — ասացի արյուն շաղ տալով բերնիցս: — Ուշքի՛ եկ, ուղտապան ցեղի դարմ: Հայր թագավորութուն ունեցել

է ամբողջ երեք հազար տարի, երբ քո նախնիք միտը հում էին լափում: Ամբողջ ձմեռ ես մնացել էի իմ զորքի մեջ՝ լեռներում: Ես սպասում էի, որ ճանապարհները բացվեն, շորանան, որ նորից արշավենք քեզ վրա՝ ավազակ Փանահ խան: Ես հող հերկող, արտ ցանող շինականից ավելի շատ բան եմ սովորում, քան աստվածային պատգամներից:

— Գուք, հայերգ,— ասաց խանը,— պետք է հասկանաք, որ այլևս ոչինչ չունեք անելու, քան իմ իշխանութունը հլու-հնազանդ ընդունելու:

— Բայց այդ իշխանութունը դու զինքով չես նվաճել, այլ՝ գողացել ես: Գո՞ղ ես, գո՞ղ ես: Եվ հիմա այդպես մտածում ես միայն քո վախկոտութիան մղումով:

Նա սկսեց գավազանով ինձ հարվածներ հասցնել: Ես դիք տնկվել էի նրա առաջ: Նրա ամեն հարվածից հետո ես քրքրում էի:

— Մե՛կ էլ, մե՛կ էլ...

Եվ միայն մտածում էի Ասպապիս մասին՝ կողրա իմ բռնվելը իմանալով: Երևի իմացել է: Շուշվա հայերը անշուշտ լուրը թոցրել են Ջրաբերգ:

— Մե՛կ էլ, մե՛կ էլ...

Սնկներս ծալվեցին, բայց ուշքս վրաս մնաց:

Ինձ քարշ տալով տարան բանտ: Ես ինձ քարշ տվող շուշեցի պարսիկին ասացի խելք հավաքիր, մա՞րդ ես, թե՛ անասուն: Եթե ինձ սպանես, իմացիր, իմ մարդիկ քեզ ու քո զավակներին կրակի վրա կվառեն ողջ-ողջ:— Ջգացի, որ ինձ գցեցին խցի սալերին: Մի կերպ շրջվեցի դեպի քարերը՝ շնչելու քարերի հոտը՝ կծու, բայց սթափեցնող:— Տե՛ր աստված, միայն ուշքս պահիր վրաս:

Այսպես մի քանի օր...

Երևի բանտարկութիանս ութերորդ օրն էր: Ցերեկը ինձ նորից խոշտանգեցին: Այս անգամ խանը պահանջեց, որ ես հավատափոխ լինեմ, ընդունեմ իսլամը, նույնն առաջարկեցին նաև նրա մուլաներն ու Շեյխ ու Իսլամը:

— Եթե մեր հավատին գաս, Գյուլիստանի իշխանութունը քեզ կհանձնեն...

Սա ասաց Փանահ խանը: Այս անգամ ես ուժ չունեցա նրա վրա թքելու: Շրթունքներս ուռել էին:

Գիշերը, կիսախավարում մեկը կուացավ վրաս, թաց բամբակով սկսեց մաքրել երեսիս շորացած արլունը, ուռած աչքերս: Հետո դարման դրեց վերքերիս:

— Բայց դու ո՞վ ես, — մի կերպ հարցրի ես:

— Հուրիզադր:

Նա քնքշանքով համբուրեց ինձ:

— Գիմացի՛ր, եղբայրիկս:

Այո, սա Իրրահիմ Խալիլի կինն է, Մելիք-Շահնազարի դուստրը:

— Գիմացի՛ր:

— Բայց դու պիղծ ու ապական շան ցեղ ես, — ասացի նրան: — Ինձ ձեռք մի՛ տուր: Ինձ մի պղծիր:

— Հանդարտվիր, — քնքուշ ասաց նա: — Մեղա եկ նախատինքիդ համար:

Հուրիզադն այսպես ինձ այցելում էր գրեթե ամեն գիշեր:

* * *

Բանտի հսկիչ նախրը խոշոր բանալիները զնգզնգացնելով եկավ ինձ խցիկից հանեց, տարավ կիսամութ միշանցքներով ու մտցրեց մի ընդարձակ խորշ: Ես չգիտեի օրվա որ ժամն է:

— Սպասիր, մինչև դալս, — ասաց նախրն ու դուրս եկավ:

Սենյակը մի նեղ, երկաթե վանդակապատ անցք ունեի, որտեղից արևի լույսի մի դալուկ շերտ վախվորած ներս էր թափանցում, առանց տաքացնելու սառը քարերը: Ես չէի կարողանում կուահել, թե ինչու նախրն ինձ բերեց այստեղ: Նաև երկու օր է, ինձ չեն խոշտանգում: Գուցե իմ խցիկը փոխում են: Լավ կլինի, այստեղ մի քիչ ընդարձակ է ու ահա լույս ունի, ես կարող եմ նույնիսկ ճեմել:

Այս տարակուսանքն ինձնից չէր պոկվում: Խանը իմ գրիխին նոր, գուցե ավելի դաժան խաղ է սարքում: Համենայն դեպս ես իմ մարմինն ու հոգին պատրաստեցի նոր խոշտանգումներին:

Նախրը ետ եկավ, թեթև ծափ տվեց: Վանդակի մյուս կողմին խկույն երևաց անբեղ ու անմորուս մի քսամենի տարարած՝ ոչ մարդ, ոչ կապիկ: Նա ավելի շուտ պատավ կնոջ

էր նման, քան տղամարդու: Գահիճ է, մտածեցի ու նույնիսկ կամեցա քրքշալ նրա մազակոծ երեսին: Նա մտեցավ վանդակին ու ինձ ինչ որ ասաց: Ես զզվեցի նրանից փշոզ ծանր հոտից: Սակայն նա իսկույն անհետացավ: Երկար ժամանակ ցանցի մյուս կողմին ոչ ոք չերևաց: Ինձ այստեղ բերող նալիբը շէր խոսում, միայն մի ծուռ ժպիտ էր զծվել նրա խոշոր բերանի անկյուններում, որ ասես դիվական մտքից էր ծագել ու մնացել: Լուռ էի նաև ես: Չէի ուզում նրան հարցնել, թե ինչու ինձ բերեց այստեղ:

Ահա նորից երևաց քստմենլին, որին ես դահիճ էի համարում: Նա ամուր բռնել էր կարպետի սև շուլով ծածկած մեկի թևն ու գրեթե զոռով մտեցնում էր վանդակացանցին: Ոչ բռնվածի երեսն էր երևում, ոչ էլ օտքերը: Իմ սիրտն սկսեց արոփել: Նոր դժբախտություն զգացի, աչքերս լայնացան ու բերանս նույնիսկ բաց մնաց:

Գահիճը ոսկրոտ մատներով պոկեց վանդակի մյուս կողմին կանգնածի վրայի շուլը: Կարծես իմ գլխին կայծակ հարվածեց: Ես մոնչացի ու նետվեցի դեպի վանդակը: Նրա մյուս կողմին կանգնած էր իմ կինը՝ Ասպաղը: Նա ճշաց.

— Արիացի՛ր, ամուսին իմ...

Ընկավ ուշաթափ: Գահիճը գրպանից մի դեղնած սրվակ հանեց, խցանը դուրս քաշելով՝ դեմ արեց կնոջս քթին: Ես ատամներովս բռնեցի երկաթե վանդակը ու սկսեցի թափահարել: Բերանիցս արյուն ժայթքեց: Կատաղի շրջվեցի դեպի իր համար անհոգ անտարրեր նստած նալիբը:

— Օգնի՛ր, մա՛րդ...

Նալիբը զուլսն օրորեց:

— Դա իմ իրավունքից վեր է:

Ես անզորությունից միայն մոնչում էի: Գահիճը ուշքի բերեց Ասպաղին: Կինս կանգնեց տանջված, արորված, ինչպես ոտքի կոխան դարձած շուշան: Նրա շրթունքները ճաշել էին, աչքերում այնքան տառապանք կար, որ հերիք էր գուցե թե մի ամբողջ սերնդի:

— Ես մարտիր եմ: Լսո՞ւմ ես, ամուսին իմ, ես մարտիր եմ... Սրանք շկարողան: Երեք օր է: Երե՛ք...

Ես ինձ բուրբոսովիս կորցրի: Զգիտեմ ինչ անեմ: Եթե հնար ունենայի, հենց հիմա ես ինքս վերջ կառայի կնոջս ու ինձ:

Սակայն իմ ձեռքերը կապկալված էին: Դահլիճը բրդոտ թաթերով գրկեց Ասպապին: Կինս ճշաց, սկսեց ոտքերով ձեռքերով, գլխով հարվածել նրան:

— Մի՛ արա, մի՛ արա, շո՛ւն...

Ձեռքերս լարվեցին թիկունքիս: Ես գալարվում էի կատաղած, մատներս պրկելով... Անսպասելի զգացի, որ ձեռքերիս կապերը կտրտվեցին: Նույնիսկ զարմացա ձեռքերս արձակ տեսնելով: Թո՛ւս հոհոացող նայիրի վրա:

— Օգնի՛ր, փրկիր կնոջս...

— Ես կտրտեցի քո կապերը, մարդ,— ասաց նա:— Դա Հուրիզադ խանումի կամքն էր, նրա հրամանը:

Վանդակի մյուս կողմին երևաց մեկը: Ձեռքին դաշույն ուներ: Դա մինչև դաստակը խրեց դահճի թիկունքը՝ երկու թիակների արանքը: Նայիրը բռնեց թևս:

— Գնացի՛նք: Շտապիր: Քեզ ու կնոջդ նա՛ ազատեց, նա՛ Հուրիզադ խաթունը: Փախե՛ք...

Քիչ հետո գաղտնի անցքերով նա ինձ ու կնոջս հանեց բերդից:

— Աստված ձեզ հետ: Գնացե՛ք: Ձեր օրհնանքը նախ Հուրիզադ խաթունին տվեք, հետո ձեր աստծուն:

Երկու օր հետո ես ու կինս արդեն տանն էինք՝ Թառինջում: Ասպապը, փաթաթվեց ինձ:

— Ես երեխայով եմ, ամուսին իմ: Այս առավոտ զգացի...

Գարունը Միջնարցախի տափաստաններից հասավ նաև լեռները:

...

Թարթառի գետահերձ գետքը մրափի մեջ էր: Հազարապետ Թուրի Արզումանը մեն-մենակ թիկն էր տվել խրճիթի առջև, ծիրանի ծառի: Մառի բունը տաք շոյում էր նրա մեջքը: Ջինվորները քնած էին մի քիչ ցած, երես ձորակում, ուր բամի շէր հասնում: Փորձեց մեռած կնոջը հիշել, սարսափեց: Փորձեց լուսածագի աղոթք հիշել: Չհիշեց: Քմծիծաղեց ինքն իրեն: Ի՛նչ աղոթք, է՛... Մտքով խրվեց պատերազմների մշուշների մեջ: Յնցվեց՝ շթաղված ընկերների ճերմակ ոս-

կորների փայլատակումը մտովի տեսնելով: Ա՛խ, ա՛խ: Կնո-
ջը գոնե թաղեց իր ձեռքով:

Շրջապատի մութ ամայության մեջ նույնիսկ եղինջի ցո-
ղուն չէր շարժվում: Թարթառ գետը, որ ցերեկը խաղաղվում
էր երկուստեք իրեն խեղզող ժայռերի արանքում, հիմա հո-
խորտում է:

Թուրի Արզումանի երեսը յոթ սապնաչքով լվացած էր,
քունը չէր տանում: Գիշերարժի հայացքով նա գիտում էր
ցածի դաշտը: Ոչ հեռվում, կապույտ մշուշի մեջ հազիվ նըշ-
մարվում էր հայրենի գյուղի լեռը՝ գլխին մարտական աշտա-
րակ: Կուր գետի կողմից եկող ճանապարհը այս է քանի տա-
րի է, ամայի է: Փանահ խանի ահից այլևս Շամախուց, Թիֆ-
լիսից, Աստրախանից վաճառական քարավաններ շեն երե-
վում Հայաստանի այս կողմերում:

Բայց ահա ճանապարհին մի սև կծիկ զալարվեց: Արջի
ընտանիք է: Զիու հոտ առավ: Կծիկը մի պահ անհետացավ
բլուրների արանքում, սակայն նորից երևաց: Զիու հոտը զգա-
լի դարձավ: Պահակող զինվորները մտահեցան: Գաշտի հորի-
զոնից միանգամից դուրս պրծավ կլոր, կայի շափ լուսինը,
շրջակայքը հստակվեց կաթնաճառագ:

Թուրի Արզումանը ցատկեց տեղից: Եկողը խաչենի տա-
նուտեք Միրզեխանի կինն էր՝ Երնջիկը մի քանի ձիավորով:
— Ի՛նչ է պատահել, ի՛նչ է եղել:

Երնջիկն իջավ ձիուց, մինչև ինքը կհասներ օգնելու:

— Ողջո՛ւյն, Թուրի Արզուման, որ արդեն հազարապետ
ես, պարզապես ճանապարհին սաստիկ հոգնել եմ: Տեղ արա,
քնել եմ ուզում:

Առանց սպասելու, նա քայլ արեց դեպի ծիրանին, սամույր
քուրքը պեց շոր խոտի վրա, պառկեց:

— Մի բանով ծածկիր ինձ:

Թուրի Արզումանը խրճիթից բերեց իր ճամփորդական
կապերտը և զրանով խնամքով ծածկեց արդեն խոր քնած
տիկնոջը:

Նստեց իր տեղը:

Նուսնյակը բավականին նկատելի բարձրանում էր: Երկըն-
քում ամպի պատառիկ շկար: Ժամերը սահում էին ծանր,
անազմուկ, երկյուղած:

Թուրի Արզումանի սիրտը խտրտաց: Մեշն արթնացած մտաքայլած մի զգացմունք: Հիշեց իր կնոջը, որին Փանահ խանի մարդիկ սրախողխող արին: Գնացին, կորա՛ն, հանգա՛ն... Ջահել էր մի ժամանակ ինքը, տաք ու հաճելի էր իր խրճիթը, կինը, փոքրիկ աղջնակը, օշախը: Բայց ամեն ինչ կորա՛վ... Նրա հոգին այլևս չչերմացավ որևէ սրտի քնքշանքից: Նրա ընկերը դարձավ ձին, անկողինը՝ զենքը, կյանքը՝ կռիվ-կրակի մեջ:

Երնջիկ տիկնոջ շնչառությունից ելնելուժ էր նրա լիքը կուրծքը: Կապայի օձիքի արանքից երևում էր նրա ճերմակ վզի մի մասունքը: Մաղիկնե՛րն են այդպես բուրում, թե՛ մաճառգինին: Նկատեց, որ տիկինը քնած վիճակում սաստիկ անհանգիստ է: Քնի մեջ երբեմն խոսում էր, որից բան չհասկացավ: Կարծես տառապած, տագնապած մի ողջ աշխարհն էր իր մտա: Նրա մեջ կարեկցանք արթնացավ զեպի ահա իրեն ապավինած այս կինը՝ դավաճանի, ստորի երեկվա կողակիցը: Մակայն կարեկցանքի այդ բունկումը տեղնուտեղը ցնդեց: Զէ՞ որ սա դավաճանի կին էր: Մեղքը՝ շան մորթու տկի մեջ: Նա փորձեց ատել Երնջիկին, սակայն հիշեց՝ չէ՞ որ նա՛ սպանեց դավաճանին:

Արևը երևաց: Տիկինն արթնացավ: Վրա նստեց, քնատ աչքերը տրորեց շղային:

— Է՛յ, ո՛վ ես, ո՛վ ես,— գոռաց Թուրի Արզումանի վրա, սակայն ցնցվեց զզջալով:— Ներիր ինձ, Արզուման հազարապետ: Քնից եմ:— Վեր կացավ՝ հրեղեն սյուն:— Անբուն մնացիր ողջ գիշեր, Արզուման: Երևի հափշտակված ինձ էիր նայում, երևի մարած հուշեր էին արթնանում մեզդ: Երևի... Կնոջդ գիտեի: Զկա՛: Խանն սպանեց: Երևի կարոտում ես անշափ: Դժբա՛խտ մարդ, օղի ունե՞ս:

Թուրի Արզումանը զգմաշափ ուլատկից թթի օղի լցրեց փայտե փոքրիկ գավաթների մեջ՝ մեկն իրեն, մյուսը տիկնոջը: Տիկինը հոտոտեց օղին, շեշտ նայեց հազարապետին:

— Բարի լույս, Արզումա՛ն: Բարի լո՛ւյս...— Օղին կուլ տվեց, լավաշի մի պատառիկ դրեց բերանում:— Երևի գիտես, որ ես սպանել եմ Մելիք-Միրզեխանին:

— Գիտեմ: Ամուսինդ էր... Սպանեցիր:

— Մի շան, որ մտել էր տունս՝ հողաթափերս գողանալու

Երկար լուռ մնացին: Քուրի Արզումանը հանգ էր անում որևէ բան հարցնելու, տիկինը միայն ձեռքն էր թափ տալիս՝ պետք չէ:

Ձիեր հեծան ու մեկնեցին դեպի լեռը՝ Զրաբերդ ամրոց: Երբ գեան անցել էին, Երնշիկը շրջվեց դեպի կողքից եկող հաղարապետը:

— Ինչո՞ւ ես թամբի վրա եռումեո գալիս: Չէի՞ր սպասում:

— Կեցցե՛ս: Դավաճան Միրզեխանը սատկեցրիր:— Քուրի Արզումանը թեթևացած հոգոց հանեց:— Երեք զլխանի վիշապի մի զուխը թոցրիր: Աստված մեծ է:

— Երեկ գիշեր նույնպես մարդ սպանեցիր:

— Ո՞ւմ,— հաղարապետը սրվեց:— Ո՞ւմ:

— Կուսանոց անապատ քաշված մի միանձնուհու:

— Բան չեմ հասկանում,— ավելի սրվեց Քուրի Արզումանը:— Ո՞ւմ:

— Ի՛նձ,— Երնշիկը հզոր ծիծաղեց:— Ի՛նձ, որ անձս խեղդել էի կուսակրոնի սևերով: Հիմա նայիր, շե՛ս տեսնում, որ սևերի մեջ չեմ: Չես տեսնո՞ւմ, որ գինված եմ, նույնիսկ խումբ ունեմ՝ տասներկու կտրիճ: Մեջս սպանեցի Քրիստոսի աղախին դարձած թշվառին: Մնացի ինքս ինձ հետ, իմ բնական կոշումով: Լքեցի վարժարանս: Ո՞ւմ է պետք նման թեկուզ սրբարան, երբ երկրիս մեջքը կոտորվում է: Ես ինձ նվիրում եմ հայրենիքի փրկության գործին և... անդարձ:

Օրը լրիվ բացվեց:

Ոչինչ ինձ համար այլևս արժեք չունի: Զգվանքով եմ հիշում վարժարանիս քահանային, նրա ծնկաչոք աղոթքները, ժամասացությունը, որին գրեթե միշտ ներկա էի լինում: Քահանան հաճախ էր խաչը մեկնում ինձ:— Զորավոր լինես, թշվառների պահապան դուստր Քրիստոսի միանձնուհի Երնշիկ:

Այո, ոչինչ ինձ այնքան բավականություն չի պատճառում այժմ, որքան իմ ձեռքով արյուն թափելը: Իհարկե միայն թշնամու արյուն: Մելիք-Միրզեխանը ևս թշնամի էր, որի կինը դառձա՛ նրան սպանելու մտքով: Փորոտիքը թափեցի, փորոային դեղին արյունը զարկեց դաստակիս: Դաստակս բշտել է այդ զգվանքից ու ինչքան իմ գինվոր տղաները վայ-

րի խոտեր եւ գնում վրան, վերքերը շեն անցնում: Հաճախ եմ հանդիպում Քուրի Արղումանին ու քրքում նրա կրեան ի վեր: Իսկ նա միայն հեղ ծիծաղում է, գլուխը տարուրե-
րում:

— Ամեն ինչ քեզ սազում է,— ասում է ինձ:— Նույնիսկ երբ թշնամու գլուխ ես կտրում:

— Երևի,— մի անգամ ասացի նրան—մի օր էլ իմ գլուխը կտրած կտեսնես մեկի ձեռքին:

* * *

Մելիք Աղամն ու նրա որդին Մեծլում բեկը, շաբաթը մի անգամ անպայման այցելում են ինձ: Իմ զինվորների համար, որ արդեն հարյուրտաս մարտիկ են, բոլորն իմ նախկին հպատակները, ամուսնուս ատոզներ, նա զենք է բերում, վառոդ, լցոնած փամփուշտ, երբեմն նաև նոր հրացան, որ շփտեմ որտեղից է ձեռք բերում: Չեմ հարցնում: Մեկ-մեկ էլ Շամախուց՝ իմ հորենական տնից են ինձ այցի գալիս իմ ողջ մնացած հարազատները:

Այսպես եմ: Ես այսպես եմ, մարդի՛կ: Իսկ թե աստված կընդունի՞ ինձ իր դրախտում, թե ոչ՝, դրա մասին բոլորովին չեմ էլ մտածում: Ես հիմա վայրենի ձի եմ: Չէ՛, չէ՛, էգ հովազ եմ՝ պոկված երխափորի քարանձավներից:

Գյուղը մի ակնթարթում ինչ կարողացավ շալակն առավ: Մեծ ու փոքր առանց խուճապի գնացին դեպի Քիրս լեռան ապաստարանները: Փանահ խանը զորք է ուղարկել մեր գյուղը կողոպտելու: Ուղարկել է իր զորապետներից մի նայիր-յուզբաշու, որին չեմ ճանաչում, բայց ասում են դանակ զենք բկին, աչք շի ճպի: Ես իմ տղաներին գյուղ ուղարկեցի ու նրանք գյուղացիներին, որ հազար հոգուց ափելին էին՝ մեծ ու փոքր, ապահով հասցրին լեռան սառցաճեղքերին: Այդ գյուղից ութսուն տղա եկան մոտս:— Մեզ զինվոր վերցրու:— Ես նրանց զենք տվի: Միայն իմ զինվորները գիտեին, որ ես կին եմ, գյուղացիները՝ ոչ: Ես հարյուրապետ տղամարդու զգեստ ունեմ, դա ինձ համար կարել է տվել Քուրի Արղումանը: Այդ համազգեստն ինձ շատ է դուր գալիս, միայն բաճկոնիս ուսազուխներն են մի քիչ մեծ: Դե, բան չկա, ես

դրա դատարկ տեղերը բուրդ լցրի: Աշխատում էի իմ ձայնը կոշտել, տղամարդկային դարձնել: Երբեմն հաջողվում էր:

Լեռան ուսից նկատեցի, որ Փանահ խանի զինվորները կողոպտեցին գյուղը, ապա բեռներով ծանրացած մտան գյուղի մոտի վանքը՝ դա ևս կողոպտելու: Վանահայր վարդապետը կտրեց նրանց առաջը և գավազանը տնկելով գոռաց:

— Մի՛ պղծիր աստծու տունը, անօրեն կողոպտիչ: Հեռո՛ւ...

Մյուս վանականներն էլ փայտեր վերցրին, երևի քսան հոգի: Փանահ խանի մարդիկ շան տեղ էլ չդրին նրանց, սկսեցին կողոպտել տաճարը, կից շենքերը, վանականների խցերը, ուսումնարանը: Նրանք հանեցրն տաճարի բյուրեղապակյա ջահերը, որ իմ ապուպայն է Երուսաղեմից բերել տվել: Հափշտակեցին պղնձն անոթները, արծաթն սրբությունները, գորգեր, վարագույրեր, ամեն ինչ: Վանականները զիմադրում էին, սակայն Փանահի զինվորները նրանց գանահարում էին անգթորեն: Նայիր յուզբաշին գազազած վարդապետին սրով տապալեց, դանակով կտրեց զուխը և նետեց խաչքարերի վրա: Բոլոր քարերն արյունոտվեցին:

Այս ամենը ես և իմ մարդիկ տեսանք լեռան վերևի ճեղքից: Ես կանգնեցի:

— Գնացինք:

Ասեմ, որ վանքը բարձր պարիսպների մեջ էր, ամուր-երկաթե դռնով, միայն մի կողմն էր բաց, այն էլ խոր կտրվածքով անդունդ էր: Իհարկե, ես կարող էի հարձակվել հենց այն պահին, երբ խանի ավազակները ներխուժեցին վանք: Սակայն այդպես չարի, որպեսզի ավազակները ծանրանան կողոպուտի բեռներով, զզվտան միմյանցից պատառ խլելով, որպեսզի իմ գործը հեշտանա և ես զոհ չունենամ:

Ես իմ մարդկանցով վանք մտա ամենահարմար պահին: Խանի երկու հարյուր զինվորները, նույնիսկ նայիր յուզբաշին, բեռնվել էին կողոպուտի պարկերով, ոմանք հազիվ էին ծանրության տակ փոխում իրենց ոտքերը:

— Անձնատու՛ր եղեք:

Ի՛նչ երկարացնեմ: Ասում են թոկի երկարն է լավ, խոսքի՛ կարճը: Իմ մարդիկ գրոհեցին կողոպտիչների վրա, նրանց զենքերը խլեցին, բեռները՝ ևս: Ես նստեցի մի խաչքարի

պատվանդանի:— Քող յուզբաշին առաջ գաւ:— Ես լավ տեսա թուրք նայիր-յուզբաշուն, որի մասին առասպելներ էին պատմում:

— Գո՞ղ ես,— հարցրի նրան:— Ասում են շատ քաջասիրտն ես: Տեսնենք:

Նա կրծոտեց բեղերի ծայրերը:

— Այս վարդապետին դո՞ւ սպանեցիր, թո՞ւրք:— Ես բրբռչացի, տեսնելով, թե ինչպէս է յուզբաշին դողում ահից: Ինքս իմ ձեռքով կտրեցի նրա գլուխը: Մյուսներին իմ տղաները կապկպելով հրեցին դեպի անդուշդի եզերքը ու այնտեղից գլորեցին խոր կիրճը...

Նոր էինք վանահոր մարմինը պաւտանել, օծել ու թաղել, երբ լուր բերին, թե Փանահ խանի մի ուրիշ զորախումբ բարձրանում է դեպի լեռը՝ այնտեղ ապաստանած գյուղացիներին կոտորելու: Ես շտապեցի վերև:

— Հանուն հացի, հողի ու հայրենիքի:

Սա իմ սովորական խոսքն էր, որ ասում էի ճակատամարտից առաջ: Բայց ես չկարողացա ժամանակին հասնել թշնամուն: Քուրի Արզումանը, որ շտապել էր իմ ետևից, շրջապատել էր թուրք-պարսիկների այդ զորախմբին ու ուղնչացրել:

Մենք հավաքեցինք ավարը, սպանվածների զենքը, նաև զգեստը և ժողովրդին իջեցնելով լեռան ճեղքից, տարանք տեղավորեցինք իրենց գյուղում: Գիշերը մնացինք այդ գյուղում: Քուրի Արզումանը խեղճ-խեղճ ասաց.

— Շորերդ փոխիր, Երնջիկ: Քեզ ուզում եմ տեսնել կանացի քո զգեստի մեջ: Տղամարդու շորերդ զզվելի են...

Ես կատարեցի նրա կամքը: Հազա իմ՝ աշխարհական զգեստը, նույնիսկ օձվեցի, ինչպէս մի ժամանակ էի անում: Մինչև գիշերվա կեսը մենք խրախճացանք բուռն: Ես ու Քուրի Արզումանը բնեցիներ մի շոր, փոքրիկ քարայր-խրճիթում:

Նոր էի աչքերս փակել, երբ երեսիս համբույրներ զգացի: Ես խանդաղատանքով նայեցի ինձ վրա կոացած, ինձ համբուրող Քուրի Արզումանին:

— Ի՞նչ ես անում, խե՛նթ:

— Երկինքը փլվել է սրտիս վրա, Երնջիկ: Էլ համբերելու ուժ չունեմ:

— Ի՞նչ է ուզածդ, — կարծես հենց այնպես շշնջացի ես:

— Որ դու իմ կիներ լինես:

Ես շոյեցի նրան:

— Սո՛ւ, Արզումա՛ն, սո՛ւ... Իմ ձեռքով սատկած Միրզեխանը կլսի: — Ես փաթաթվեցի նրան ու ինքս էլ համբուրեցի: Անշափ խղճացի Քուրի Արզումանին: Տեսա, որ նա վազուց կանացի քնշքանք շի վայելել:

Առավոտյան, երբ ձիերը հեծանք ու հեռացանք գյուղից, նկատեցի որ Քուրի Արզումանը անշափ երջանիկ է: Ինքս, շգիտեմ՝ երջանի՞կ էի, թե՛ ոչ, սակայն գոհ էի, որ շոյեցի մի խանձված հոգի:

Ճանապարհին մտանք մի գյուղի եկեղեցի ու պսակվեցինք: Երբ դուրս էինք գալիս այդ գյուղից ևս, Քուրի Արզումանը ձիու վրայից թեքվեց դեպի ինձ:

— Ասաված քո հոգին ու անձը թող իրենը համարի, Երբնշիկ: Հիմա դու իմ կինն ես, իմ սրտի սյունը: Սառնամանիքը գնաց: Ես չեմ մոռցնում էի կարոտ, ես կյանքի էի կարոտ, որ դու տվիր ինձ:

— Ստացա՞ր, ամուսին իմ, — ասացի ես:

— Եթե ես ոչինչ չունենամ քեզ նվիրելու, — ասաց նա, — ապա իմ կյանքը կնվիրեմ:

Մեր ձիերը ծփում էին դեպի Ջրաբերդ:

• • •

Ջրապետները համախումբ կանգնած էին ճանապարհի մեջքին: Մոտիկ մոնշում էր Կառկառ գետը: Քարի զարնված ջրի ցալբունը երբեմն հասնում էր Մելիք Աղամի ու Մելիք Հովսեփի ոտքերին, նաև ցողում երեսները: Երնջիկ տիկինը ամուսնուն՝ Քուրի Արզումանին շէր թողնում, որ սափրվի: Հիմա ծիծաղում էր նրա գանգրված մորուքին շողացող ջրի կաթիլները տեսնելով: Ամուսինները իրենց զորախմբով մի քիչ ցածր տեղ էին՝ ժայռի խոռոչում: Մելիքներն ու զորապետները շնկատեցին, որ ձորի կեռամանում ձի-զորիկների բավականին մեծ մի քարավան երևաց: Նրանք շյտեցին Երնջիկ տիկնոջ հրամանը:

— Կա՛նգ առեք, է՛յ... —

Քարավանի մարդիկ, որ մի քսան հոգի էին, ահից քարացան: Մեկիքները շտապեցին ցած: Տիկիներ գոռում էր:

— Սո՛ւտ եք խոսում, շան ցնկնածներ: Դուք Փանահ խանի գայլերն եք:

— Ո՛չ, ո՛չ,— աղերսում էին պարսիկները՝ ձեռքները տնկած:— Մենք ապրեշում, շիթ ու կտավ ենք տանում Շուշի վաճառելու: Մենք անշառ մարդիկ ենք...

— Ո՛չ,— սաստ սասաց Երնշիկ տիկիներ՝ ձեռքը սպառնալի թափ տալով ամուսնու վրա:— Դու լո՛ւր, քու բանը շի: է՛յ, պարսիկ ու թո՛ւրք, դուք զենք եք տանում խանի համար: է՛յ, դուք գալիս եք Պարսկաստանից: Այո՛, այո՛:— Նա բռնեց քարավանապետի օձիքը, որ մի բարձրահասակ պարսիկ էր: Ա՛, հիշեցի, քեզ, աղվճ՛ա: Դու զենք էիր բերում դավաճան Մեկիք-Միրզխանի համար: Հիշեցի: Հիմա էլ...

Երնշիկի երեսին դաժան վճիռ կար: Նա ձախ ձեռքով բռնեց քարավանապետի կզակը, աշով թեթև ինչ կեռ դաշույնը քաշեց նրա կոկորդով: Նրա այդ ճարպիկ արարքից նույնիսկ ամուսինը սոսկաց: Ինչո՞ւ այդպես վարվեց կինը, առանց բռններն ստուգելու, միանգամից: Բայց արդեն ուշ էր: Տիկիներ կտրած գլուխը գցեց Մեկիք-Աղամի ոտքերի տակ:

— էլի կստանաս նման նվերներ, տեր մեկիք, ողջ լեր:

Նա չէր սխալվել: Իրոք՝ քարավանի բռնները զենք էր՝ վառոդ, ձեռքի սուժք, որ հազվագյուտ բան էր, նորածն հրացաններ, սրեր: Դրանք Ջենդ Քերիմ շահն էր ուզարկել Փանահ խանին:

Կեղծ վաճառականների կտրած գլուխները լցրին շվալների մեջ, բռնեցին մի ջորու: Երնշիկ տիկիներ կեշու կեղև պոկեց, նրա կոկ երեսին գրեց.— Փանահ, ստացիր իմ այս նվերները: Նորից կստանաս:— Ուրախ նայեց մտառ մտալլ կանգնած Կամար Սուլթանին:— է՛, քույրիկս, երանի՛ քեզ, որդիդ արդեն նշանվելու է: Ինչպե՞ս ես:

— Աստծուն փառք, իմ հոր կին:

— Այո,— ժպտաց Ասպապ տիկիներ:— Այո, հորդ կինն եմ, բայց... Բայց հիշիր, ես լավ լողալ գիտեմ: Այնքան եմ թաթաղեցել Քարթառի փրփնշաններում և, ինչպես տեսնում ես, ջրախեղդ չեմ եղել:

Գլուխներով բեռնված ջորին մի գինձոր հասցրեց Շուշվա դարպասներին:— Ինձ ներս թողեք, է՛յ: Գուռը բա՛ց արեք: Իսրայել կաթողիկոսից նվեր ձմերուկ եմ բերել:— Գարպասի փոքր դուռը բաց արին: Զինձորը ջորու սանձը տվեց պահապանին:— Զորին էլ քեզ: Ամա ձմերուկը շուտես, հա՛, օձի լնդի է: Տար քու խանի բերանը խոթի:

Գիշերը մեկնեցին գեպի Քիրս լեռան մթինները:

Հայերն այսպես աշխարհից մեկուսացած, շրջափակած էին պահում Շուշին: Երնջիկ տիկիներ շոյեց ամուսնու մազմըզոտ երեսը:

— Բայց ես քո կի՛նն եմ...

Անտառը խշշում էր աշնան հմայքներով:

— Գու իմ կինն ես:

— Այո, լավ է պոռոչ շճաքեց, երբ տեսար, թե ես ինչպես կարեցի էն ավազակի գլուխը: Մի՛ վախենա, ամուսին իմ, էլի դու ամուսինս ես, ես քո հնազանդն ու հլուսն: Նույնիսկ կարող ես ինձ ծեծել... Բայց ահա ես քեզ հարցնում եմ՝ ամուսին իմ, դու ո՞վ ես: Ո՞վ ես:

— Իմ հոր անունը Սարգիս է:

— Իշխա՞ն էր:

— Չէ, հա՛, թագավո՞ր էր: Մելիք Աղամի հոր հովիվն էր: Հովիվը...

— Հետո՞: Կա՞:

— Կա: Այ, մենք չկանք՝ ես ու դու: Երկուսս չկանք: Նա կա:

— Գժվեցի՞ր ամուսին իմ:

— Ծս էլ հովիվ էի՝ տաս-տասներկու տարեկան: Ուշաք էի արածացնում մեր սարերում: Երբեմն գնում էի Երից Մանկունք վանքը, նայում, թե վանական եղբայրներն ինչպես են գիրք գրում, գիրք կարգում: Նրանք ինձ գրաճանաչ դարձրին: Այ, այդպես...

— Մեռնե՛մ ուսյալ ջանիդդ

Տիկիներ քրքջաց գոհ:

Փանահ խանը գրեթե պաշարման մեջ էր: Պարսից շահի հրովարտակով նա ստացել էր Ղարաբաղի խանությունը, սակայն զա ոսկոր էր կոկորդիս դեմ ընկած: Հայոց իշխանապետությունը իրեն բնավ էլ ընկճված չէր զգում: Ընդհանուր է, ինքը կարողացել էր լիովին տիրապետել Մելիք-Շահնազարի վարանդա գավառին, նրա հետ ձեռք-ձեռքի տված, նաև իր ենթակայության տակ էր խաչենի մելիքության մեծ մասը, սակայն հայերի իշխանությունը տակավին չէր նվաճված: Հայ երեք մելիքները՝ Ջրաբերդի ահեղ Մելիք-Աղամբ, որի անունը լսելուց խանի մազերը ցցվում էին, Գիզակի Մելիք-Եսային ու Գյուլիստանի Մելիք-Հովսեփը ծանրակշիռ զորական ուժ էին ու անվերջ բռունցքներ էին դեմ անում իրեն: Զլինեք Շուշվա անառիկը, հագիվ թե ինքը կարողանար գլուխը վրան պահել:

Նա սկսեց վազվզել իր պալատում, գոռալ, ճշալ:

— Հասե՛ք, օգնեցե՛ք: Իմ քարավանը կոզոպտե՛լ են, իմ շահի մարդկանց գլխատե՛լ են:

Իր դիվան սենյակում ջվալով գրված էին շահի մարդկանց գլուխները: Ինքը քիչ գլուխ չէր կտրել, սակայն սարսափում էր, երբ յուրայինի կտրված գլուխ էր տեսնում:

— Հասե՛ք...

Նա հրամայեց ձերբակալ անել գլուխները ձմերուկների տեղ իրեն բերած պահապանին: Այդպես խելագար վազվզում էր պալատում, երբ նրա առաջ կանգնեց Մելիք-Շահնազարը:

— Ի՛նչ է եղել, խա՛ն իմ:

— Գլուխնե՛րը, գլուխնե՛րը...

— Է՛, թող կտրված լինեն, հո քո՞ գլուխը չէ:

Մի ամբողջ օր հարկավոր եղավ Մելիք-Շահնազարին, որ խանին ուշքի բերի: Մի քանի օր անց Փանահ խանը մեկնեց Պարսկաստան: Հույս ունեք, թե պատանդ տարած որդուն մի կերպ կկարողանա ետ ստանալ: Նրան փոխարինեց Մելիք-Շահնազարը: Սա իր երեք կանանցից միայն Քազուհի տիկնոջը Ավետարանոցից բերեց Շուշի: Օր-օրի անհանգստանում էր: Ամիսներ են անցնում, իսկ Փանահ խանը չի վերադառնում, նույնիսկ լուր չունի նրանից: Թեև Շուշվա պարիսպներն

անառիկ են, դարաշանեիրը փակ, բայց ո՞վ իմանա, ինչ է մտածում սատանայի մայրը: Իր երեք օրինավոր կանանցից բացի, Մելիք-Շահնազարը նաև վեց հարճ էր պահում: Ահեղ էր բոլորի նկատմամբ: Գոռում էր անզուսպ.

— Այնպես մի՛ անեք, որ ես նաև կինասպան դառնամ, որդեսպան դառնամ: Այն, ինչ հակառակ է անձիս ու կամքիս, պետք է ոչնչանա, թեկուզ դա իմ աստվածը լինի:

Նա ինչ-որ շահով միայն փափկանում էր մեծ տղայի, Քաղուհուց ծնված Զումշուդ բեկի մոտ, որ արգեն տասնութ տարեկան էր:

— Իմացիր, ամեն ինչ ես քեզ համար եմ անում, զավակս Զումշուդ, — ասում էր նրան: — Քեզ համար ես նույնիսկ եղբորս շինայեցի...

Որդուն երբեմն թվում էր, թե հայրը զզրում է: Նա հաճախ էր փաթաթվում մորը:

— Ես հորս ատո՞ւմ եմ, մա՛յր, ատո՞ւմ եմ:

— Լո՛ի՛ր, լո՛ի՛ր, — սարսափում էր մայրը: — Մի մոռանա, որ նրա համար ոչինչ, նույնիսկ որդի գոյություն չունի, եթե...

Անվերջ տաղնապոզ լուրեր էին խուժում Շուշի: Միրզե-խանի կինը զնացել միացել է թշնամի մելիքներին, սրանք սպառնում են Շուշին տակնուվրա անել: Ի՞նչ եղավ Փանահ խանը: Խա՛նը: Գնաց ու զոնե լուր ուղարկեք իր մասին: Ի՞նչ եղավ: Անվերջ գինի էր խմում, տապակած լոր խժուում, որ իր սիրած ուտելիքն էր:

Նման մի գինեմշուշ երեկոյի կանչեց դռան մոտ հնազանդ կանգնած ծառային:

— Բեր:

Սառան անհետացավ ու խեղույն ետ եկավ, բերելով մի դեռատի աղբիկ: Գրան հենց այդ օրը իրեն նվեր էր ուղարկել Շուշվա Շեյխ ու Իսլամը: Բարայիկ, բարակավիզ պարսկուհի էր՝ թուխ մուր: Աղջիկը ուսերի քողը ետ տարավ՝ գայլի ճանկ ընկած անզոր եղնիկի ձագի պես: Նրա մերկությունը շողաց մոմերի դեղին կրակներին: Մելիքը գինու գավ մեկնեց նրան:

— Բարի՛, բարի՛... Կտիրե՞ս ինձ:

— Երբե՛ք,— շնչաց աղջիկը:— Հնազանդ եմ, բայց սիրելի՛ ոչ: Ստրուկ եմ, քո իրը, ապրանքը՝ լեզուս փակ:

Մելիքն աղջկան նստացրեց ծնկներին:

— Խմի՛ր:

— Արյո՞ւնս է:

Մելիքը նորից ծափ տվեց: Մառային հանձնարարեց կանչել իր Քաղուհի կնոջը: Քաղուհին ներս մտավ դուռնատ, այլալված: Նրա շրթունքները դողում էին անեծքի շեշտերով: Ամուսինը փաթաթվեց պարսկուհուն:

— Վկա եղի՛ր...

— Մ՛ձ դառնա, շինքիդ փաթաթվի:

— Երեք օձ ունեմ արդեն, մեկը՝ դու: Խ՛նչ ես ուզում, կի՛ն:

— Քո մահը: Քո կործանումը:

Մելիքը հարձին գրկեց, դանդաղ մտավ կողքի սենյակը: Քիչ հետո ետ եկավ, ձեռքերի վրա բերելով խեղդված, մեռած պարսկուհուն:

— Մերժում եմ Շեյխ ուլ Իսլամի նվերը,— ասաց բուրդովին հանդարտ:— Հանուն քո, Քաղուհի տիկինս:

— Երանի ամեն գործում այդպես լինեիր,— ասաց կինը:

— Խ՛նչ է ասելիքդ:

— Միացիր հայ մելիքներին:

Մելիք-Շահնազարը շարունակում էր լուռ գրկում պահել մեռած հարձի մարմինը: Կինը ծունկի եկավ նրա առաջ:

— Քանի որ շունը բնումը չէ, լքիր նրան, ամուսին իմ, մա՛րդ... Շուշու զոները բաց արա իր տերերի՝ հայերի առաջ: Մ՛, աստված սիրես, միացիր հայ իշխաններին: Ղարաբաղի փրկությունը դրա մեջ է: Գարձիր խոտոր ճանապարհից, ամուսին իմ:

Մելիք Շահնազարը օրորվելով մոտեցավ նրան:

— Ուրի՛շ:

— Միայն այդ: Կամ ինձ սպանիր, սպանիր այդ քածի նման:

Մելիք-Շահնազարը իր ձեռքով խեղդված, դիակացած պարսկուհուն մարմինը բարձրացրեց գլխից վեր ու դրանով՝ դիակով հարվածեց կնոջը՝ ուղիղ գլխին: Նա իր ծառաներին հրամայեց դիակը կապկպել կնոջը և նրան ողջ-ողջ թաղել:

Փանահ Ալի խանը Ջենդ Քերիմ շահի բանակին հասավ Կապուտան լճի արևելքում, շահի հետևից քարշ գալով: Դա տևեց ամբողջ երեք ամիս: Խանը առատ-առատ կաշառում էր շահի պալատականներին՝ աղաչելով, որ իրեն թույլ տան շահին տեսնելու:

Վերջապես Ջենդ Քերիմը բնդունեց նրան: Շատ սառն էր, սակայն ասաց, թե ուրախ է իր բարեկամին տեսնելով: Խանը սիրտ արեց.

— Ես Հայաստանում քեզ համար հուսալի ոտնատեղ ստեղծեցի, ո՞վ արքա, ո՞վ տիեզերքի կենտրոն: Ես Ղարաբաղի կեսը զրել եմ քո ոտքերի տակ: Հուսով եմ փոխհատուցում կատանամ քո արդար ձեռքից:

— Աստու ողորմությամբ,— ասաց շահը.— Քո ծառայությունների փոխարեն դու կատանաս քո որդուն՝ Իրրահիմ Խալիլ աղային, որ իմ պատանդն է:

Կապուտանի մոտից բանակը՝ շահի հետ մեկնեց Շիրազ: Փանահ խանը ևս զնաց, հույսը սրտի մեջ: Դե, այնտեղից արքան իրեն ու իր որդուն տուն կուղարկի՝ Շուշի: Խոստացավ: Երբեմն, երբ հանդիպում էր շահին, զետնատարած ասում էր.

— Մե՞ծ շահ, ես կարոտել եմ իմ տուն ու տեղին:

— Շիրազում դու կզմայլվես Իրանի մեծ բանաստեղծների երկնքով:

Դեռ Շիրազ չհասած Ջենդ Քերիմ շահը Փանահի որդուն՝ Իրրահիմ Խալիլ աղային ետ տվեց:

— Գնա քո քաղաքը, Իրրահիմ Խալիլ խան: Խա՛ն, խա՛ն: Այժմ Շուշվա խանը դու ևս: Հիշիր, եթե մազի շափ անզամ անհավատարիմ եզար Իրանի գահին, կքառատվես... Գնա՛: Իսկ հայրդ կմնա ինձ մոտ:

Իրրահիմ Խալիլ խանը համբուրեց նրա փեշը:

— Հայրս անշափ գոհ կմնա քեզից, արև արքա:

Ասաց, լավ հասկանալով, որ շահը այժմ էլ իր հորն է պատանդ պահում, իրեն զսպելու, սեղմելու նպատակով:

Շահն այլևս չցանկացավ տեսնել Փանահ խանին, որ իր բանակում էր, ամեն տեղ իր հետ: Փանահը ողորում էր ինքն

իրեն՝ եկավ որդուն ազատելու, ինքը պատանդ մնաց: Բայց մի անգամ ևս նրան հաջողվեց խոսել շահի հետ:

— Քույլ տուր հեռանամ իմ երկիրը, իմ տունը, ո՛վ շահ, ո՛վ մեծ:

— Սիրով,— շահը նույնիսկ ժպտաց:— Քույլ եմ տալիս գնաս քո երկիրը՝ Խորասան: Հայաստանը չէ քո երկիրը, Փանահ, դու ծնվել ես Խորասանում: Գնաս բարով...

Նրան գրեթե արտրեցին Խորասան:

Փանահ Ալին Խորասանում ապրում էր ինչպես գայլը՝ վանդակում: Ողբում էր իր վիճակը: Ելք էր որոնում փրկվելու, հասնելու Շուշի: Երկար անքուն գիշերներ ու մթնած ցերեկներ հնար որոնելուց հետո, վերջապես գտավ: Իր հետ եղած յուրայինների հետ խորհրդակցեց: Ինքը ստից կմեռնի, ցույց կտա, թե մեռած է: Իր մարդիկ իրեն կդնեն դագաղի մեջ ու կտանեն Հայաստան՝ Շուշի: Այդպես կփրկվի: Բավական է իրեն հանեն Խորասանից և կհաջողվի փախուստը:

Եվ ահա մի օր նրա ծառաները հայտնեցին Խորասանի նայիր խանին, թե Փանահը մեռավ: Խանը թույլ տվեց նրա դիակը տանել ուր ուզում են: Սուտ մեռած Փանահին գրին դագաղի մեջ, ծածկեցին կարպետով: Հենց այն պահին, երբ դագաղը ուզում էին բառնալ ուղտի մեջքին ու հեռանալ, երեվաց Խորասանի խանի բժիշկը:

— Պետք է մեռելին զմուսել,— ասաց նա՝ խանի հարազատներին:— Ընտանապարհը երկար է, եղանակը ամառային տոթ, դիակը կփթի ու խուլերայի համաճարակ կսփռի:

Առանց սպասելու մեռելատերերի համաձայնությունը, բժիշկը երկար խանշալով խառնեց Փանահ խանի փորը և փորոտիքը թափեց... Հետո ինչ-որ կավանջութ լցրեց Փանահի փորը:

— Այժմ ուր ուզում եք տարեք:

Ոչ ոք չիմացավ, որ այդ բժիշկը հայ էր:

1763 թվականի շոգ ամառն էր...

ՉՈՐՐՈՐԴ ՄԱՍ

ԿՈՒՆ ԱՌԱՋԻՆ

Ամարասից Շուշի տանող ճանապարհն ինձ համար այնքան սովորական է դարձել, որ արդեն սկսել եմ ձանձրանալ, ինչպես միևնույն շապիկից, որ մարդ հագնում է շատ երկար տարիներ: Իսկ տարին շի էլ հարցնում՝ ուզո՞ւմ ես, որ ինքք երկարի, կրունկի վերքի պես, թե անցնի ակնթարթում, ինչպես տեսածդ ցանկալի երազը:

1780 տարվա մեջ ենք: Աստծո ողորմածությունն է, որ դեռ կամ, ապրում եմ: Չեմ ուրանում արարչի բարությունը: Ինչպե՞ս մոռանաս գայլառհմակի հարձակումը անձիդ վրա, երբ փրկվում ես աներևակայելի հրաշքով:

Իբրահիմ խանի տանու մուլան քրքրվելով, ծամածուվելով քնատ աչքերն ու բերանը բացուխուսի արեց, հորանչեց կուշտ, գնաց դեպի հենց վերջերս անտաշ գերաններից շաթած մինարեն: Նրա մետաղային ձայնը զլզլաց, ծոր տվեց, վազորդյան ազան շաղ տալով քաղաքի վրա: Նրա հանգով, բայց ավելի կոշտ զոզանչեցին քաղաքի հայոց տասնութ եկեղեցիները, ոչ այնքան մաքուր պղնձի, որքան քարեղեն արձագանքներով:

Շուշի քաղաքը արթնանում էր:

Երկու օր ու գիշեր է վերևից հեղեղ-հեղեղ թափվում է կարծես իր մոր՝ երկնքից հալածված անձրևը: Քաղաքի նեղ, զառիթափ ու զառիվեր փողոցները թաց են, տները թաց են: Թաց է նաև Մելիք-Շահնազարի անկողինը: Քրտնում է իշխանը զլխից մինչև ոտքերի թաթերը, բարձից գուրշի է ելնում:

— Ախ, տեր Իսրայել, փրկի՛ր... Հիվանդ եմ, ճար արա՛...

Գոռում է՝ էջի պնչերի նմանող հաստ ունդեքը թրթռաց-
նելով: Անկողին ընկավ մի ամիս առաջ: Պարսից-թագավորից
սուրհանդակ եկավ Շուշի:— Իբրահիմ Խալիլ խանը դո՞ւ ես:—
Ես եմ: Այդ ահը նրան դարձրել է պողպակովում պարտված
ցուլ: Կծկվում է աղիքների գալարումից, քիթմուռից լորձ է
հոսում:

— Նորին մեծութուն մեր արև արքայի հրամանն է՝ ան-
հապաղ ներկայանաս իրեն:

Այսպես եղավ: Խանը մեկնեց: Ե՛տ կգա... Մելիք Շահ-
նազարը ընկավ՝ պողպակովում պարտված ցուլ: Կծկվում է
աղիքների գալարումից, քիթմուռից լորձ է հոսում:

— Փեսա խանս շեկա՛վ:

Ավետարանոցում շէր, այլ՝ Շուշի բերդում: Հեաը բերել
է զորքը, ընդոժին աղախիճների երամբ, ծառաները, իր երկու
կանանց, բուրբ հարճերին, զավակներին: Որչ մտած արշի
սլես փակվել է բերդում: Ունում է ահից: Իբրահիմ Խալիլից
լուր չկա հրես արդեն երկու ամսից ավելի: Խանը տակավին
չահել է, անփորձ: Հայ մելիքների ծերակույտը բռունցք է
հավարում Շուշվա դեմ...

Գեղազորձ բերել տվի Քիֆլիսից: Հիվանդին խնամում էր
նրա մեծ կինը՝ Սոնան: Ինքն էր նրան մտցնում բաղնիք, իր
ձեռքով լողացնում, մարմինը յուղում կաթնուկ բույսի հյու-
թով, քացախով, վարդաշրով ծեծում նրա սպիտակ, թթված
խմոր հիշեցնող մարմինը: Մելիքը գոռում էր ինձ վրա:

— Աղոթիր խուլ աստծուն, Իսրայել կաթողիկոս: Ոչ հո-
գուս, այլ՝ մարմնիս համար:

Այսպես ամեն օր:

Վերջապես Սպահանից ետ եկավ Իբրահիմ Խալիլը: Գա
խմանալով Մելիք-Շահնազարը անկողնուց դուրս թռավ:

— Ո՞ւր ես, ո՞ւր ես, իմ փեսա, իմ հույս:

Ապաքինվեց: Լավացավ: Միայն հետո էր, վերմակի վրա
դրած նրա մազմզոտ ձեռքերը զոզում էին: Երբեմն ցնցվում
էին բեղերը:

— Ուրի՞շ...

— Ասելիքս հստակ է,— վեհ կրկնեց կինը:— Եթե դու
անցնես հայոց հայրենի իշխանության գիրկը, ապա մեր

Ղարաբաղը համիտյանս փրկված կլինի: Ինչ վերաբերում է մեր փեսա Իբրահիմին, ապա մենք նրան շնք գրկի, նրան կթողնենք Շուշին, իբրև նրա պարոնտեր:

Մելիքը բարձից պոկեց գլուխը:

— Ուրի՞շ:

— Այլ ասելիք չունեմ,— խոր շունչ քաշեց Սոնա խաթունը:— Կամ դարձի եկ, կամ դավաճանի անարդանքով կիջնես գերեզման:

Մելիք-Շահնազարը լպրտած ձեռքը խոթեց քրտինքից թաց բարձի տակ, հանեց երկփող ատրճանակը... Ես բնավ չցընցվեցի կրակոցից: Ինձ ի՞նչ... Կրակն ինձ վրա չէր: Սոնա խաթունը բռնեց փորն ու ընկավ:

— Անխիղճ, ես երեխով եմ...

Ես ինձ գցեցի հիվանդասենյակ: Անկողնում նստած մելիքը քրքշում էր՝ աչքը թպրտացող դիակին...

— Մեռա՞վ,— ձեռքերը տարածելով հեկեկաց Մելիք-Շահնազարը:— Սիրելի կինս մեռավ, տեր Իսրայիլ: Կաթված էր, ակնթարթում խփեց, տարավ: Հասկացա՞ր, այդպես ազդարա ամենուրեք: Կինս ինքն իրեն մեռավ...

Կարծես հենց նրա մի այդ անամոթ ստից երկինքը ցընցվեց, դողաց, ահ առավ ու ետ քաշեց անձրևի համատարած վարագույրը: Շուշին փայլատակեց լվացված քարերի մաքրությամբ:

Տասնյոթ տարի առաջ էր...

• • •

Նորից Մելիք-Շահնազարի մոտ եմ: Նրա փեսա Իբրահիմ Խալիլ խանը հեզ նստած, նրա խորհուրդներին է ականջ դնում:

— Կրկնում եմ,— թեյը խոշոր կումերով խմելով կիսատ խոսքը շարունակեց Մելիք-Շահնազարը:— Պետք է վերացնել Գիզակի տիրոջը՝ Մելիք-Եսայուն: Հասկացա՞ր, խան իմ: Գիզակին շողոքորթիր, խաբիր: Խաբի՛ր, է՛... Գրավիր, նենգիր, սպանիր: Ես պետք է Գիզակը ևս տեսնեմ քո ոտքերի տակ:

Հրաշալի է գործում սատանայի ոհմակը: Իբրահիմ խանի

ադցունք երգումները Շուշուց հոսեց զնպի հարևան Դիզակի—
Օ՛, տեր Մեջիք Եսայի, որ հարազատս ես, զոքանչիս եղբայ-
րը, իմացիր, հայրս խոտոր ճանապարհի էր, քեզ թշնամի
զառնալով: Հայրս շկա արգեն տասնյոթ տարի: Աստծուց
նա ստացավ իր արժանի պատիժը: Արի երկուսս էլ մեզանից
պոկենք խոզվության շերտերը, հաշտվենք, զու ինձ՝ հայր,
ես՝ քեզ որդի:

Շուշում օրը լուսանում էր այս շողոքորթ ազերսով, մթնում
նույն մտքի խտությամբ: Իր պապոնց իշխանապետության
հետ հաշտվելու ամենից եռանդուն ջատագովք Դիզակի տան
դուտար Շուրիզազ խանումն էր: Նա ևս տեսնում էր, որ Դի-
զակի հարևությունը ցար փշի խուրձ է իր հոր՝ Մելիք-Շահ-
նազարի ու իր ամուսին Իրրահիմ խանի բկներում: Ի՞նչ
անել,— ձեռքերը կտրահելով, գլուխը ուռցնելով ինքն իրեն
հարցնում էր խանուհին:— Ի՞նչ անել: Բայց այդ ո՞ր կինն է,
որ սատանային եթե ոչ կողակից, առաջ համախոհ չէ:

Մի երկնո Շուրիզազ խանումը կանգնեց ամուսնու ու հոր
առաջ:

— Ես կզնամ Դիզակ, մորս հոր տունը՝ բանակցելու:

Նրա ասածն այնքան վճռական էր ու այնքան ինքնավրս-
տահ, որ հայրն ու ամուսինը բնավ չկասկածեցին նրա մտքի
ու գործի հաջողությունը: Երկուսն էլ ցնծացին:

Այսպես եղավ: Խանուհին եռանդուն պատրաստվեց մեկ-
նելու Դիզակ: Նա սկսեց մեծագին նվերներ պատրաստել
հարազատների համար: Մտավ Շուշու հայ ոսկերիչների
տները, թանկագին քարեր զնեց նրանցից: Շամախուց բերել
տվեց թուփերով ֆուսանկի ատլաս, Պետերբուրգի սամույր մոր-
թիներ, որոնց թե մթության մեջ ձեռք ես տալիս, կապույտ
կայծեր են արձակում: Նրա պահանջով հայրը Ավետարանո-
ցից երեսուն վիշապագորգ ուղարկեց, Դիզակ տանելու հա-
մար, միայն ոչ իբրև իր նվերը, այլ՝ խանի: Այդ զոհողու-
թյունը մելիքն արել է առանց արհեստների, նույնիսկ քրքր-
չացել:— Է՛, բան չկա, տարեք: Հավատացած եմ, որ այս
իմ գորգերը նորից կվերագառնան իրենց տիրոջ տունը, զուցե
թե արյան բծերով:

Իրրահիմ խանը երեք նառ ուղտ ևս հանձնեց իր կնոջը՝
Դիզակ տանելու:

Այսպես հարուստ բնա-բարձերով Հուրիզագն ու ես մեկ-
նեցինք Գիզակ: Շքախումբում զինվոր շվեբցրեց:

— Ես հաշտութեան ու բարեկամութեան ուխտով եմ գնում
մորս հորանց տունը, — ասաց նա, — ոչ թե սպառնալիքով:
Զինվոր պետք չէ:

Հարեմի ներքինիից, շորեպաններից ու երեք ուղտերը
խնամող տղամարդկանցից բացի, մեկ էլ ինձնից, եթե ինձ
էլ տղամարդ հաշվեք, այլ այլ շվեբցրեց հետք: Շքախումբը
պերճացրեց գեղեցիկ ազախիներով ու իր երկու պարսկուհի
դայակներով:

Գնացինք ձիավոր և ուղտավոր երթով: Գարնանային
պերճութեամբ փարթ էր եղել Միջնարցախ Ղարաբաղը: Խա-
նուհին հրամայեց հանգրվանել Կատարո սուրբ ուխտի վայ-
րում, որ ճանապարհի կեսն էր: Ինձ ասաց.

— Թեև ես օտար հավատի տեր մեկի կինն եմ, տեր կա-
թողիկոս, սակայն երբեք չեմ մոռանում, որ ազախին եմ
Հիսուս Քրիստոսի:

Մյուս օրը, մայրամուտի բոցերով ողողված, մոտեցանք
Գորոզ իշխանանիստ բերդին, որ ավելի հին՝ Տոզ ամրոցի
դիմացն էր, բարձր լեռան գագաթին: Մեր առջև զղրղոցով
բացվեցին բերդի ծանր դռները: Նրա երկարուկ ու բարձր
կամարների տակ, շքեղ զարդարված նժույգի վրա երևաց
Մելիք-Ծսայու տիկին Բեգում իշխանուհին, նույնպես պերճ
զուգված բազմաթիվ ձիավոր կանանց հետ: Խումբը երկկիս-
վեց աջ ու ձախ, տեղ տալով մեր անցի համար: Բեգում իշ-
խանուհին խաշակնքեց մեր կողմը:

— Օ, ամուսնուս քրոջ դուստր Հուրիզագ խանում, հա-
մեցիր: Քո այցը մեր տուն աստվածային շնորհ է:

Նրանք համբուրվեցին հենց ձիերի վրայից թեքվելով դեպի
իրար: Զնգացին նրանց ոսկե ու արծաթե զարդերը: Բեգում
իշխանուհին իր մեջքից հանեց ոսկե խնձորաշափ կումբով ար-
ծաթե գոտին ու դա կապեց Հուրիզագի մեջքին: Խանուհին իր
ակնահուռ վզնոցը գցեց նրա ճիար:

— Զէ՛ր կարող արդյոք, անձիս դիմավորելու գար նաև
զլիսատեր Մելիք-Ծսային, որ իմ քեռին է:

— Բայց չէ որ դու, Հուրիզագ խանում. քո ամուսնու հետ

չես եկել,— ասաց Քեզում իշխանուհին:— Ձէ՞ր կարող քեզ հետ եսն ես գար:

Ձիբրի պայտած ամբակների դափրը խլացրեց նրա ձայնը:

Իշխանուհին մեզ տեղավորեց զոյակի իր հարկաբաժնում: Երեք օր՝ առավոտից երեկո շուրջագրի խնդրանքով, Քեզում իշխանուհին նրան ման ածեց Գիզակի նախարարական, ապա իշխանական տան հին գերեզմանատներում: Նա ու Քեզումը մոմեր էին վառում մամուած շիրմաքարերին, բոունցքների պես տնկված դամբարան-մատուռների խորշերում, առատ խունկ ծխում: Ես նրանց համար կարգում էի քարերի գրերը, մեկնում դրանց իմաստը:— Այս քարի գիրը հազար հարյուր տարվա է:— Այս մեկը՝ իննը հարյուր հիսուն: Սա է մատուռ-շիրիմ Սահլի, որ է որդի Սմբատ Խոստովանողի, եղբայր Աշոտ Առաջին հզոր նախարարի: Այս Սահլ Սմբատյանը հաղթեց և բռնեց Բաբան պարսիկ անօրենին, որ մի ահեղ ասպատակող էր, տիրել էր Ատրպատականին ու Հայաստանի մի մասին... Հաղթեց Սահլը Բարանին, սպանեց պատերազմում, գերեց նրա եղբորը՝ երեք հազար երեք հարյուր պարսիկ ասպատակողների հետ... Եվ սա եզով, ինչպես քարի գիրն է հուշ անում, Փրոնիկոսի 837 թվականին:— Ես մատներովս մաքրում էի քարերի մամուռները ու նրանց տակից բաց անում մեր պատմության մատյանների խոսքը...

* * *

Վերջապես մի օր, առավոտյան, իր տիկնոջ և էլի պալատական այրերի հետ Մելիք-Եսային այց արեց շուրջագրին:

— Բնավ չեմ կամենում, որ դու, քրոջս զուտար, շտապես թողնել իմ տունը: Ոչ դրա համար, այլ որ... Այլ կցանկանալի իմանալ դալուդ և պատակը: Ես քեզ լսում եմ: Բարի դալուստ, խանի տիկին:

Նա ոչ զենքը հանեց վրայից, ոչ էլ ճամփորդական այծենակահար: Միայն նստեց: Շուրջագրը յուրայիններին հրամայեց նվերների բռնները ներս բերել: Մինչ նրա կամքը կկատարեին, խնդրեց հավարել իշխանական ողջ ազգատոհմը: Եկան շատ կանայք, երեխաներ, սակավ թվով իշխանազուն

այրերու Հուրիզագն ինքն իր ձեռքով բաց արեց իր բեռների մաքոաշնեբը, թաղիքե անշրանցիկ կապոցները: Բեգում իշխանուհուն ընծայեց հետք բերած ոսկեղէն զարդերը:

— Վայելիր, բեռակիրն իմ: Շքեղ գորգերը փոսեց Մելիք-Եսայու ոտքերի տակ:— Ճանապարհոց միշտ այսպես կանաչ կարմիր լինի, մորեղբայր իմ:

Մելիք-Եսային դժգոհեց.

— Սակայն հանուն ինչի՞ ես անում այդ ամենը, Հուրիզադ խանում:

— Ես ու իմ ամուսինն աղքատ շենք, պաշտելի բեռի: Անշուշտ կարոտութիան մեջ շես դու ես: Նվերն աստծուց է: Այս գորգերը քեզ ընծա է ուղարկել քո փեսան, որ իմ ամուսինն է: Վայելիր:

Մելիք-Եսային քմծիծաղեց, բռնեց գորգերից մեկի ծայրը, որի վրա տառեր էին հյուսված:

— Ես այս գորգերը տեսել եմ քո հոր՝ Մելիք-Շահնազարի տանը: Ինչպե՞ս թե Իրրահիմ խանն է նվիրում:

Ես գունատվեցի: Գաղտնիքը բացվո՞ւմ է: Գրությունը փրկեց Հուրիզադը:

— Այո, մորեղբայր իմ, սրանք՝ այդ գորգերը հորս սեփականն էին: Բայց մի՛ մոռանա, որ հայրս դրանք օժիտ է տվել ինձ, իսկ օժիտը, որ ստանում է հարս զնացող աղջիկը, պատկանում է նրա ամուսնուն:

Ես թեթևացած շունչ քաշեցի:

Մեկ առ մեկ տնտղելով իր բերած նվերները, Հուրիզադը դրանք հանձնեց Բեգում իշխանուհուն, յուրայիններին ակնարկ արեց դուրս գալ օթախից: Ես ես հանգ արի զնալու, սակայն նա ձեռքով արեց՝ դու մնա: Բեգում իշխանուհին նույնպես ակնարկով իր տնեցիներին խնդրեց հեռանալ: Մնացինք մենք շորսս՝ իշխանը, իշխանուհին, Հուրիզադն ու ես: Խոսքը բացեց Հուրիզադը:

— Արդյոք, իմ քեռուն ցանկալի՞ է լսել իմ ամուսնու ե իմ խոսքը, որի համար եկել եմ:

Մելիք-Եսային ընդգծված արժանապատվութիամբ ասաց.

— Այս ամբողջում տակավին կենդանի է հայոց փառքը, խանուհի: Երևի պիտի կրկնես այն, ինչ ոչ մեկ, այլ շատ

անգամ են քո ամուսինն ու քո հայր մելիքը առաջարկել ինձ՝ մոտոզ նստած կաթողիկոսի բերանով:

— Սակայն իմ բերածն առաջարկ չէ, քեռի, այլ՝ խոնարհ խնդրանք:

— Որ հաշտվեմ ամուսնուդ հետ, այո՞:

— Միայն դա:

— Բայց ես չէ, որ թշնամութուն եմ սերմանում Իբրահիմ խանի գեմ, այլ՝ ինքը իմ գեմ: Ես չէ, որ վնասներ եմ պատճառում նրան, այլ՝ ինքն ինձ:

— Պետք է մոռանալ անցյալը, — ներշնչող ասաց Հուրիզագը: — Պետք է խորը թաղել գծաության որոմը, որ այլևս չծլի:

Չափազանց ծանր էր ինձ համար այս թեև խաղաղ, բայց մեղք կրակի լիցքեր պարունակող խոսքային փոխհրաձգությունը: Մելիք-Սսային վեր կացավ, ուղղեց ուսերից քիչ-ինչ սահած այծենակաճը:

— Ներող եղիր, քրոջ դուստր, ես տեղ եմ շտապում: Զրույցը կշարունակենք երեկոյան, եթե հաճելի է քեզ:

* * *

Ընթրիքից հետո, սուրճ մատուցեցին: Զրուցում էինք հեռու-անցած անմեղ բաների մասին: Մելիք-Սսային ծալապատիկ նստած էր գորգերով փափկած թախտին: Մտառ պատանին նրա համար երկար կոթով մորճ լիցքեց թամբաբու շորացրած խոտով: Խափշիկի զխապատկերով ծխամորճը վառեց կայծքարով ու տվեց իշխանին: Հուրիզագը ոչ առանց հիացմունքի ասաց.

— Օ՛, քեռի իմ, թամբաբո՞ւ ես ծխում: Անունը լսել եմ, բայց չեմ տեսել: Անշուշտ, ծխելու այդ խոտը և այդ գեղեցիկ մորճը ռուսի թագուհին ուղարկած կլինի քեզ, այո՞:

— Խորհուրդ կտամ, որ քո ամուսինն էլ ծխի այս թամբաբուից:

— Պետերբուրգի՞:

— Ռուսական, — ասաց Մելիք-Սսային: — Խորհուրդ կտամ, որ Իբրահիմ խանը մոռանա Սպահանի ճանապարհը...

Նա սկսեց հաճույքով շփացնել ծխելու մոր՝ի պուշը, առատ ծուխ արձակել:

— Քո ամուսին Իրրահիմ խանը պետք է միայն Շուշի քաղաքին տեր մնա: Միայն Շուշիին: Երբեք աչք չգնի իմ կամ մի այլ հայի հողի մի պատասխիկին անգամ: Քո ամուսինը պետք է հարկ վճարի հայոց պետութայան գանձատանը, ինչպես անում ենք մենք՝ բոլոր գավառներս: Պա՞րզ է:

Ես թևեր առած ճախրում եմ... Կաթիլ առ կաթիլ տված հարվածները իրենց գործն անում են, ահա-ահա ժայռը ճաք կտա: Վերջապե՛ս... Ես հստակ ընկալեցի Մելիք-Ծսայու տառապանքը: Գլխի մեջ բի՛հր է ցցված՝ ի՞նչ անել, ի՞նչ անել: Զրարերդի ու Գյուլիստանի զինվորութույունը հեռու է իրենից, իր աշխարհի ու նրանց գավառների մեջ երեք թշնամի սեպեր կան՝ Շուշին, Շուշվա զուգաճորդ հաշեն գավառը և Վարանգան: Խաշենի տերը հիմա խանի դրածո Մելիք-Ղահրամանն է՝ տանուտեր Միրզելխանի որդին: Մի տարի առաջ իրար ետե՛վից մեռան Մելիք-Աղամն ու Մելիք-Հովսեփը: Նրանց փոխարինում են որդիները՝ Մելիք Մեծյունն ու Մելիք Բեկլարը: Գրանք, այո, հեռու-հեռու են, նույնպես շրջապատված անհամար թշնամիներով: Այո, շոշափում եմ Մելիք-Ծսայու տաղանակները՝ ի՞նչ անել, ի՞նչ անել: Շոշափում եմ, սակայն բնավ չեմ կարեկցում նրան: Ինձ ի՞նչ...

Այս ինչ հզոր են անլեզու ու անհոգի ջրի կաթիլները, երբ անդադար հարվածում են միևնույն կետին: Բոլորից կտրված, թշնամիներով օղակված Դիզակի հզորութույունը ահա երեքում է, ինչ թաքցնեմ, նաև իմ ջանքերով:

Ամեն օր երկու-երեք անգամ հանդիպում եմ Բեգում իշխանուհուն ու Հուրիզադ խանումին: Գառել են մի հոգի ու մի մարմին՝ քիթ-քթի, ձեռք ձեռքի: Նրանց մոտ տեսա նաև Մելիք-Ծսայու որդուն՝ Բախտամ բեկին, որ երեխ տասնվեց տարեկան լինելու: Հուրիզադը նրան զուգել էր նվերներով՝ երկարաճիտք կանաչ կոշիկներ, որոնք զրնգացող, կլորատամ խթաններ ունեին: Հազարել էր երևանյան կտավից կապույտ կապա, մեղքը պնդել արծաթե գոտիով: Տղան գլխից չէր հանում երկնագույն կարակուլ մորթուց կարած զգակը, որ նույնպես խանուհին էր նվիրել: Բախտամ բեկը հորթի հա-

յացքով էր նայում իր արյունակից խանուհուն: Ես, աստված ունեմ, ավստացի այս պատանուն: Է՛, շգիտես, որ վիզդ դնում ես կառափի վրա... Սակայն ինձ ի՛նչ... Լուրիզադ խանումը ահա տղային շոյելով ասում է.

— Ես քու հարսանիքին քեզ նվեր կրերեմ հիսուն ձի իրենց թամբասարքերով, դամասկոսյան հարչուր թուր ու ֆռանկի հրացաններ, բալիկս, լավս, մի քիչ էլ մեծացիր:

Երևկոյան Մելիք-Ծսային կիսատ թողած խոսքը շարունակեց:

— Ուրեմն, այսպես, Իբրահիմ խանը պետք է հարկատու լինի հայոց պետութեանը: Ապա անհապաղ պետք է ցրի իր ունեցած զորքը:

Լուրիզադը ձեռքը դրեց կրծքին, երզումի պես ասաց.

— Կլինի:

— Քո ամուսին խանը պետք է իր բոլոր կապերը խզի իմ թշնամի Մելիք-Շահնազարից:

— Արդեն նրանք գժտվել են:

Որոշեցին հանդիպել Գիզակի ու Վարանդայի գավառների սահմանազխին՝ Քիրս լեռան մի ձորում: Մյուս օրը Լուրիզադն ու ես հեռացանք Գորոզ ամրոցից, հրաժեշտ տվինք գիզակցիներին՝ արցունքներ հեղելով: Շուշի քաղաքի դարպասների մոտ Լուրիզադն ինձ պատվիրեց մեկնել հոր մոտ՝ Ավետարանոց: Ես հնադանդվեցի նրա հրամանին:

Գիզակի Գորոզ ու Տոզ բերդերի վրա Իբրահիմ խանը տեղում էր իր շողոմ լորձը, նաև արցունքները՝ մեշը թույն: Նաև իմ միջոցով էր նա ոմբահարում Գիզակը — Հաշտվենք, Մելիք-Ծսայի իշխան, եղբայրանանք: Պարսից շահը, որ հորս սպանեց, մեզ էլ կորստյան կմատնի: Մեր փրկությունը մեր միավորվելու մեջ է: Ես պատրաստ եմ:

Այսպես՝ Իբրահիմ խանը ծանրագին նվերներով, գետնաքարշ երզումներով Գիզակ էր ուղարկում մերթ ինձ՝ Իսրայել կաթողիկոսիս, մերթ իր մեծ վեզիրին, մերթ Շեյխ ուլ-Իսլամին: — Հաշտվենք, Մելիք Ծսայի, իրար թիկունք կանգնենք մոտեցող վտանգի դեմ: Ապրենք հաշտ՝ դու քո տանը, ես՝ իմ:

Գիզակը, սակայն, անշիղում էր իր լեռների կոշտութեան,

իր հողի անկոտրում ոգով: Մեկիք Եսային ընկալում էր մեզ համբերատար, ապա ցույց տալիս մեր եկած ճանապարհը: — Հեռացե՛ք...

Այսպես՝ ոչ մեկ կամ տասնմեկ անգամ, այլ՝ շատ, շատ...

* * *

Իբրահիմ խանը, հենց Մեկիք-Շահնազարի խորհրդով, նրան՝ Մեկիք-Շահնազարին իր ընտանյոք, փառաշքաբա Շուշուց վտարեց, իբր թե նրանից խոռով: Չհացավ: Ողջ Չարաբաղով մեկ տարածվեց շշուկը՝ խանը խոռվել է աներոջից: Է՛հե, սառույցը ճեղք է տալիս: Ինքս, ամենից առավել ես էի նպաստում, որ այս սուտը սփռվի ամենուրեք:

Չատիկ է: Իբրահիմ նախիլ խանը որոշեց նորից ինձ ուղարկել Գիզակ:

— Լեռ քարն անգամ ճաք կտա, եթե նույնիսկ կոշիկ կարելու մուրճով անդադար խփես, — ասաց նա: — Նորից պիտի գնաս Եսայու ոտքը:

— Նորից կգնամ, — հնազանդվեցի ես:

— Չորս գյուղ կստանաս ինձնից, տեր Իսրայել: Կստանաս ոչ իբրև վանքիդ կալվածք, այլ իբրև քո սեփականը:

Ես պատրաստվեցի նորից մեկնելու Գիզակ: Այդ իմանալով, Հուրիզադ խանումը ամուսնուն ասաց, թե ինքը ես նորից ցանկանում է Գիզակ գնալ ինձ հետ:

— Հավատացած եմ, որ շեմ անպատվի: Մեկիք-Եսային իմ հարազատն է, հանգուցյալ մորս եղբայրը: Նրա տունը մորս հորանց տունն է, ասել է՝ պապիս օջախը: Պետք է գնամ:

Չեմ կորոզ ասել՝ խանը զո՞հ մնաց, թե՛ հակառակը, բայց համաձայնեց:

Մի ամբողջ ամիս Հուրիզադ խանումը օր ու գիշեր ոտքի վրա պահելով իր ապարանքը, նույնիսկ ամուսնուն գործի լծելով, պատրաստվեց նորից մեկնելու Գիզակ: Շուշվա վաճառականների բկներին նորից շքելով ես բավականին էժան գնով հնգկական ակնեղեն գնեց:

Ես իմ քարավանը Շամախու՝ ց ապահով հասցրի Հայաստանի հյուսիսային զոններին, ապա Քարթառ գետի դաշտ անկողինով մտա Գուլիստանի Քառինջ ամրոցը: Գալիս եմ Աստրախանից: Շամախում հանդիպեցի Մուռ Ավագին, կնոջ՝ Ասպապի ու իր հեծյալ հարյուրակի հետ: Գոհացա իմ բախախց, չէ՛ որ նա ինձ ապահով ուղեկցեց մինչև Հայաստան:

Քառինջ ամրոցը մենք տեսանք ոչ խաղաղ, այլ՝ եռման կաթսա: Ինչ որ ծանր բան էր կատարվում Գուլիստանի իշխանությունն այդ հզոր տանը, որ ես դժվար էի հասկանում: Վախճանված Մելիք-Հովսեփի որդի Բեկլարն է հիմա մելիք-իշխան: Նա մեզ բնորոնեց զուսպ, սակայն ոչ սառը: Տակավին շահել էր: Ես նրան տեսել եմ հոր հետ պատերազմի տաք պահերին: Նրա համար խորթ էին երկյուղը, մահը: Նա միայն հաղթանակի էր ձգտում: Հարցուփորձեց Աստրախանից:

— Հայկական հեծյալ զունդ են ստեղծում աստրախանցի հայերը, — հաղորդեցի նրան: — Ռուսաց կայսրուհին ամեն ինչով նպաստում է հայերին: Խոսք կա, թե ռուսները նորից պետք է մտնեն Գերբենդ, նորից պարսից շահին ստիպեն իր զորքերը ետ քաշի Բաքվից:

— Կհաջողե՞ն, — հարցրեց նա: — Շուշվա Իբրահիմ խանը նեցուկ է կանգնել Բաքվի պարսիկ խանին: Զենդ Քերիմ շահը մտել է անգլիացիների թևերի տակ, նրանց գրգռում է Ռուսաստանի դեմ: Գեսպանություն է հղել հյուսիսի Շվեդաց թագավորի մոտ՝ զուրկ կողմից, ես իմ, նեղենք ռուսին: Անգլիայի թագավորը, թե թագուհին, երկուսին էլ ծովի նավեր ու թնդանոթներ է տալիս:

Ես ինչ-որ շահով ուրախացա, տեսնելով, որ այս շահել մելիքը հստակ ու արթմնի մտածող է, աշխարհի անցքերին լավատեղյակ, մանավանդ՝ հավատարիմ մեր ուխտին, ինչպես հայրն էր:

Իմ պատվին նա խնջույք տվեց: Ճաշկերույթին մասնակից արեց նաև իր սիրուհուն: Պարսկուհի էր, անունը, ինչպես իմացա՝ Բալա խանում: Այնպիսի գեղեցկություն ուներ, որ երևի ոչ ոք իր օրում տեսած չէ: Անհնարին էր նայել նրա աչքերին, որ այրող էին: Զգում էի, թե ինչպիսի կատաղու-

թյամբ է Մելիք-Քեկլարը սիրում նրան: Գե, ինչ կա որ, մարդ է: Բուռրա էլ մարդ ենք՝ մեղքերի տեր: Սակայն ո՞րն է մեղքը. որը՞ ոչ, ինձ համար դժգար էր հասակ որոշել:

Մելիք-Քեկլարը, ինչպես ինձ ասաց իր բարեկամ Սուռ Ավագը, օրինական կին ունի՝ Մարիամ: Սա Մելիք-Շահնազարի աղջիկն էր, շփտեմ որ կնոջից, այսինքն՝ Հուրիզազ խանումի խորթ քույրը: Ասպապ տիկինը Հուրիզազի անունը լսելուց կապտում էր:

— Օ՛, ես իմ ձեռքով կխեղդեմ այդ քածին, — ասում էր նա: — Հոր նման այդ էգ վագրը ամեն կերպ վնասում է մեզ՝ հայերիս: Մի անգամ սրա եղբայր Զուռուզը հարցնում է՝ ինչո՞ւ ես այդպես վարվում, քույր իմ: Հուրիզազը բռնում է նրա ահանջը: — Կկտրեմ ոչ միայն ականջդ, — ասում է եղբորը, — այլև գլուխդ: Ես իմ ամուսնու իշխանությունն էմ կամենում հզորացնել, ողորմելի՛: — Հայի արյան գնով, — հարցնում է եղբայրը: — Նույնիսկ քո արյան գնով, եթե հարկ լինի: — Իսկ չէ՞ որ դու հայ ես, քո՛ւյր իմ: — Իշխանությունը ազգ ու կրոն չի ճանաչում: Բուռրի իշխանավորները մի ազգից են՝ ոչնչացրու քո հակառակորդներին, մի կրոնից են՝ տիրիր, ուզում ես խաչով, ուզում ես կիսալուսնով: Տիրի՛ր:

Առաջնայան Մելիք-Քեկլարը ինձ կանչեց: Ես գնացի ու նրան գտա ձիու վրա, զորքի հետ:

— Ես գնում եմ դաշտի կողմերը, Աբրահամ խոշա, — ասաց նա ինձ: — Շուն շանորդի Իբրահիմ խանը նորից է ժրել: Քեզ կուղեկցի Սուռ Ավագ հարյուրապետը և, հավատացած եմ, որ դու գոհ կմնաս: Լա՞վ: Այժմ մնաս բարով...

Նա ձիու գլուխը շրջեց գնալու, սակայն ապարանքից դուրս թռան նրա աղախիները և մի երկու ծառա, սաստի՛յ ողբալով:

— Բալա խանումին սպանեցի՛ն: Սպանեցի՛ն...

Մելիքը կրակվեց ձիու վրա:

— Ինչպե՞ս: Ո՞վ արեց: Ո՞վ...

— Մարիամ տիկնոջ հրամանով քո ծառա Լալան: Բալային խեղդեց հենց իր երկար ծամերով, դրանք փաթաթելով վզին: Ուշ հասանք:

Գոյակը զորգաց, սոսկաց, կծկվեց: Մելիքը ձիուց լիջավ:

— Կոմի եմ գնում,— որտաց նա:— Բռնեցեք Լալային, կգամ ու... Գե...

Հենց այդ պահին կողքի շենքից հրացանի կրակոց ժայթքեց: Մելիքը բռնեց կուրծքն ու դանդաղ թեքվեց ձիու վրայից: Մենք բռնեցինք նրան, սակայն նա արդեն անշնչացած էր... Կրակողը նրա ծառա Լալան էր:

Ի՞նչ սոսկալի բան: Մեկը ինչ-որ տեղից ծղրտաց:

— Այս ոճիբը Իբրահիմ խանի կնոջ՝ Հուրիզադ խանումի ձեռքի գործն է, էհե՛յ... Արթնացե՛ք:

Այսպիսի կորստաբեր բան կատարվեց: Տապալվեց հայոց զորության մի սյունը ևս: Աստված, երևում է, լիովին է երես թեքել հայ ցեղից: Մելիքի զինվորները կտոր-կտոր արին ծառա Լալային: Մուռ Ավագը քարշ տալով բերեց Մարիամ ևսթունին:

— Բո՛ղ, դու կտորեցիր Գյուլիստանի մեջքը: Ինքդ շուսթյուն էիր անում ծառա Լալայի հետ ու պարկեղտության քարոզ թափում: Բո՛ղ...

Զինվորները սրան ևս սպանեցին: Այնքան արագ կատարվեցին այս ոճիբները, որ ևս շշմեցի, ևս, որ անթիվ-անհամար նման զեպքերի եմ ականատես եղել:

Մելիք-Բեկլարին թաղեցինք: Նրա որդի Ֆրեյզունը շատ փոքր էր, ուստի զորքը Գյուլիստանի մելիք բնաբեց Բեկլարի եղբորը՝ Աբովին, որին Երկրորդ կոչեցին, քանի որ նրանց տոհմում եղել է նաև այլ մելիք Աբով:

Այնուամենայնիվ Մուռ Ավագը քսանհինգ ձիավորով ինձ ուղեկցեց: Ես շատ սիրեցի նրան: Նրա մեջ ահի, կամ երկյուղի նշույլ չէի տեսնում:

— Գե, մարդ ենք,— ասում էր նա,— մի կյանք ունենք, մարդավարի սպառենք: Կուզեկուզ ու ահաբեկ ապրելն ո՞ւմ է պետք:

Նա շատ ուշադիր էր կնոջ նկատմամբ, որին, ինչպես տեսա, սիրում էր սաստիկ, թեև արդեն հիսունն անց էր ինքը, կինն էլ, երևի քառասունի մոտ: Եվ այդ սերը նրանց զարմանալի սազ էր գալիս, նաև նրանց խիստ քարի ու, ինչ ասեմ, կարծես անհոգ էր պահում:

Մուռ Ավագը մոխրագույն-բոզ նժույգ ուներ: Հագնում էր հարյուրապետի զգեստ, սակայն դրա տակից, մարմնի վրա,

երկաթի բազականին ծանր խաշ էր կրում, որ նույնպես երկաթի հաստ շղթայով կախված էր վզից: Բայց ես շտեսա, որ եա այդ խաշը համբուրեր կամ նրանով մաղթանք աներ:

Մի անգամ Սուռ Ավագը բռնում է մի պարսիկ մոլլայի, որ հայ երեխաներ էր սպանում: Մոլլային խոթում է ծնկի տակ, դանակը դեմ անում բեկին: Դեմ է անում, ասում՝ մոլլա, երեք անգամ ասա Քրիստոսն աստված է: Մոլլան ասում է ու կրկնում: Սուռը նրան բաց է թողնում: Մոլլան հասնում է Շուշի, կատարվածը պատմում Իրրահիմ խանին: Սա լսում է, սաստիկ բարկանում:— Ուրեմն, դո՛ւ, մոլլա, ասացիր Քրիստոսն աստված է, հա՛:— Ասացի:— Գետինը մտնես, բա շտոսկացի՞ր հավատիդ համար: Ինչո՞ւ ասացիր:— Դու լիներիր, խան, իմ տեղը,— պատասխանում է մոլլան,— ոչ միայն կասեիր Քրիստոսն է աստված, այլ կասեիր՝ Սուռ Ավագն է աստված:

* * *

Որտեղ անգոր է մարդը, այնտեղ աստծու ձեռքը հասնում է իր ողջ ուժով: Եվ շեմ կարող ասել, թե որն է դրանցից արդարը և գործ գլուխ բերողը: Համենայն դեպս ես մինչև հիմա բան չեմ խնդրել աստծուց, որ շկատարի: Չեմ կարծում թե աստված այնքան անգոր է, որ մահկանացուիս աղերսանքը մերժի:

Իմ ու Իրրահիմ խանի, ինչ խոսք, նաև Մելիք-Շահնազարի ցանկությունը մեր տեր աստվածը կատարեց: Գուցե դա Հուրիզադ խանումի շնորհիվ էր կամ մեկ այլ շերեացու ուժի, շգիտեմ: Սակայն մեր ցանկացածը կատարվեց: Հրաշալի է: Մեր ջանքերը ապարդյուն չանցան: Ահա ժայռերով կապկապված ու աներեր ուժով հզորացած Գիզակը կակղել է: Մելիք Սսային մեզ՝ Շուշում նստած անխոնջ ոգիներին լուր տվեց, թե ինքը գալիս է բանակցելու խանի հետ, ինչպես պայմանավորվել էր: Հուրիզադը արլորացավ ամուսնու և հոր առաջ:

— Տասնհինգ տարի է ջանում եք հասնելու ձեր ցանկացածին, շհաջողեցիք: Ահա ես իմ կին տեղովս կատարեցի ցանկալին: Գնացեք, աստված ձեզ հետ...

Ինչ-որ տեղ ես ցնցվեցի, նաև կարծես թե զղջման նման քան ծագեց մեջս: Ախր ահա լեռան հզոր արծիվը գալիս է գեպի թշնամու թակարդը... Չգիտեմ, կհաջողվե՞նք, թե՛ ոչ:

Պատրաստվեցինք: Ավելի շուտ արդեն պատրաստ ենք քանի շարաթ, ոչ, ինչ եմ ասում, քանի ամիս շարունակ: Այնպես մանրակրկիտ էինք մշակել մեր ծրագիրը, մեր անկիրքը, որ անգիր գիտեինք դրա յուրաքանչյուր մասնիկը: Այնուամենայնիվ երբ լսեցինք, թե Մելիք-Ծսային, պայմանավորվածությամբ համաձայն, գալիս է, շփոթվեցինք: Մի՞թե, մի՞թե: Ախր անպարտելի հզոր է տեր Ծսային, իսկ նա ահա գալիս է, միամիտ ձկան պես, որ նետվում է գեպի ոսկե-դեմնիկ կարթը... Սակայն մեր այս շփոթությունը երկար չտեղեց: Խանի վեզիրները թամբած ձիեր մոտեցրին մեզ: Մենք հեծանք երիվարները: Հուրիզազ խանումը մեր ետևից ջուր ցանեց, ահեղ կոնչոցով:

— Կամ զրահո՞վ, կամ՝ զրահի վրա:

Մենք արդեն վերագտել էինք մեր կորուսված հոգեկան ուժերը և գնում ենք վտանգին ընդառաջ: Կամ զրահով, կամ՝ զրահի վրա... Ծս նկատեցի, որ Իրահիմ խանի ծնոտը այնքան էլ ամուր չէ իր տեղում: Սակայն նրա այդ թուլությունը վերանում էր, երբ նա ի լուր ինձ կրկնում էր իր աներոջ՝ Մելիք-Շահնազարի պատվիրանը՝ ինչպես գործել:

Հասանք այն տեղը, ինչպես պայմանավորվել էինք Մելիք-Ծսայու հետ: Դա Դիզակի ու Վարանդա գավառների սահմանի վրա էր: Քիրս լեռան հարավահայտց մի ոչ խոր ձորում, որ պճնված էր կաղնու ու հացի ծառերի թանձր անտառով, մեզը բարալիկ մի գետակ: Ամսից ավելի էր, ինչ մերոնք այդ վայրում մեր թակարդն էինք լարել՝ բազմաթիվ խրամափոսերով, գետնի մեջ պնդած դիրքերով, լարափոկերով:

Ախ, անիծված աստված, ինչո՞ւ ես դու ինձ այսպիսի հզորություն տվել: Ինչի որ ձեռնարկում եմ, հաջողում ես: Չէր լինի՞, որ ինձ ստեղծեր իր այլ կտավից, ոչ այսպիսին, ինչպես կամ. այլ թեկուզ Խրիստոսի էզ հովազի ողով:

Մենք՝ հիսուն-վաթսուն ձիավորով իջանք Թթու ջուր ատվակի եզերքը, աջից: Նույն պահին տասնհինգ-քսան ձիավորով Մելիք Ծսային ձախից իջավ ձորակը: Նրա ետևից եկող ձիավոր հարյուրակի առաջ դուրս եկան նախորդ մեր

այդտեղ գրած մարդիկ ու պղնձե սինյոներ զրա ուտելիք, գինի և թանկագին նվերներ դեմ արեցին հայ ձիավորներին: Քահանան, որին ես նշանակել էի հյուրասիրություն մատուցելու դիզակցիներին, անթերի կատարեց իր պատվերը: Հայ հեծյալները իջան ձիերից, սկսեցին համբուրել քահանայի խաչը և ընդունել նվերները: Հենց այդ պահին Իբրահիմ խանի մարդիկ գալարապարաններ ձգեցին Մելիք-Եսայու և նրա հետ ձորակն իջած մարդկանց շիինքներին: Գա կատարվեց զարմանալի արագ. ո՞վ տեր ոզորմած, կատարվեց նաև աներևակայելի հեշտություն:

Գա մի երջանիկ ակնթարթ էր: Իբրահիմ խանի մարդիկ մեկ-մեկ թռան Եսայու և նրա մարդկանց ձիերի թարբերը ու քշեցին մեր ցանկացած ուղղություն: Մելիք-Եսային միայն մի անգամ հասցրեց գոռալ:— Մուղա՛կ է... Սակայն նրա ձայնը խեղդվեց Իբրահիմ խանի ըմբիշ-վեզիրի հաստ թափերի մեջ, որով նա կապկպել էր իշխանի ձեռքերը ու փակել բերանը:

Ախ, անիծված աստված, ինչպես ես դյուրություն մատուցում քո թշնամիների գործը, քո հպատակներին մատնելով:

Մենք Քիրսի ձորակից ահռելի արագություն փախանք դեպի ոչ հեռվում տնկված Շուշի քաղաքը: Հենց որ ձորակից դուրս եկանք, խանի այնտեղ գրած ձիավորները Մելիք-Եսայու մարդկանց առաջ կտրեցին դեպի Շուշի տանող բոլոր անցքերը: Անցանք Թթու ջրի կայք: Ես նկատեցի, որ մեր թիկունքում, բավականին հեռու, Գիզակի փոքրիկ հեծելախումբը անզոր ճակատում է խանի զորքի դեմ՝ իր կալանված իշխանին հասնելու:

Իմ կողքով, հսկա ձիու վրա սլացող Իբրահիմ խանն ինձ ասաց.

— Կարծես հաջողում ենք, այո՞:

— Համբերիր, — շար ասացի ես: — Հասնենք բերդ, նոր կարող ես հպարտանալ սարքած դավովդ:

— Նաև քո, — վստահ ասաց նա:

— Ամենից առաջ Մելիք-Շահնազարի, — ասացի ես: — Ո՛չ, ինչո՞ւ, նախ և առաջ շնորհակալ եղիր քո Հուրիզադ տիկնոջը:

— Որ հայ է, — հռչակեց Իբրահիմ խանը:

— Քածը հավատարիմ է քեզ շան նման:

Արշավով մենք հասանք Շուշվա Երևանյան դարպասներին: Մեր սլացքի առաջ բացվեցին երկաթե հզոր դռները և խկույն փակվեցին, հենց որ մենք մեզ գցեցինք ներս: Այլևս ամեն ինչ կատարված է և մենք ապահով ենք: Երբ անցնում էինք մի տան մոտով, մի հայ գոռաց:

— Դու էլ էշի նման քու երկու ոտքով եկար մտար Թակարդ, հա՞, Մելիք-Եսայի: Ողբամ գրեզ...

Մելիք Եսային դալարվեց կապերի մեջ: Զկարողացավ նույնիսկ բան գոռալ, բերանը խցկված էր քրձերով: Շուշեցի հայի աղաղակը երկնային ձայն էր, որ զնգաց ու փշրվեց իմ գանդի մեջ: Ուշացած աղղակա՛նչ...

Մտանք խանի պալատը: Կալանված Մելիք-Եսայուն և նրա շորս հինգ մարդկանց խկույն խոթեցին բանտ: Մենք հոգեհած, ջարդված Թափվեցինք գորգերի վրա: Նույնիսկ ուժ չունեինք շուր խմելու: Խանի մարդիկ, հատկապես միշտ հոգատար Հուրիզադ խանումը մեզ ջրով կշտացրեց և սկսեց ուշքի բերել:

• • •

Գիշերվա կեսին Իբրահիմ խանը ինձ ու երկու դահիճի հետ անազմուկ մտավ Մելիք Եսայու բանտախույցը: Թևքերը ետ քաշեց, մազիլները խրեց կապկապված Եսայու կոկորդն ու սկսեց խեղդել: Նրա մարդիկ ամուր բռնեցին մելիքի ոտքերն ու ձեռքերը: Իբրահիմ խանը ծունկի եկավ մեռած մելիքից մի քիչ հեռու, գորգի վրա ու սկսեց առավոտյան նամազը: Ես որևէ աղոթք չհիշեցի:

• • •

Մտրակները շաշում էին, գավազանները շառաշում: Իբրահիմ խանը մետաքսով զարդարված ձիու քամրին դիք նրստեղ էր՝ կոսապաշտ կուռք, ձեռքին ձիու պոչ, իբրև իր նախնի ցեղի սրբութուն:

— Բերե՛ք:

Նա շքախմբով անցավ ապարանքի փողոցով ու շեշտ կանգնեց Շուշի քաղաքի մեծ բազարի հրապարակում:

— Բերե՛ք:

Իսկ արևը զարմանալի մեղմ էր:

Զինվորները և յոթ կարմիր հագած դահիճ բերին Մելիք Ծսայու հետ բռնված նրա տասնութ ազգական ազնվականներին: Տասնութ:— Քի՛չ է,— մտքում լափլփեց խանը: Հիշեցի նրա աներոջ խրատը, որ նրան տվեց քիչ առաջ: Բուլորին շսպանես, փեսա իմ: Աշխատիր դրանց թեքես իսլամի հավատին: Մահմեդական դարձրու: Հետո դրանց կուղարկենք իրենց տները՝ Գիզակ: Նրանք այնտեղից, ներսից կպայթեցնեն Գիզակի իշխանապետությունը:

Խանը հրամայեց Մելիք-Ծսայու դիակը բերել, զնել հրապարակի քարե ատյանին: Բերին: Մեծ շեյխ ուլ-Իսլամը բղավեց:

— Մեռնելուց առաջ երանելի Մելիք-Ծսային ընդունեց Մուհամմեդի արդար հավատը: Նա իսլամի զավակ է:

Իբրահիմ խանը ձիու վրայից զոռաց կապկապված, ահեղ խոշտանգված տասնութ հայերի վրա:

— Ճանաչո՞ւմ եք երանելի Մելիք-Ծսայուն:

Հայերը տառապած նայեցին իրենց իշխանի դիակին: Ձայն շհանեցին: Խանը նորից բղավեց նույն հարցը:

— Բուլո՞րդ եք Եզանյան տոհմից՝ Եզանյան:

— Բուլո՞րս...

— Հենց հիմա պիտի դառնանք Եզանողլի: Հենց հիմա: Դա նաև երանելի Մելիք Ծսայու ցանկությունն էր: Ընդունեցեք մեր արդար դինը:

— Երբե՞ք...

Այդպես զոչեցին մեր հայերը: Երևի կարծում էին, թե իրենց ազազակով կարթնացնեն երկնքի խիղճը: Իսկ երկինքը խիղճ ունի՞, որ արթնացնեն: Մեկը արյուն թթելով զոռաց:

— Դու շո՞ւն ես, Իբրահիմ խալիլ, շնից ծնված շո՞ւն ես:

Ապարանքի իր հարկաբաժնից այս նախնիքը դիտող Հուրիզազը բաց պատուհանից հրացանն ուղղեց ու գնդակով սպանեց իր ամուսնուն շուն անվանողին: Խանը ցնծաց: Սպանվածին գլխատեցին: Հավաքվածների հայացքները վաթող արյան կողմը գնացին: Խանը հեաց:

— էլ ո՞վ է ուզում խաշին նահատակ լինել:

Դատապարտվածների երեսների վրա հեղիկ խաղում էր

արևը, նրանց օժտւած է հաճիտենական փառքի լույսով: Նրանք, շկարողանալով կապած ձեռքերով խաշ հանել երեսներին, սկսեցին զլուխներով խաշանշան անել:

— Էլ ո՞վ է ուզում գլխատվել:

— Ե՛ս, ե՛ս...

— Ե՛ս...

— Բոլո՞րս...

Խմբից առաջ եկավ մի պատանի: Նրա հոգում երևի հույսի նշույլներ էին բորբոքվում՝ մի՞թե շի գալու փրկիչը: Շեյխու ուլ-Իսլամը, նա, որ մի քանի անգամ երդումով, զլուխ տալով գնացել էր Մելիք-Ծալու տունը՝ հաշտվելու ուխտով, առամները փթած մի դե, բռնեց պատանու ծնոտը:

— Ընդունի՛ր մեր կրոնը:

— Երբե՞ք:— Պատանին արյուն թքեց նրա ցանցառ մորուրին:— Երբե՛ք...

Շիկացած շամփուրներով խարանեցին նրա մեջքը, ճակատին խաշի նշան դադեցին: Մարդկային մասի այրվող ճահճահոտ տարածվեց՝ սպիտակ ծուխ: Մյուս բռնվածներին ևս մերկացրին, մեղքների վրա զցեցին գետնին: Մուլաները նրատեցին նրանց կրծքներին ու սկսեցին միզել նրանց երեսներին: Շեյխու ուլ-Իսլամը նույնիսկ վարտիկը իջեցրեց, սկսեց ճաք-ճաք գալով, զոռ անելով կղկղանք թափել մեկի կրծքին: Վերին հայոց թաղից մի կին ճշում էր.

— Մի՛ անեք, մի՛ անեք...

Մութն ընկավ: Խանն իր դահիճների հետ հեռացավ շուկայի հրապարակից: Խոշտանկվածներին թողին արյունովա ընկած՝ որը կիսամեռ, որը գեռ ուշքը վրան: Մեկը կողքին ընկածին հարցրեց.

— Կդիմանա՞նք:

— Ո՛չ:

— Ուրանա՞նք մեր հավատը:

— Ո՛չ:

Լուսարացին խանը նորից եկավ դահիճների ու մուկեանդամբոխի հետ:

— Ընդունո՞ւմ եք պայմանս:

— Ո՛չ,— գոռացին ողջ մնացածները:

Նրանց սկսեցին կենդանի մաշկել: Բռնում էին վզներից,

դանակով բաց անում մորթին ու, ինչպես ոչխարի փոստն են հանում, հանգամանորեն մաշկում:

Շուշվա երկնքում հսկա գիշանգղեր երևացին: Արյան ու լեշի հոտի վրա եկել էին ներքևի ձորերից: Իսկ ձորերն ազադակում էին:

— Ո՛ր...

• • •

Զիերը փոշտում են անտառի խոնավ, թանձր զովից: Անցնում էինք Քիրս լեռան սեռով: Ասպապ տիկինը ձախ ոտքը հանեց ասպանդակից, դրեց թամբի կեղին՝ մի քիչ մեղմվի: Այդ գիշեր մնացել էինք լեռնաճյուղի մի մթին խոռոչում: Մեյիթ-Մեծումը հստակ է հրամայում:— Քարթառի վերևներում Իբրահիմ խանի ավազակներ են երևացել: Շրջեցեք այնտեղ:

Տղերքը վայրի վարազ որսացին, միանգամից երեքը: Խորովեցին քարայրում՝ կրակի վրա, կերան: Ասպապ տիկինն անսպասելի ծիծաղեց:

— Դու տեսնո՞ւմ ես, ամուսին իմ, որ մենք աստվածներ ենք:

— Դե ի՞նչ կա որ,— շկամ ասաց Մուռ Ավագը:— Ասում են աստված է մեզ ստեղծել, ուրեմն՝ իր նման:

Շարունակեցինք գնալ՝ միմյանցով հմայված: Երևաց մի ոչ մեծ բացատ՝ ընկուզենիների ու կաղնիների վարագույրով: Զիերը անհանգստացան: Ասպապ տիկնոջ որձաձին խրինչաց զիլ: Տիկինն զգուշացավ:

— Այս կողմերին ձիեր կան, խոշա Աբրահամ երևանցի, մեջները՝ մատակ: Իմ հովատակը մատակի հոտ է առել:

Սվ իրոք, հենց այդ պահին անտառի պատից դուրս եկան մի խումբ ձիավորներ, երևի հիսուն-վաթսուն, ու մտան բացատ: Բուրբը հարուստ գուքսով ու զենքով էին: Ասպապ տիկինը ուշադիր նայեց նրանց:

— Է՛հե՛, Իբրահիմ խանի մարդիկ են:

Ոչ միայն ես, այլև նրա ամուսինը տարակուսեցինք՝ ձիավորների խումբը զեպի Կուրի գետանցումն է գնում, ի՞նչ

նպատակով Սուռ Ավագի զինվորները իրենց ձիերը բշեցին դեպի նեղ բացատը, օղակեցին խանի ձիախումբը: Ասպապ տիկինը ատրճանակից կրակեց նրանց գլխավերևում:

— Ով գեներ ունի, վա՛յր գցի: Շո՛ւտ...

Եկվորները ցնցվեցին, շշմեցին իրենց օղակված տեսնելով: Մի երկուսը ձեռքը տարան դեպի հրացանները, սակայն մերոնք նրանց զորեցին իսկույն:

— Անիմաստ է ձեր դիմագրությունը,— հանդարտ ասաց Սուռ Ավագը:— Հանձնվեցեք իսկույն: Թող առաջ գա ձեր ավագը:

Քյոսա դեմքով, աղճատված քիթ-մոութով մեկը մի փոքր առաջ եկավ, ասաց, թե ինքը Իբրահիմ խանի նայիր-ղափուչիրաշին է: Խոսեց սարսափած:

— Մենք խաղաղ ուխտավորներ ենք, հայե՛ր: Թողեք մենք գնանք մեր ճանապարհը:

Սուռ Ավագը հրամայեց բոլորին իջնել ձիերից: Երբ նրա հրամանը կատարվեց, ձիերի մեջ մի սպիտակ ջորի տեսանք, բեռնած երկաշք ջվալով: Ասպապ տիկինը ձեռքը մեկնեց տակավին ձիու վրա մնացած, շքեղ հագնված մի տղայի, որ հազիվ տաս-տասներկու տարեկան լիներ: Շոյեց նրա զուխը:

— Դու Իբրահիմ խանի մեծն ես, չէ՞, տղա՛ս: Մի՛ վախենա, ասա ճիշտը: Մ՛ւր եք գնում: Երևի հայրդ բեզ շաա է սիրում, որ հաջ է ուղարկում՝ սուրբ Քերբելա: Այո՞:

Տղայի լեզուն բռնվել էր ահից ու նոր միայն պլշած աչքերով էր նայում զորապետի տիկնոջը: Վերջապես նրա լեզուն բացվեց:

— Հայրս ինձ ուղարկում է... Ուղարկում է շահի մոտ: Ուղար...— նա լաց եղավ:

Նայիր-ղափուչիրաշին աղաղակեց:

— Մենք ուխտի ենք գնում, ուխտի՛...

— Ա՛...— գլուխն օրորեց Ասպապ տիկինը:— Զորուբեռան մեջ ի՞նչ եք տանում, ուխտական մարդիկ: Ժիր, ժիր խոսեք:

— Բեռը մեր Շեյխ ու-Իսլամի նվերներն են Քերբելայի ուխտին: Բեռան մեջ արծաթե ու պղնձե ամաններ են, նաև շահեր:

— Ահա՛: Կուզեմ տեսնել:

Տիկիներ ոչ թե սուրբ, այլ գոտուց կախած արծաթե պատ-
յանով դաշույնը հանեց, քաշեց շորու բեռան ջվալի հակերի
վրայով՝ վերից վար: Պինդ կապերտը ճոնշոցով ճեղքվեց...
Մենք զարմանքից նույնիսկ ետ-ետ գնացինք: Զվալի պա-
տըովածքից գետնին թափվեցին կտրված գլուխներ: Ասպապ
տիկիներ բարձրացրեց գլուխներից մեկը:

— Ա՛... Սա Մելիք Եսայու գլուխն է: Ա՛...

Նրա ճիշը ճեղքեց անտառի թանձրը: Նայիրը գալարվեց
գետնին:

— Մի՛ սպանեք մեզ, հայե՛ր, ձեր շուներ գառնանք: Մենք
հրաման կատարող ենք: Իբրահիմ խանն այս բեռը տվեց
մեզ, որ տանենք Սպահան՝ Զենդ Քերիմ շահին նվեր... Ա՛խ,
ամա՛ն...

Քիչ հետո խանի բուր մարդիկ սպանված ընկած մնա-
ցին՝ շաղախված սեփական արյան լճակներում, որ արագ լեր-
զանում էր: Մերոնք հայերի գլուխները խնամքով թաղեցին
բացատի ծայրին եղած մի շատ հին մատուռում... Հավաքե-
ցինք խանի մարդկանց ձիերը, զենքը, շտապեցինք զեպի
Ջրաբերդ: Մուռ Ավազը հնաց.

— Մեր աշխարհի մեջքի մի ողն էլ կտրվեց: Դիզակը
մորթվա՛ծ է... Տե՛ր աստված, կու՛մ անեմ թքեմ երեսիդ:

— Մի՛ ողբա,— խիստ ասաց կինը:— Սպանված է Ղա-
րաբաղի մի առյուծը ևս: Բայց ոչ Ղարաբաղը: Ղարաբաղը
կորյուններ ունի: Մի՛ ողբա:

* * *

Սկսվեց լեռնային ցրտակապան ձմեռը: Մեղդյան տոները
դեռ մխում էին կազանդի ու տավարախաշի մարող բույրե-
րով: Ջրաբերդն ու Գյուլիստանը, երկվորյակ եղբայրների
նման փակվել էին իրենք իրենց քարեղեն ու անտառեղեն
պատյաններում: Նրանք անցած ամռան ու աշնանը ահեղ խո-
ցոտել էին Շուշուց արձակված թշնամու անհամար խմբերին:
Հրեն՝ հազարավոր լեշեր փռված Քարթառի հովտում, ձորե-
րում, մանրակոհակ դաշտապատանների վրա:

Դղյակի եկեղեցում խեղդոց էր: Ջրօրհների ծես էին
անում մեծ ու փոքր: Հանդարտ, անշտապ ներս մտավ Մելիք-

Մեծուճը, համբուրեց աղոթքի շոքած մոր՝ Կամար Սոլթանի ձեռքը:

— Մայր, Իբրահիմ խանն ու Մելիք-Շահնազարը նորից պատերազմով գալիս են մեզ վրա: Գնում եմ: Օրնհի՛ր:

Մայրը բնավ չհուզվեց, շանհանգստացավ: Միայն համբուրեց որդու ճակատը:

— Օրհնանքս հետդ: Գնա՛:

Շարունակեց իր աղոթքը: Ես զարմացա՛ Կամար-Սոլթանը բուրբո՞ւմն հանդիստ ընդունեց պատերազմի լուրը, շինաց որդուն ճանաչարհելու, շարունակեց իր աղոթքը:

Պատերազմի գնացածները ետ եկան հաղթած: Նրանք իրենց հետ բերում էին շորս հարյուր գերի, շատ ձիեր, զենք: Ես տազնապեցի, տեսնելով, որ Ասպապ տիկինը բերում է ամուսնու՛ Մուռ Ավագի ձին, նրա զենքերը թամբից կախած: Կամար Սոլթանը ընդառաջեց զորքին, սակայն քայլերն ուղղեց դեպի Ասպապը:

— Ո՛ւր է ամուսինդ, կի՛ն...

Ասպապը հետիտան դարձավ:

— Միայն ոչ սգով դիմավորիր մեզ՝ հաղթողներին, — հանդարտ ասաց նա: — Ամուսինս սպանվեց կովում: Նրան թաղեցինք Երկիմանկաց սրբի գավթում...

Երբ ամեն ինչ խաղաղվել էր, ես՝ Աբրահամ Երևանցիս վկա եղա Ասպապ տիկնոջ ու Կամար-Սոլթանի զրույցին: Տիկինը պատմեց: — Մենք արդեն հաղթել էինք Ղչնամուն և Իբրահիմ խանն ու Մելիք-Շահնազարը փախուստի վազեցին: Ամուսինս սրի հարվածով վիրավորեց խանի մի հարյուրապետի: Մա ծունկի եկավ ու, որքան էլ զարմանալի լինի, ազաղակեց: — Ինձ լիովին սպանիր, Մուռ հարյուրապետ, հա՛յ: Սպանել սովորիր, հայ: — Ամուսինս նստեց մի քարի, վիրավորին ասաց: — Ես քեզ շեմ սպանիր, հարյուրապետ: Ազատ ես, ուր կամենում ես՝ գնա: — Նա իր խուրջիկից վիրակապ հանեց, կոացավ հարյուրապետի վերքը կապելու: Հենց այդ պահին...

Տիկինը, որքան զուսպ ու արիասիրտ էր, այնքան էլ շուտ փլվող, սկսեց լալ աղեխարշ...

— Հենց այդ պահին տմարդի պարսիկը ատրճանակ հանեց ու մինչ ես կհասնեի ձեռքից խլելու, կրակեց իմ Մուռի

կրծքին: Ես հրացանիս սվինը խրեցի հարյուրապետի փո-
րը...

— Հենց սկզբում պիտի անեիր այդ բանը, — ասաց Կա-
մար-Սոլթանը: — Հայ ենք, շէ՞, մեզ սպանողի նկատմամբ
գութ ենք ցուցաբերում: Մենք պետք է հայի միջից հանենք
քրիստոսային ատելի այդ շիզը:

Այսպես սպանվեց սբանշեյի Սուռ Ավագը:

Մի շարաթ հետո Կամար-Սոլթանն ինձ ասաց, թե Աս-
պապ տիկինը հեռացել է Զրաբերգից:

— Ո՞ր:

— Գնաց՝ որոնելու: Գոհար մայրապետին: Գնաց՝ աշխար-
հից կորչելու:

Կամար-Սոլթանը ձեռքերով փակեց երեսն ու լուռ ար-
տասվեց: 1783 թվականի դարունը փարթամ պճնվեց նորից
վտանգված լեռնաշխարհում:

ԳՆԻՆ ԵՐԿՐՈՐԳ

Անտառում հողը լավ տամկել էր՝ տաշտի մեջ հասած
խմոր: Զիեթի սաքերը խրվում էին ու ցիխը չլթում էր՝ պըղ-
պըջակներ արձակելով: Ցածրում՝ անտառամթնի ժայռակու-
տակի մեջ ծխում էր վանք գյուղը այս է քանի՞ հազար տարի:
Մխացող փայտածուխի ու թոնրի հոտեր հասան մեզ՝ ձիա-
վորներին:

Իշխաններն ու տանուտերերը հավաքվում են գերագույն
զահածողովի: Մերունի ներսես կաթողիկոսին փոխարինելու
շտապեց Իսրայել կաթողիկոսը: Սակայն իշխանական ավա-
զանին նրան նույնիսկ թույլ չափեց մտնել Գանձասար: Մի
տարի առաջ Արևելից կողմանց հայոց հայրապետ րնտրեցին
Հովհաննես Զալալյանց ժերունուն: Հովհաննես կաթողիկոսը
վանքի բակում գիմավորեց Մելիք-Մեծլումին ու Մելիք-
Արովին: Հասան-Ջալալյան արքայական տոհմի այդ շտա-
վիղը կորովի խստությամբ ու անզիջում վարում էր իր ծանր
գործը՝ թե Իբրահիմ խանի ու Մելիք-Շահնազարի և թե նրանց
կրունկը լիզող Իսրայել հակաթոռ կաթողիկոսի որոգայթ-

ների գեմ: Եվ, ինչպես իր այս ութ հարյուր տարվա վանքի պարիսպները, ամուր էր թշնամիներին գեմ:

Վանքը բերդի էր նման, դրսից կատարյալ խուլ, պատերը բարձր, հղկված, լերկ: Ներսում երկհարկ շինություններ էին՝ միմյանց հյուսված մեղվի բջիջներ վանականների խցերը: Տաճարը սքանչացնող տեսք ուներ:

Մեխիքները համբուրեցին կաթողիկոսի աչքը: Նրա հետ էր նաև Հասան Ջալալյան իշխան Ալավերդի բեկը: Սա միայն իրավունք ուներ իր հզոր նախնիների տիրապետության մի պատառիկի՝ Վերին Խաչենի վրա: Խաչեն գավառի մեծ մասի տերը Ղահրաման անունով մի հարյուրապետ էր, նշանակված Իբրահիմ խանի ու Մեխիք Շահնազարի ձեռքով, Ալավերդի բեկը խիստ բարձրահասակ, փափկամորթ, բարակաձայն մարդ էր: Երբ խոսում էր, թվում էր հիմա ծնոտը կպոկվի: Նա խոնարհումներ արեց մեխիքներին:

— Էջմիածնից ամենայն հայոց կաթողիկոսը մխիթարիչ գիր է հղել ձեզ, տեր մեխիքներ, ձեր հայրերի վախճանվելը ողբալով:

— Այդքան ո՞ւշ, — քմիծաղեց Մեխիք-Մեծումը: — Գեթ նշ, կարգը հաստատ:

Ես նկատեցի, որ Ալավերդի բեկը խիստ նման է իրենից մեծ եղբորը՝ կաթողիկոսին: Նա Մեխիք-Մեծումին ասաց.

— Այսօր Աստրախանից կժամանի ուսուց բանակի գրնդապետ Քաղա Ղուզանեցը:— Նրա ձայնը կարծես ասեղի ծակից էր դուրս գալիս ու ահարկ մկնային երանգ ուներ:— Օղտակարն ես մտածել տեր զերազահ, որ հրավիրել ես նրան: Եղբայրս՝ կաթողիկոսը ես գոհ է: Ախր առանց ուստի մենք քամու բերան ընկած շոր խոտ ենք:

Մեխիք-Մեծումը զզվեց նրա ծվծվան ձայնից, որի մեջ դժգոհության երանգ կար: Բեկը, սակայն, նորից խոսեց:

— Ձեր հայրերը եղբայրարար հարազատ էին միմյանց: Հույս, որ դուք էլ նրանց նման մի անձ ու մի հոգի կլինեք՝ հանուն մեր տառապած ազգի:

Նրանք հավաքվեցին մյուս օրը եւ: Այս անգամ Հովհաննես կաթողիկոսը նստած էր գահին: Մի կողմում եղբայրն էր՝ Ալավերդի բեկը, մյուսում՝ մի եպիսկոպոս, որին չէի ճանա-

լում: Մեկիքները խոնարհ համբուրեցին նրա աչքը: Գաթողիկոսը խոսեց շարականի ձայնով:

— Էջմիածնի վեհափառ Աուկաս կաթողիկոսը մխիթարանքի թուղթ է առաքել ձեզ, որդյակներ իմ Մեկիք-Մեջլում և Մեկիք Արով:

Նա կնիքով ու սև ժապավենով կապած թղթի փաթեթ մեկնեց Մեկիք-Մեծլումին: Սա համբուրեց վեհափառական կնիքը, ավեց Ալավերդի բեկին:

— Կարգա: Ես գրի սեն ու սպիտակը հաղիվ եմ չոկում:

Բեկը կարգաց, աշխատելով պարզեցնել խրթին բառերը: Ենձ ընդ սիրածիր և ողջունառաք օրհնության նամակիս՝ ծանուցումն լիցի սիրելիներիդ մերոց և հարազատ որդվոցդ սրբոյ Աթոռոյս էջմիածնի: Զի ընդ որում խրատիմք ի հոգեշահ բանից գրոց՝ լալ ընդ լացողս, որպես ասե Պողոս, և լինել մխիթարիչ սգավորաց, որպես ասե Սիրաք: Մի պակասցիս ի մխիթարութենե սգավորաց, այժմ զի ժամանակ լալու է, և լացակից լինելու վշտացելոցդ սրտիմ: Գարձյալ մխիթարելու ձեզ, վասն որո հարյալ ի սուգ մեծավ արտմությամք լինիմ ձեզ լացակից, քանզի միայն ի ներկայումս լսեցինք փոխումն ի կենցաղոյս ազնիվ սիրելիներին մեր և հորն ձերո պարոն Մեկիք-Աղամին ու պարոն Մեկիք-Հովսեփին: Որք գիտենալով, հիրավի ընկանք սգի մեջ և ի արտմությունն, վասնզի զրկվեցինք մեր աշխարհի մխիթարիչներից և մխիթարիչներից բազմաց, որ կաք այդ կողմերում: Գրանք էին հայերն ձեր պարոն Մեկիք-Աղամ և պարոն Մեկիք Հովսեփ... Ապա ինչպե՞ս լլացեմ անբախտությունս իմ: Բազում սիրելիներ շունենալով, սակավներից ևս զրկվեցի: Նրանք ոչ միայն մեզ էին մխիթարիչ, այլև մերազնյաց բազմություններին: Վախճանվեցան արժանիները բազմաց զովությունների: Մեռան պատվեցյալներն ժողովրդի, ծերական ալեոք զարդարված, օղտակարքն բազմաց, այլև բոլոր ազգին, հանգան ուրախությունն հասարակաց սրախ: Արզ, ահա մեր միջից պակասեցան այրքն պիտանի և անձքն բարեշուք: Հավելեցան առ աստված: Գուք նորից եղաք վշտալի, վասն որի ավելացան մեր կրկին ցավերը: Ոչ միայն նրանք մեզնից պակասեցան, այլև զուր մեծ արտմության զիպեցաք: Բայց զի ոչ մարգո նրկրավորն է այս գործը, այլ Աստծո նրկնա-

վորի, որին փառք տանք գոհունակությամբ հանդերձ, հորմէ
խնդրենք զի նա դասակից սրբոցն հանգուցեալոցին արասցե
և ձեզ ձեր մեծ սգից մխիթարի: Արդ ուրեմն հիշելով անուն
լուսահոգովոցն ի փրկարար սուրբ պատարագոջն, ասեմք:—
Տե՛ր, լուսավորեսցե հոգիք նոցին և շնորհեսցե թողություն
ամենից սխալանացն, դասեսցե ընդ սուրբս յուր և ընդ նո-
սին պսակեսցե: Եվ հոգովն սրբովն վշտացեալ սիրտ ձեր
մխիթարեսցե, և հանդերձ ամենայն ընտանիոք ի խնամս և
ի գթությունս յուր պահեսցե: Փրկեսցե ամենայն շարե և
սուգը զվարճացուցե և սուգն ու տրտմություն ձեզնից փա-
րատեսցե: Արդ գրեմ հոգեորդոց մերոց, զի մի ավելի քան
շափն այսմ հետե տրտմիցիք, այլ բավական համարելով, որ
մինչև ցայժմ կրեցիք, մխիթարվեք: Եվ նույն ճշմարիտ սերն
և հավատարմությունն, որոնք լուսահոգիքն ձեր ունեին առ
սուրբ Աթոսս և առ մեզ, այսուհետև դուք պարտիք առնել,
բատ որում հարանց ձեր փոխարինողն դուք եք...

Մելիք-Մեծուամբ, որ բարձր, կապույտ կարակույն գզակը
հանած և գլուխը կախ, ձեռքերը կրծքին հեզ խաշած լսում
էր Ալավերդի բեկին, հանկարծ անփույթ նայեց կաթողի-
կոսին:

— Բայց մենք պետության հոգսով ենք եկել, տե՛ր կաթո-
ղիկոս: Իսկ ահա դեմ առանք լացուկոծի: Մեր երկուսի կող-
մից դու պատասխան գրիր էջմիածնի վեհին: Ինչ ուզում ես
գրիր, նման դատարկ բաների մեզ մի խառնիր:

— Համբերություն ունեցիր, զավակ իմ գերագահ, — խիստ
ասաց կաթողիկոսը:

Անսպասելի եկավ Գիզակի Մելիք-Բախտամբ: Մեծուամբ
ողջագուրվեց նրան, հարցրեց կարեկից.

— Ծա՛նր է վիճակդ:

— Շա՛տ...

Կաթողիկոսը խլրտաց տեղը: Սկսեց ազոթք շշնջալ,
հերթով խաշակնքելով իշխաններին: Նրա ողբաձայնը զայ-
րացնում էր Մելիք-Մեծումին: Ինչո՞ւ ողբալ: Իր ու Գյուլիս-
տանի ընդարձակ գավառները հզոր գրահի պես ջարդում են
Իրրահիմ խանի ատամները: Իր ուժերի մի ճյուղը Խաշենի
կիսահոլտում է, մյուսը՝ Քարթառի բերանում, երրորդը...
Իրրահիմ խանը հիսուն անգամ եկավ իրենց վրա և, ջախջախ

փախալ: է՛, հա՛, նրան թիկունք է կանգնած Պարսկաստանը՝
Ջենդ Քերիմ շահը: Հասկացանք: Իսկ մենք հո այստեղ դար-
ման շնորք ուսում:

— Կաթողիկոսի աշքերում արցունքներ նկատեցի: Գերագահը
հեղ ասաց.

— Տեր կաթողիկոս, դու մեռելաթաղի սո՛ւգ ես անում,
ի՞նչ է:

— Տեր-Հովհաննեսը կերկեր նայեց նրան:

— Չեմ հասկանում քեզ, զավակ իմ...

— Եթե շեհ հասկանում, ապա լռիր: Ես շհասկացող առաջ-
նորդ շեհ ընդունում:

Մյուս մեկիքները, նաև երեսուն, գուցե ավելի վանական-
ները, նույնիսկ Քուրի Արզումանը դաժան ու դժգոհ նայեցին
Ջրաբերդի երիտասարդ տիրոջը: Կաթողիկոսի եղբայր Ալա-
վերդի բեկը հառաչելով, որ լսելի էր, իր արամությունը ցու-
ցադրեց: Կաթողիկոսը շտապելով շհացրեց համրիշի սաթև
հատիկները:

— Ասելիքդ ի՞նչ է, որդյակ իմ Մելիք-Մեծում:

— Ասելիքս այս է, տե՛ր: Գու անուղի ու անծրագիր ես
վարում քո հոտը: Ես տեսնում եմ, որ դու հատուկ նպատակ,
հատակ անելիք շունես:

Նրա այդ ասածը ես դժկամ ընկալվեց շատերի կողմից:
Միայն Մելիք Արովն ու Մելիք Բախտամը համամիտ գլխով
արին: Մեծումը դաժան շարունակեց:

— Անզամ ճահճի ճիճուն որոշակի ծրագիր ունի: Իսկ
մենք... Իսկ դուք՝ վանականների աստակություն
շունեք, ընթանում եք բախտի քամու կամքով: Չեղնից շա-
տերը հենց միայն զնգեկություն են անում:

— Մի քիչ խոհեմ խոսիր, զավակս, — նրան ասաց քրքու-
նած, կարծես նաև ծանր շնչող կաթողիկոսը:

— Զղվել եմ խոհեմություն ասածիցդ, տեր կաթողիկոս:
Այնքան խոհեմություն արինք, որ հայի աշխարհը զրինք կոր-
ծանման եզրին: Մեր այդ պաշտած խոհեմը մի ծակ գարի
չարժե...

Մելիք-Մեծումը բնավ չզղշաց իր ասածից: Հիշեց՝ հիմա
կինը օրոր է ասում իր փոքրիկ որդուն: Գիզակի Մելիք-Բախ-
տամը հազաց.

— Ես Մելիք-Մեծլումի գաղափարին եմ: Մեր հույսը պիտի մեզ վրա դնել, ոչ աստծու, որի գոյութիւնը չեմ էլ զգում: Հորս՝ Մելիք-Եսայու պատարա՛ղն ենք անում: Խարվե՛ց... Իրար ետեկից խարվում ենք: Խարվում եք, ողորմելի իշխաններ:

Կաթողիկոսն անշափ նեղված էր զգում ինքն իրեն: Վերջապես նա երերուն հարցրեց:

— Ի՞նչ անենք, ի՞նչ անենք, իշխաններ: Ա՛խ, տե՛ր աստված...:

— Պատանքի սավա՛ն կարենք ինքներս մեզ համար,— բոլորովին հանգարտ, որի մեջ արհամարհանք կար, ասաց Մելիք-Մեծլումը:— Բահ վերցնենք, ինքներս մեզ համար գերեզման փորենք: Էլ ի՛նչ...:

Գրսից ձիերի ոտնաձայներ լսվեցին: Վանական հայրերը գլուրվեցին դեպի դուռը: Մելիք-Մեծլումը քմծիծաղեց՝ թշվա՛ռ վախկոտներ, մինչև ե՛րբ այդպես սողալով, գլուրվելով ապրեք: Մինչև ե՛րբ:

Վանքի ընդարձակ բակում երևացին երևի քսան-քսանհինգ անձ ու ձի: Ես ճանաչեցի նրանց առաջնորդին: Դա Աստրախանի հայոց հեծգնդի հրամանատար ռուսական բանակի գնդապետ Քաղա Ղուզանենցն էր: Մյուսը, որին ևս գիտեի, ռուսական բանակի սպա էր՝ Ստեփան Դավթյան: Իշխանները ողորվեցին, մոռացան քիչ առաջվա լեզվակոխիվը, միմյանց նկատմամբ թոցրած ատելութիւնը, ողջագուրվեցին նորեկների հետ: Գնդապետին, Դավթյանին ու նրանց մարդկանց հանգիստ տվին: Իշխանները ևս մտան իրենց կացարանները՝ փոքր ինչ ննջելու:

• • •

Մինչ այս, մինչ այն, լույսը բացվեց: Վանքի գաղտնարաններում պահակոզ վարժարանի սաները սրթարթացին անքնութիւնից: Նրանք նկատում էին նույնիսկ բազմ հավաքի մոտենալը վանքի բարձր գմբեթներին, ուր ապաստանում էին ճերմակ ու կապույտ աղավնիներ:

Հավաքվեցինք կաթողիկոսի մոտ: Նորից տաճարի մզառահոտ, պլշած աշքերով սրբեր, խնկի ու մոմի բույրեր: Բոլորս

անհամբեր սպասում էինք Քաղա Ղուզանենցի խոսքին: Ի՞նչ բեռով է եկել ուսաց զնդապետը: Նա ասաց.

— Ընկերս Ստեփան Դավթյանն է: Նա կայսրուհու կողմից նշանակված է պրեմիեր մայր: Ռուսաց արքունիքը սրտանց ողջույններ է ուղարկել ձեզ, իշխաններ, հոգևոր հայրեր, քեզ՝ ժողովուրդ հայոց: Անձս եղավ Եկատերինա կայսրուհու աստվածահաճ ընդունելությանը: Նրա խնամքը, իմացեք, մայրական ու մեծ է մեր հանդեպ:— Ես,— ասաց Եկատերինա վեհուհին,— իմ մեծ նախնի Պետրոս Մեծի երգումը՝ հայերիդ պաշտպանելու գործում, ընդունում եմ իբրև սեփական անձիս պատիվը:

Եկատերինա կայսրուհուն Հյուսիսի Շամիրամ են անվանում, լսել եմ: Ասում են կայսրուհին հաճույքով է լսում իր անվան այդ զարգարանքը: Ասում են՝ վեհ է, գեղեցիկ, հպարտ, նաև... վավաշոտ:

— Իշխան Գրիգորի Պոտյոմկինին տեսա ծովափին,— շարունակեց Քաղա Ղուզանենցը:— Կայսրուհու հանձնարարությամբ զնացի մտք...

Ասում են Պոտյոմկինը կայսրուհու նվիրյալ սիրականն է: Սա էլ հիշեցի՝ ես՝ Աբրահամ Երևանցիս: Միծաղեցի ինքս ինձ վրա՝ քեզ ի՞նչ: Մեզ ի՞նչ... Իշխան Պոտյոմկինը Ռուսիո հարավի փոխարքան է, ամենից զորեղ անձը ողջ Ռուսաստանում: Ասում են հարեմ ունի իր պալատում՝ երկու հարյուր գեղեցիկ կին, նաև ծաղրածուններ, երածիշտներ: Այս անգամ ես ավելի շարացա ինքս ինձ վրա՝ քո գո՛րծը չէ, մեր գո՛րծը չէ:

— Իշխան Պոտյոմկինին մտերիմ է մեծահարուստ Հովհաննես Լազարյանը: Սա ես ընդունեց ինձ զրկարաց: Նոր Զուզայի սերունդ է: Կայսրուհին և իշխան Պոտյոմկինը Լազարյանին ու ինձ ասացին:— Մենք կվերականգնենք հայոց թագավորությունը: Հայաստանը, վերջապես, կազատենք պարսիկների ու թուրքի վտանդից:

— Պարզ է,— ինձ ասաց Մելիք-Մեծյունը:— Կայսրուհին ձգտում է ամուր պատվար ունենալ Օսմանլուի դեմ: Թող լինի՛, լինի՛: Դա միայն հայիս օգտին է: Լինի՛:

Դե, պարզ է, Եկատերինան Պոտյոմկինին շատ է պարտական, իր փրկիչն է: 1762-ին ինքը՝ իշխան Գրիգորի Պոտ-

յումկինը պալատական հեղաշրջում կատարեց ու Եկատերին-
նային գահին զրեց, որ թույլ, անարի Պյոտր Երկրորդի կինն
էր:

— Հիշեցի,— ասաց մելիքը,— թե հայրս ինչպես էր
ուրախացել այդ հեղաշրջումով:

Այնուհետև կայսրուհին նվիրվեց իրեն գահ բարձրաց-
նողին՝ հոգով ու անկողինով: Հիմա Պոտյոմկինը Աստրախանի,
Նովոռոսսիյսկու և Ազովի գեներալ-նահանգապետն է՝ փոխ-
արքա: Նա՝ ծունկի բերեց Ղրիմի թուրք փաշային ու Գիրեյ
խանին, Ղրիմը միացրեց Ռուսաստանին: Այո, կարծես բաց-
վում է հայոց խավարամած երկինքը:

Հովհաննես կաթողիկոսը, որ նույնպես ողևորվել էր,
գառը նայեց հավաքված իշխաններին:

— Է՛հ, օ՛հ, շկան երեկվա հզորները՝ գահազուլի Աստ-
վածապով իշխանը, պարսից գահը զղրգացնող Մելիք-Ավանը,
շկան Ծսային, Աղամբ, Հովսեփը:

Ասաց, երկար լռեց, սակայն և ինչ-որ շափով արտապնդվեց

— Բայց, ոչ, կան: Կան նրանց նման հզորներ: Փոռք
աստծուն:— Աշխատեց երկյուղը վանել: Հավաքի վերջում
ասաց:— Պետք է թուղթ ուղարկենք Ռուսիո ամենազոր ու
քրիստոսապսակ թագուհի կայսրուհուն: Մենք՝ Արևելից Կող-
մանք հայոց աշխարհի իշխաններս և ժողովուրդը ողջ հպա-
տակվում ենք քոյիդ կայսերական մեծությանը:— Շնչեց խոր:
— Համաձա՞յն եք:

— Համաձայն ու միակամ:

— Ընդունո՞ւմ եք Ռուսիո հպատակությունը:

— Լիովին:

Մելիք-Մեծումբ սակայն ձեռք բարձրացրեց:

— Ընդունում ենք, եթե դա միայն խոստում ու թուղթ
չլինի, այլ՝ ռազմական օգնություն, եթե ռուսները թեկուզ
երեք զունդ զորք տան մեզ, եթե նրանք հարգեն մեր պետու-
թյան լիակատար անկախությունը:

Բոլորը հարցական նայեցին Քաղա Ղուզանեցիին ու պրե-
միեր մայոր Ստեփան Դավթյանին: Մելիք-Մեծումբ սակայն
խոսքը շէր վերջացրել:

— Հիսուն տարի է ռուսի թագավորները միայն խոստում-

Եւեր են անում մեզ: Եթէ հիմա էլ նույնն է, Քաղա Ղուզանեանց, եղբայր իմ, ապա թողիր ու հեռացիր մեր երկրից:

Գնդապետը թեթև գլուխ ավեց նրան, կաշվե ուսապալուսակից հանեց կարմիր թուփատիպի մեջ գրած կայսրուհու հրովարտակը:

— Դեռևս այս տարվա ապրիլի վեցին նորին կայսերական մեծություն Եկատերինյան հրամանագիր—ուկազ է հզեղ գեներալ-պորուչիկ Պավել Պոտյոմկինին, որ բանակած է Ղզլարում՝ հրամայելով զորքով գալ Հայաստան՝ ձեզ օգնության:

— Բայց հիմա արդեն հունիսն է և ոչ լույսը կա, ոչ սավերը, — նորից ասաց Մելիք-Մեծլումբ:

— Ուշանալն իր պատճառներն ունի, — ասաց գնդապետը:

— Նաև կորստարեր հետևանքները:

Գնդապետը մի այլ թուղթ հանեց:

— Սա առաջինի կրկնութունն է, արձակված մայիսի տասին: Մրանով ոգևորված ես եկել եմ ձեզ մոտ: — Նա կարգաց ու թարգմանեց գեներալ Պոտյոմկինին տրված հրամանը: — Պատրաստվիր զորքով մեկնել Հայաստան, օգնիր հայերին, որ դուրս վճնդեն Շուշին զավթած Իրրահիմ խանին, ամրապնդեն հայոց անկախ ու ազատ պետությունը՝ Հայաստանի արևելքի այդ մասերում: — Այսպես, իշխաններ, ուսական արշավանքը նշանակված է եկող տարվա ամռանը:

Կաթողիկոսը թեթևացած հոգոց հանեց: Մելիքները համակիր նայեցին գնդապետ Քաղա Ղուզանեանցին: Նա պետք է իրենց գոհության գիրք, որով համաձայն են ընդունելու ուսաց հովանավորությունը, հասցնի կայսրուհուն: Գնդապետն ասաց, թե այդ գործին մեծապես նպաստում է մեծահարուստ Հովհաննես Լազարյանցը: Ես գիտեի, որ սրա հայրը մեծամեծ ծառայություններ է մատուցել Պետրոս մեծ թագավորին, ապա իր սպայական խմբով 1736 թվականին տեղափոխվել Ղզլար ու ամրացել այնտեղ: Նրա հետ գործակցում է նաև Ռուսաստանի հայոց առաջնորդ Հովսեփ արքեպիսկոպոս Արղուիթյան-Երկայնարագուկը:

Հայոց Գերագույն գահաժողովը Հովսեփ Արղուիթյանին լիազորեց իրրև Հայաստանի դեսպանը կայսրուհու մոտ:

«Օ՛, մեծ ու օգոստոսափառ կայսրուհի, դու քո աստվածային լսողութիւնը և կայսերամեծ վատահոսութիւնը տրամադրիր նրան»:

Առանձին թուղթ գրեցին իշխան Գրիգորի Պատյոմկինին:— Մեր հայերիս ու Հայաստանի բախտը քեզ ենք վստահում, մեծափառ իշխան: Աղաչում ենք, շտապիր զորքովդ գալ մեր երկիրը՝ Հայաստան: Մենք ամեն ինչով պատրաստ ենք քեզ գիմավորելու:

• • •

Մելիք-Մեծլում իշխանը Գանձասարի վանքի մեծ տաճարի կնգուղին անկել տվեց Հայոց իշխանապետութեան դրոշակը: Գոռաց վանական հայրերի վրա:

— Աչքներդ շորս արեք: Ահա մեր դրոշակը: Անվտանգ պահեցեք մեր պատիվը: Չերկնչեք, ինչ ցանց էլ ձեր դեմ հյուսիս Իբրահիմ ետլիլ ավազակը: Նրանից ահ շունի ժողովուրդը, եկեղեցին էլ թող շունենա: Կուգեմ երբ ուսար գա, մեր պետական անկախութեան դրոշակը տեսնի մեր աշխարհի երկներում:

Սկսեց գինի խմել՝ դրոշակի փողփողումով թևեր առած: Կայսրուհին հույս է ուղարկել՝ իր մատանի կնիքը վրան:— «Իմ այս գիրը ավելացնում է իմ հատուկ հարգանքը դեպի հռչակավոր ժողովուրդը հայոց: Ձեր նկատմամբ ես, հաղթութիւններով զարգարված օգոստոսափառ կայսրուհիս, մայրական խնամք ունեմ: Ես իմ մարդասեր ձեռքը պարզել և պաշտպան եմ կանգնում ճնշված Հայաստանին, հայերիդ ազատելու ձեզ մշտապես կրթող անօրենների ծնոտներից: Գուք հաստատուն հույս դրեք Եկատերինայիս անհաղթելի գեներլ վրա»:

Մելիք-Մեծլումը Հովհաննես կաթողիկոսին ասաց.

— Կարծես թե կատարվում է մեր իղձը: Հույս, որ ուսաց զորքը կժամանի Հայաստան:

Կաթողիկոսը լայն խաշակնքեց նրան:

— Իրավն ես խորհում, իշխան: Ով որ իցե, որ մայրենի գթոց և խնամոց հանդիպեցի և նենդիցե և կամ ով իցե, որ իր փրկութենե հրաժարիցի:

Մի շարաթ հետո հայոց գերագույն գահաժողովի հպատակութեան գիրը վերցրած Գանձասարից գաղտնի դուրս եկավ գնդապետ Քաղա Ղուզանենցը՝ Քուրի Արզումանի ուղեկցութեամբ: Նրանցից հետո նույն ղոնով դուրս եկավ կաթողիկոսի եղբայր Ալավերդի բեկը: Առաջինը գնաց Ռուսաստան՝ հույս բերելու, երկրորդը...

* * *

Ամաբաս ավանը թաղված էր գիշերային մառախլապատ խավարի մեջ, մատ ցցես՝ աչք կհանես: Նույնիսկ շուն չէր հաշում: Միայն վանքախցերից մեկում էր կերոն վառվում՝ առատ լույսով: Երկու բարձր պատուհանները ծածկված էին թանձր վարագույրներով: Գահավորակին փլված Իբրահիմ Խալիլ խանը կանաչ ու դեղին ճառագումով պտտվող աշքերը հռնել էր Ալավերդի բեկի նեղ, կարծես շուն լիզած երեսին: — Ուրեմն այդպե՛ս...

Ալավերդի բեկը գլուխը խփեց գետին: Ես քո ծառան եմ, քո շունը: — Գլուխը բարձրացրեց. — Այդպե՛ս: Հայոց Գերագույն գահաժողովը բնօրինեց Ռուսաստանի հպատակ դառնալու վճիռ: Շուտով հայերը սուսի զորք կբերեն քո դեմ:

Նա հայոց ժողովի երգմնագրի իր ձեռքով օրինակած պատճենը դրեց խանի ծնկներին:

— Հիմա կտա՞ս ինձ վերին Խաչենի մելիքութունը: — Ծամժմեց լեզվի տակ, մտքի այրոցքով: — Տո՛ւր:

Մի եղբոր շինածը մյուս եղբայրը քանդում էր: Նա խանին մի այլ, ուրոժուն թուղթ ևս մեկնեց:

— Դա ի՞նչ է, — ցատումեց խանը:

— Էջմիածնի կաթողիկոսը ևս ազերսագիր է հզել Ռուսաց կայսրուհուն:

— Կարգա:

Ալավերդի բեկը կոկորդը քերեց, սկսեց կարդալով թարգմանել էջմիածնի կոնդակը՝ հղած Պետերբուրգ:

— Զի հայտնի է մեծագույն աստվածասիրութեանդ ձերում, որ ողորմելի ու խղճալի ազգս մեր հայոց, նույնպես և ազգն վրաց շատ տարիներից սկսած մինչև ցայժմ կան անկյալք՝ ի ներքո ծառայութեան այլազգեաց... Մենք մեր կյանքն

անց ենք կացնում բազում տառապակրությամբ և պես-պես նեղսակրությամբ: Եվ մանավանդ վերջին տարիներին, երբ կարմրագլուխները բարձրացան, մեր վիշտն ու նեղությունները բազմացան, այսինքն՝ հավատի ուրացություն, գերեզմարություններ, քաղաքների, գավառների ու գյուղերի ամայություններ... որ պատահեցան և պատահում են մեզ՝ հայոց և վրաց: Սրանք մեզ են հասնում Շուշիին տեր դարձած Փանահի որդի Իբրահիմ խանի ձեռքով, որ մարդագող է, շաղխակեր և վայրենարար... Թե որքան արդյոք գերիներ տարան և որքան մարդկանց սպանեցին, որքան հուշակավոր վանքեր և դպրոցներ անմարդաբնակ արին և որքան եկեղեցիներ քակեցին ու միաբաններին և անոթները գերի վարեցին՝ թե վրաց և թե հայոց, ոչ կարեմ ընդ զրով արկանել... Թեև մերազնյա ժողովուրդը ոչ մի, այլ բազում անգամ հաղթեցին անօրեններին, սակայն ոչ կարեցան նրանց ոտքը կտրել մեր երկրից: Վասն այսօրիկ անպատմելի աղետից և անճառելի դառնություններիս, անճար և անօղնական մնացյալ, հավատով գալիս ենք առ բազմազոր բարեպաշտությունդ ձեր, հուսալով և ապավինելով ողորմածություն գերափառությանդ ձեր, վասն օգնականությանս ի ձեռք խնդրելով, հնար գտնեք փրկելու մեզ: Մեծավ հույսով ձեզ ենք ակնդետ սպասում: Աղաչում ենք, ինչպես հոգում եք ձեր օրհնյալ ու բարգավաճյալ ազգին, խնդրեմք նույնպես հոգաք ազգիս մեր ողորմելի հայոց և ազգիս վրաց...

Ալավերդի բեկը վերջացրեց ընթերցելը, սակայն շարունակում էր նայել թղթին, կարծես նրա տողատակերում սատանայի կոտորչներ էր տեսնում: Վերջապես բարձրացրեց գլուխը:

— Լսեցի՞ր, խա՛ն իմ:

Ամաբասի վանքը ինքն իրենով հոտում էր ձմեռային տաղտուկի մեջ: 1784 թվականի ծննդյան օրերը անգույն, անհրապույր էին: Զգալի ցուրտ էր սառնամանիք շտեմնող մեր հայոց այս դաշտապատառի վրա, որ Վարանդա գավառի ցածրերն էին: Վանքի ավագ դուռն ճակատը զարգարող քարե հսկա խաչի եզրերին նույնիսկ սառցե բարակ կեղև էր բռնել:

Ես էի խանին գաղտնի բերել վանք, որ հանգիպի Ալավերդի բեկին՝ ես կաթողիկոս Իսրայելա: Անվերջ ներսուզուրս

Էմ անում, մատներիս փշելով: Քրքրվում եմ էջմիածնի ու Ղարաբաղի միաբան մելիքների դեմ:— Տանն Աղուանից կաթողիկոսութունն ինձ շովիք, հա՛: Մերժեցիր, հա՛: Հասան-Ջալալյան Շովհաննեսին տվիք գահը: Այդպե՛ս: Գե հիմա կմարսեք...

Իբրահիմ խանին ու Մելիք-Շահնազարին երեկ եմ ծածուկ վանք հրավիրել:— Եկեք, նոր վտանգ է մոտենում ձեզ:— Իսկ մոտեցող վտանգի մասին ինձ հայտնեց Գանձասարից իբր թե սուրբ Գրիգորիսի գերեզմանին ուխտի եկած Ալավերդի բեկը:— Սթափվիր, զգոնացիր:— Հիմա երեքն էլ ինձ մոտ են՝ մեկուսի կացարանում:

Արևը հասավ մոտիկ Լուսավորիչ և Խազեղ լեռնագոտիների կնգուղներին, որ ցից էին: Նրանց վրայի ձյան հալավը շողաց: Մխեցին լեռնաճյուղի հայոց բազմաթիվ գյուղերը: Գեպի Արաքս իջնող հովտի երկնքում ցածր ճախրում էին մի զույգ սպիտակ արծիվ: Մեր այս հովիտը անիծված-գեղեցիկ էր՝ մեջը Ամարաս գետակը, որ ահա տապ է արել ցրտից ու ծուլլ գնում է դեպի Մուխանք դաշտի խորերը: Զգիտեմ ինչու, ինձ հանկարծ անկենդան երևաց իմ վանքը: Յուրտը նեղեց. ես ձեռքս թափ տվի ու արագ մտա իմ հյուրերի կացարանը:— Մրափե՛լ եք, անասուններ: Վե՛ր կացեք:— Սակայն խանն ու մելիքը հագնված կանգնած էին: Նրանց հետ էր Ալավերդի բեկը՝ տարիքն առած եզ, թփակալած հոնքերով, սուր, կատաղի կզակով:

— Ուտելու ժամն է, տիարք, բերե՛մ:

Գուրս եկա իմ պատանի խոհարարին պատվերներ տալու: Զգտա: Նրա արտազգեստն ընկած էր քարե սեղանին՝ վրան ձեթի ու ճարպի հետքարժեր, ես շոգից լարված օձ կտրեցի: Գուրս թոա խոհանոցից, վազեցի դեպի պարսպի գաղտնի անցքը:— Փախել է շան որդին, — ծղրտում էի ինքս ինձ:— Լուր է տանում Ջրաբերդ, որ, որ... Սակայն հենց գաղտնի անցքի վրա կռացած տեսա խոհարարիս, փորձում էր անցքի հորարերնին դրած ծանր սալաքարը շրջել: Ես շուրջառիս տակից հանեցի երկայն դաշույնս, հարվածեցի խոհարարի մեջքին, ուղիղ ձախ թիակի տակ: Պատանին ընկավ:

— Զհասցրի՛... Անիծվես դու, դավաճան Իսրայել:

Հանդարտ ետ եկա: Ծս իմ ձեռքով կերակուր մատուցեցի հյուրերիս: Խոսեցի բոլորովին անվրդով:

— Մելիք Մեծըմը հայոց իշխանապետութիւնն զրոշակը նորից է տարածել ըստ տիրույթներէ վրա, խան իմ, ի տես աշխարհի:

Ծս թթի օղի խմեցի, մազմզոտ ձեռքս տնկեցի Աւամբրդի բեկի մոռթին:

— Դո՛ւ, զո՛ւ... Միշտ ուշանում ես:

Հիշեցի խոհարարի թավալված դիակը: Ուզում էր մեր այս գաղտնի հավաքի մասին հայտնել միաբան մելիքներին: Ստացա՛վ... Գլուխս տնկեցի:

— Հասկանո՞ւմ եք, ուսը գալի՛ս է: Ռո՛ւսը... Սթափվեցե՛ք: Մի ձեռքով կառչեցեք Իրանի գահին, մյուսով բռնեցեք ուսաց հզոր կայսրուհու քղանցքը: Կայսրուհու ոտքերը լիզեցեք...

* * *

Աստրախանում տակավին ցուրտ էր, թեև արդեն մայիսի կեսերն էին: Ինձ հետ առաջինը նավից իջավ Քուրի Արզումանը: Նրա երեսի թրի հարվածի սպին կապտել էր: Հազավ կոշտ բրդե թաթպաններ: Զայնն էլ էր կոշտ:

— Յուրտ է, զզո՞ւմ ես,— առանց ինձ նայելու վրթաց նա:— Հանկարծ քիթս շթողնե՞մ այստեղ:

— Դու ասա գլուխդ շթողնես,— ասացի ես:

Քուրի Արզումանը կատաղի նայեց ինձ ու մեղմվեց.

— Ազոս՞վ ես, խոջա Աբրահամ, որ կռավում ես: Այդ ո՞ւր:

— Զուղայից եմ գալիս,— պատասխանեցի ես:— Ծամփաս դեպի Աստրախան է:

Քուրի Արզումանն ափ իջավ իր տասը-տասներկու զինվորներին հետ: Իջավ նաև գնդապետ Քաղա Ղուզանենցը: Ծս նրան բավականին լավ գիտեի, ինքն էլ՝ ինձ: Քուրի Արզումանը ինձ լիովին վստահեց, ասաց պատվիրակ է գնում ուսաց զորքի մոտ: Առաջարկեց ինձ էլ միանալ իրեն: Համաձայնեցի: Մի քանի օր հետո մեր պատվիրակութիւնը Աստրախանից մեկնեց Գիորգիևակ՝ զենեքալ Պոսյումկինի

զորակայանը: Աստրախանի հայերը ընտիր ձիեր նվիրեցին մեզ: Քուրի Արզումանը Քաղա Ղուզանենցին հարցրեց՝ գեներալ Պոտյոմկինը կնյազ-իշխան Պոտյոմկինի եղբա՞յրն է:

— Չէ,— պատասխանեց գնդապետը:— Միևնույն ազգանունն ունեն: Պավել Սերգեյիչը, որ ազնվական է, մի տարի առաջ է կայսրուհուց նշանակվել Հյուսիսային Կովկասի կառավարիչ և զորաց հրամանատար: Խիստ հաճելի մարդ է:

— Մեզ համար ի՞նչ հարիսա է եփում:

— Կտեսնես կիմանաս:

Հինգ օր ձիավարեցինք, մինչև հասանք Կովկասի լեռան օտնատակերը: Այստեղ արդեն գրեթե ցուրտ չէր: Կամա մեծ գետի ընթացքն ի վեր գնացինք ևս երկու օր: Հասանք Գեորգիևսկ նոր շինած բերդը, որի մեջ արդեն ժողովուրդ էր հավաքվում: Բերդը Պոդկամսկ վտակի մի կեռամանում էր, բլրի վրա, ջրապատենը ռոբրոզ պնդած: Մայրամուտի կարմրով ողողվել էր գետն ու տափաստանը:— Է՛, հա՛ նորից ուրիշի դռներ ենք ծեծում,— դառը մտածեցի ես:— Հետո՞: Շահ կլինի՞:

Զինված պահակազոր երևաց: Ռուսները սիրալիբ ընդունեցին մեզ՝ հայերիս, տեղավորեցին բերդի մի կացարանում, որ զորանոցներին կից էր: Առավոտյան մեզ հրավիրեցին Պոտյոմկինի շտաբ-կարիները: Գեներալը զվարթ ասաց.

— Նորին գերազանցություն իշխան Գեորգի Պոտյոմկինը, թող միշտ նրա անունը սիրելի լինի, ինձ հանձնարարել է ընդունել ձեզ՝ Հայաստանի պատվիրակներից, իբրև եղբայրական այց:

— Գոհ ենք,— ասաց Քուրի Արզումանը:— Հայոց իշխանները մեզ պատվիրել են բանակցել իրենց անունից ձեզ հետ:

— Ուրախ եմ,— ասաց գեներալը:— Իմ տեր մեծափառ իշխանը իմ միջոցով ձեզ հարցնում է՝ Մեծ Հայաստանի երկիրը, ընկնելով օրենքով անմարտի թուրքերի և պարսիկների ձեռքը, այնքան երկարատև գերութունից հետո էլ պահո՞ւմ է այնքան ուժ, որ կարևոր է ազատ հոգու համար: Գերութունը և զանազան ճշումները արդյոք չե՞ն ոչնչացրել սրբատերի մեջ ազնիվ զգացմունքները:

— Ո՛չ: Լիազորված ենք ողջ ժողովրդի անունից ասել,

որ թեև մենք շրջապատված ենք թշնամիներով և թեև մեր Շուշին գերված է, բայց երբևէ ստրուկ չէ: Ազատութեան կռիւի կրակը մեր մեջ հզոր է և ոչինչ չի մարի նրան ո՛չ այսօր, ո՛չ էլ եկող ժամանակներում:

— Բարի,— զլիտով արեց զեներալը:— Մեծափառ իշխանը ապա հարցնում է՝ բանականութեան ուժը, օրենքը և հավատի ամբուժյունը ձեր հայերից մեջ արդյոք այնքա՞ն ներգործութիւն ունեն, որ սրտերի ներքին տրամագրութիւնը հակված լինի խորտակելու նրանց ճշդ լուծը:

— Մեր երկիրը՝ Կողմանք Արևելից աշխարհը իր վզին լուծ չունի, ձերդ բարձր բարեձենդութիւն,— պատասխանեց թուրի Արզումանը:— Մենք վտանգի մեջ ենք, բայց ոչ լծի տակ: Լծի տակ է Արևմտյան Հայաստանը:

— Հասկանալի է: Ասեմ, որ ընդհանրապես դիտված է, որ բոլոր այն մարդիկ, որոնք առևտրով են զբաղված, խլացնում են իրենց մեջ ամեն մի զգացմունք, պահպանելով միայն ազահութիւն՝ դեպի իրենց շահն ու վաստակը:

— Դուք, պարոն զեներալ, և նման հարց տվողը, ներեցեք, լավ չեք ճանաչում հայ ազգին: Հայերը միայն վաճառականներ չեն, ինչպես կարծում են ոմանք: Հայ ժողովուրդը գյուղացի, արհեստավոր, շինող ու ստեղծող ազգ է: Վաճառական հայերը ևս ուժ են:

— Իսկ նրանք՝ այդ առևտրական հայերը կցանկանա՞ն իրենց ներկան փոխել ավելի լավ ապագայի հետ:

Թուրի Արզումանը ձեռքը մեկնեց ինձ:

— Թող այս վաճառական Արբահամ Երևանցին ասի: Ես կոկորդս մաքրեցի և խոսեցի համոզող:

— Հայ վաճառականները Հայաստանի համար իրենց կյանքն անգամ չեն խնայի: Մենք պատրաստ ենք մեծամեծ գումարներ հատկացնել հայրենիքի փրկութեան գործին:

— Իսկ քրիստոնեական հավատը արդյոք ուժեղ կերպով է ազդում հայ ժողովրդի վրա և բարեպաշտութիւնը կարո՞ղ է ժողովրդին զրդելու առիթ դառնա:

Ես նրան ասացի, թե հոգևորականութիւնը նաև ռազմական, ու ինչ խոսք, պետական ուժ է ժողովրդի համար: Հավատը նրան հենարան է:

— Էջմիածնի կաթողիկոսի աստիճանն ի՞նչ հարգ ունի հայերից մեզ:

— Մեր թագավորությունը սպառվելուց հետո, պետական իշխանությունը, թեև ոչ լիովին հզորությամբ, բայց բավականին ուժով անցավ կաթողիկոսին:

— Ժողովուրդը հնազանդ է մելիքներին:

— Լիովին, — այս անգամ պատասխանեց Քուրի Արզումանը: — Ժողովուրդն ու մելիքները պատշաճ հարգանք են մատուցում կաթողիկոսին:

— Բարի: Զեզ՝ հայերից պատկանող երկիրն ո՞ւմ տիրապետության տակ է այժմ գտնվում: Սա ևս հետաքրքրում է իշխան Պոսյոմկինին ու կայսրուհուն:

— Արևմտյան Հայաստանը օսմանյան սուլթանի տիրապետության տակ է, Արևելյանը՝ գրեթե ազատ: Միայն պարսիկ խաներ են նստած Երևանում, ու Նախիջևանում: Սակայն գրանք ձևական բնույթ ունեն ու երերուն են: Ղարաբաղը, Արցախի ու Սյունիքի մելիքությունները բոլորովին անկախ ինքնիշխան են՝ պետական մի կուռ կազմակերպության մեջ: Շուշում նստած Իբրահիմ խանը պարզապես զոզ հոր զոզ զավակն է, որ ապօրինի իրեն խան է հռչակել զավաճան Մելիք-Շահնազարի օգնությամբ: Նրան ոչ ոք չի ընդունում իբրև իշխանավոր: Նա Ռուսաստանի կատաղի թշնամին է:

— Քանի՞ հայ իշխանատներ կան Արցախի Ղարաբաղում:

— Հինգը բուն Ղարաբաղում, երկու հոր մելիքություններ Սյունիքում, մեկը Գեղարքունիքում: Սրանք կատարյալ կազմակերպված իշխանապետություններ են, բացի Վարանդայի Մելիք Շահնազարից, որ անցել է թշնամի խանի կողմը:

— Որքա՞ն ժողովուրդ կարելի է ենթադրել Ղարաբաղում:

— Հայերը Ղարաբաղում և Սյունիքում միլիոնովեա են: Վրաստանի հայերը՝ մեկ միլիոն: Կես միլիոնի շուրջ Պարսկաստանում, Շամախու և Բաքվի խանության մեջ:

Գեներալը քարտեզ փոնց սեղանին, խնդրեց ցույց տալ, թե Գերբենդից սկսած որտեղ ռուսական կայազոր կա, ինչպես կարելի է գնալ Շուշի ու Գանձակ: Քաղա Ղուզանենցը մանրամասն սկսեց ցույց տալ այդ ուղին, թվելով թե մի կայաններից մյուսը քանի՞ ժամվա ճանապարհ է: Նաև ցույց տվեց, թե ինչպես կարելի է գնալ Նախիջևան ու Երևան:

— Բարի՛,— ասաց գեներալը:— Կայսրուհին հարցնում է՝ մենք՝ ռուսներս կարո՞ղ ենք պաշար ստանալ մեր զորքերի համար:

— Մենք պատրաստ ենք հիսուն հազար զինվոր կերակրելու,— պատասխանեց Քուրի Արզումանը: Նա մանրամասն տեղեկացրեց, թե որ գավառը ինչքան մասցու և հաց կարող է արամադրել կայսերական զորքերին և քանի տարի:— Այդ առումով մի՛ անհանգստանաք: Իհարկե, վայ այն զորավարն, որ իր զորքին կուշտ շի պահի: Ամեն ինչ կապահովենք:

Մեր դեսպանությունը մի ամբողջ ամիս մնաց Գեորգիևսկում: Պոտյոմկինը պատրաստվում էր մեզ ճանապարհելու Աստրախան, այնտեղից՝ Մոսկվա: Նա մեր պատվին զորավարժանք կատարեց բաց դաշտում, հենց այն զորքը, որ շուտով ինքը պիտի տաներ Հայաստան՝ Քուրի Արզումանի ուղեկցութեամբ: Գեներալը վերադարձավ իր կայանքը բավականին դո՛հ: Վրանի մոտ նրան ներկայացրին երկու պարսիկի:

— Ովքե՞ր են, ի՞նչ են:

Ձեկուցեցին, թե Ղարաբաղի տեր Իբրահիմ խանի դեսպաններն են, ձերդ...

— Ի՞նչ, ի՞նչ,— գեներալը շար նայեց խանի մարդկանց:— Ղարաբաղի տերը հայ ազգն է, հայոց Գերագույն զահաժոդովն է, ի՞նչ խան, ի՞նչ բան:

— Մեր խանը ընդունում է ռուսներից զերիշխանությունը Ղարաբաղի վրա:

Գեներալը բարձր ծիծաղեց:

— Ուրիշի երկիրն եք ուրիշին տալի՞ս: Է՛յ, է՛յ: Իբրահիմն ո՞վ է, որ զեռ Ղարաբաղի անունից խոսում է: Ղարաբաղը Հայաստան է, հայի երկիր: Միայն հայն իրավունք ունի նրա վրա: Յը՛ց, ցը՛ց...

Շփոթված, վիրավորված պատվիրակները խնդրելու պես ավելացրին.

— Մեր բարեգութ Իբրահիմ ետալի խանը, վերին ներշնչանքով և Իրանի հզոր տիրակալ Ձենդ Քերիմ շահի համաձայնութեամբ...

Գեներալն այս անգամ ծիծաղեց զրնգուն:

— Օ՛խ, օ՛խ: Ինչ շահ, ինչ բան: Դուք այդ ինչ լափ եք խժո՞ւմ, ա՛յ մարդիկ, և դեսպան ենք... Իրանի շահ Ձենդ

Քերիմը ոչ ևս է, ոչ ևս է... Մեռած է: Մեռել է: Պարսկաստանում հիմա թագավորում է Ալի Մուրադ շահը: Յը՛ց, ցը՛ց...

Խանի մարդիկ գլխիկոր վերադարձան տուն:

Այսպես սպառվեց գարունը:

Գեներալ Պոտյոմկինի երաշխավոր գրով մենք պատվիրակներս վերադարձանք Աստրախան: Այդտեղ մեզ էր սպասում մեր Գերագույն զահաժողովի կողմից կայսրուհու մոտ դեսպան նշանակված Հովսեփ արքեպիսկոպոս Արղուիսյանը: Առանց օր կորցնելու, մեր դեսպանությունը մեկնեց իշխան Գրիգորի Պոտյոմկինի մոտ: Թագա Ղուլանենցը մնաց Աստրախանում:

Ֆելզմարշալը հայոց դեսպաններիս ընդունեց ճոխ ու շքեղ: Որոշ ժամանակ մեզ հանգիստ տվեց, ապա մի առավոտ հրավիրեց իր զորակայանը: Մենք սիրալիր, բայց և արժանապատիվ ողջունեցինք նրան: Հովսեփ Արղուիսյանը նրա համար թարգմանեց իրեն ու կայսրուհուն հզած գրությունները: Կարդաց թավշե ձայնով: Ֆելզմարշալը մեզմ գլխով էր անում: Նույնիսկ հուզվեց:

— Բարի՛, բարի՛: Ուրեմն հայերդ ողջ ազգով ընդունո՞ւմ եք ռուսաց մեծ հովանավորությունը, մտնում մեր ողորմած կայսրուհու հպատակության ոլորտը: Բարի՛, բարի՛...

Երեք օր հետո իշխանը իրեն սեղանակից արեց հայ պատվիրակներին, հարցրեց՝ ինչքա՞ն զորք կարող եք տրամադրել ինձ հայերդ:

— Ամենաքիչը երեսուն հազար,— պատասխանեց Քուրի Արղումանը:

— Բարի՛...

Մյուս հանդիպումն ավելի հուսալի էր: Իշխանը շողացնելով իր ֆելզմարշալական զուգսը, հանգիսավոր ասաց.

— Շուշու Իբրահիմ խանը ապօրինի է, բիճ է, և որևէ իրավունք չունի Հայաստանում: Ղարաբաղն այսուհետ իբրև անկախ երկիր՝ կվայելի Ռուսաստանի հովանին: Ես ամեն ջանք գործ կդնեմ, որ ձեր երկիրը կազմակերպվի հայ ժողովրդի համար ամենանպաստավոր կերպով: Հույս ունեմ, որ այս միջոցով մյուս ուժեղ հայկական նահանգները կհետևեն Ղարաբաղի օրինակին:

Հայոց Գերագույն զահաժողովի երաշխավորությամբ Ար-

զությանի դեսպանությանը միացավ նաև հին իշխանական տան ժառանգ Գանիել-բեկ Ավետիսյանցը: Հայաստանի պատվիրակութիւնը Մոսկվայում իշխանեց Գրիգոր աղա խալիզարյանի տանը: Սա Մոսկվա գետի ափին, Կրեմլին գրեթե կից առևտրական Տուն ուներ: Մի հարյուր տարի առաջ այդ նշանավոր գերդաստանը նոր Զուղայից գաղթել էր Հնդկաստան ու այնտեղից ծովերի և օվկիանոսների վրայով առևտուր ուներ Չինաստանի ու Եվրոպայի հետ: Մի քանի տարի առաջ էր գերդաստանի մի ճյուղը հաստատվել Մոսկվայում: Գանիել բեկ Ավետիսյանցը եվրոպացու զգեստով էր, երկար ու սուր բեղերով, միշտ պայծառ տրամադրված: Մեզ՝ իր հյուրերին ընդունեց ինքը՝ Գրիգոր աղա խալիզարյանը: Ես գիտեի, որ նա մի տարի առաջ է Մոսկվա տեղափոխվել Լոնդոնից, որտեղ կրթվել-ուսանել էր: Լոնդոնում նա հայկական տպարան էր ստեղծել, հայ տառեր ձուլել ու դա տեղափոխել Մոսկվա: Նա մեզ ցույց տվեց իր ձեռքով տպագրած «Տետրակ այբբենարանի» գիրքը:

— Սա Ռուսիո օրհնված երկրում տպագրված հայերեն առաջին գիրքն է, — ասաց նա: — Շուտով էլի կլինեն՝ ներսեն Ենոթհալու «Հիսուս որդին», նաև «Գիրք, որ կոչի Եղիշե պատմագիրք»:

— Իմ խելքը զրանցից բան չի կտրում, աղա Գրիգոր, — այս ամենը լսելով, հեզ ասաց Քուրի Արզումանը: — Այ, ուրիշ բան է, եթե զրանցից մի երկուսը տանեմ կնոջս՝ Երեյիկին: Նա սուրբ գիրքը բերանացի գիտի: Սակայն, աղա, ավելի լավ չէ՞ր լինի, եթե զրբի փոխարեն զու զենք պատրաստեիր հայ ազգի համար:

— Գիրքն էլ զենք է, — նրա ասածից անհարմար զգալով նկատեցի ես:

— Է՛, — տրտնջաց Քուրի Արզումանը: — Ասում ես, էլի՛, պարոն խոջա: Մեր հարևան օսման թուրքը, թեկուզ հենց աջամ-պարսիկը, որ գրի սեն ու սպիտակը շեն ճանաչում, պակաս զորավոր են, կես աշխարհը նրանք իրենց կրկնկի տակ են ճզմել, մեզ՝ ես:

Մենք Մոսկվա էինք հասել ծեղր-ծեղրին: Իշխան Ստեփան Գալթյանը մեզ ասաց, թե ինքը դեսպան է եկել էջմիածնի կաթողիկոսի հանձնարարականով և պիտի մեզ հետ լինի,

մեր իրավունքներին հավասար: Քուրի Արզումանը գրանով ուրախացաւ: Իշխան Գավթյանը Եւրոպայում կրթված, գիվանագիտական փորձով օժտված մարդ է ու մեծ հարգ ունի ուսական արքունիքում: Երբ զեռ մենք Ռուսաստանի հարավում էինք, Ղզլար քաղաքում, այդտեղ եղած վրաց զեսպանը բավականին ոգևորված խոսեց Գավթյանի մասին:

Շատ երկար ճանապարհ էինք անցել: Հաճախ էինք հանգիպել Շամախուց ու Գանձակից Ռուսաստանի խորքերը գնացող վանառական քարավանների: Այդ քարավաններին, ինչպես և հարավից բարձրացող փոստին, ուղեկցում էին ուսկողակներ՝ ապահովության համար:

Մեզ անշափ զարմացրեց Մոսկվայի մեծ ժամացույցը: Մարդիկ, շգիտեմ ինչու, շէին նայում նրան ու անցնում էին անաարբեր, միայն եռանդով կաղին շրթում: Իշխան Գավթյանը ծանոթացրեց մեզ Մոսկվայի հետ, ավելի շատ Քուրի Արզումանին ու նրա մարդկանց, քանի որ ես մի քանի անգամ եղել էի Ռուսաստանի այս հին ու մեծ քաղաքում: Ահա Մոսկվա զեռի վրա ձգված Ամենասրբոց կամուրջը, որ զարմանալի էր իր շքեղութեամբ ու ամրահիմներով: Մոսկվայի միշնաբերդ-կրեմլում յոթանասուն տաճար, եկեղեցի ու մատուռներ կային, նաև շքեղ էր Կոփածո պալատը՝ Ավերման բազմագմբեթ տաճարի մոտ:

• • •

Մոսկվայից շուրով մեկնեցինք Սանա-Պետերբուրգ:

Քուրի Արզուման հազարապետն ուղղակի ձուլվեց Ստեփան Գավթյանին, որ, գիտեի՝ Բագրատունի արքայական տան շառավիղ էր: Նա նորից ասաց, թե ինքը անձամբ էլ միածնի Ղուկաս կաթողիկոսի հանձնարարականով է մեկնում արքայանիստ:

Քուրի Արզումանը հաճախ էր ոգևորվում:

— Այ պարոն իշխան Ստեփան, ինչ լավ է, որ դու էլ ես մեզ հետ:

Պետերբուրգում իշխան Գավթյանին անվանեցին Արարատյան աշխարհի Դեսպան: Վերջապես Հովսեփ Արզությանը հայ իշխաններին ու ինձ հայտնեց, թե իշխան Գեորգի Պոտ-

յումկինը պատրաստ է մեզ ընդունելու: Շատ շէինք սպասել, ընդամենը հինգ օր: Արքեպիսկոպոսը շքեղ կառքերով մեզ տարավ Ռուսաստանի առաջին մարզու մոտ: Գանիել բեկը հարցրեց.

— Ձի լինի՞, որ հենց ինքը՝ կայսրուհին ընդունի մեզ:

— Կայսրուհին ամեն ինչ անում է մեծ իշխանի խորհրդով, — ասաց Արզումբյանը: — Երկրի տերը Ֆելիզմարշալ Պոտյոմկինն է:

— Նրան հայտնի՞ է, որ մենք՝ հայերս պատրաստ ենք իրեն ընդունելու մեզ վրա թագավոր, թագավոր հայոց:

— Դա նրա փայտաշատ երազանքն է:

— Կարծում եմ զա խիստ շահավետ կլինի մեզ:

— Միանգամայն:

Այս անգամ էլ իշխան Պոտյոմկինը հայ ղեկավանությունը ընդունեց շքեղ: Երբ Քուրի Արզումանը գոտկատեղից հանեց առանց կոթունի հետք բերած հայոց դրոշակը ու պարզեց, իշխանը նույնիսկ ժպտաց զոհ, մոտեցավ, համբուրեց դրոշակի ծուպերը:

— Գեղեցիկ է, նաև ազնիվ ու վեհ...

Բանակցությունն սկսվեց անկեղծ ու անկաշկանդ: Միայն Քուրի Արզումանն էր նեղվում՝ ուսերին այնքան էլ լավ չգիտեր: Իշխանը հարցրեց.

— Ձեր խոստացած պարեն-պաշարը պատրաստե՞լ եք իմ զորքի համար:

Ես նրա ասածը թարգմանեցի: Քուրի Արզումանը գլխարկը հանեց, դրեց ծնկներին:

— Ամեն ինչ պատրաստ է, տե՛ր իշխան: Ասեմ՝ իմացիր, մեր նրկիրը հացով առատ է: Էլի իմացիր՝ հայն իր վերջին կովը կմորթի ուսի համար, միայն թե...

— Ի՞նչ գիրք է բռնել Իբրահիմ խանը:

— Քո անունից անգամ զոզում է, — պատասխանեց Քուրի Արզումանը: — Անվերջ ընկնում է սրա-նրա ոտքերը՝ օգնություն աղերսում ձեր՝ ուսնեքիդ դեմ:

Այսպես՝ երեք, թե չորս անգամ մեծ իշխանը դրուցեց մեզ՝ հայերիս հետ: Իսկ մենք նրանից միայն մեկ խնդրանք ունեինք՝ շտապ թեկուզ փոքրաքանակ զորք ուղարկել Հայաստան: Ասացինք թե զա ոչ այնքան զինական օժանդա-

կություն կլինի, որքան ոգևորութիւն, որից թշնամիները խուճապի կմատնվեն: Կրկնեցիներ, որ պատրաստ ենք երեսուն հազար զորք տրամադրել կայսրուհու զորակայանին:

Արդությանը Պոտյոմկինին ասաց.

— Շապպեցիք մեր հայերին ազատութիւն պատճառել, ձերդ պայծառափայլութիւն: Եղեք պատճառ, որ ողորմած կայսրուհու սրբազնասուրբ պատկերը զրոշմովի Արարատի սրբատում՝ իրրև հուշարձան ամբողջ աշխարհի համար, և թող անդադար բարբառեն բոլոր ազգերը, թե կայսրուհին և զուք եք հայի փրկիչը և օրհնեն ձեր պայծառափայլ անունը հավիտյան:

— Կայսրուհու և իմ համակրանքը ձեր կողմն է, հայեր, — ասաց ֆելդմարշալը:

— Օրհնյալ լինեք երկուսդ էլ, — մաղթեց Արդությանը: — Մեր խնդրանքն է՝ նախ ընդունել ու ճանաչել Կողմանք Արևելից հայոց անկախութիւնը, ապա օգնեցիք, որ հայ ժողովուրդը Հայաստանի բովանդակ տարածքում ստեղծի ուժեղ պետութիւն, ինչպես ունեն հնում: Գրանով Հայաստանը անխոցելի զրահ կզառնա Ռուսաստանի թշնամիների դեմ:

Իշխան Պոտյոմկինը մեզ պահեց ևս երեք շաբաթ: Շատ խոստումներ տվեց, երբեմն ակնարկելով, որ ինքը հայերի ազատագրման գործով խիստ շահագրգռված է և, եթե հայերը կամենան, ինքը դեմ չէ ստանալու Հայաստանի թագը:

Հուլսե՛ր, հուլսե՛ր...

Վերջին հանդիպման ժամանակ ռուսական կողմը հանդիսավոր հայտարարեց, թե նորին մեծութիւն կայսրուհին վրճուել է ճանաչել Կողմանք Արևելից հայոց հայկական պետութիւնը և կշանա ապահովել նրա անկախութիւնը, զա հիմք դարձնելով համայն Հայաստանում հայկական ուժեղ ու միավորված պետութիւն ստեղծելուն: Մենք տեսներ, որ իշխան Պոտյոմկինը կայսրուհուն եռանդազին մղում է զեպի մեզ՝ հայերս: — Ձերդ կայսերական մեծութիւն, շապպեցիք իրականացնել ձեր խոստումն ու նպատակը, որով Ասիայում կվերականգնվի մեզ բարեկամ ու զինակից մի ուժեղ պետութիւն:

Մերոնք ցնծում էին: Մենք համոզված էինք, որ կայսրուհին իր խոստումների տերն է, որ դրա կատարումը գտնվում

է Ռուսաստանի ամենուժեղ մարդու՝ ֆելդմարշալ Գեորգի Պոտյոմկինի ձեռքերում:

Պետերբուրգում մենք վայելում էինք արքայական շնորհներ և Հովսեփ Արզուբյանի խնամքը: Մի առավոտ նրան լուր տվին, թե Պարսկաստանի Ադիլ Մուրադ շահը զենսպանություն է ուղարկել Եկատերինա կայսրուհու մոտ և որ այդ զենսպանությունն արգեն ժամանել է Պետերբուրգ: Նրան հրավիրեցին արքունիք: Սկզբում արքեպիսկոպոսին բավականին տարօրինակ թվաց այդ նորությունը, նա նույնիսկ մտածեց հրաժարվել հրավերից, սակայն դանդաղ սկսեց հագնվել, խաչավորվել, շտապել: Նստեց կայսերական եռաձի կառքը, մեզ ու իր ճանապարհը խաշակներեց:

— Տե՛ր աստված, բարի՛ է, թե՛ անբարի:

Եվ ես նրա բերանից լսեցի այն, ինչ հիմա կլսեք դուք: Իշխան Պոտյոմկինը մեծ դահլիճում մեն մենակ դիմավորեց ինձ: Մենք հին բարեկամներ էինք, ուստի նա մտերիմ շեշտերով ինձ ասաց, թե Ալի Մուրադ շահը Ռուսիո բարեկամությունն է խնդրում: Նա արգեն պալատում է: Մինչև նրան հանդիպելը ցանկալի է ձեզ հետ խորհուրդ անել: Ես ասացի, թե այդ բարեկամությունը, հավատացած եմ՝ ոչ հայերիս շահերի հաշվին կկայանա:

— Ընդհակառակը՝ հայերիդ օգտին,— ասաց Պոտյոմկինը:

Ես նրան հաղորդեցի, որ զեռ տարվա սկզբին՝ Մենդյան օրերին է Պարսկաստանի զահի վրա նստել մինչ այդ Իրանի հարավում հռչակված Ալի Մուրադ խանը: Հայտնեցի ինչ զիտեի նրա մասին, հստակ շիմանալով, թե նա ինչ պատու է:

Դեսպանության ընդունելությունը Պոտյոմկինը մասնակից արեց նաև ինձ: Թող պարսիկներն իմանան,— ասաց,— որ մեծ կայսրուհին ձեր՝ հայերիդ բարեկամն է:

Արքայական պալատը շողում էր ճոխության ծանրությունից: Ես, որ ծանր զուքսով էի, նեղվում էի հարյուրավոր լապտերների լույսից: Շահական զենսպանության ընդունման արարողությունը տևեց շատ երկար: Այնինչ ես տազնապից դրեթե ճաքում էի՝ Ի՞նչ է լինելու, Ի՞նչ: Զգում էի, որ քրթաինքը սառչում է մարմնիս վրա: Ի՞նչ օր է բացվում մեզ համար: Ի՞նչ...

Բարձր զահաթոսին նստած ձիգ ու պիրկ հազնված Եկատերինս Երկրորդը շողում էր կանացի իր սքանչելի, վեհ ու բաց հմայքներով: Ես հիշեցի, որ շքեղ զահավորակը, որին ծանր նստած էր կայսրուհին, հայ ձեռքերի գործ է, հարյուր քսան տարի առաջ են հայ վաճառականները Հայաստանից նվեր ուղարկել Պետրոս Մեծի հորը՝ Ալեքսեյ Միխայլովիչ կայսրին: Իմ ձեռքով քանի՜ անգամ եմ շոշափել մեր հայերի այդ անզնահատելի նվերը, որին արքունիքում «Ալմաստե գահ» են ասում: Եվ ինչպիսի՜ տազնապով է 1660 թվականին վայրենի տեղերով իշխան Զաքար Սահրազյանն այս թանկագին զանձը հասցրել Մոսկվա: Շինված է սոսու և հաճարենու մի տեսակ փայտից, որ Մասիս լեռան հարավային փեշերին է լինում: Գահը պատված է ծիածանի գույներ արձակող թավիշով, կարմիր մետաքսով և դեղին կերպասով: Հրաշք շինվածքը ընդելուզված է հավի ձվի մեծությունից մինչև մատանու շափի 897 ակմաստով, 1298 մարգարիտով, նաև մեղեսիկ, շափուղա, տպագիտն ու հակինթ թանկագին քարերով: Ես նրա վրա հաշվել եմ նաև Նիշապուրի 1830 փիրուզ, ծանրակշիռ ոսկե լանջեր ու արծաթե կողեր: Այս սքանչելի գործը տեսնելով Ալեքսեյ Միխայլովիչը հասկանում է, թե ինչ արվեստի տեր են հայերը և Զաքար Սահրատյանի միջնորդությամբ Սպահանից Մոսկվա է բերել տալիս Աստվածատուր Սալթանյան հռչակավոր գունային պատկերահանին: Գնա Մոսկվայի Կրեմլը ու նրա տաճարների և պալատների որմերին կտանենս նրա արած հարյուրավոր գունանկարները:

Ես սթափվեցի հուշերի այս մշուշից: Հստակ հնչում էր պարսից շահի դեսպանի ձայնը: Բարձրահասակ, հնդկահավի պես գունազգեստով դեսպանը կարդում էր իր շահի ուղերձը՝ կայսրուհուն:

—... Աստծու օգնականությամբ մեծ Ռուսիո եռամեծ ու օգոստափառ կայսրուհին, համոզված եմ, որ կճանաչի իմ թագավորությունը և կընդունի իմ իշխանությունը՝ իրողությունը: Մեծ կայսրուհի, ողորմած աստծու ներշնչանքով, ես պատրաստ եմ ճանաչել հայոց Արցախի ինքնությունը, ադա իմ իշխանության տակ եղած Ղարաբաղը, Նախիջևանը և Արարատյան աշխարհը իր Երևանով ընծա բերել ձերդ կայ-

սերական գահին, հավատացած լինելով, որ ձերզ բարեգթությունը կճանաչի իմ թագավոր վիճակը...

Ես թիչ մնաց ուրախությունից գոռայի:— Օվսաննա՛:— Իշխան Պոտյոմկինը քաշեց իմ շուրջադի ոսկեհյուսքը:— Համբերի՛ր:— Այլևս ինձ ոչինչ չէր հետաքրքրում: Անսպասելի ու միանգամից նոր իրավիճակ ստեղծվեց՝ մեր ողջ Արևելյան Հայաստանը՝ Արաքսից մինչև Կուր գետի ափը փրկվում է: Փրկվո՛ւմ է: Ռուսաստանն ստանում է Հայաստան աշխարհի կեսը՝ առանց մի կաթիլ արյուն հեղելու: Օ՛, ողորմած աստված: Օ՛, գթակաթ երկինք...

Երբ դուրս էինք գալիս տաճարից, իշխան Պոտյոմկինը թփթփացրեց իմ ուր:

— Դե, տեր եպիսկոպոս, հիմա որ Հայաստանի վրա փրկության արև ծագեց: Ուրախ եմ:

Մի շաբաթ հետո, կայսրուհու հրովարտակով, իշխան Պոտյոմկինը ղեսպանություն առաքեց Պարսկաստան:— Մենք՝ Եկատերինա կայսրուհիս համայն Ռուսիո ե... ե... հաճույքով ընդունում ե ճանաչում ենք ձերզ վեհության արքայանալը պարսից աշխարհում: Ողջ լիք, Ալի Մուրադ շահ ե հավատա մեր ամենակողմյա օգնությանն ու նպաստին:

Իշխան Պոտյոմկինը ռուսաց ղեսպանության մեջ մտցրեց նաև ինձ՝ Հոփսեփ Արղությանիս:

Ռուսաց ղեսպանությունը մեծ հանդիսությամբ ու շուքով հասավ Հայաստան ու իջևանեց Շամախի քաղաքում՝ Պարսկաստան անցնելու: Մենք մեզ հետ բերում էինք Մեծ հույսը: Սակայն...

Շամախում ռուսները լուր ստացան, թե Ալի Մուրադ շահին սպանել են իր պալատականները: Նրա փոխարեն շահ է նստած ինչ-որ ահեղ մի խան, որ Ռուսաստանի կատաղի թշնամին է: Դեսպանությունը ետ դարձավ: Ես գլուխս ծեծելով, ողբում էի: Նորից ծանր քար ընկավ հայոց բախտի վրա: Այսպես մթնեց, խավարեց 1784 թվականը ևս:

Երբ հասել էինք Պետերբուրգ, իշխան Բագրատունին ողբաց իմ երեսն ի վեր:

— Օսմանյան սուլթանը ծովի վրայով մեծամեծ զորքեր է մոտեցնում Ռուսաստանի հարավային ափերին:

Ես նորից բռնեցի գլուխս: Հիմա կայայթի:

Պետերբուրգը տազնապի մեջ էր: Նորից է խաղաբում հայոց արևը: Շուտով լուր ստացանք, թե Կուր գետի ափին եղած աուսական փոքրաթիվ դունդը անկարող է դիմադրել Ախալցխայում շնթուկած Սուլեյման թուրք փաշայի ճնշմանը: Իմացա նաև, որ Շուշվա Իբրահիմ խանը շտապել է միանալ Սուլեյման փաշայի զորքին՝ Ռուսաստանի դեմ: Այս անգամ էլ աուսների ճանապարհը փակվեց զեպի Հայաստան:

ԳՆԻՆ ԵՐԵՐԳ

Զորախումբը մեծ դժգարով մի կեռման ևս ոլորվեց զեպի Մոսով լեռան վերևները: Փոթորիկ էր, ինչ էր: Վարազների մի հորան սլացքով կտրեց արահետը ու թափվեց զեպի կիրճի խորերը: Երևում է վարազներն ինչ-որ ահից բեկված են: Զինվորները հասցրին հրացաններից կրակ բացել ամենի գազանների վրա: Շատ չէ, մի շորս-հինգը ընկան, թայրաացին զեղնուցքի պես շորացած գետնին և խաղաղվեցին: Լեռան ճեղքից գոռացին:

— Է՛յ, թո՛ւրք եք, զզլբա՞շ եք...

Առաջապահ մի զինվոր ավելի զիլ գոշեց:

— Թուրքը, զզլբաշը դուք եք, հե՛յ, Հաթերքի արծիվներ:

Մի քսան մարդ դուրս եկան ժայռախոռոչներից: Մելիք-Մեծումը համակրանքով նայեց նրանց, իր Հաթերք գյուղի շինականներ են՝ Թուրի Արզումանի հետ: Հարյուրապետը հանեց գլխարկը:

— Ողջ լեր, գերագահ իշխան մեր:— Կարծեցի՞նք Իբրահիմ խանի ավազակներից եք:

— Վախեցա՞ք, — խոցեց մելիքը:

— Զէ՛ հա: Դուք ձեր գլխին հովանի աստված ունեք: Փախչող վերի խողերին էինք ուզում խփել: Լավ է նկատեցի՞նք, թե չէ մեր կրակը ձեզ կդիպչեր, մեղքի տակ կընկնեի՞նք: Ողջ լեր, տեր մեր:

Նրանք գնացին կողք-կողքի:

— Մեղքերդ շա՞տ են, Թուրի Արզուման:

— Որ լցնես էս մեր Քարթաղը, չուրք կկանգնի:— Հար-

յուրապետը քրքշաց հզոր:— Էս աշխարհում ո՞վ մեղք շունի: Սակայն, իշխան մեր, ներող եղիր, ի՞նչ բան է մեղքը:

Սպանված խոզերին գցեցին ձիերի վրա: Գնացինք համախումբ: Քուրի Արզումանը կարծես հենց այնպես հարցրեց:

— Էլի՞ թղթերով, աղերսագրերով ընկել ես օտարի գոները, տեր մելիք: Ախր բավական է...

Հաթերք մեծ շներ խլրտում էր: Լսել էր ձորի կրակոցները, խառնվել մեղվաքթոցի պես: Մի երեք հարյուր տղամարդ արդեն ղենքով դուրս էին եկել գյուղից:

— Քո՞ւրք է, Քուրի Արզուման: Հե՛յ...

— Մի՛ հաշար: Գերագահ իշխանն է:— Արզումանը դարձավ Մելիք-Մեծլումին:— Իրրահիմ խանը նոր քոչվոր ցեղեր է բերում Պարսկաստանից, որ տեղավորի մեր հողերի վրա, մեր արյան վրա, մեր զավակների բերնի հացը կտրի:

Մելիք-Մեծլումը դարձավ ինձ:

— Լսեցի՞ր: Իսկ մեր էջմիածնի կաթողիկոսը ամեն օր, որրի խեղճությամբ, օգնություն է աղերսում սրանից-նրանից: Ո՞ւմ է պետք նման խեղճությունը: Երկիրն ահա այս ուսմիկ ու շինական մարդիկ են պահում: Փրկում: Լսեցի՞ր, Աբրահամ Երևանցի: Այս շինական մարդիկ նորից են շարգել Իրրահիմ խանին, առանց քո էջմիածնի աղոթքների:

Նստեցինք, մնացինք Հաթերքում: Վտանգ կար: Գանձակի մոտ Իրրահիմ խանի հրոսակներ են երևացել: Եկավ նաև Մելիք Աբուլը: Աօաց, թե Իրանի նոր թագավոր Աղա Մամադ Ղաշարը հոխորտում է, թե ուր որ է կշարժվեմ Հայաստանի վրա:

Հայկական զորախմբերը ճյուղ-ճյուղ լեռներից իջան Շամխոր հայոց քաղաքը, որ փոքր ինչ գաշտ տեղ էր: Շամխորի ռազմաշոկատը ես միացավ Մելիք-Մեծլումին, Երեք օր հետո երևացին Գանձակի անհամար եկեղեցիների բարձրաթուղ գմբեթները: Առաջապահ ուղարկած Քուրի Արզումանը ետ եկավ, հայանեց, թե Իրրահիմ խանը իր ու պարսից բանակով Գանձակի մոտերքում է՝ Չորակնի գաշտամասում: Մեր զորքը հենց երթից գրոհեց Իրրահիմ խանի ճամբարը: Նախ զղրղացին մեր վեց թնդանոթները: Ծակատամարտը կարճ եղավ: Մերոնց հենց առաջին հարվածից պարսից շահի զոր-

քը, որ եկել էր հեշտ կողոպուտի հույսով, լքեց Իբրահիմ խանին ու ճողոպրեց: Մենք հաղթական մտանք Գանձակ:

Քաղաքի ողջ հայութունը, որ պատենշի վրա խտացած պատրաստ էր դեմ կանգնելու թշնամու զորքերին, աղաղակցնձությամբ հոսեց դեպի մեծ դարպասը՝ զորքին դիմավորելու:

Ձորքը երկար մնաց Գանձակում: Գերագահը փակեց հարավից ու արևելքից եկող ճանապարհների ձորամուտերը, մնաց... Երբեմն որևէ զորախումբ պոկվում էր Գանձակից, հասնում Կուրի ու Արաքսի շամբուտները, ոչնչացնում այնտեղ բնակալած թշնամիների պահակազորերն ու կայազորները, վերադառնում ռազմավարով, թշնամուց խլած ձիերով, պարեն-պաշարով:

Տարին անցնում էր տարու ետևից: Մեր լեռնաշխարհում խաղաղ օրեր էին: Բայց մի՞թե խաղաղ: Շուշին շար ուռուցքի պես խրված էր մեր աղիքների մեշտեղը: Մելիք-Մեծում իշխանը մտածեց արշավել Իբրահիմ խանի վրա, սակայն Շուշուց զգուշացրին՝ պարսից շահը քսան հազարանոց զորք է հանձնել Իբրահիմ խանին: Էհե՛, էլ ինչպե՞ս ճեղքես այդ ահռելի պնդոցի մեջքը: Պետք է տոկալ ու սպասել մինչև պատեհ ու հարմար առիթ գա: Իսկ որ նման առիթ կգա, մեզից ոչ ոք չէր տարակուսում: Հո միշտ քարացած չի մնալու հայոց բախտը:

* * *

Ես դանդաղ ճեմ էի անում իմ առաջնորդարանի գրոսայգում: Գարպասների այն կողմից մեկը անսպասելի աղաղակեց.

— Էհե՛յ, արթնացե՛ք: Արթնացե՛ք: Գուռը բա՛ց արեք...

Բանբեր զինվոր էր, կանգնել էր ձիու թամբին ու մտրակի կոթով զորդացնում էր դռան փեղկը: Ես իմ շաթրին հրամայեցի զնալ ու բաց անել դուռը: Զիավորը թամբից ցատկեց, սանձը հանձնեց շաթրիս:

— Տեր կաթողիկոսն արթո՞ւն է:

Ես շտապ մտա վեհարան: Կաղնեփայտե հաստ դուռը, որ նախշած էր մի խոշոր ու երեսուններեք մանր խաչերով, էրե-

սուներեքը Հիսուս Քրիստոսի ապրած տարիներն են, բաց թողնելով: Սուրհանդակն ի՞նչ լուր է բերել այս սուրբլուսին: Իսկ լույսը՝ արևի առաջին փնջերն ընկել էին դռան խաչերի վրա: Զինվորը գլուխ տվեց:

— Մելիք Շահնազար իշխանը քեզ կանչում է, տե՛ր Իսրայել:

— Հիվա՞նդ է:

— Հիվանդ է:

— Մեռնո՞ւմ է:

— Ինքը կիմանա:

1792 թվականի սեպտեմբերն էր: Հիշեցի, որ մի շաբաթ հետո Հաղորդման տոները կսկսվեն:

Շուտով դուրս եկա վանքից: Մեր ձիերը քայլում էին պնդացած ճանապարհի մեջքը ծեծելով: Առջևից գնում էր իմ շաթր գավազանակիրը, շալ ձիու վրա: Մելիքի ծառան գնում էր իմ վեց ծառաների հետ՝ ձիավոր ու զինված: Ոչ ոք չգիտեր, որ շուրջաօխ տակ ես էլ գննք եմ կրում:

— Մեռնո՞ւմ է:

— Երևի:

Հասանք Ավետարանոց: Ամրոցի դռների մոտ ինձ խոնարհ դիմավորեց Մելիք-Շահնազարի մեծ որդի Զումշուդ բեկը՝ շիմացա՝ տխո՞ւր, թե՛ ուրախ: Երևի ուրախ՝ վերջապես հայրը մեռնում է, երևի՛ տխուր, դե, հայր է, չէ՞: Ուրեմն այս տղան կլինի Վարանդա աշխարհի իշխանը, որ ամենից մեծն է Կողմանք Արևելից հայոց գավառներից՝ արևմուտքում Բերդաձոր անտառանդունդ գավառակը, որ շփվում է Սյունիքին, արևելքում Մուխանք մեծ դաշտը՝ մինչև Երասխա: Բավականին մի մեծ երկիր, մեջտեղը Շուշին ու Իբրահիմ խանը:

Ես դանդաղ քայլեցի լայն ու երկար միջանցքով: Ինձ դուր չեկավ Զումշուդ բեկի կեցվածքը: Իրեն պահում է կարծես իբրև արդեն երկրի տերը: Գիտեմ, չի սիրում հորը: Միշտ հոր գործերին հակառակ է եղել: Գուցե թե լուր է տվել Մելիք-Մեծլումին ու Մելիք-Արովին:— Հայրս մեռնում է: Պատրաստ կացեք:— Մելիք Մեծլումը Գանձակում նոր զորք է ստեղծում: Ինքնազուխ ցույ է՝ ուր ուզեմ նախիրս կրչեմ:

— Խանին լո՞ւր ես տվել, Զումշուդ բեկ:

— Ինչի՞ մասին:

— Որ Մելիք-Մեծունն ու Մելիք Արովը զորանում են,—
խակուն միտքս փոխեցի ես: Ուզում էի հարցնել՝ խանին լուր
ես տվի, որ հայրդ մեռնում է: Բայց զուցե չի մեռնում:

— Ինչո՞ւ պիտի լուր տամ խանին,— ասաց Ջումշուգ բե-
կը:— Ես եմ իմ գլխի տերը:

Ես կույ տվեցի լեզվիս հասած ռայզակես գլուխդ կկորց-
նես» միտքս:

Ննջարանում շատ մոմեր էին ճրթում: Փափուկ ու լայն
անկողնում նստած էր Մելիք-Շահնազարը: Կողքին՝ աջ ու
ձախ տանու քահանաներն էին:

— Բարին ընդ քեզ, տեր մելիք,— ողջունեցի, զառնանա-
լով, որ ձայնս խզողոցով դուրս եկավ:

— Եկա՞ր,— շնչաց մելիքը:

Նրա ձիային երկար դեմքը մազախոփով էր: Չէր սափրվել:
Սափրվում էր պարսիկի հանգով, հիմա՝ ոչ: Ուզում է հայի
կերպա՞ր ստանալ մեռնելուց առաջ:

— Ինչո՞ւ կանչեցիր:

— Վերջս մտեցել է:

— Ժամանակը չէ: Մեր թշնամիներին կուրախացնես:

Ինձ համար արմունկակալ քաղկաթոս բերին: Ես նկատե-
ցի, որ բոլոր քաղկաթոսները երևնոսյա փայտից են, փղոսկրե
նախշերով: Անրավ հարստութուն ունի Մելիք Շահնազարը:
Ամբոցը պայթում է ոսկու ու արծաթե կույտերից՝ շահեր,
աւոթներ, մոմակալներ, կերտներ, նույնիսկ նարդու սեղանի
խաղաքար փուլերը փղոսկրյա են:

Գրսում հարյուր հազար ոչխար ունի, տասնմեկ հազար
ձի ու ջորի: Կովերին ու եզներին համբանք չկա: Չկա, էլի՜:
Պարսից շահը հազիվ թե այդքան ունեցվածքի տեր լինի:
Իսկ հողը՝: Հողին ես սահման չկա, նաև անտառներին ու
գետերին: Քառասունչորս տարի է տեր ու տիրակալ է Մելիք
Շահնազարը: Այս հարստութունը պիտի կորչի: Գոնե կեսը
կտակի իմ վանքին:

Պարսիկ խոհարարը շինական թեյ բերեց ինձ համար:
Սկուտեղը ոսկուց էր, բաժակները՝ ես, ոսկե շաքարամանը
բնդելուզած էր մարգարիտներով:

— Թեյդ խմիր, Տեր Իսրայել,— ասաց մելիքը:— Սակայն
տես, սկուտեղն ու բաժակները շքեցնես, շաքարամանը՝ ես:

Մեկիքը խնդրեց, որ բոլորը գուրս գան, իրեն մենակ թողնեն: Երբ մենակ էինք երկար, սեւաուն նայեց ինձ:

— Մորդ ուղարկենք Գանձակ:

— Մեկիք Մեծումի մոտ: Նա քո փեսա Իրրահիմի և քո թշնամին է:

— Հե՛րն անիծած,— գրեթե գոռաց Մեկիք-Շահնազարը:—

Մարդ ուղարկենք Մեկիք-Մեծումի մոտ: Հաշտվենք...

— Ի՞նչ, ի՞նչ,— կապտեցի ես:

Մեկիք-Շահնազարի դեղնած դեմքին կարմիր պուտեր երեւեցին:

— Ե՛ս քանդեցի Հայոց տունը: Ղարաբաղի տունը: Ե՛ս...

— Բայց քո տունը շին պահեցիր, քո իշխանութունը՝ ամուր:

— Զղջում եմ:

Նա սկսեց արագ-արագ երեսին խաշ հանել:

— Բայց դու խաշդ շեւ ուրացել և աստծու առաջ անպարտ ես:

— Մարդ ուղարկենք, ասում եմ, նաև Գիզակ՝ աներոջս տուն:— Նա հենց աակի շորերով գուրս պրծավ անկողնուց, գոռաց ձեռքերը պարզելով ինձ:— Գո՛ւրս, գո՛ւրս... Երեսդ շեւ ուզում տեսնել: Գո՛ւրս...

Ես բոլորովին հանդարտ, առանց այլայլվելու ինձ գցեցի միջանցք: Ընդառաջ եկած Զումշուզ բեկին ասացի հայրդ խելազարվում է: Մեկիքի որդիները շտապեցին հիվանդի մոտ: Միջանցքում մնացի դիր, մենակ: Զումշուզ բեկը սակայն ետ եկավ, ինձ նորից հրավիրեց ներս: Մեկիքը հագել էր իշխանական տարազը, նստել ոչ թե անկողնում, այլ՝ գահավորակին: Հրաշք է՝ կարծես լիովին ապաքինվել է: Գա դառնացրեց ինձ: Զի մոռանում. Ա՛խ, տե՛ր աստված:

— Գինի բերեք,— հրամայեց նա:

Սեղանն իսկույն ծանրացավ գինու կուլաներով, նախուսեստով:

— Գու էլ, Իսրայել, հետս գինի խմիր, որ մեր տեր Հիսուս Քրիստոսի արյունն է:

Որդիները՝ Զումշուզը, Զհանգիրը, Զհանբախշն ու Հոսեինը խոնարհ կանգնած էին մի քիչ կողմ: Գառնալով նրանց, Մեկիք-Շահնազարն ասաց.

— Իմացեք, զավակներ իմ, մենք Գոփյան իշխանական տան ճյուղ-շառավիղ ենք: Գոփը մեր մեծ տատն էր՝ արքայաշուք իշխանուհի, որ էր Սարգիս Խաչենի մեծ իշխանի գուտարը, աշխարհս գղրղացնող Իվանն և Զաքարե սպասաւարների թույրը: Այդպես: Իմացեք:

— Իմացանք,— հազիվ լսելի շշնջաց Զումշուդ բեկը:— Պապերդ ու հզոր տատդ հայոց աշխարհի նվիրյալ էին, իսկ դու...

— Խաթրվանքը տեսն՞լ եք,— գոչեց մելիքը:— Էն որ Քարթառի վերևներումն է: Մեր մեծ նախնի իշխանուհի Գոփն է շինել, Գոփը՝ հինգ հարյուր հիսուն տարի առաջ, իր որդի Գրիգոր Խաչենացու հետ:

Նա կանչեց տանու քահանային:

— Կամքս գրիր, տերտեր՝ վեց հազար ոսկի տալ Խաթրվանքի վերանորոգմանը:

Ես գազազեցի: Խաթրվանքն իմ իշխանության տակ է, ինչո՞ւ ոսկին ինձ չի կտակում: Քահանան գրեց նրա ասածը, ապա գրաբար, որպեսզի մելիքի տղաները չհասկանան, ասաց:— Շարունակի՛ր, անիծյա՛լ... Միևնույն է, քո հանցանքներին ու մեղքերին թողություն չկա:— Նա նույնիսկ ինձ բանի տեղ չգրեց, չէ որ ես իրենից ոչ պակաս վարժ եմ մեր գրոց հին լեզվին՝ գրաբարին:

— Մեծ իշխանուհի Գոփը թաղված է Հաղբատի վանքում,— հեալով շարունակեց մելիքը:— Երեք հազար ոսկի Հաղբատին: Գրիր, քահանա, առանձին թղթի վրա գրիր:

— Գրեցի,— ասաց քահանան, նորից կրկնելով նույն անեծքը:— Շարունակիր, անիծյալ...

— Տիրում էր Գեղամա երկրին Սարին, մինչև Վարանդա՝ էստեղ...

— Գրե՛մ:

— Դադի վանքի եկեղեցուն հազար ոսկի:

Զի՞ սպառվում: Զումշուդ բեկը վարանելով նրան ասաց, թե եղրորդ գերեզմանին մատուռ շինիր, հայր: Նրան...

— Որին ես սպանեցի, հա՞,— հեաց Մելիք-Շահնազարը:— Նրա վրա՞ մատուռ շինեմ: Թե նրա հույսին մնայի վազուց չկայի:

— Երևի, — ասաց Ջումշուզը դարձյալ վարանելով: — Բայց եթե նա լիներ, չէր լինի Իբրահիմ խանը...

Մելիք-Շահնազարը քրքշաց: Նրա երեսը կարմրեց՝ տեղ-տեղ սև պուտերով: Նրա տապնապը նորից բռնեց: Կարծես խենթացավ:

— Հեռո՛ւ, հեռո՛ւ...

Ջումշուզ բեկը թթվեց: Մելիքը հեաց երկար, խոսեց նորից:

— Գոհար միանձնուհու վարժարանին շորս հազար ոսկի և տասը գորգ:

— Շարունակի՛ր, անիծյա՛լ, — այս անգամ շշուկով ասաց խոստովանահայրը:

— Գու, քահանա, — խստորեն նկատեցի ես, — մեռնողին անիծում ես, կանոն չէ: Ես գրաբարը հալած յուզի պես գիտեմ: Գու անիծում ես...

— Ժամանակ կգա, — շեշտ նայելով ինձ ասաց նա, — ես այսպես կանիծեմ նաև քեզ, տեր Իսրայել: Այո, այդ ժամանակը կգա:

Ջումշուզ բեկը հորը դրեց անկողնում, ծածկեց: Տառապիր, մարդ, խեղդվիր մեղքերիդ ծովում: Ինքը գիշերը մնաց հոր մոտ, հետք պահելով միայն տանու քահանային:

Մելիք-Շահնազարը զառանցում էր, երբեմն եղբոր անունը տալով, որին իր ձեռքով էր սպանել, երբեմն դատեր՝ Հուրի-զադի: Ջումշուզը նրան մի կերպ հարցրեց՝ կանչի՞ Հուրի-զադին ու նրա ամուսին Իբրահիմ խանին: Մելիքը զեղնած ձեռքը թափահարեց:

— Ո՛չ, ո՛չ...

Ջումշուզը նրա ձեռքերը դրեց վերմակի տակ: Ինչեր շնարել այս հզոր, անզիջում ձեռքերը: Ա՛խ, եթե դրանք շղափաճանեին ազգին, հայրենիքին: Նա զզվեց հոր ձեռքերից: Լուսադեմին Մելիք Շահնազարը բոլորովին սթափվեց, կարծես նաև առաջվա պես առույզ նստեց անկողնում:

— Էս ազարը դատ Իբրահիմ խանի մոտ, — ասաց հրատակ: — Էնտեղ հիվանդացա: Գնացի նրա բանին վերահասու

լինելու, հիվ ընկալ շանս: Վերջս է: է՛, գալականերս, ես ամե-
նայն ցալի ու գործի մուղայիթ էի: Հիմա...

Որդիները խոնարհ կանգնած էին դռների մոտ, ձեռքները
ծալած: Քահանան Ավետարանը ծնկներին սպասում էր մեռ-
նողի վերջին խոսքին: Մելիքը ձեռքով մոտ կանչեց Ջումշուգ
բեկին:

— Որդի, ես անա մեռնում եմ: Էս ազարից ինձ փրկություն
չկա: Գու, Ջումշուգ բեկ, իմ մեծ որդին ես: Եկ իմ եղածը՝
թե նազդ փող, թե մուրհակով ուրիշին տվածը, թե ժողովրդից
չհավարած հարկերը, թե տավար ու ոչխար, ձի ու շորի, թե
իմ բոլոր մուլքերը քեզ հիպա անեմ՝ կտակեմ, քանի դեռ
հոգիս շեմ ավանդել:

Ջումշուգ բեկը շոքեց նրա առաջ:

— Չէ՛, լալա՛: Չէ՛, հա՛յր: Ես քո մուլքին թամահ չունեմ:
Իմ ունեցածը ինձ հերիք է:

Նա ետ-ետ գնալով, կանգնեց իր տեղում՝ դռան մոտ:
Հայրը ձեռքով արեց ու կանչեց Ջումշուգից փոքր որդուն՝
Հոսեյիսին: Սա Մալայիկից ծնվածն էր:

— Գո՛ւ:

Հոսեյիսը ես, Ջումշուգի նման, հրաժարվեց հոր ունեցված-
քը ժառանգելուց:

— Ես ես ամեն ինչ ունեմ, հայր:

Ջահանգիրը նույնպես հանձն շառավ:

— Չեմ ուզում:

Մոտ կանչեց ամենից փոքրին:

— Ջահանբախշ, որդի, գոնե դու ինձ լսիր: Ես Հայաս-
տանում չտկոսի մարդ եմ, ինձ աշխարհքս զիտի: Մեռնում
եմ: Իմ ունեցած դովաթն ու հարստությունը ո՞վ պիտի կա-
ռավարի: Եկ ես քեզ տիպա անեմ ողջ դովաթս, առես տեղս
քեզ տամ: Ընդունիր:

— Չեմ ուզում...

Հայրը թռավ տեղից, երկու ձեռքերը կարկառեց երկնքին:

— Կանիծե՛մ քեզ...

Ջահանբախշը սարսափած ընկավ նրա ոտքերը: Հոր անեծ-
քը դարհուրելի է, զիտեր:

— Մի՛, մի՛ անիծի: Համաձայն եմ... Ինչ որ հայրը հրա-
մանք անի, որդին պարտավոր է կատարել: Համաձայն եմ...

Մելիք-Շահնազարը մտաւ անկողին, վերմակը քաշեց գլխին:
— Տերտեր, գրիբ: Հարստութիւնս Ջհանբախշ որդուս եմ
կտակում, իշխանութիւնս՝ Ջումշուգ որդուս: Գրիբ, գրիբ:
Հոսեհինին ու Ջհանգիրին՝ բեկութիւն:

Շարունակիր, անիծյալ,— այս անգամ մտածեցի ես, տես-
նելով, որ նա որևէ բան չի տալիս Ամարասին՝ ինձ:

Արևի շողեր ընկան երգիկից:

Մելիքն անսպասելի նորից սթափվեց: Ձեռքը մեկնեց քա-
հանային: Սա Ավետարանը տվեց նրան: Մելիքն ավետարանը
համբուրեց, սեղմեց կրծքին, գրեց ճակատին ու զարմանալի
առույգ գոչեց.

— Ո՛վ տեր, թող իմ աղաղակս քեզ հասնի: Խոնարհեց-
րու քո ականջն ինձ, ո՛վ Ենովա աստված... Իմ օրերը մուխի
պես ցնդեցին, և ոսկորներս խոփվի պես կայրվեն... Ես այժմ
անապատի հավալասան եմ և ավերակների բուս: Վասնզի
մոխիրը հացի պես կերա ու խմելիքս եղբորս և շատերի ար-
ջուն-արցունքով խառնեցի: Բայց դու պիտի ելնես ու Սիոնին
ողորմես, ո՛վ տեր, ո՛վ ահեղ արդար:— Գլուխը կախեց, շուն-
չը ետ բերեց:— Անձս օրհնիր, ո՛վ տեր: Մեղա՛, մեղա՛ հան-
ցանքներին, և թողութիւն շնորհիր:

Շարունակիր, անիծյալ: Նա գլուխը կախեց, շունչը ետ
բերեց.

— Անձս օրհնի՛ր, ո՛վ Հայաստան: Մեղա՛, մեղա՛ ինձ,
ա՛զգ...

Նա մեռաւ ավետարանը պինդ գրկած: Ես շարացած հե-
ռացա Ավետարանոցից, ձիս ճաքեցնելով քշեցի դեպի Շուշի:
Ես՝ Իսրայել կաթողիկոսս հեասպառ ընկա Իրրահիմ խանի
հարկարածինը:

— Մեռա՛վ: Մեռա՛վ աներգ՝ Մելիք-Շահնազարը: Մե-
ռա՛վ...

— Հետո՞:

— Կտակն արեց: Մեղա եկավ: Ամարասի վանքին, ինձ ու
քեզ, որ նրա փեսան ես, մի բոս դուռուչ անգամ շկտակեց,
չավեց:

Իրրահիմ խանը բարձր քրքշաց:

— Անհոգ եղիր, Իսրայել փափաղ: Մի թել անգամ շենք
կորցնի: Պատրաստվիր գնանք աներոջս թաղելու:

Խանական ապարանք մտալ Մելիք-Շահնազարի որդի Ջումշուդ բեկի հանձնակատարը: Գլուխը բարձր պահած ասաց.

— Խան, իմ տերը՝ Վարանդայի Մելիք-Ջումշուդը իմ բերնով քեզ ասում է՝ շքաս իր հոր թաղմանը: Չհամարձակվես ոտք դնել Ավետարանոցում: Իմ տեր Մելիք Ջումշուդը ասում է՝ դու ապօրինի խան ես, Իբրահիմ Խալիլ, և ինքը՝ Մելիք-Ջումշուդը շեղյալ է հռչակում Վարանդայի քեզ հետ ունեցած դաշինքը:

Իբրահիմ խանը գունատվեց, գողաց:

— Ինչպե՞ս է համարձակվում:

— Համարձակութունը սրի ծայրին է, խա՛ն,— ասաց բանբերը:— Իմ տեր Վարանդայի Մելիք-Ջումշուդը քեզ ասում է՝ եթե համարձակվես երևալ Ավետարանոցի սահմաններում, ապա իմ ձեռքով կկտրեմ քո գլուխը:

Ես սաստիկ զազաղեցի:

— Ի՞նչ, Ի՞նչ...

Բանբերը հանդարտ ասաց.

— Նաև քեզ, ճշո կաթողիկոս Իսրայել, արգելում է մտնելու Ավետարանոցին, մտնել Ամարաս: Մելիք-Ջումշուդը իր հոր թաղման համար հրավիրել է Գանձասարի Հովհաննես կաթողիկոսին: Մերժում է քեզ: Նրա կամքն է՝ կամ սատակես, կամ հեռանաս իր աշխարհից:

Իսրայել կաթողիկոսի բերանը բացուխուփ եղավ: Նա ընկավ գետնին ու թպրտաց: Մելիք-Ջումշուդի բանբերը լայն քայլով անցավ Իսրայել կաթողիկոսի դիակի վրայով ու գուրտ եկավ...

— Ե՛տ տուր: Ետ տուր գետը, տեր Մելիք-Մեծում: Գետին հրամայիր ետ դառնա, գնա գեպի լեռները՝ իր ծագման տեղը, մտնի այն խորշը, որտեղից ծնվում է: Մտնի իր մոր փորը:

Մելիք-Մեծում իշխանը սուփրայից վերցրեց գինու կուլան ու թափով շարտեց Թարթառ գետի մեջ:

— Ե՛տ, ե՛տ...

Նրան փորձեցին բռնել-բայց նա կիսահարբած, արմունկներով իր տղաներին հրեց աչ ու ձախ:

— Ե՛տ, ե՛տ...

Կինը մատանիներով ծանրացած ձեռքերով փակեց երեսը:
— Ուշքի՛ եկ, Մեծլում...

Գեառը նստած գինու կուլան շջարդվեց: Զրի վրա օրորվեց՝ մի քիչ տեղ: Նրա բերանից ժայթքած կարմիր գինին հոսեց շրի վրա, նրա ետեից պոչ դարձած գնաց կարմիր մի շերտ՝ զիզզազ, վարանող:

Այգու մեջ էին: Վերևում Հաթերք գյուղն է՝ լեռան բարձր կրճրին: Գյուղ՝ քարեղեն ու ժայռեղեն բջիջներով հյուսված: Մխեր են ելնում այդ բջիջներից ու աշխարհը դառնում է ծխածածկ մշուշ:

— Միշտ քեզ հետ կլինեմ,— ասաց նույնպես թեթև ինչ հարբած Վարանդայի Մելիք-Զումշուղ իշխանը:

— Հա՛, հա՛... — քրքշաց Մելիք-Մեծլումը շեղ նայելով բարձրահասակ, զեղեցիկ իշխանին: Զեռքը քսեց նրա գանգուրներին: — էգ ես որոնո՞ւմ ախպերս: Հե՛... Աշխարհը իգության հոտից է հարբած: Իգություն... Քա՛ժ...

Կինը փաթաթվեց նրան:

— Խեղճի՛ եկ, Մեծլում, սիրեկան ամուսին:

Նվագողները հնչեցրին իրենց գործիքները: Նրանցից մեկը, որ բոժոժներով թմբուկ ուներ ձեռքին, երգեց.

Ի ննջմանեզ արքայական,

Զարթիր նազելիզ իմ, զարթիր...

Եհաս նշույն արեզական,

Զարթիր, նազելիզ իմ, զարթիր...

— Գինին զնա՛ց,— ահեղ գոշեց Մելիք Մեծլումը: — Գինին գնաց, դու եկար Զումշուղ: էգի հոտի շքնա՛ս: Զկա՛, շկա՛... Ոչ մի հոտ չի հասնի Ղարաբաղի քարի հոտին: Հա, քարի, ոչ թե քածի: Զլքես ինձ, հա՛: Ես հե՛շ, ես հողի փոշի՛ քամու բերնին, Ղարաբա՛ղը շքես:

Մտանցավ նվագողներին, երգողից վերցրեց դաֆը:

Զարթիր նազելիզ իմ, զարթիր...

Դաֆը գնն նետեց: Նստեց Մելիք-Աղամի կողքին:

— Եկե՛ւ էս: Զորքո՞ւմ: Իմացիր, Իբրահիմ խանը Շուշում երկար ծոռել չի կարող: Զէ՛...

Աղմկում էր Քարթառ գետը: Ալիքները թռչում էին միմյանց վրա, խենթ պարում, զարնվում քարածայռերի: Երբեմն

մի կարմրախայտ էր թաշում քարի փրփնշանից, ձգվում զեպի վերև, զետին կախված ուռնիներին կանաչ տերև հախոտում ու նորից, փայլատակելով արևի թացից, նետվում ջրերի մեջ։

— Մելիք Շահնազարը սատկե՛լ է։— Մելիք-Մեծումը ծառայից վերցրեց իր այծենակաճն ու մտտեցավ զետին։ Շրջվեց։— Ոչ որ ետևիցս շգա։ Փաթաթվեց այծենակաճի մեջ ու պառկեց հսկա ընկուզենու տակ՝ քնելու։

Քնե՛ց։

* * *

Առավոտյան բոլորն արթնացան անձրևի շրմփոցից տագնապելով։ Մելիք Մեծումի կինը զարմացած նայեց կողքին։ Ամուսինը հետը շէր, տեղում չէր։ Ո՞ր կորավ։

Բայց ահա զետից դուրս եկավ նա։

— Խե՛նթ ես, ամուսին իմ,— տազնապեց կինը։— Այս անձրևին լողանա՞լ։

— Գինովությունս անցավ։ Գիշերվա կեսից եմ զետի մեջ, կին իմ։ Իսկ դու քնում ես արշի պես։— Նա ծիծաղեց, ջուր ցանեց կնոջ վրա։— Գե՛ լավ, քիթդ մի՛ կախիր։

* * *

Գրսից ոտնաձայն լսեցի։ Գուրս եկա քարանձավից։ Չեքո՞ղ նշան արեցի Մելիք-Մեծումին՝ շհետեսս ինձ։ Չեքո՞ղ դրի ճակատիս արևի խրձերին զեմ։

— Օ՛, Երնջի՛կ։ Գո՞ւ ես։ Ողջո՞ւյն։ Հետի՞ղ մուրացիկն ո՞վ է։

— Հենց լավ ասացիր, մայրապետ՝ մուրացիկ,— ծիծաղեց Երնջիկ տիկինը, որ ազամարզու զգեստով էր։ Ամուսինս է՛ Քուրի Արղումանը, մուրացիկի կերպ տվի...

— Համեցեք։

Քարայրը փոքր էր, հատակն ու պատերը շոր, մաքուր։ Նաև բավականին զով էր։ Երկու խշտի էին զցած պատի տակ՝ թաղիքների վրա։ Մի քանի մոմակալ, մի ջրի կուլա և զրակալ, որի վրա բաց մատյան էր։ Ուրիշ ոչինչ չկար այս ճզնարանում։ Խշտիների վրա նստած զերազույն ժողովի բնորանիները՝ Մելիք-Մեծումը, Աբով իշխանը, Գիզակի Մելիք-Աբասը ու էլի վեց-յոթ հոգի։ Նորեկները խոնարհ բարևեցին

երկրի տերերին: Գոհարը արդեն թառամած աչքերով սե-
ռուն նայեց մուրացկանին:

— Գնո՞ւմ ես, Քուրի Արզուման:

— Ոչ, եկել եմ: Վերադարձել եմ:

Մելիք-Մեծուժը թթված հարցրեց նրան՝ բայց ինչո՞ւ
ծպոված:

— Ճանապարհները խիստ վտանգոված են:

— Այո, — համաձայնեց Մելիք Արով իշխանը: — Հայի
ճանապարհ է՝ միշտ վտանգներով լեցուն: Հայի՞:

— Մինչև Արդերիլից հասա ձեզ, հազար անգամ մահը
ցցվեց դիմացս:

— Ի՞նչ կար Արդերիլում: Տեսա՞ր նրան:

Ես անհամբեր դարձա: Հորաքրոջս թոռ Մելիք Բախտամը
կալանաված է Արդերիլի ահեղ բանտում: Ամռանը նրան տե-
սա Գիզակում՝ իր պապ Մելիք-Ավան-Սզան իշխանի՝ Գոռոզ
բերդում: Նայում էի ու սքանչանում՝ շահել, կորովի տղա է:
Ասաց՝ Իբրահիմ խանի զորքը նորից վրա տվեց մեր գյուղե-
րին: Ինձ տարավ մի նկուղ: — Ահա՛... նկուղում երևի մի շորս
հարչուր հրացան էին դարսված՝ կույտ-կույտ: — Խանի մարդ-
կանց զենքն է: Մի մասին կոտորեցինք, մի մասը փախավ: —
Պահում ես որ ի՞նչ:

Հարազատս՝ Մելիք Բախտամ իշխանը պարսից շահին
նամակ է ուղարկում: «Շահ, շատ ես քրս անում Իբրահիմ
խանին իմ դեմ: Զգուշացիր»: Ի վերջո Իբրահիմ խանը նեն-
գորեն ձերբակալում է Մելիք-Բախտամին: Գե, ի՞նչ: Պար-
սից շահը Իբրահիմին գրում է թե ինձ տուր խիզախ մելիքին:
Տալիս է: Հիմա կալանաված-շղթայված է Արդերիլի բերդում:
Ասում են աշխարհում նման սարսափելի բերդաբանտ չկա:

Ես Քուրի Արզումանին հարցրի՝ տեսա՞ր Բախտամին:

— Անհնարին էր: Բերդը քաղաքին գրեթե կից է, գաշտ
տեղ: Վերևում շատ բարձր լեռ է՝ Սավալան, գազաթների
մշտական ձյուն: Բերդը հսկում է մի ամբողջ գունդ զորք:
Մեր հայերը, որ Արդերիլում հարչուր տուն էին, չկարողա-
ցան թափանցել բերդի ներսը՝ Բախտամին ազատելու, թեև
շատ ջանացին ու կաշառք շատ տվին: Մուրացիկի գոնով մի
ամբողջ ամիս թափառեցի Արդերիլում: Նույնիսկ թափանցե-
ցի Շեյխ Սեֆիի ու նրա եղբայր՝ Շահ Իսմայիլի գերեզման

մզկիթը, որ ուխտատեղի է շիա պարսիկների համար: Ես
եկա դատարկ, մինչև Քավրիզ՝ հինգ օրում:

Դիզակի ողնաշարը նորից կոտրված է: Ի՞նչ դժբախտ վի-
ճակ: Պարսիկները Դիզակի վիզը ուրբեցին, գրին իրենց ծնկի
տակ:

— Իսրայել կաթողիկոսի մատը խառն էր այդ գործին,—
ասացի ես: Վերջապես սատկեց:

Իբրահիմ խանը խարեությամբ Շուշի հրավիրեց նաև զըժ-
բախտ ու միամիտ Հովհաննես կաթողիկոսին: Իր մի ծառայի
միջոցով նրան թունավորեց, սպանեց: Մեռնող կաթողիկոսը
զոռացել է:— Ա՛յ մարդիկ, ա՛յ հայեր, աստծու սիրուն, մի՛
հավատար Իբրահիմ շանը: Մի հավատա՛ք թուրքին...

Մելիք Մեծյումը քմծիծաղեց:

— Ասում են, բայց՝ հավատում: Աստված մեր ազգի գըլ-
խից հանել է խելքը:

Այդպես է, դառը մտածեցի ես: Հովհաննես կաթողիկոսը
խարվեց, հավատաց իր Ալավերդի անունով եղբորը, իր հինգ
այլ եղբայրների հետ գնաց ընկավ Իբրահիմ խանի թակարդը:
Հուրիզադ խանումը անձամբ ընդունեց հայ եղբայրներին:
Ջեռքը մեկնեց Հովհաննես կաթողիկոսին:— Շատ շնորհ-
նաս քո պղծությամբ, է՛յ, ավանակ ծեր:— Հոհոում է ետին
լրրի պես: Ապա հրամայում է կապտեղ կաթողիկոսի եղ-
բայրներին: Հա՛, հա՛... Աչքս լո՛ւյս: Գու Գարբիել բեկ, դու
Դանիել բեկ, դու Իսրայել բեկ, դու Միսայիլ բեկ, դու Ջա-
լալ բեկ: Թագավորական դարձ եք, թե էլ ինչ իշի. օմբա: Ես
ինքս եմ իմ մատներով ձեզ խեղդելու:— Կաթողիկոսը ան-
զոր որոտում է՝ բայց չէ՞ որ դու, կին, քրիստոնյա ծնողնե-
րից ես ծնված:— Հուրիզադ խանումը փեշի տակից հանում է
սուր դաշույնը ու նրանով ծակծկում կաթողիկոսի երեսը,
մորուքը, աչքերի տակերը:— Կանչիր քո բիճ Քրիստոսին,
թող գա քեզ փրկի եթե կարող է: Կանչիր... Աղվանից տան
կաթողիկոսը պետք է միայն Ամարասի Իսրայելը լինի, վեր-
ջացավ:— Եղբայրներին ինք ամիս պահել է բանտում: Ամեն
օր Հուրիզադ խանումը մտել է բանտի խցերը և խոշտանգել
նրանց:— Եթե ապրել եք ուզում, ուրացեք: Եթե ապրել եք
ուզում, Գանձասարի ձեք որդը ինձ պետք է տարին հարյուր
հազար թուման վճարի: Եթե ապրել եք ուզում:— Եղբայր-

ներից չէին բանտարկել միայն մեկին՝ Ալլահգերդի բեկին:

— Նորից դավաճան: Նորից դավաճան,— մոմեղեն մատ-
ները կտրատեի սկսեց Երնշիկ տիկինը:— Մինչև ե՞րբ: Հու-
րիզադ խանումը դավաճանին պահում է իր հարկաբաժնում...
Փառքի մեջ:— Շան ցեղ է: Ասում են Իսրայել կաթողիկոսին
ևս սիրական է պահել: Մեկը սատկեց, մյուսը՝ կա:

* * *

Առաջնայան գերագահ Մելիք Մեծում իշխանը ասաց.—
Գնանք Գանձակ: Թուսաց կայսրուհու զորքը, գններալ Բուռ-
նաշոփի հրամանի տակ հասել է Պարտավ, մոտենում է Գան-
ձակին: Ես՝ օրհնեցի նրա ու նրա մարդկանց ճանապարհը և
ճամփա գրի հույսով: Իշխանները գնացին իրենց զորախմբի
հետ:

* * *

Մենք դեռ չէինք հասել գններալ Բուռնաշոփի բանակած
վայրը, երբ մեր ետևից հասավ հայոց այրուձին: Գններալ
Բուռնաշոփը հրամայեց զրոշակ պարզել, նվազախումբ հանել
առաջ: Մելիք Մեծումը զուսաց ինձ վրա.

— Կնանոց որչն էիր մտել, հա՞, Աբրահամ Երևանցի:
Քեզնից առաջ իմացա ուուի գալը:

Ես ա՛հ ունեցա նրա բարկությունից: Հիշեցի Գոհար միանձ-
նուհու տրտունջը՝ էլի՞ խարվելու եք գնում:

Վե՛հ ընդունելությունից հետո գններալ Բուռնաշոփը Մե-
լիք-Մեծումին ու Մելիք-Աբովին ճաշկերույթ տվեց: Ես էլ
մասնակից եղա գրան: Մելիք-Մեծումը գններալին ասաց.

— Ի՞նչ եք ասում, պարոն գններալ, կարե՞նք ձեր հացը,
թե՛ ոչ: Ա՛յժմ էլ պետք է դատարկ հույսերով կերակրեք մեզ:

— Բայց ես ա՛հա Հայաստանում եմ,— ասաց Բուռնա-
շոփը.— Ահա իմ զորքը: Մտնենք Գանձակ, նոր:

— Գանձակը միշտ էլ մեր ձեռքին է, պարոն գններալ:
Հենց հիմա էլ կարող ենք մտնել քաղաք:

Մյուս օրը մենք՝ հայերս ուսական զորքին առաջնորդե-
ցինք Գանձակ: Մեր քաղաքի ժողովուրդը խաշ ու խաշվառ-
ներով, մատաղի գառներով ելավ ուսաներին ընդառաջ:

Երրորդ օրը մելիքները գններալին հարցրին, թե նա ինչ-

բա՛ն զորք կտա իրենց: Կամենում են գնալ Շուշվա վրա, այնտեղից վտարել զոգ Իրրահիմ խանին: Գենեբալն ասաց՝ շորս հազար զինվոր կտա, նաև թնդանոթներ: Մենք խիստ զոհ մնացինք: Գենեբալն սկսեց պատրաստել զորքը:

Քաղաքում հայտնվեց Ասպապ տիկիներ: Առաջինը ինձ գտավ: Եկեղեցում էի:

— Ինձ տար Մելիք Մեծլումի մոտ: Շտապիր:

— Ի՞նչ կա:

— Աղետ է:

— Ի՞նչ:

— Շտապի՛ր, — գրեթե ճշաց Ասպապը: — Կիմանաս, կիմանա՛ս...

Մենք վազեցինք Մելիք-Մեծլումին զոնելու: Գտանք՝ իր կացարանի բակում ետ ու առաջ քայլելիս: Մտահոգ էր, բայց ոչ հուսահատ, կարծես նաև խանդավառ էր: Ասպապ տիկիներ բրբրվելով ասաց.

— Ներող եղիր, իշխան իմ: Սանր լուր եմ բերել:

— Ի՞նչ, — ցնցվեց Մելիք-Մեծլումը: — Ի՞նչ...

— Իրրահիմ խանը պարսիկ զորքով մտավ Զրաբերդ ու Գյուլիստան: Մայրդ մեղ մոտ էր, եկել էր Գոհար միանձնուհուն այցի, թուղթ էր բերել նրա մատյանի համար:

— Սպանվե՞ց, — շամբերեց, գոռաց Մելիք-Մեծլումը:

Հանկարծակի ճգնարան քարայրի առջև երևացին խանի մարդիկ, Գոհար միանձնուհին կանգնեց մուտքի առջև: — Զհամարձակվե՛ք ներս մտնել: — Հանեց ատրճանակը, մյուս ձեռքին խաշ էր: Սպառնաց.

— Ե՛տ գտեք, շո՛ւտ...

Խանի մի յուզբաշի կրակեց նրա վրա, սակայն վրիպեց: Գոհար միանձնուհին իր ատրճանակով նրան գլուխը ձիուց: Եվս երկու հոգու սպանեց, բայց ինքն էլ ընկավ: Ես վերցրի նրա ատրճանակը, որպեսզի պաշտպանեմ քո մորը, Մելիք-Մեծլում, նրա փոքրիկ թոռնիկներին, սակա՛յն: Խանի ավագակները սպանեցին բոլոր ութ միանձնուհիներին, իսկ քո մորն ու երեխաներին փաթաթեցին, տարան: Ես, որ սպանված էի ձևացրել ինձ, նրանց հեռանալուց հետո թաքստոցից հանեցի ձիս ու ահա եկա... Ծանապարհին խանը արշավել է Քառինջի վրա, թեև շի կարողացել կտարել թառին-

զեցիների դիմագրութիւնը, սակայն ինչ-ինչ հնարքով հա-
փըշտակել է նաև Մելիք-Աբուլի կնոջն ու փախցրել:

Զարմանալին այն էր, որ Ասպայ տիկնոջ այս գույժը Մե-
լիք-Մեծլումը լսեց սառնասիրտ, առանց շփոթվելու: Նա
զնաց զեներալ Բուռնաշովի մոտ:

— Զորքը տվեք, զեներալ: Շուշին իմ հերն անիծում է:
Մայրս զերի է...

— Առաժոտյան կստանաս ու կշարժվես:

Գիշերով կեսին լսեցինք Մելիք-Մեծլումի աղաղակը:

— Նորից խարեցի՛ն:

Բուռնաշովը գուրս թռանք մեր կացարաններից: Մարտի աղոտ
լույսի տակ ամբողջովին կարմրած կանգնած էին մելիքները,
Բուռնաշովը և էլի սպաներ: Գեներալը ձեռքերը տարածեց.

— Ի՛նչ կարող ես անել նախախնամութիւններ, շար բախտի
հետ: Մենք ստիպված ենք հենց այս պահին հեռանալ Հա-
յաստանից, հայեր: Մի՛ հուզվեք, մի՛ տրամեք: Թուրք սուլ-
թանի բանակները ծովի կողմից արշավել են մեր երկրի հա-
րավային նահանգները:

Ռուսական զորքը հեռացավ զեպի իր երկիրը, մենք՝ զեպի
Ջրարեղ, Մոսկ լեռան պնդոցները: Ճանապարհի կեսին
Մելիք-Մեծլումը Թուրի Արզումանին ասաց.

— Նորից հազիր մուրացիկի քրձերդ, Թուրի Արզուման:
Շտապ մեկնիր Աստրախան՝ Հովսեփ արքեպիսկոպոս Ար-
զուիթյանի մոտ: Գնա, հասիր, ասա Ռուսաց կայսրուհուն, որ
իր պատճառով Հայաստանը կործանվում է:

Թուրի Արզումանը հարցրեց՝ միայն այդքա՞նը:

— Ուրիշ ոչինչ:

Մի ամիս հետո միայն ետ եկավ Թուրի Արզումանը: Գա-
հածողովին նա զեկուցեց իր կատարածի մասին, վերջում
ասաց.

— Կայսրուհին խորհուրդ է տալիս ձեզ՝ Մելիք-Մեծլում
ու Մելիք Աբով, որ զուր անք ժողովրդով տեղափոխվեք Գեր-
բենդ: Ասաց ես ձեզ հող կտամ և թոշակ և շատ դյուրութիւն-
ներ:

Մելիք-Մեծլումը մագիլներով խրվեց Թուրի Արզումանի
կողորդը:

— Ի՛նչ պատասխանեցի՞ր: Ի՛նչ...

— Ասացի՛ շինք գա,— գոռաց հարյուրապետը: Ասացի՛ շինք գա՛...

Մելիքը նրան բաց թողեց, հեաց.

— Այդպե՛ս...

Երկար լռեց:

— Միայն այդպե՛ս...

* * *

Քուրի Արզումանը իր ձիավոր հարյուրակը տանում է Թրդի կիրճի նեղոցներով: Նրա հետ եմ նաև ես ու իր կիներ՝ Երնջիկը: Գնում ենք իծաշարուկ, արահետը շատ նեղ է: Երբ անցնում էինք Գոհար միանձնուհու ճգնարանի մոտով, Ասպապ տիկինն ասաց, թե հովիվները Գոհարի մարմինը թաղել են այստեղ՝ իր ճգնարանի մոտ, թզենու տակ: Մի քիչ թեքվեցինք ձախ: Մենք արահետի վրա ձիերի ոտնահետքեր նկատեցինք: Երնջիկն զգուշացավ՝ ո՞վ կարող է անցած լինել այստեղով: Ոտնահետքերը շատ էին: Հարյուրապետը հրամայեց կանգ առնել: Մի զինվորի պատվիրեցի ձիուց իջնել ու առաջ գնալով՝ իմանալ ինչ կա վերևում: Զինվորը գնաց ու ետ եկավ իսկույն:

— Իբրահիմ խանի մարդիկ են, երևի երեսուն ձիավոր: Մեջները նկատեցի նաև ճրո մելիք Ղահրամանին: Մի մեծ թզենու տակ հողը արագ-արագ փորում են:

— Ահա՛,— ձիուց իջավ նախ Երնջիկը:— Անշուշտ խանի մարդիկ եկել են Գոհար միանձնուհու գերեզմանը պղծելու: Բոլորս հետիոտն դարձանք: Հրացաններս մարտի բռնած, թիֆերի ու ժայռերի արանքով աննկատ մոտեցանք ու շրջապատեցինք թզենին: Այո, ահա Մելիք-Ղահրամանը շտապեցնում է գերեզմանը բաց արած, արդեն դազաղը հանած թուրքերին: Մենք աղեղվեցինք ու հրացանային միահամուռ կրակ տեղացիներ գերեզմանագողերի վրա: Տղաներից մի քանիսը թուան դեպի ավազակների ձիերը, որ կապոտած էին մի փոքր կողմ ու կրակոցներից խրանել էին: Այդտեղ էին նաև նրանց հրացանները: Խանի մարդկանցից ոմանք փորձեցին սրերով դիմադրել, բայց տեսնելով, որ անիմաստ է, հանձնրվեցին: Նրանցից քսանվեցը Իբրահիմ խանի ցեղակիցներ էին, շորսը՝ Մելիք-Ղահրաման գավաճանի մարդիկ: Իրեն

սաստիկ ողորմելի պահեց Մելիք Ղահրամանը: Երնչիկ տի-
կինը բռնեց նրա ուսերը, ցնցեց.

— Գոնե սատկելուց առաջ բեզ տղամարդ պահիր, դա-
վաճա՛ն: Զէ որ երևելի կնոջից ծնվածն ես, ազնիվ արգանդի
պտուղը: Ինչպե՞ս եղավ:

Նրանք մեզ ներկայացրին քստմենիկն: Հուրիզազ խանումը
կանչեց ինձ: Գու, Մելիք-Ղահրաման, որ ոչնչությունից իշ-
խանություն ստացար իմ ու իմ ամուսնու ձեռքից, դարձար
եաշեն աշխարհի կեսի տերը, այժմ պետք է կատարես կամ-
քըս:— Պատրաստ եմ, մեծ խանում,— ծունկի գալով ասա-
ցի ես:— Զիննը աշխարհ է եկել,— Քշշաց ահեղ տիկինը:—
Զիննը՝ Քրիստոսի բողի կերպարանքով: Ո՛չ Մարիամ, ո՛չ,
այլ՝ Գոհար: Միանձնուհի, հետո՛ւ իշխանուհին: Մեռել է:
Քաղած տեղը... Ես քեզանից պահանջում եմ նրա մարմինը
հանել, գլուխը կտրել ու բերել ինձ: Ես իմ ոտքերի տակ
դրած պիտի պահեմ նրա գանգը...

— Այսպես եղավ, մարդիկ,— աղաղակեց Մելիք-Ղահ-
րամանը:— Այսպե՛ս: Վա՛յ ինձ, վա՛յ իմ գլխին:

Խանի մարդկանց կոտորեցինք սրերով՝ անխնա: Միայն
մեկին պահեցինք՝ գնա Շուշի, լուրը տար քո տիրուհուն:

Մենք բաց արինք Գոհար միանձնուհու դագաղը: Տակա-
վին թարմ էր սրբուհու մարմինը: Նրա կրծքին, խաչի հետ
դրված էր նրա գրած Հայոց պատմության մատյանը: Երըն-
չիկը թերթեց գիրքը, հողի փոշին հեռացրեց վրայից: Գրքի
վերջին տողերը ցնցող էին:— Ո՛հ, ավա՛ղ աղետալիք տե-
սությանս մերո և վատարախտ թշվառությանս...

Այսպես հողի մեջ թաղված էր Հայոց Պատմությունը:
Երնչիկը մատյանը փաթաթեց մետաքսե քողերով ու դրեց
ծոցում:

Մենք Գոհար միանձնուհու մարմինը նորից պատանեցինք,
օծեցինք խնկով և կրնդրուկով ու հին տեղից բավականին
հեռու տանելով, թաղեցինք թաքուն ու խույ մի տեղ, որ-
պեսզի թշնամիները չիմանան:

• • •

Մելիք-Մեծյում գերագահն ինձ ուղարկել է Գանձասար:—
Գահը թափուր է, խոշա Աբրահամ Երևանցի,— ասաց ինձ:—

Գուցե թե վանականները: ցս մեկին հարմար գտնես, ուղարկենք էջմիածին՝ կաթողիկոս օծելու:

Եվ ահա ութ-տասը օր է, ինչ ես Գանձասարում եմ: Երկիրը տաղնապի մեջ է: Գերագահը զորքով գտնվում է Արաքսի հովտում:

Առավոտ էր: Գանձասարի մոտ անսպասելի երևաց Իբրահիմ խանի մի զորախումբ երևի հազար ձիավոր: Նրանց առաջնորդում էր խանի տիկինը՝ Հուրիզադ խանումը: Ձիու վրայից նա գոռաց.

— Կործանել, կողուպեկ ապականության այս տաճարը: Բոլոր սևազգեստներին ոչնչացնել:

Ես՝ դժբախտս փախա մտա անտառ, բարձրացա մի հրակա կաղնու գագաթը, թաքնվեցի ոստերի մեջ: Իսկ թե ինչ կատարվեց վանքում, միայն տերը կարող է ներկայացնել ձեզ, օ՛, դժբախտ արարածս: Խանի մարդիկ՝ խանի կին Հուրիզադի հրամանով ու զլխավորությամբ, նախ կոտորեցին վանական եղբայրներին՝ մեծ-փոքր: Խուժեցին վանքի զրպրոցը, սկսեցին մորթել, զնգակահարել, խողխողել պատանի սաներին, ծեր ուրույններին: Արյունը շատրվանում էր նրանց մարմիններից: Վանքի բակում, հենց ձիու վրայից, Հուրիզադ խանումը մերթ ատրճանակով էր զարկում անգին, շփոթված մարդկանց, մերթ սրով հատում մեկնումեկին: Նրա գորքը, որ, այո, երևի հազար հոգի էր, խուժեց տաճարները: Սկսվեց վայրենի կողոպուտ, ինչ ընկնում էր ձեռքերը՝ թալանում էին, հափշտակում, ջարդում, նույնիսկ մի թեղ շթողեցին՝ զորդ, կապերտ, արծաթե ու ոսկե սրբություններ, բոլորը հափշտակեցին: Մտան վանքի գրապահոցը, այնտեղ եղած երևի հինգ-վեց հազար մատյանները, որոնցից շատերին ծանոթ եմ, հափշտակեցին, լցրին խուրջիները, ջվալները, պարկերը, բռնեցին իրենց ձիերին: Ապա խուժեցին ամբարները, ինչ ուտելիք կար՝ ցորեն, ալյուր, յուղ, դարձյալ հափշտակեցին: Սկսեցին պլոկել սպանված վանականների զգեստը, գրանց մորից մերկ թողնելով: Հուրիզադ խանումը ստեպ-ստեպ ճշում էր:

— Ոչնչացրե՛ք:

Հարյուրավոր յուղային նկարներ պոկեցին պատերից ու ոտնատակ տվին:

Այս ամենը կատարվեց զարմանալի արագ, զժոխային խառնիճաղանջի մեջ: Կեսօրին Հուրիզագ խանումը հրամայեց վերադառնալ: Չորքը, որ խիստ ծանրացել էր կողոպուտով, լեշ կերած անզղների դանդաղությամբ սկսեց վանքից հոսել դեպի ներքև՝ Խաշեն գետի հունը: Գնում էին հետիոտն: Բոլոր ձիերը բռնված էին կողոպուտով, իրենք՝ զինվորները ևս ծանր-ծանր շալակներ ունեին:

Ես իշա կազնու գլխից ու որոշեցի փախչել դեպի Ջրաբերդ, լուրը տանել Մելիք-Մեծումին: Սակայն նոր էի հեռացել արահետից, երբ նկատեցի Ջրաբերդի հեծելազորը: Դրա առաջից սլացքով գալիս էր հարյուրապետ Քուրի Արզումանը՝ կնոջ հետ, որ նույնպես զինված էր ու տղամարդու զգեստով:

— Է՛յ, է՛յ... — Քուրի Արզումանը զոռաց վրաս:— Ո՛ւր կորան:

— Վանքը լիովին կողոպտել են ու հեռանում են դեպի Խաշենի հովիտը:

Ես բռնեցի նրա ձիու ազին ու վազեցի խելագար:

— Ո՛վ զորքը բերեց: Ո՛վ:

— Իբրահիմ խանի կինը Հուրիզագ խանումը:

Եվ ինչ երկար բանեմ, քանի որ իմ պատմածներից, ո՛վ մարդիկ, դուք տեսնում եք եղիլության պատկերը և մտովի ձերը հորինում:

Քուրի Արզումանի ձիավոր զորքը, որ երևի հինգ հարյուր հոգուց էր, հանկարծակի, բոլորովին անսպասելի գրոհեց կողոպուտի բռններով ծանրացած ճկաժ խանական խառնախուժան ամբոխի վրա ու սկսեց կոտորել...

Մի նոր զժոխքի ականատես եղա:

Չորքի առջևից գնացող Հուրիզագ խանումը, որ յոթ-ութ թիկնապահ ձիավորի հետ էր, տեսնելով իր զորքի կործանումը, մտավ ձիու ականջը ու քշեց փախուստի... Մի երկու հալ ձիավոր փորձեցին հասնել նրան, սակայն սարսափելի կինը ազդավի նման սև ճախրով հեռացավ, անհետացավ հովտի թանձր անտառների մեջ...

Մինչ այս, մինչ այն, ամառային երկար օրը մթնեց...

Շուշվա բերդի դարպասները շտապով բացեցին: Ձիու վրայից Հուրիզադ խանումը հեաց, ընկավ ներս:

— Գալի՛ս է, դևը գալի՛ս է: Գոնեքը փակե՛ք: Գալի՛ս է...

Իբրահիմ խանը տազնապով ընդառաջ գնաց նրան:

— Ի՛նչ է, ի՛նչ է:

Տիկիհը անզոր կախվեց ձիուց: Խանը նրան գրկեց:

— Ի՛նչ է...

— Շուն շան որդի Քուրի Արզումանը մեզ կոտորեց՝ մեզ, անմեղներին: Քուրի Արզուման գյավուրը: Ի՛նչ էի արել ատր... Գնացել էի իմ իրավունքը վերցնելու:

Քաղաքը դղրդաց: Պարիսպների վրա դետքեր դրին, դարպասները պնդեցին կրկնակի:

Հուրիզադ խանումը լողացավ բաղանիքում, հագնվեց, օծվեց, հնդկահագվի շքեղ փրվածությամբ սեղան նստեց:

— Շարբաթ կուզեմ...

Նրա համար անուշ ըմպելիք լցրեց ամուսինը: Նա խմեց, շոյեց ամուսնու մորուքը:

— Ամեն ինչ արդեն հաջողել էի: Մենք ահագին ունեցվածքով հանգիստ տուն էինք դառնում, երբ... — Նա հանկարծ ծառս եղավ տեղը: — Բերեք Քուրի Արզումանի քածին, Բերե՛ք...

Ներս բերին իշխանուհի Կամար-Սուլթանին: Արդեն տարիքն առած էր, սակայն տակավին ուղիղ էր քայլում, գլուխը լուսավորված էր խիտ ու ձյունաճերմակ ծամապսակով: Հագուստը կալանավորի ցնցոտիներ էին: Իբրահիմ խանը մի քանի շարաթ առաջ նենդությամբ նրան ձեռքակալ էր արել, երբ տիկիհը գնում էր Ամարաս՝ սուրբ Գրիգորիսի գերեզմանին ուխտի: Նրան բերել են Շուշի, բանտ դրել, Իբրահիմ խանը լկտի ասել է. գնա բանտ նստիր: Քող թոռուք գա ու քեզ ազատի:

Կամար Սուլթան իշխանուհին դանդաղ առաջ եկավ:

— Բարի լույս ձեզ, մարդի՛կ:

Հուրիզադ խանումը ձեռքի շարբաթի գավաթը խփեց նրա մարմարե ճակատին:

— Չհամարձակվե՛ս, քավթա՛ն, կտրիր շնային լեզուդ: Իշխանուհին արթնացավ մարքեց ճակատի արյունը:

— Ասում եմ բարի լո՛ւյս:

Հուրիզադը ծառս եղավ, գոտու արանքից պոկեց կարճ խանշալը:

— Ի՞նչ մահ ես ուզում, ստրուկս:

— Միայն ոչ ստրուկի մահ,— հանդարտ պատասխանեց կամար Սուլթանը, նորից մաքրելով ճակատի արյունը:— Ստրուկը դո՛ւ ես, Հուրիզադ խանում: Նաև շմտածես, թե ես, որ արդեն աստծու պատժով գերի եմ, կերկնչեմ մահից: Ո՛չ... Ահա իմ վիզը, ազգուրաց քա՛ծ, կտրիր:

Խանուհին խանշալը շեշտակի մխրճեց նրա սիրտը, բռնեց, որ չընկնի, նորից հարվածեց կոկորդին: Նստեց, հեաց, նորից շարրաթ խմեց:

— Եղիր հանդիստ, ամուսին իմ: Շվեդների թագավորը հարձակվել է գյալուր ուսաների երկրի վրա: Պատերազմ է հեռու հյուսիսում՝ մեր օգտին: Ռուսաց Պոտյոմկին իշխանը շտապել է մեր բարեկամ օսմանլու սուլթանից հաշտություն խնդրել: Ռուսները հեռանում են Սև ծովի ափերից: Մեր թշնամի հայր մնաց մենակ: Չեղբդ պարզիր թուրք սուլթանին ու սուրդ խոր մխրճիր Հայաստանի կուրծքը:

• • •

1795 թվականի ամռանը Հայաստանի արևելքում տոթակեզ ու խորշակաշունչ էր: Հողը ճարճքել էր, գետերի ջրերը նվազել էին: Գարնան հմայքները մի գիշերում խանձվեցին:

Ձիս հեասպառ մոտեցավ Զրաբերդի մեծ դարպասին: Աշտարակի վրա կանգնած էր Մելիք-Մեծլումի տիկինը՝ մեծ զավակի՝ արդեն նշանվելու տարիքին հասած որդու հետ: Նա մեռունած հացանշխար էր գցում Թրդի գետի նվազած ջրերի մեջ՝ երկնքից աղերսելով, որ շուրը շցամաքացնի: Որդին թեթև ժպտաց.

— Հավատո՞ւմ ես, մա՛յր:

— Հավատ քո կեցուցի գրես,— երկյուզած ասաց տիկինը:— Հավատա:

Տիկինը նկատեց ինձ: Երևի շճանաչեց, դրանից էլ բռնեց սիրտը: Որդու հետ նա շտապեց ետ: Նրա տեղը երևաց ինքը՝ Գերագահ Մելիք-Մեծլում իշխանը:

— Մի՛ տազնապեք,— ասաց յուրայիններին:— Եկողք բարեկամս է՝ Աբրահամ Երևանցին:

Սա գալիս էի Վարանդայից: Ինձ ուղարկել է Վարանդայի Մելիք-Զումշուզ իշխանը: Դռները բացվեցին ու ես մտա լեռան գագաթին ծանր ու մեծ նստած բերդը, իշա ձիուց: Ձիս ինքն իրեն զնաց գետից ջուր խմելու: Խմեց, կանգնեց հսկա ընկուզենիների տակ՝ հողնածուխյունը պարպելու Սա մտեցա՞ գերազահին:

— Պարսից բանակ է անցել Երասխը, մտել Հայաստան... Բերում է Աղա Մամադ Ախտա շահը:

— Ո՞վ է, ինչ է:

— Ղաջար ցեղից է: Ներքինի է, կոտվել է:

Գիտեմ, տեսել եմ նոր շահին: Ներքինի է: Նրան կոտել են, երբ զեռ վեց տարեկան գյաղա է եղել: Հիմա հիսունն անց կլինի, ներքինի կոտած-ախտա:

— Ախտա շահ:

— Այդպես, տե՛ր գերազահ: Ինձ ուղարկեց Մելիք Զումշուզը:

Մտանք ապարանք: Շտապ հավարվեցին զորապետները, գյուղերի տանուտերները, երևի մի հարյուր հոգի:

— Հզո՞ր է,— հարցրեց գերազահը: Հասկացա շահի բանակի մասին է հարցնում:

— Հարյուր յոթանասուն հազար զորք ունի հեռը:

Աղա Մամադը, զեռ խան եղած ժամանակ, մի տարի առաջ, նվաճեց Իրանի Քրման քաղաքն ու նահանգը: Ահեղ ներքինի Քրման քաղաքի քսան հազար կանանց ու աղջիկներին, բոլորը պարսկուհիներ, գերեց, բաժանեց իր զինվորներին՝ մի կին յոթ-ութ զինվորի: Մարդ արարածի նկատմամբ կատարյալ գազան է, իրեն կոտել են, զրկել տղամարդկությունից, կին վայելելու հաճույքից: Քրմանում հասնել է յոթ հազար պարսիկի աչքեր, ձեռքով սկսել է համբել ու կշեռքի վրա կշռել այդ յոթ հազար զույգ աչքերը:

— Ո՞րն է արյունիզակի նպատակը:

— Նվաճել Հայաստանն ու Վրաստանը,— պատասխանեցի ես:— Գնում է ռուսներին վճռելու Գերբենդից, Սև ծովի արևելյան ափերից: Ասում է ես Մոսկվան իմ ձիերի ախոռը կդարձնեմ:

— Օհո՛,— թքեց Մելիք-Մեծու՛մը:— Կոտած էշիդ ախոր-
ժակին նայիր...

— Երեղակից, Գողթանից, Նախիջհանից հայերը գլխա-
պատառ փախչում են:

Մելիք-Մեծու՛մը գրեթե կծկվեց թախտին: Երկիրը դա-
տարկվում է իր բնիկ տերերից՝ հայից: Խ՛նչ անել: Այս հար-
ցը սառցե գնդի պես դեմ առա՛վ նրա կոկորդին: Նաև պա-
տասխան կա՛ դիմադրել: Խելահեղ վճիռ ծնվեց գլխում՝ գրա-
վել Շուշին, ամրանալ այնտեղ: Կհաջողի՞:

— Հույս աստված,— քնքշանքով ասաց նրա կինը,— Պետք
է հաջողել:

Ինձ հետ իր վճիռն էր հատակում Մելիք-Մեծու՛մը, երբ
զազտնի Շուշի գնացած Թուրի Արզումանը հտ եկավ:

— Իբրահիմ խանը Շուշուց փախավ Աղա Մամադ շահի
մոտ,— հայտնեց նա:— Հետը տարավ զորքի կեսը: Գնաց՛
Աղա Մամադին Շուշի բերելու:

Վճիռը դարձավ անկասելի՛ գրավել Շուշին:

• • •

Լուսարաց էր:

Քիրս լեռան կապերով հայոց զորքը մոտենում էր Շու-
շուն: Բերդաձոր մեծ գյուղից վերև, մի հարթ բացատում,
ուր հացի արտեր էին ու անտառը հտ էր քաշված, ես ու
զորքի առաջակալ Թուրի Արզումանը փոշու ամպեր նկա-
տեցինք: Հեծյալ հարյուրակը շարունակեց բարձրանալ ժայ-
ռախեղդ արահետով:

Շուշի քաղաքը կծկվել էր քարե պատյանի մեջ: Աչքը ար-
յունով լցված նայում էր հեռու հարավի ցածր հորիզոնին՝ փո-
շու ամպեր երևո՛ւմ են: Իբրահիմ խանը իր մեծ տիկնոջ հետ
վազել է Աղա Մամադ շահի գիրկը՝ նրա սմբած աճուկները
լվանալու: Հիմա նրան հտերը զցած բերում է Շուշի: Փախել է,
իրեն փոխարինող թողել իր մինքրաշի նայիրին: Թուրք է՛
փրկված, ուռած ինքն իրենով: Մի քանի օր առաջ քաղաքին
մոտիկ հայոց գյուղերը ներխուժել են քաղաք՝ ախտա շահից
ա՛հ ունենալով, նրան դեմ կանգնելու բերդից: Նայիրը հրա-
մայել է հայերի առաջ փակ պահել բերդի դռները, բայց քա-
ղաքի հայ ժողովուրդը փոթորկվել է նրա դեմ:

Մելիք Զումշուզը մի հարյուրակ ձիավորներով մրրկեց իր քրոջ ամուսին խանի պալատի առաջ:

— Է՛յ, Է՛յ, նայի՛ր ես, թե ինչ գիրքի, ձեռքդ քն՛դ պահիր, դու ո՞վ ես, որ իշխանութուն ես բանեցնում: Այս քաղաքն իմն է, հայինն է: Հեռո՛ւ...

Ինքն իր ձեռքով գնաց բաց արեց քաղաքի դռները: Մննք, որ տասը հազարից ավելի էինք, մտանք բերդաքաղաք:

Նայի՛ր մինքրաշին փորձեց իրեն թողած զորքով գիմադիր կանգնել, սակայն քաղաքացիները մեծամբռի գրոհով գինաթափ արին նրա զորքը, շատերին սպանեցին: Նայի՛րի գլուխը շնչխեցին քարով:

— Սատկի՛ր, դու էլ, քո Իբրահիմ խանն էլ: Գնացել է մարդակեր Ախտա շահին է բերում մեզ վրա: Կսաակեց-նե՛նք...

• • •

Մի երկու շաբաթ հետո, զորապետների խորհրդի ժողովում Մելիք-Մեծլումը պարզաբանեց վիճակը:

— Ազա Մամազ շահը գալիս է Հայաստանը կործանելու: Նրան մեր դեմ քըս է տալիս օսմանլու սուլթանը: Հա՛, իմացեք, շահին գրգռում են նաև Ավստրիայի թագավոր-կայսերը, ֆրանկի պարոնները: Նրանց գործակալները Ազա Մամազ շահի մոտ են: Մենք կգիմադրենք, թեկուզ աստված գա մեզ վրա:

Տագնապների մեջ ետում էր Հայաստանը:

Մելիք Մեծլումը հրաման ուղարկեց դաշտում մնացած գյուղերին՝ շտապ քաշվեցեք դեպի Կառկառ գետի վերևներն ու Քիրսի ձերպերը, պնդացեք այնտեղ: Դաշտի բոլոր գյուղերը կազմ ու կուռ, պարեն-պաշարով բարձրացան լեռները, խմբվեցին անմատչելի կիրճերում:

Պարսից բանակը ծանր նստեց Շուշվա երեք կողմերին՝ ձորերի մեջ, լեռան լանջերին: Բանակը, Իբրահիմ խանի առաջակալ զորախմբով, մխրճվեց բերդի պարիսպներին մոտ եղած խանդակները, անհամար վրաններ ու շյուղերից հյուսած քողախկներ շինեցին:

Ակովեցին ծանր, տեական կոփվներ: Երբեմն նույնիսկ գիշերն էր թշնամին հարձակվում, փորձում պարիսպների մեջ ճեղք բաց անել:

Պարսից բանակը համալիր զորք ստացաւ: Նաև եկան թափառական ցեղերի անհամար խմբեր՝ իրենց բազմութիւնով ահ ազդելու մեզ՝ հայերիս վրա: Գե, ի՛նչ կարող ես ասել, Իրրահիմ խանի վեզը նորից է ալլու կանգնել, գրեթե մեռած տեղից կենդանացաւ:

Պարսից զորքերը փաթաթվեցին քաղաքի պարիսպներին: Շուշին կրկնակի օղակով պաշարվեց: Թշնամին սկսեց թընգանոթներով խփել քաղաքին, փորձել փլցնել պարիսպները:

Օրերն անցնում էին կրակի ու կռիւի խառնարանի մեջ: Հազիվ գիշերներն էր մի փոքր դադարում կռիւլը:

Պաշարման քսանհինգերորդ օրն էր:

Որևէ տեղից որևէ օգնություն հուսալ Մելիք-Մեծլումը չէր կարող: Նա գիշեր ու ցերեկ պարիսպների վրա էր, զինվորների մեջ: Ամեն տեղ նա հետը տանում էր իր պատանի որդուն՝ Աղամ բեկին:

Երբեմն Մելիք-Մեծլումի կինը ընկնում էր ամուսնու փեշը:

— Գու Աղամիս ամեն տեղ հետդ մի՛ տար, իմ զլխատեր: Աղամս փոքր է, մեղք է:

— Վախեննում ես մի բան պատահի և ես անժառանգ մնամ:

— Զրարերդի մելիքությունը կհանդի...

Տիկինը քրքրվում էր, որ ինքը միայն մի տղա զավակ ունեցաւ: Որդին համարձակ ու անվախ էր, նույնիսկ տաքազուխ: Սակայն այո, միակն էր, Մելիք Իսրայելյան իշխանական տոհմի միակը:

— Գոնե ամուսնացնենք որդուս, — հաճախ հառաչելով ինձ ասում էր վեհ տիկինը:

Թուրի Արզուման հարյուրապետի զորախմբի հետ ես ևս մեկ-մեկ դուրս էի գալիս բերդից ու նրանց հետ գրոհում թշնամու դիրքերը: Հարյուրապետի կինը՝ Երնջիկ խաթունը ամուսնու հետ էր միշտ ու ամեն տեղ: Մի անգամ էլ, երբ մեկնում էինք գիշերային գրոհի, տիկինը ծոցից մի մատչան հանեց, տվեց ինձ:

— Գոհար միանձնուհու դիրքն է: Հանեցինք թաղած տեղից: Այնպես արա, որ հայոց պատմությունը նորից շթաղվի: Նման գրոհները մեզ համար միշտ ցանկալի էին, շահական զորքերին մենք բավականին լավ խոցոտում էինք: Հա-

վարում էինք նրանց զենքը, զինամթերքը, նաև ուտելիքի պարկերը ու նա դառնում: էլի ապրուստ է: Մկան շեռք, ասում են, շրաղացի շրին օգուտ է:

Այսպես գրեթե ամեն գիշեր...

ՊՈՒՆ ԶՈՐՐՈՐԿ

Ամարասի շրջակայքը, որ քիչ տեղ տափարակ էր, սեպտեմբեր էր պարսկական բանակի զանգվածներից: Որոշ ամբոխված զորաբանակներ սև վրանաբնակ էին, զագաթներին ձիու պոչեր՝ ազուցված բարձր ձողերի: Գրանք զորքի պատկանելության նշանակներ էին, մեկի մագների մեջ կարմիր ծապավեն, մյուսինը՝ սև, երրորդինը՝ դեղին: Վրաններից այն կողմ ուր ցորենի արտերն էին, թանձր երամակներով արածում էին բանակի ձիերն ու բեռնատար շորիները, ուղտերի զորշ հորաններ:

Արքայական վրանը տնկված էր վանքից դուրս, նրա պարսպից մի փոքր հեռու, ուր զետակ կար՝ զուլալ շրուգ: Բայց հիմա շուրք կատարյալ պղտոր էր, թարախած: Շահի վրանը յոթ գմբեթ ուներ՝ շիա յոթ իմամների պատվին, յուրաքանչյուրը մի գուլնի, ինչպես ծիածանը՝ իր ծագման սկզբին: Վրանի առջև, երեսները զեպի վրանի դուռը կանգնած էին Աղա Մամադ Ղաջար շահի զորապետները, երևի մի հիսուն հոգի: Նրանց մեջ նաև Իբրահիմ խանը: Նրանց խիտ շորքի մոտ, մի քանի քայլ առաջ կանգնած էր մեծ սարգար-զորապետը: Վրանի մուտքի առջև, ձեռքերը փոթին ծալած, հեղ ու խոնարհ տնկվել էի ես՝ շահի քալաթար Սաֆար Այի Արզուլ Հասան միրզաս: Տնկվել էի ու աչքիս տակով նայում էի վանքից վերև ոչ հեռու երկարող ցածր լեռներին, որ զանգուրված էին անտառներով ու խաղողի այգիներով: Երբեմն մի շոր կածան էր ոլորվում նրանց միջով և ինձ թվում էր, թե ես տեսնում եմ մի վեց-յոթ տարեկան հայ տղայի, որ շորուն թթի տերև բեռնած տանում է, հրեն, լեռնալանջին պերճացած Սոս դյուղը: Տեսնում եմ: Զորին սպիտակ է, թթի տերևք մայիսյան կանաչ, ճանապարհն էլ է կանաչ: Տղան սուլում է իր համար: Մայրն սպասում է, որ տերև բերի, շերամի որդր կերակրեն: Հազար, գուցե երեք հազար տարի է, ինչ այս

հայոց գյուղերում, այս Սոսում շերամորդ են պահում, մե-
տաքս ստանում, որ տանում ծախում են հեռավոր ծովերի
ափերին:

Ես՝ Սաֆար Ալի Արդուլ Հասան միբզաս գլուխս բարձրաց-
րի: Իմ խալաթի փեշերը ձգվեցին, կարմիր լաթազոտիս կար-
ծես թուլացավ:

Անզղի պես երկու պարսիկ ձիավոր անցան Սոսի տակով,
ձեռքները զցեցին ջորու կողքից գնացող տղային ու տա-
րան...

Հետո հիշում եմ տղայի ճիշը, որին թլպատեցին Սպա-
հանում և... Բայց իր հայ լինելը տղան չի մոռացել: Մոռա-
ցել են բոլորը, զուցե նաև իրենց Սոս գյուղը, որ շիմացավ
էլ, թե իր զավակին արչ տարածվ, թե տափաստանի ահեղ
բորենի:

Ես ցնցվեցի, տնկվեցի, գոշեցի ձեռքս բարձրացնելով:

— Հնազանդություն և խոնարհություն... —

Վաթսուն տարի է անցել: Ես՝ Սաֆար Ալիս հանկարծակի
հիշեցի, որ դա այն ուրախ սուլող տղան ե՛ս էի: Ե՛ս էի:
Հայրենի տեղերը մտքիս մշուշը քանդեցին, ցրեցին: Ես էի:

— Հնազանդություն և խոնարհություն, — նորից պող-
պատե ձայնով ազգարարեցի ես:

Վրանից դուրս եկավ Աղա Մամադ շահը, որին նաև խան
էինք ասում: Զորապետները երեսնիվայր փովեցին զետնին:
Գլխավոր զորապետ սարգարը երկու ոտքով ծունկի եկավ ու
ձեռքերը խոնարհ ծալեց զլիսին: Շահը բարձրահասակ էր,
ձիային զեմքով, որի վրա մազ չկար: Կաշին զեղին էր: Միայն
ծնոտին ցցվել էին երկու փունջ ժանգագույն մազ, մորուքի
պես բան: Ներքինի շահի աշքերը լիքն էին արյունով, նաև
անկենդան էին: Ես նոր բան հիշեցի: Երբ շահը քսան հազար
պարսիկ կանանց բաժանեց իր զինվորներին՝ ինձ հարցրեց՝
կին կուզե՞ս: Զուգեցի: Ես էլ, ազա՛ղ, շահի պես ներքինաց-
ված էի: Կին տանեմ ի՞նչ անեմ:

Մեծ սարգարը, շահի ակնարկով կանգնեց: Մյուս զորա-
պետները, որ փոված էին քիթ ու պորտի վրա, բարձրացան,
մնացին ծունկի եկած:

— Խոսիք:

Սարգարը ձեռք պարզեց զեպի լեռան գյուղերը:

— Գիմադրեցին:

— Հայերը:

— Այստեղ միայն հայեր են: Կովեցին: Մեզանից շատերին սպանեցին: Մենք երեսուն հոգու բռնեցինք:

— Մյուսները...

— Շրջակայքի ութ գյուղի ողջ հայ բնակչութիւնը հեռացաւ դեպի լեռները:

— Բերեք:

Ես վրանից հանեցի ոսկեհուռ, շարժական գահաթոռը: Շահը նստեց խշշացնելով մետաքսով ծաղկած արքայական բրդամեջ դոնը: Նրա լայն, ոսկեպատ գոտու արանքում հոլանդական երկու ատրճանակ էին խրված, կոթունները ծալված՝ պողահարող խոյեր: Նստեց, ակնարկեց Իբրահիմ խանին:

— Բերե՛ք:

Իբրահիմ խանը սարվազ զինվորների և դահիճների հեռվանքի խցիկներից հանեց թոկերով միմյանց կապկպած երեսուն հայի: Նրանց մեջ ճանաչեցի Մելիք-Մեծլումի պատանի որդի Ադամ բեկին: Բոլորին մերկացրել էին մինչև գոտիները: Նրանց արյունոտ, խոշտանգված մարմինները փայլատակում էին պղնձե թուրթի երանգներով: Մի քանիսի վերքերից տակավին արյուն էր գնում: Ես՝ Սաֆար Ալի Աբդուլ Հասանս սոսկացի՝ չլինե՞սք սրանցից մեկն իմ արյունակիցն է: Վաթսուն տարի առաջ...

Շահը հարցրեց՝ ի՞նչ ազդի մարդիկ եք, է՛յ:

— Հայ ենք, շահ, հայ քրիստոնյա, — բոլորի փոխարեն պատասխանեց Ադամ բեկը: Մյուսների համեմատ, նա քիչ էր խոշտանգված: Նրա ուժը տեղն էր և պառկած տեղից էլ զլուխը վեհ էր պահում:

— Իբրահիմ խանի մարդի՞կ եք: Ապստամբ եք:

— Իբրահիմ խանը ինչ շուն է, շահ, որ մենք նրանը լինենք: Եթե մեզնից որևէ մեկին նույն հարցը տաս, օ՛, ողորմած շահ, քեզ նույն պատասխանը կտա: Իբրահիմ խանը թոկից փախած ստահակ է, վախկոտ ու նենգ:

Այդ պատասխանը դուր եկավ շահին:

— Իսկ դու Մելիք-Մեծլումի տղա՞ն ես:

— Այո, և հպարտանում եմ դրանով:

— Աֆարի՛մ, տղա՛ս: Տեսնում եմ՝ խելք ունես, համար-
ձակութիւն՝ ես:

Նրա ակնարկով Ադամ բեկին անշատեցին մյուսներից:
Շահը ձեռքի մականը բարձրացրեց.

— Գրան պահեցեք: Մյուսներին՝ ձիակալ...

Իսկույն մի քսան ձի բերին: Նրանց պայտեցին, սակայն
պայտը սմբակների վերևից խփեցին, մեխ-բեռների սուր
ծայրերը ցած թողնելով: Գերի հայերին նոր կապերով ամ-
բացրին, պառկեցրին միմյանց կից՝ մեջքների վրա ու ձիերը
քշեցին նրանց մարմինների վրայով: Ես իմ ճիշը հազիվ էի
պահում՝ մի՛ արեք, մի արե՛ք... Կարծես հենց ինձ էին ձիա-
կալ անում: Գահճները ձիերի սանձերից բռնած քաշում էին
կենդանի մարմինների վրայով: Սուր-սուր բեռները խըր-
վում էին մարդկանց կրծքները, փորները, կոկորդները, գան-
գերը և երբ ձին ոտքը փոխում էր, արյուն էր շատրվանում
սմբակի տեղից: Շահը հռհռում էր անզուսպ հաճույթից:

Իսկ արևը խանձում էր աշխարհը:

Պատանի Ադամ բեկը փակված էր վանքի քարեղեն մի
խցում՝ մենմենակ: Ես՝ Սաֆար Ալիս օրը երկու անգամ այց
էի անում նրան: Նստում էի տղայից քիչ հեռու, հենց գետնին
ու Իրանի հին բանաստեղծներից բաներ կարդում կարծես
ինձ համար, բայց այնպես, որ բանտարկյալը լսի: Գուռը
բացում էի կամաց, ներս խոթում նախ զլուխս, ապա ողջ
մարմինս, ողջունում էի հեզ, կարծես ներողութիւն խնդրե-
լով: Նկատեցի, որ Ադամ բեկը ձանձրացած առասպելներից
ու բանաստեղծական միապագազ շշեղոցից: Այժմ նա շկամ,
կցկտուր էր պատասխանում իմ հարցերին, ինձ համառորեն
խնդրում, որ այլևս իրեն շայցելեմ, շատպեցնում էր իր հետ
անել այն, ինչ ի վերջո արվելու էր:

— Մի բնավ հույս ունեցեք, թե ես կկատարեմ շահի ու
քր կամքը հավատափոխ լինելով՝ կդավեմ հորս, հայրենի-
քիս: Ես սպասում եմ մարտիրոսվելու պսակին, մարդու Արա-
գացրու...

— է՛, հե՛,— զլուխս տարուրերում էի ես:— Զահել ես,
շես հասկանում ինչ հրաշք է ապրելը, կյանքը: Զարմանում

եմ՝ ի՞նչ բան է Քրիստոսի սառը խաչը, որ հանուն գրա կյանքդ պիտի տաս: Ով է այդ խենթը:

— Ե՛ս եմ այդ խենթը, — ասում էր Ադամ բեկը: — Գնա հայտնիր քո շահին, որ ես հայրենիքից թանկ ոչինչ չունեմ:

— Կուզե՞ս վերադառնալ հորդ մոտ: Տո՛ւն...

Ես նրան կերակրում էի առատ: Մեր ուտելիքից Ադամ բեկը զզվում էր, բայց ուտում էր՝ պետք է ապրել, ապրել... Երևի մտաբերում էր իր քիչ, շատ քիչ ապրած կյանքի գրեթե բոլոր օրերը՝ մանկական անմեղ շարահանություններից մինչև զենքի վարժվելը, թախտի ընթացքում ձի զսպելը: Երբեմն էլ դառնանում էր իր բախտի դաժան խաղի վրա՝ ինչո՞ւ աստված իրեն մատնեց թշնամու ձեռքը:

Սկսեց հիշել նաև Վարդ անունով ազգկա: Պայծառանալով պատմեց, թե գերի ընկնելուց մի ամիս առաջ ինքը Շուշում հոր հարյուրապետների հետ գինի է խմել: Խշշում մուկդնում էր գինին գլխում: Մոտիկ մի հայի տան պատուհանից մեկ-մեկ երևում է տանտերի աղջիկ Վարդը և խկույն անհետանում: Մի քանի անգամ հետը խոսեց: Իսկ մի անգամ...

Ձին նստեց, թռավ դեպի այդ տունը: Գարպասի մոտ ձիուց իջավ, սանձը զցեց գլխովը, թողեց, բակի քարե աստիճաններով թռավ վերև... Դռան մոտ աղջկա դայակ պառավը բրոնեց նրա փեշը:

— Կամաց, է՛յ, իշխանի՛կ: Կրա՞կ ես ընկել: Նա մազերն է սանրում:

Դայակը նման էր կծկված, երկուտակված սատանայի: Մոթն ընկել էր ու աստղերի ցուրերը խաղում էին նրա լայն բաց արած աչքերում, Ադամ բեկը մի պահ կանգնած մնաց դռան մոտ, ապա ներս խուժեց ու վազելով նեղ միջանցքում, շիմացավ, թե ինչպես ընկավ ներս: Կիսամութ սենյակում վառվում էին միայն երկու կանթեղ: Վարդը խրտնած էր նայեց ու թեթև ճշալով, մետաքսե շորով ծածկեց գրեթե մերկ մարմինը: Բայց շորի տակից էլ երևում էին նրա հմայրները: Աղջիկը մազերը ծրարում էր մարդարտե վարսակալով:

— Ա՛խ, սպասի՛ր, Ադամ... Ինչո՞ւ եկար: Գնա՛, գնա՛:

Բայց ինքն արդեն գրկել էր նրա խշշացող մեջքը: Խոնարհ աչքեր ուներ Վարդը, բուրում էր, վախվորած ծիծաղը ծագկում...

Այս հուշից քաղցր մի զգացում էր պարուրում Ազամ բեկին և նա մի պահ, մի երջանիկ պահ, մտռանում էր, որ գտնվում է բանտի խցում՝ ամեն վայրկյան մահը հետը:

Երբեմն ես նրան հանում էի բանտից, թույլ տալիս, որ նա մի փոքր ման գա նեղ բակում: Գարունը նոր էր սկսել իր կանաչը հյուսել: Սզազոր ուռիների բարակ, լայն ճյուղերը ներկվել էին թեթև-թափանցիկ զմրուխտով, կեռասենիները բողբոջել էին, հողի վրա կանաչ բծեր էին հայտնվել: Մի օր ես արձակեցի նրա ձեռքի կապերը, թույլ տվեցի, որ երկար զրոսնի նեղ բակում:

Մուժն ընկա՛վ, իր մտքերի մեջ տարված Ազամ բեկը հանկարծ սթափվեց: Զտեսա՛վ Սաֆար Ալուն: Ո՛ւր է, ի՞նչ եղա՛վ... Նա սրվեց, լարվեց: Գնացել է զահի՞ճ բերի: Պատի անկյունից պարան ընկա՛վ ցած, Ազամ բեկը բռնեց դրա ծայրը և սկսեց մազիցել վեր: Մի ականթարթ հետո մեկը պատի մյուս կողմից կամաց ասաց.

— Ցատկիր, հողը փափուկ է:

Ազամ բեկը ճանաչեց՝ կանչողը Քուրի Արզումանն էր:

Քիչ հետո ձիեր նստած նրանք մտան Սոսի ձորը ու սլացան դեպի Շուշի:

— Ո՞վ օգնեց:

— Սաֆար Ալի բեկը...

Գիշերվա կեսն էր:

• • •

Հենց որ արևը մայր է մտնում, կիրճի մեջ կարծես կենդանանում են շոգից խանձվող ծառերը: Ընկուզենին լարում է հզոր ճյուղերը, նրանից մի քիչ ցած, քարի ճեղքից ժայթքած թղենին պրկում է տերևները, բաց անում զեռ շհասած, խոշոր, եզան աչքի շափ սև թուղը:

Սոսեցիները քարազլխի ժայռերի ճեղքից դուրս եկան, իրենց կանանց ու երեխաներին հրամայելով մնալ թաքստոցում: Նրանք խմբվեցին բանտից հենց նոր փախած Ազամ բեկի ու Քուրի Արզումանի դիտին:

— Ինչպե՞ս եղա՛վ:

— Այս կիրճը կոչվում է Քարինտակ, եղբայրներ: Այս կիրճը երբեք թշնամու ոտք չի դիպել: Հիմա պարսից շահի հոտն եմ զգում այստեղից: Թո՛ւ...

— Գու ասա ինչպե՞ս եղավ,— գոռգոռացին գեղջուկները:— Քեզ բան ենք հարցնում, իսկ դո՛ւ...

— Քշնամեաց նոցա զգեցուցի զամոթ: Տեր, այլ ի վերայ նոցա ծաղկեսցի սրբություն քու Տե՛ր, ան՛ր...

— Ովքե՞ր, ովքե՞ր,— դղրդացին սոսեցիները:

Ազամ բեկը մեկ առ մեկ տվեց ձիակալ արված նահատակներ ի անունները՝ զարմանալով ինքն իր հիշողութեան վրա:

Քիրսի լեռնաճեղքերից մինչև Մոսվի արևելյան փեշերը դղրդաց նահատակների անունները: Կիրճերն ու լեռնաճեղքերը, որտեղ հանգրվանել էին դաշտային տեղերից փախած-եկած երեսուն հազար ընտանիքներ, բռնկվեցին երեսուն հազար հզոր կրակներով՝ խարույկներով: Նրանց կարմիր լույսը գնաց թափվեց Շուշի քաղաքի վրա, ապա՝ նրան պաշարած Աղա Մամադ խան շահի զորքերի:— Հրաբուխ է,— երկյուղած ասում էին պարսիկները:— Ամա՛ն, ալա՛... Աշխարհի վերջն է:

Ազամ բեկը գեղջուկների մի վիթխարի ամբոխ ետևից գցած իշավ դեպի Շոշ գյուղը, որտեղ բանակած-մրափած էր պարսից զորքի մի ճյուղը: Հինգ հազար նավթաջահ վառեցին գեղջուկները և գլուխներից վեր պահած թափվեցին մրափած բանակի վրա:

— Զա՛րկ, զա՛րկ...— Գոռում էին բուրբը: Ամենից հզոր Ազամ բեկը:— Զա՛րկ, զա՛րկ...

Այդ գիշեր նրանք ավերեցին շահի բանակի այդ ճյուղը, որ հինգ հազար մարդ էր: Պարսիկները փախան՝ թողնելով այրվող, արյան մեջ գալարվող շատ զիակներ: Այս էլ որբորդ անգամ Ղարաբաղը քաջությամբ խեղճացրեց իր թշնամուն:

• • •

Գիշերային կրակները սարսափեցրին Իրրահիմ խանին: Անօգնական այրիի պես նա գլուխը խոթել էր ձիախուրջինի արանքը: Քվում էր, թե այլևս ուժ չի գտնելու մեջքն ուղղելու համար: Նայելով խավարի աչքին, նա, ինչպես տեսնում էի, սարսափում էր: Շուշու հայերը երեք հազարանոց զորք էին ստեղծել, միացել հզոր Մելիք-Մեծյումի բանակին ու ահա պարիսպների վրա թառած դեմ են կանգնել մեր թագավորի

զորքերին: Ես կանգնած էի Իրրահիմ խանի թիկունքում: Ձեռքս դրի նրա ուսին:

— Ժամանակն է, որ տուն գնաս, խան իմ:

Խանը ցնցվեց իմ հստակ ու հանդարտ ձայնից՝ ի՞նչ տուն: Ո՞ւր: Ո՞ր տունը գնա: Բռնեց ձեռքս.

— Գոհ եմ, Սաֆար Ալի Արզուլ Հասան միրզա, — ասաց երկյուզած: — Դու ինձ օգնում ես այդ անբարիշտ հայերի դեմ:

— Հայր, — ասացի, — կովում է իր տունը պաշտպանելու համար, իր թշնամու՝ քո դեմ: Դու Շուշում տուն չունես: Դու Հայաստանում տուն չունես... Գնա՛նք, գնա՛նք: Շուտով լույսը կբացվի:

* * *

Լույսը բացվեց: Ես խոնարհվեցի վրանից դուրս եկած շահի առաջ:

— Հիսուներկու հոգի են, աշխարհի Արև շահ:

— Իրրահիմ խանն ո՞ւր է:

— Ահա ծունկի եկած: Եկել է «սալամի»:

— Ի՞նչ մարդիկ են:

— Վարանդա գավառի հայ գյուղապետերն են: Այս մեր Իրրահիմ խանը թակարդ լարեց: Գյուղապետերը մեզանից մի հարյուր մարդու գերի էին վերցրել: Ասաց բերեք փոխանակենք ձեր գերիների հետ: Իսկ ինքը հայ գերի չուներ: Գյուղապետերը, սարսաղացան, եկան... Իրրահիմ խանը նրանց բռնեց:

— Բերեք:

Իրրահիմ խանը վեր թռավ ծնկած տեղից, բերեց հայ գերիներին: Այո, հիսուներկու հոգի: Աղա Մահմադ շահը քրքշաց՝ ժանգոտած ատամները ի ցույց անելով:

— Խարվեցի՞ք, տխմա՛ր հայեր: Շուշի՞ն եք պաշտպանում:

— Մենք մեզ ենք պաշտպանում, շահ: Եթե իմանանք, որ դու Շուշվա հայերին սրի շես քաշի և Շուշին կթողնես իր տիրոջը՝ հայերիս, Իրրահիմ խանին կվռնդես, քեզ կհասպտավենք:

Շահի հրամանով իր վրանի մոտ մի քարուկիր պատ շինեցին՝ հիսուներկու նեղիկ ծակեր թողնելով: Այդ ծակերի

մեզ մտքրին հայ տանուտերերի գլուխները: Բերին հիտուն-
երկու կատաղի չորիններ: Երանց ազիներից հաստ պարան-
ներ կապեցին, պարանների օղակները հագցրին գյուղապե-
տերի գլուխներին: Սարվազներն սկսեցին գրգռել չորիններին
ու քշել: Սրանք այնքան ձգեցին պարանները, որ մահա-
պարտների գլուխները ի վերջո պոկեցին... Աղա Մամազ
շահը փորը բռնած հահոում էր մեծագույն բավականությու-
նից: Իսկ ես՝ Սաֆար Ալիս, մաքումս, աղոթք էի շշնջում: Իմ
մեջ մոլեգնում էր իմ մանկության արյունը: Ետ դառնալով
դեպի վրան, թագավորը իր սարգարին ինչ-որ ասաց, որ ես
չլսեցի:

Ես թեթևացած շունչ եմ քաշում՝ Շուշին դիմադրում
է անկոտրում, Հայաստանը, նրա Ղարաբաղը տոկում է՝ ահ-
ռելի թշնամու դեմ ոչ երրեք ընկճվելով: Ուզեցի հայի աղոթք
հիշել: Չհիշեցի: Վաթսուն տարի է իսլամի հավատին եմ,
ինչպե՞ս հիշեմ: Չհիշեցի:

Առավոտյան շահն ինձ հարցրեց՝ Սաֆար Ալի, նազիր
շահի թոռ Շահ Ռուխր ո՞ղջ է:

— Ողջ է,— ծնկածալ գլուխ ավի ես:— Նրան կուրացրել
են: Կույր ապրում է խորասանում:

— Բերեք:

Ես շտապ մարդիկ ուղարկեցի խորասան:

Շահը գազազում էր: Ահա երեսուններեք օր է ինքը անարդ-
յունք պաշարել է Շուշին: Նա իմ ձեռքով բարեկամական
նամակ գրեց Շուշում նստած Մելիք-Մեծումին՝ արի իմ
օտքը և հնազանդվիր ինձ: Պատասխանը կտրուկ էր: Ո՛չ, Ո՛չ
երբեք:— Նոր խոսք հղեց շահը:— Եկեք ինձ մոտ, հայեր,
ես ձեր իշխանությունները կհաստատեմ ձեզ վրա: Ես ձեզ
ինքնավարություն կշնորհեմ ձեր լեռներում՝ Լեռնային Ղա-
րաբաղի ինքնավար մարզ:— Պատասխանը նույնն էր:— Ո՛չ,
Ո՛չ երբեք:— Հայերի այս պատասխանը իմ սրտովն էր:

Սեպտեմբերի կեսերն էին:

• • •

Իմ ուղարկած մարդիկ խորասանից բերին Շահ Ռուխր թա-
գավորին: Սա ընկավ Աղա Մամազի ոտքերը:

— Ինձ կարող ես սպանել, մեծ շահ, բայց ազալում եմ՝
ինչայիբ իմ ժառանգներին: Խնայի՛ր...

Կույրը նրան տվեց ողջ աշխարհում հռչակված Գուրբի գարիա՝ գոհարի հավի ձվի մեծությամբ հակինթը: Ծա դա մի երկու անգամ տեսել էի նադիր շահի ձեռքին: Այդ հակինթը Նադիրը բերել էր Հնդկաստանից: Գա դեռ երկու հազար տարի առաջ զարգարել էր Հնդկաց աշխարհի արքա Ուրվանդ-զըզեթայի թագը:

Աղա Մամադ խան թագավորը վերցրեց հակինթը, հոտոտեց, դրեց գրպանում: Ապա Շահ Ռուխի զլխին իր ձեռքով մեջը հալած արճիճ լցրած երկաթե պսակ հազցրեց: Կույր շահի գանգը պայթեց ու լեշը բնկավ գետնին: Աղա Մամադը ոտքը դրեց տակավին թպրտացող մարմնի վրա:

— Վերջացավ Ավշարան պիղծ թագավորութունը: Փառք, փառք...

Ինքը, ասել եմ, ցեղով Ղաջար էր, տեղով Մաղանդարայից: Նրա հայրը խան էր՝ Մուհամմեդ Հասան անունով: Սրան սպանել էր Շահ Ռուխը, իսկ որդուն, այսինքն Աղա Մամադին՝ ներքինացրել: Երկար ծառայել է Զենդ Քերիմ խան թագավորին: Երբ սա մեռավ, Աղա Մամադ խանն իսկույն իրեն շահ հռչակեց:

Շուշին ազատագրված էր, նորից իր տիրոջը՝ հայինն էր: Շուշվա Ղազանչեցոց եկեղեցու բարձր գմբեթին, որ նոր էին շինել, փողփողում էր Հայոց արքայական դրոշակը:

Մելիք-Մեծումը Շուշուց արտաքսել է Իրահիմ խանի մուլաներին, Շեյխ ուլ-Իսլամին, բեկերին: Հրովարտակ է հղել Շուշի քաղաքի մահմեդական ույա բնակչությանը:— Գուք մեր՝ հայերիս եղբայրներն եք ու ազատ կարող եք դավանել ձեր կրոնը, ապրել մեր քաղաքում: Լինենք միմյանց բարեկամ:— Լսեցի, որ Շուշվա մահմեդական ույան գոհ է մնացել և օրհնել է նրան: Ապա իմացա, որ Կողմանք Արևելից Հայոց Գերագույն գահաժողովը Շուշի քաղաքը հանձնել է Վարանդայի տիրոջը՝ Մելիք-Ջումշուդին, նրան լիազորելով նաև բերդերի ուղղմական գործը: Խաչենի հայ իշխանապետութունը վերականգնվել է: Ղարաբաղի հինգ բազուկները նորից են միացել, միավորվել՝ ծանր պառակտումից հետո: Սակայն գիտեմ, Աղա Մամադ շահի պատճառած վտանգը մնում էր:

Ղարաբաղը պատրաստվում էր նոր փոթորիկներին:

Իրանի Առյուծ իմ տերն ինձ հրամայեց անհապաղ բերել տալ Արզարիլ քաղաքի ահեղ բերդում Շահ Ռուխի ձեռքով քանտարկված խաներին: Ես հեծելազոր ուղարկեցի Արզարիլ, պատվիրելով բերել նաև այնտեղ շղթայված Գիզակի իշխան Մելիք Բախտամին: Արզարիլը Վարանդայից հեռուն էր քնդամենը ձիարշավի երկու օրվա ճանապարհ: Մի շաբաթ հետո հեծելազորը ետ եկավ, բերելով երևի հիսունից ավելի շղթայված խաների: Ես նրանց մեջ տեսա Մելիք-Բախտամին: Աղա Մամադ շահը հրապարակում, զորքի ներկայությամբ հարցաքննեց նրանց: Մեկին դիմեց.

— Պարսի՞կ ես:

— Այո, Արև արքա, — վստահ պատասխանեց կալանված խանը:

— Ապստամբե՞լ ես քո թագավորի դեմ:

— Բայց նա Շահ Ռուխն էր, քո թշնամին:

Շահը ձեռքով թրատեց օդը:

— Գլխատե՛լ: Ով իր թագավորի դեմ սուր է հանում, շպիտի ապրի:

Մեկ ուրիշ խանի առաջ բերին: Նույն հարցը: Նույն վճիռը՝ գլխատել: Հերթը հասավ Մելիք-Բախտամին: Շղթաները զնգացնելով նա անվարան մոտեցավ: Դե, եկել է ցանկացածը՝ վերջը: Կմեռնի, կպրծնի, Մնաք բարո՞ւմ, Գիզակի հարազատ լեռներ: Ձեր զեփյուռից մի երակ հղեցեք իմ անտեր, անթաղ մարմնին:

— Պարսի՞կ ես:

— Ոչ, — հպարտ պատասխանեց Մելիք Բախտամը: — Ես հայ եմ:

— Հա՞յ, — շահը նույնիսկ թերվեց զեպի նա: — Ո՞վ ես:

— Ես Մելիք Եսայի իշխանի տղան եմ, Գիզակի տերը:

— Ավանի թոռ՞: — Շահը ետ նստեց գոհ: — Հայրդ՝ Եսայի խանը բարեկամս էր, եղբայրս էր: Քո նախնիք մեծամեծ ծառայություններ են արել Պարսկաստանին: Գիզակը միշտ մեր բարեկամն էր: Այդպես: Ինչո՞ւ ես շղթայակապ, բանտված:

— Մ՛, շահ, մի՞թե դա պատմելու բան է:

— Բայց ես ուզում եմ իմանալ:

— Այն դեպքում հարցրու Իրրահիմ խանին, — Մելիք-Բախտամը ձեռքը մեկնեց խաների հետ կողմ կանգնած Իրրահիմին: — Նա ավելի լավ կիմանա:

Շահը նույնիսկ շնայեց Իրրահիմ խանի կողմը, որ տարածվել էր գետնին:

— Դու, Մելիք-Բախտամ, քո ազգի, քո ժողովրդի համար ես կռվել: Արդար ես: Հորդ պատվին ու հիշատակին... Հայրդ բարեկամս էր՝ վեհ, ազնիվ: Նաև պապիդ պատվին... Զբրկված ես իշխանութունիցդ:

— Այո, մեր Դիզակի կեսը զավթեց Իրրահիմ խանը: Դրանով նա թուլացրեց Իրանի հյուսիսային դարպասը...

— Կուզե՞ս տիրանալ երկրիդ:

— Ծթե դա քո կամեցողութունն է, ողորմած շահ: Սակայն ոչ իբրև այս Իրրահիմի ենթական: Ո՛չ...

— Ո՛չ, ո՛չ, — կրկնեց շահը: — Այս պահից դու ստանում ես քո հոր ու քո պապի իշխանութունը՝ Դիզակը, քո իշխանութունը:

— Խոնարհվում եմ, — գլուխ տվեց Մելիք-Բախտամը:

— Դու ինձ հարկ չես տա, Մելիք-Բախտամ: Դու ոչ մեկից կախում չես ունենա, Մելիք Բախտամ: Դու միայն քո ռազմական ուժերով ինձ օգնական կլինես:

— Օ՛, շահ, թող երկնքի երանութունը քեզ վերադարձնի այն, ինչ երկնային շարերը քեզնից խլել են:

Շահը ինձ հրամայեց արքայական զգեստներով զարդարել Մելիք-Բախտամին: Նրան ընծայեց երեսուն ձի ու այդքան հրացան ու սուր: Ապա արտոնեց, որ նա իր գավառի հայերից զորք ստեղծի ու միանա իրեն:

• • •

Պարսից զորքը շարունակում էր մնալ Հայաստանում: Եվ ինչ կարող եմ ես ասել դժոխային այս աղետին, որ թափվում էր իրար ետևից դժբախտ Հայաստանի գլխին: Ես՝ Սաֆար Ալի Արդուլ Հասան միրզաս, ես աշխարհների կործանման վկաս, որ կույր եմ՝ ոչ աչոք, այլ՝ մտոք: Ահեղ ներքիննին ահա անհամար զորքերով սփռվել է Հայոց Վարանդա գավառի Ավետարանոց մեծ ավանում ու ընդարձակ դաշտում: Նրա զորքը հեղեղ-հեղեղ սփռվել է հայոց գյուղերի

ու շեների վրա՝ խժռելով նաև և նույնիսկ գերեզմանների քարերը: Դաշտ ու ստորոտ գյուղերը շտապելով հեռացել էին գեպի լեռների ծերպերը, ուր կորեկն անգամ չէր հասնում:

Երեկո էր: Խոնարհ կանգնած էի իմ տիրոջ ծառայություն: Շահը ակնարկով ինձ մոտ կանչեց:

— Տեղյա՞կ ես Սաֆար Ալի, թե որքան է այս Ղարաբաղի հայր:

Ես խոնարհեցի ինչպես կարգն էր:

— Օ՛, աստծու ստվեր Ազա Մամադ շահ,— ասացի,— դու օժտված ես ալլահի մարգարեի շնորհներով: Օ՛, տիրակալ իմ.. Այս Ղարաբաղի հայությունը հարյուր հազար գերդաստան է: Օ՛, մեծ... Մի գերդաստանում առնվազն տասնհինգ շունչ:

Ես պատասխանում էի այսպես՝ հավիտյան անիծելով նրան: Իսկ նա Մազանդարանի վիժվածք էր՝ ահեղ տեսքով, ներքինի հոգով:

— Օ՛, մեծ Իսկանդարի Զուլդար:

* * *

Ավետարանոցի եկեղեցում, որ ապականել էր մեր զորքը, ես տեսա Աստվածամոր պատկերը՝ Քրիստոս որդուն գրկած, ու բուրբից թաքուն ծունկի եկա նրա առաջ:— Մեղա՛քեզ, մեծ մայր, և թողություն մեղքերիս, որ ծովի շափ խոր է, անապատի ավազի շափ անսահման:

Մի առավոտ Ավետարանոցից և մոտի գյուղերից մի հիսուն հայ տանուտերներ ու քահանաներ ծանրագին նվերներով եկան Ազա Մամադ շահի ոտքը: Ես չհասցրի նրանց իմաց տալ, որ նման տխմարություն չանեն, գառան նման շղան գալլի երախը: Զեզ ասացի.

— Օ՛, մե՛ծ: Օ՛, ահասման մարդասեր: Ընդունիր հայ տանուտերերի խոնարհումները և բարի եղիր նրանց հետ:

Շահը նայեց ծունկի եկած հայերին, թեքվեց ականջիս:

— Իսկ սրանք կարո՞ղ են իրենց Քրիստոսով դարմանանել իմ ու թո ցավին, Սաֆար Ալի, վերականգնել իմ ու թո որձությունը:

— Օ՛, իմ տեր,— ասացի,— այդ բանն արդեն կորած համարիք հավիտյանս:

Շահը հրամայեց հայերից յոթ հոգու առաջ բերել: Սրանք մտտեցան սողեսող: Նկատեցի, որ բոլորը ցանկացան մտե- նալ նրան, իմանալով, որ նահատակվելու են: Բայց նրան- ցից միայն յոթ հոգի առաջ եկան, ինչպես հրամայվեց: Ես մտտեցողների մեջ նկատեցի Մելիք-Ջումշուղի պատանի որդի Հովսեփին: Մտտեցան զափուջիրաշու ցուցմունքով ու զաղա- բեցին մի տասը քայլի վրա: Շահը խոսեց:

— Ես ձեզ հետ շեմ տեսնում ձեր տիրոջը՝ Մելիք-Ջում- շուղին:

Հովսեփ բեկը անփույթ կանգնեց ոտքի:

— Հայրս բարձրացել է լեռները՝ քեզ զիմադիր լինելու, օ՛, թագավոր:

Շահը ցնցվեց:

— Երևում է երկար լեզու ունես: Լեզուդ, տեսնում եմ, զբախոս ու անհնազանդ է: Ո՞ւր է մելիք հայրդ, պատասխա նիր:

— Շուշի՝ քաղաքում, օ՛, մե՛ծ:

— Ռուսներին է սպասում, չէ՞: Այո, երևում է երկար է լեզուդ, հանիր: Լեզուդ հանիր, տեսնեմ:

Նա ինքն իր ձեռքով, երկար դանակը մխրձելով Հովսեփ բեկի բերանը, նրա լեզուն տակուահան անելով կտրեց: Եր- կար նայեց ձեռքից կախված, արյունոտ լեզվին ու շարտեց մի կողմ: Հրաշք էր՝ Հովսեփ բեկը կանգնած մնաց, նույնիսկ աներեր: Անլեզու բերանը նա լայն բաց արեց, որի մեջ լիքն արյուն էր:

Շահը հրամայեց իր մոտ եկած բոլոր պատվիրակներին նաև Հովսեփ բեկին լցնել Մելիք Ջումշուղի տունը ու տան հետ վառել: Երկար նայում էր բոցերի մեջ ճարճատող տանը, կրակին: Տան առաջին հարկի բակի սյունից շղթայով կապ- ված մի սպիտակ, շատ խոշոր շուն էր կլանշում: Կրակը հեռո՛հեռան հասնում էր նրան: Իսկ նա շէր կարողանում ազատ- վել, պոկվել շղթայից: Ուր որ է կրակը կրոնի նաև նրան: Շահը գոռաց.

— Ազատեցե՛ք շանը: Նա կայրվի՛: Շունը մե՛զք է:

Մի քանի սարվազ վազեցին շունն արձակելու, սակայն շաղաղած կենդանին թույլ չտվեց, որ մոտենան իրեն: Շահը ետքից գոռաց.

— Աղատեք շա՛նը: Մե՛զք է...

Պարսից բանակը գալարվելով, սողալով, գոթորկվելով, հայոց գատարկ գլուղերն ավերելով, ու դրանց մեջ մնացած ծեր ու հիվանդ հայերին կոտորելով՝ դեմ առավ Շուշի քաղաքի լեռանը: Քաղաքի պարսիկ աղաններից մի քանիսը ծանրագին նվերներով եկան շահին ընդառաջ: Շահը հրամայեց նվերները վերցնել ու բերդներին կոտորել տեղնուտեղը:

— Ուշ եք գալիս առաջս:

Շուշին դիմադրում էր:

Մելիք-Մեծլումը բերդի պարիսպներից այնպիսի հարվածներ էր հասցնում թշնամու գրոհող խմբերին, որ սրանք նույնիսկ չէին կարողանում մոտենալ դարպասներին:

— Թեկուզ յոթ տարի պաշարված մնանք, կդիմանանք:

Նոր լուսարաց էր:

Բերդի ղոնների մոտ իրարանցում ընկավ: Պատնեշի վրայից Մելիք-Մեծլումը տեսավ դա ու իր թիկնապահների հետ շտապեց այնտեղ:

— Ի՞նչ է, ի՞նչ է:

Պահակապետը այլալված ասաց.

— Քաղաքի թուրքերը կամենում են դարպասը բաց անել շահի առջև:

— Ահա թե ի՞նչ...

Մելիք-Մեծլումը նկատեց, որ դարպասի մոտ, այստեղ-այնտեղ թրատված ընկած են իր դաշնակից քաղաքացի պարսիկներից մի քանի դիակ:

— Ե՛տ դարձեք, — գոռաց նա դեռևս աղմկող հիսուն-վաթսուն թուրքերի վրա: — Ե՛տ: Ե՛տ...

Հենց այդ պահին մեկը թիկունքից ատրճանակով կրակեց մելիքի մեջքին: Հայերը նրան և մյուս թուրքերին թրատելով՝ կոտորեցին:

Ազամ բեկն ու երկու զինվոր ծանր վիրավոր Մելիք-Մեծլումին հասցրին պալատ: Կինը դողալով առաջ եկավ:

— Ծա՞նր է...

— Բան չկա, — ճիգ անելով ասաց Մելիք-Մեծլումը: — Կպարեմ:

Նրան ներս տարան: Կանայք, նաև տանու բժիշկը շտապեցին դարձանել մելիքի վերքերը: Կինը հեռւմ էր.

— Դու է՞լ... ամուսին իմ: Հարազատ... —

— Կապրեմ, — հագիվ ասաց Մելիք-Մեծլումը: — Կապրեմ: Եթե մեռնեմ, կին իմ, իմ զինվորներից թաքուն կապահեք մահս, որ շքնկնվեն:

Քիչ հետո ուշքի գալով, որդուն ասաց.

— Այն ծերունին, որ հրացանազարկ արեց ինձ, կարծես ծանոթ էր: Կարծես հայ էր: Ստուգեցիք:

Պարսիկների դիակների միջից հանեցին մելիքին խփած ծերունու դիակը: Նա դեռ տաք էր: Հայերը ճանաչեցին նրան ու սարսափեցին: Նրա դիակը բերին ապարանք ու գցեցին պատշգամբի մի անկյուն:

— Ո՞վ էր, — ներսից կանչեց Մելիք-Մեծլումը:

— Հայ է, տեր մելիք, — պատասխանեցին նրան: — Քեզ վրա կրակողը Կուսապատի Ապրես աղան էր:

— Մի՞թե, — գլուխը թուլացած էր գցեց Մելիք-Մեծլումը: — Բա էլ ո՞վ: Որդին Իբրահիմ խանի սարուկ-կրնկալեզն է: Հայրը... Բա էլ ո՞վ է Ղարաբաղի տունը քանդողը...

Մելիք Զումշուղը հրամայեց բերգում եղած թուրք տղամարդկանց կտորել անխնա: Ապրես աղայի գլուխը կտրել տվեց ու մի պարսիկի միջոցով ուղարկեց Իբրահիմ խանին:

Իբրահիմ խանը, որ իր կանանոցով ու սակավաթիվ զորքով պարսից բանակի մեջ էր՝ շահի հետ, այս մի աներոջ գլուխը պատանքեց մետաքսի մեջ, խնդրեց մեծ խանում Հուրիզագին, որ իր կանանց զխավորն էր, գլուխը թաղել պատվով: Ապրես աղայի դուստր Վարդը, որ նույնպես խանի անանցից էր, Հուրիզագից պահանջեց հոր գլուխը:

— Հորս պիտի ե՛ս թաղեմ՝ որևէ կեկղեցում, քրիստոնյայի կարգով:

— Ոչ մի դեպքում, — առարկեց ահեղ Հուրիզագը: — Ապրես աղային պետք է ճանապարհ տամ դեպի Մուհամեդ մարգարեի ծոցը:

— Բայց նա իմ հայրն է, — ճշաց Վարդ խաթունը, — և ե՛ս միայն իրավունք ունեմ նրա վրա, ո՛չ դու, ո՛չ դու:

— Նա ամուսնուս, իմ և իմ հոր հավատարիմ զինակիցն էր, մեր թշնամի Մելիք-Մեծուսին սպանողը: Լո՛ւր, քա՛ծ, թե չէ քո գլուխն էլ թաղել կտամ:

Խանի այդ երկու կանայք այսպես զզվոտացին երկար: Ոչ մեկը չէր զիշում: Հուրիզաղբ տանու մուլային հրամայեց Ապրես աղայի գլուխը թաղել մահմեդական կարգով: Վարդ տիկինը գազազեց:

— Այդ դեպքում քո գլուխն էլ կզրվի նրա հետ:

Նա բազմության ներկայությամբ փեշի տակից հանեց փայլատակող խնեշարը և թափով խրեց Հուրիզաղի մեջքը՝ ձախ թիակի տակից... Հուրիզաղը թրմփաց գետնին ու անշնչացավ...

* * *

Մելիք Մեծուսը վախճանվեց վիրավորվելու երրորդ օրը: Այդ գիշեր սոսկալի փոթորիկ եղավ: Վերեներում Քիրս լեռնազագաթի մի վիթխարի ոստը փլվեց ու թափվելով կարկառ գետի ակունքներին, հունը փակեց: Երեք օր գետը ցամաք մնաց, լճացավ ու հողե պատենը խորտակելով՝ ահռելի հեղեղով իջավ դեպի դաշտ:

Մելիք-Մեծուսին թաղեցին: Մելիք Զումշուղը զորքը համախումբ անելով ասաց.

— Հայոց Գերագույն գահագլուխ իշխանությունը Զրաբերդի մելիք է կարգում Մելիք Մեծուսի որդի Ադամ Երկրորդին: Ընդունեցեք ու հնազանդվեցեք նրան:

Շուշվա պատերազմը տեեց ամբողջ երեք ամիս: Երբ արդեն պարիսպների վրա գրեթե հայ կովոզ չէր մնացել, պարսից զորքերը ներխուժեցին քաղաք: Միայն մի երկու հարյուր հոգու հետ Մելիք-Զումշուղն ու Ադամ Երկրորդը կարողացան հեռանալ կործանվող քաղաքից:

* * *

Շուշին գալարվում էր հոգևորի մեջ:

Պարսկական զորքը երկու-երեք օրում կերավ պրծավ ներքևի գյուղերից կողոպտած հացն ու անասունը և սովից ոռնաց: Զինվորները թափվեցին քաղաքի բնակչության վրա: Սակայն նրանց ձեռք բերածը չնչին բան էր: Ուստի շահը

հրամայեց արշավել շրջակա գյուղերը և կողոպտել: Քուրք թափառական ցեղերը, որ նստակյաց էին դարձել Ղարաբաղի որոշ տեղեր, ժամանակին հեռացել էին դեպի Շամախու և Նուխու կողմերը: Իր հողին կպած մնացել էր հայը, հայ շինականը, որ մորթվում, այրվում-խանձվում էր նվաճողի կրունկների տակ: Շուշին, պարզ է շէր կարող ահեղ կողոպտիչների որկորը լցնել: Ինքը՝ շահը իր զորքի մի մասի հետ բնակվեց խանի պալատում, իսկ զորքի մեծ մասը՝ պալատից դուրս, վրանների մեջ:

Շուշին գալարվում էր: Քաղաքում եղած փոքրաքանակ պարսիկներն ու սարըջալուները ևս հասցրել էին մինչև շահի գալը փախչել, մնացել էին քաղաքի բնիկ տերեր հայերը՝ մի հինգ հազար ծուխ:

Ես՝ շահի սենեկապետ ու քալանթար Սաֆար Ալի Արդուլ Հասան միրզաս շտապեցի հայերին հասկացնել, որ խոնարհությամբ ու բնձաներով շքան թագավորի ոտքը: Բայց քաղաքի հայ խոզաները, տանուտերերը, արհեստանոց համքարության համքարաշինները և քահանաները, թվով երկու հարյուր հոգի, եկան շահի դուռը: Նրանք հետները մեծամեծ նվերներ էին բերել շահի համար: Ինքը Աղա Մամազն անձամբ դուրս եկավ քաղաքացիներին դիմավորելու:

Բավականին տաք ու արևոտ օր էր, ետճաշյա պահը: Շահը զուգված էր շքեղ ոսկեհուռ թագով, ոսկե գոտին պրկել էր բարակ մեջքը: Կոշիկները երկարահիտք էին ու կարմիր գիտորայծի մորթուց, որ այդ ժամանակներում հազիվ եվրոպական արքաներն էին կրում:

Աղա Մամազ շահն բնգունեց հայերի նվերները: Մեկմեկ զննեց ոսկու պարկերը, գորգերը, մետաքսի թոփերը ու ինձ հանձնարարեց զրանք տեղավորել: Ապա նստեց դահլիճում, գլուխը տնկեց, որից ավելի սարսափելի երևաց նրա ներքինի լերկ երեսը: Կանացի ձայնով ճվճվաց:

— Քի՛չ է:

— Այլևս բան չունենք, ողորմած շահ,— ասաց հայերից մեկը:— Ամեն ինչ բերինք ու տվինք ձեզ: Այլևս տալիք չունենք:

— Ունե՛ք,— մոնչաց շահը:— Ունե՛ք: Հապա ձեր գլուխները...

— Անիծված, անիծված, — գռչեցին բոլոր հայերը:

— Եվ ձեր տերը նորից Իբրահիմ խանն է, — մտնաց շահը:

Մեր զորքը քաղաքը լիովին կողոպտել էր, հասցրել հտին ազրատության: Զորականները զժգոհում էին սաստիկ, ո՛չ գանձարանից էր դրամ դուրս գալիս, ո՛չ էլ այս քաղաքի հայերը որևէ բան ունեին այլևս, որ տային իրենց: Զորական մարդիկ միայն հափշտակությամբ, երեխաների բերնի վերջին պատառ հացը խլելով էին իրենց գոյությունը քարշ տալիս: Ով հակառակում էր, սպանվում էր տեղնուտեղը: Ողորմելի հայերը փորձեցին գանգատվել, բայց ո՞վ էր նրանց լսողը:

Շահի ականջին էին հասնում իր զինվորների տրտունջները՝ կամ մեզ հաց տուր, կամ թույլ տուր գնանք մեր տները: Ազա Մամազ շահը մեղավոր էր գտնում հայերին, միայն հայերին: Նա կարծում էր, թե հայերն իրենց հացը թաքցնում են ու շեն տալիս իր զորքին:

— Ունե՛ք: — Նորից գռչեց նա: — Զեր գլուխները:

Ես տեսա, որ շահը ժանտացել է առավել քան լինում էր իր կռավածությունը հիշելիս կամ կին տեսնելիս, որին տիրելու, վայելելու անզոր էր: Շահը խելագարի պես գլխատել էր տալիս ում պատահեր:

— Գլխատե՛լ: Թուրքին գլխատե՛լ:

Այս անգամ էլ դահիճները սրերը մերկացրին ու բնկան հավաքվածների վրա: Մի կես ժամ հետո բոլոր հայ պատվիրակների գլուխներն արդեն կտրված էին ու դարսված պատի տակ: Գլուխների մի բլուր գոյացավ:

Ազա Մամազ շահը նստեց իր ամենի նժույզը և մեր պալատական մեծամեծներով շրջապատված, դուրս գալով միջնարհերդից, սկսեց շրջագայել քաղաքում: Մի տեղ մի խումբ երեխաներ վաղեցին դեպի նա ահագին աղմուկ աղաղակով:

— Մեր ծնողներին մի՛ սպանեք: Խիզ՞ն ունեցիր, թագավո՛ր: Գթա՛ մեզ...

Ազա Մամազի ձին խրտնեց երեխաների երամներից: Ես հասցրի բռնել ձիու սանձը, որ սա շթոցնի մեջքի տիրոջը:

— Դա՛վ, դա՛վ, — գռչեց շահը: — Զարգե՛լ...

Քիկնապահները թափվեցին երեխաների վրա ու սկսեցին կոտորել նրանց:

* * *

Ազա Մամազ շահը Իբրահիմ հալիլի խանին զուգեց արքայական պատիվներով:

— Ոչ ալլահի, ալլի իմ՝ Ան-Նասիրիս կամքն է, որ դու Իբրահիմ հալիլի խան, լինես Ղարաբաղի տերը, դառնաս Շուշվա առյուծը ու այստեղից արթուն հակելով, փակ պահես Իրանի հյուսիս դարպասները՝ հայերի ու գլավուր ուսուսի առաջ: Կամքս է:

Իր բոլոր զորապետերի ու նայիր-նազիրների ներկայությամբ շահը հրովարտակի գիր հանձնեց անսպասելի շնորհներից հալված, չուր կտրած Իբրահիմին: Գետնին տարածված խանը հեկեկում էր՝ զլուխը նրա ոտքերին քսելով:

* * *

Երեկոյան, կուշտ ու կուռ ուտելուց հետո, շահը ծունկի եկավ նամազ-աղոթքի: Ես, իմ պարտականության բերումով, ալթավայից նրա ձեռքերին չուր լցրի: Խոսեցի ոչ աստծու ներշնչանքով, այլ՝ սեփական մտահոգության բերումով:

— Ով Ան-Նասիր տեր իմ, Քո մի մազն ինձ համար ավելի թանկ է, քան մարգարեի մոր գոտին: Ինչ որ պիտի ասեմ, հանուն քո է: Գու շպիտի Ղարաբաղն ու նրա այս Շուշին հանձնեիր Իբրահիմ խանին: Գա արգար չէ՛ ներող եղիր համարձակությանս, ո՛վ հզոր, ո՛վ արդար: Ղարաբաղը պետք է թողնեիր իր տերերին՝ հային:

Ազա Մամազը աղոթքի ոսկրն ու պղնձն իրերը շարտեց իմ զլխին:

— Դո՛ւ, ստոր սարուկ, ինչպե՞ս ես համարձակվում առարկել ինձ:

— Ես, ո՛վ հզոր, խոսում եմ արգարության անունից:

— Քո ականջները, ստո՛ր միրզա, երևում է, խորթացել են իմ հրամանը լսելուց: Երգվում եմ բոլոր իմամների անունով, որ առավոտյան ես նորից հարյուր հայի զլուխ կկտրեմ և դրանց վրա կղնեմ քոնը: Մաֆար Ալի սարուկ: Զքվի՛ր աշքիցս:

Գիշերը ես ծածուկ մտա թաղավորի ննջարանը և խեն-

շարս մինչև կոթունը խրեցի նրա փխրուն, լպրծած կուրծքը։
Շահը կիսով չափ բարձրացավ, գոռաց։

— Քշվառակա՛ն, դու սպանեցիր Իրանը։

Ես քմծիծաղեցի։

— Ես իմ վրեժը հանեցի։ Ես հա՛յ եմ։ Հա՛յ եմ...

Ես դուրս եկա ու հանդարտ գնացի հայոց ժամը, գոռացի՝
որքան ուժ ունեի։

— Վեր կացե՛ք։ Աղա Մամադ շահը սատկած է։ Շուշին
և որից մերն է, հայինն է։ Վեր կացե՛ք, հայե՛ր, տերութուն
արեք ձեր քաղաքին։

* * *

Լուսարաց էր։ Ես մտա Ավետարանոց գյուղի գերեզմանա-
տունը։ Ձեռքիս մի ոչ մեծ, ոչ ծանր խաչքար էր, որ բարձ-
րացրի ճանապարհի եզրից, ընկած տեղից։ Խաչքարերի ան-
տառը սառը թացությունը դիմավորեց ինձ։ Ես՝ Սաֆար Ալի
Արզուլ Հասանս, որ իմ օրորոցի անունը մոռացել եմ, ծանր
քայլելով քարերի արանքներով, կանգ առա մի բարձր շիրմա-
քարի մոտ։

Կանգ առա ու հիշեցի։ Տատս ինձ հաճախ էր բերում այս
քարի մոտ։— Աղոթիր այս քարին, սրա տակ քո հայրն է
թաղված։— Ծունկի եկա, պատյանից հանեցի այն խեն-
շարը, որով սպանեցի Աղա Մամադ-շահին։ Շշնջացի։

— Ես առա՛ քո վրեժը, Հայաստա՛ն։

Սկսեցի աղիոզորմ լաց լինել։

Գերեզմանատնից տեսա, թե ինչպես պարսից բանակի
վերջին զինվորն անգամ խելապատառ դուրս թռավ Շուշվա
Գիզակյան դարպասից, ճողոպրեց դեպի Երասխի եղևզնուտ-
ները։ Նույն պահին Շուշվա Մուսվյան դարպասով ներս մտավ
Մելիք-Ջումշուղը...

* * *

Գիշերը Շուշին նման է բրդածև քերծի վրա տափակած
հեկա կրիայի, որ կարծես լուսնի շարժվելու հետ ինքն էլ է
պտտվում իր առանցքի շուրջը, փաթաթվելով շենքերի հեկա
ստվերներին։ Այս պատրանքը սակայն ինչ-որ ա՛հ էր պատ-
ճառում քաղաքին, անշուշտ, նաև ինձ։

Շուշին քնած էր։ Երևի ողջ քաղաքում միայն արթուն էինք
ես և Ազամ Երկրորդ իշխանը՝ Մելիք-Մեծլումի որդին։ Բայց

ո՛չ, մենք մենակ շինք, մեզ հետ են նաև գրեթե պատանի Մելիք-Փրեյզուներ և տակավին շահել Մելիք-Ջումշուզ իշխանը: Քաղաքի վրա առաջվա պես ծածանվում էր Հայոց գրոշը:

— Ուրեմն այսպես, — ասաց Մելիք-Աղամ Երկրորդը: Մենք նորից, առաջվա պես ոչ մի թագավորի հպատակ չենք ու չենք լինի:

Թեև նա հազիվ քսանմեկ տարեկան էր, սակայն պատկառազգու էր և այնքան նման նահատակ հորը, որ հնարավոր էր շփոթել նրա հետ: Մենք վաղուց էինք կանգնած բերդի մի աշտարակի նեղ, քարե մարտկոցում: Խոսում էինք կցկրտուր, նայում լուսնի կաթով ողողված քաղաքին, նրանից վերև ձգվող բարձր լեռնաշղթային, որի գագաթների ձյունները շոգում էին կապույտ կայծակեծով:

— Ամեն ինչ պետք է վերջանար հանուն արդարության, — ասաց Մելիք-Ջումշուզը: — Աղա Մամազ շահը, վերջապես, սպանված է: Մենք նորից մեր երկրի տերն ենք: Հայաստանի Լոռու, Շիրակի, Գուգարքի, Գանձակի ու Աղստևի հայ մելիքական իշխանապետությունները մնացին անվնաս՝ իրենց ուժով ու տեղով: Միայն մեր նախնիականն ու Երևանն են տակավին պարսիկ խաների լծի տակ:

Մելիք Ջումշուզը, տանտիրոջ իրավունքով, գինի լցրեց կավի գավաթները, որ տարողունակ էին, նաև զարդարված հին ժամանակները հիշեցնող նախշերով: Նման գավաթներ ու կուլաններ պատրաստում էին Խաչակապ գյուղի բրուտները:

— Մելիք Արովը մտադիր է գալ մեզ մոտ՝ Շուշի:

Մելիք Աղամը կոացավ ընկերների կողմը, խոսեց շշուկով, ասես երկյուղ ուներ, թե իրենց զխին թառած լուսինը լուր կտա ում որ:

— Իրրահիմ խանը ապաստան է գտել Քավրիզում, Իրանի թագավոր հռչակված Փաթալի շահի մոտ: Պարսկաստանի նոր շահը նրան ընդունել է գրկարաց, խոստացել գալ Հայաստանի վրա, նրան հանձնել Ղարաբաղն ու Շուշին: Իմացեք: Պետք է կազմվել, պատրաստվել նոր կռիվների:

Աշնան ցուրտ, մառախլապատ օրեր էին: Շուշվա վրայով մերթ ամպեր էին սահում գեպի Երասխի կողմերը, մերթ ետ

գալիս Երասխի շրերով ծանրացած, ու փաթաթվում լեռներին:

Շուշին դարձանում էր իր վերքերը, մաքրում ապակա-
նույթունը, որ թողել էր ընդամենը քանչորս տարի առաջ
այստեղ որջավորված Սարըջալու ցեղատոհմը: Հիմա դրա
հետքն ու փոշին կտրված է Ղարաբաղից: Ի՞նչ աստվածային
պարզև՛ Ո՛վ աստված, վերջապես, ահա Շուշին շնչում է
ապարհնույթյան թարմությամբ: Երկինքը խաղաղ էր, թոնիր-
ներից հացարույր ծխեր էին բարձրանում:

• • •

Բայց ե՞րբ է հայի աստվածը հոգատար եղել հային, որ
հիմա լիներ: Հայոց լեռների խաղաղությունը, ավա՛ղ, ձմե-
ռային արևի պես կարճ տևեց: Փաթալի շահը, զանգված-զանգ-
ված զորքերով՝ սև թուխպ, անցավ Երասխ գետն ու ծանր
նստեց Ամարասի ընդարձակ դաշտահովտում:

Նորից կովակոշի տազնապներ հնչեցին:

Պարսից զորքի բարձրացրած ապականիչ փոշու ամպերը
գեռ նոր էին իջել հայոց կանաչ արտերին, տների կուր-
ներին, մթնացրել արագիլների բարձր բները, պղտորել հա-
զիվ զուլավված ջրերը, երբ զորքը եռմեռաց, ալիք տվեց ու
արշավեց Շուշու վրա:

Փաթալի շահը զոհ նայեց ուրացած դահրաման բեկին

— Ինչպե՞ս բռնեցիր:

— Բռնեցի,— զուլս տվեց բեկը: Քո հորեղբայր Աղա
Մամադ-շահին սպանող Սաֆար Ալի Արդուլ Հասան միրզան
հայ է: Ես նրան գտա Ավետարանոցի գերեզմանատանը ճգնե-
լիս: Բերել եմ:

Սաֆար Ալի Արդուլ Հասանին կանգնեցրին շահի առաջ
Շահը ցատումով հարցրեց.

— Գու արքունիքի սենեկապետ-քալանթար Սաֆար Ալի՞ն
ես:

— Ե՛ս եմ:

— Գո՞ւ սպանեցիր Աղա Մամադ շահին, որ հորս՝ Բարա
խանի եղբայրն էր:

— Ե՛ս,— աներեր պատասխանեց Սաֆար Ալի Արդուլ
Հասանը:— Այո, ե՛ս:

— Եվ դու, տիրասպան, հա՞յ ես:

— Հայ եմ՝ և տակով, և գլխով:

Շահի հրամանով Սաֆար Ալուն թրերով կտրտեցին, հոշոտեցին անդամ անդամ և գցեցին պարիսպներից դուրս...

Գիշերը վանքի երկու պատանի արեղա նահատակի մարմնի կտորտանքները հավաքեցին ու ամփոփելով, գաղտնարար թաղեցին Ամարաս գյուղի հին գերեզմանատանը, իրենք հեռացան զեպի լեռները:

* * *

Փաթալի շահի հարյուր հիսուն հազարանոց բանակը փաթաթվեց հայոց բերդին: Սկսվեց ժուլեզին պատերազմ: Պարսիկները խփում էին թնդանոթներից, զիմակորժան մեքենաները դեմ անում պարիսպներին: Հայոց փոքրաթիվ զորախումբը եռանդով, առանց շփոթմունքի, հարվածում էր թըշնամուն: Շուշին զիմագրում էր: Մեծ ու փոքր պարիսպների վրա էին: Փաթալի շահը ներքևից գոռաց.

— Արյունով ներկելով Սև այգի կոչվող Ղարաբաղը, ես նրան վարդի գույն պիտի տամ:

Պաշարումը, անհավասար ճակատամարտը, տևեց երկու ամիս: Ամբողջ վաթսուն օր հայերը զիմագրում էին անեղ բանակին, ընկնելով երբեմն խումբ-խումբ, երբեմն մեկիկ-մեկիկ...

Սպառվեց վառոցի վերջին բուռը, վերջին փամփուշտը: Սպառվեցին նաև կովոզները: Ընդոքը ընկա՞ն... Ուր նայում ես՝ դիակ է...

Դիակները կոխկրտելով Իբրահիմ խանը Փաթալի շահին մացրեց Շուշի: Քուրի Արզումանը մի խումբ կտրիճների հետ ճեղքեց բերդի արևմտյան պատը: Մզվեց գիշերային մարտի Մխրճվեց թշնամու մեջ և սկսեց ճամփա բանալ զեպի լեռները... Նրա հետ էին հիսուն-վաթսուն զինվոր միայն և Երնջիկ տիկինը՝ իր դպրոցի սանուհիների հետ:

Փրկվածները լեռան գլխից ետ նայեցին: Գերագույն զլխավոր ժողովի վրա թևատարած փողփողում էր հայոց դրոշակը: Հանկարծ դրոշակը բռնկվեց կրակի բոցերով: Հրեղեն սյունք եամեռաց, ճեղքելով երկնքի խավարը: Բերդից հեռացածները ծունկի եկան:

— Մեր գրողական այրվում է...

— Մենք այլևս գրողակ չունենք...

— Ունենք,— գղղղացին լեռները:— Մեր գրողակը հրեզեն ձեռքերով մեզ է կանչում...

Երկար ժամանակ խավարի մեջ երևում էր կրակե փարոսը...

— Ե՛տ եկեք... եկե՛ք...

Փախստականները տեղավորվեցին Բերգաձորի ժայռերի մեջ: Թուրի Արզումանը կուտակեց իր հետ մնացած զինվորներին:

— Այրվող գրողակը մեզ է կանչում: Մենք նորից կմտենք մեր Շուշին: Իմացեք: Պատրաստվենք...

Մարդիկ սլացան դեպի լեռնաշխարհի հեռավոր ձեռքերը: Երնչիկ օրհինը քարայրի գլխից գոչեց, անկելով իր մոգական գավազանը:

— Ելի՛ր, ո՛վ Արցախական աշխարհ հայոց: Ժայթքիր հուրն Հայկյա ի վերա թշնամոց քոց...

Նրա ուսումնարանի աղաներն ու աղջիկները հմայված իրենց վարժուհի տիկնոջով կրկնում էին.

— Ելի՛ր, ելի՛ր...

Լեռնաշխարհը փոթորկվում էր: Լեռների ճեղքերում կուտակված գյուղերն ու շեները գղղղում էին.

— Ելի՛ր... Ելի՛ր...

Աշխարհազորային խմբեր շտապեցին դեպի Բերգաձոր: Թուրի Արզումանի խնդրանքով կինը մետաքսից հյուսեց նոր գրողակ՝ հայոց պատվի բոցը: Դա ամուսնուն հանձնելով, ասաց.

— Մենք գրողակ ունենք: Կունենանք միշտ:

Թուրի Արթուրմանը գրողակը անկեց բարձր ժայռի ձեռքին ու ծունկի գալով համբուրեց նրա ծոպերը:

Առավոտ լինեք, թե կեսօր, գիշեր, թե լուսաբաց, Բերգաձոր բերող արահետները եամեռում էին: Գյուղերից ու շեներից շատ ու բազում աշխարհազորային խմբերին էին գալիս: Թուրի Արզումանը կնոջն ասաց.

— Պարսից թաղավորը Ղարաբաղը նորից հանձնեց Իրրահիմ խանին:

— Հավիտյա՞նս,— հարցրեց կինը:

— Ամեն ինչ կորած է, — ասաց Քուրի Արզումանը: — Ղարաբաղը գերված է:

— Ո՛չ, ո՛չ, — մերժեց Երնջիկը: — Ահա մենք կենդանի ենք: Ղարաբաղցիս ողջ է: Ղարաբաղը գերված է, սակայն ահա ապրում է մեր այս քարայրներում՝ իր նախնի օրորոցում: Մենք պետք է փշրենք Ղարաբաղի գերության շղթաները:

Ոչ միայն Բերգաձորի պնդոցներում, այլև Մոսով լեռան խորշերում, Քաջաթաղի անտառներում, Ջագեձորի լեռնածերպերում շարունակվում էին կուտակվել կովակոշի ահազանգին ելած շինականների անհամար խմբեր:

Նորից այսպես ու կրկին:

Հավաքվում էին, ձայն տալիս միմյանց:

— է՛յ, հայե՛ր, Ելե՛ք, եկե՛ք: Փրկենք մեր Ղարաբաղը, մեր տունը, մեր պատիվը: Եկե՛ք...

Երբեմն գիշերային լուսթյան մեջ լսվում էր հովազի մորնշոց:

— Խրխուփի շեկ հովազն է, — ամուսնուն ասաց Երնջիկ տիկինը: — Հեռացել է իր որջից, եկել մեզ հարևան: Լսո՞ւմ ես մոնշոցը...

Ամարասից փախած արեղաները Քուրի Արզումանին ասացին.

— Քաղցիցինք մեր գյուղի գերեզմանատանը:

— Ո՞ւմ:

— Սաֆար Ալի Հեյդար միրզային: Գզգզված հագուստի ծփենում, ընկույզի կեղևի մեջ դրած գիր տեսանք: — «Մարգիկ, հիշեցեք, ես հայ եմ: Ես հայ եմ»:

Առավոտ էր:

Քուրի Արզումանը բարձրից իջեցրեց հայոց դրոշակը, դրեց պատանի Մելիք-Ազամ իշխանի ձեռքին:

— Բարձր պահիր, բա՛րձր... Գնում ենք:

Երնջիկ տիկինն իր սաներ-սանուհիներին դուրս բերեց քարայրից:

— Գնո՞ւմ ենք...

Տղաները կարմիր էին հագած, աղջիկները՝ ճերմակ, ճիւղ-
ճերմակ պատանքներ, ձեռքներին սուր ու հրացան...

— Գեպի Շուշի՛...

Ճերմակ ճառագայթներով պսակված Երնջիկ տիկինը բարձ-
բացավ մի ժայռի կատար, երկարակոթ ջահ վառեց, սկսեց
տատանել:

— Արթնացի՛ր, հա՛յ: Արթնացի՛ր, հայի Ղարաբաղ...

Կրակեց հրացանից երկնքի երեսին:

— Ելե՛ք...

Լեռնախորշերում խլրտացին աշխարհագորի խմբերը,
շտապեցին դեպի լեռան ուսը:

Բարձրացավ ժողովուրդը՝ ալիք-ալիք, ապա մորրիկ-մորրիկ
իջավ դեպի Շուշի:

Այսպես՝ հեղեղ-հեղեղ հասան Շուշվա պարիսպներին:
Երնջիկ տիկինն իր ու իր սանուհիների վրա նավթ լցրեց:
Գա արեց բոլորովին հանգիստ, առանց աղոթք հիշելու: Աղ-
ջիկները խոնարհ մոտենում էին նրան:

Տիկինը վառեց նախ իրեն, ապա աղջիկներին: Բոլորը բո-
ցավառ իրար ձեռք բռնած վազեցին դեպի Շուշի քաղաքը...

Լեռների վրա սփռվեց նրանց կանչը...

— Մեր Ղարաբաղը փրկե՛նք: Է՛հե՛յ...

Գյուղացիների խմբերը, նաև Թուրի Արզումանի զինվոր-
ները, նահատակի աղաղակներով վազեցին նրանց ետևից:

— Մենք կփրկենք քեզ, Ղարաբա՛ղ...

Բոցով ու արյամբ ողողված ժողովուրդը մղվեց դեպի
Շուշվա պարիսպները: Թուրի Արզումանը մազլեց պատը,
հայոց դրոշակն սկսեց ամրացնել: Քաղաքից հրացանով
խփեցին նրան: Թուրի Արզումանը վերջին ճիգով դրոշակն
ամրացրեց քարերի արանքում, ինքն ընկավ ու ամուր բռնեց
նրա կոթունը:

Երևացին հայերի նոր խմբեր:

— Փրկենք մեր Ղարաբաղը...

Կանչը դորդաց Ղարաբաղի հորիզոնում:

Այսպես՝ մինչև օրս...

Գրական-գեղարվեստական հրատարակություն

ՍՆՐԱ ԵՒՈՐԱՆԻ ԿԱՆՉԱԳՅԱՆ

ՇՈՒՇԻ

Վեպ

Литературно - художественное издание

Серо Николаевич Ханзадян

ШУШИ

Роман

Ереван, издательство «Хорурдани грох»

На армянском языке

Խմբագրության ղարիչ՝ Լ. Ք. Կարճիկյան

Խմբագիր՝ Մ. Ա. Մկրտչյան

Նկարիչ՝ Ա. Ս. Խանզազյան

Գեղ. խմբագիր՝ Զ. Ն. Գառգարյան

Տեխ. խմբագիր՝ Վ. Գ. Ավագյան

Վերատպագրող սրբագրիչ՝ Զ. Ս. Կարապետյան

ИБ 6752

Հանձնված է շարվածքի 16. 08. 1990 թ.: Ստորագրված է տպագրության
06. 02 1991 թ.: Չորմատ 84×108¹/₃₂: Թուղթ՝ տպագր. № 21 Տառասն-
տակ՝ «Գրքի սովորական» Տպագրություն բարձր 25,2 պայմ. տպ. մամ.,
21,8 հրատ. մամ.: Տպարանակ 50.000: Պատվեր 1303: Գինը՝ 6 ռ.:
«Նաիրի» հրատարակչություն, Երևան—9, Տերյան 91:

Издательство «Наири», Ереван-9, ул. Теряна, 91.

ՀՀ Կախարարների խորհրդին առնիթեր մամուլի կոմիտեի № 1 տպարան,
Երևան, Ալավերդյան փող. № 65:

Типография № 1 Комитета по печати при Совете Министров
Республики Армения, Ереван-10, ул. Алавердяна, 65.

